

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ІСТОРІЯ
ДЕРЖАВИ
І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ
КРАЇН

KDPfrkOM
ІНТЕР

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Г.І.Трофанчук

**ІСТОРІЯ
ДЕРЖАВИ
І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ
КРАЇН**

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Юрінком Інтер

2006

Київ

ББК 67.2я73
Т76

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-704 від 20 березня 2006р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Міжгалузевого інституту управління
(протокол № 4 від 29 листопада 2005р.)*

Рецензенти

О. В. Дзера, член-кореспондент АПрН, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

В. О. Щербак, доктор історичних наук, професор, декан гуманітарного факультету Київського національного університету «Києво-Могилянська академія»; **В. В. Кравченко**, кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного і адміністративного права Університету економіки та права «КРОК»

Трофанчук Г. І.

Т76 Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 400 с. — **Бібліогр.: с. 10.**

ISBN 966-667-231-6

У навчальному посібнику відповідно до програми навчального курсу «Історія держави і права зарубіжних країн» і з урахуванням останніх досягнень історико-правової науки висвітлюється історія виникнення, розвитку і функціонування державно-правових систем Стародавнього Світу, Середньовіччя, Нового і Новітнього часів. Детально аналізується зміст державно-правових процесів, розкриваються як загальні закономірності державно-правового розвитку зарубіжних країн, так і специфічні риси історії окремих держав або систем права.

Посібник підготовлено на основі багаторічного досвіду викладання автором навчальної дисципліни у вищих навчальних закладах і з урахуванням переходу на модульну систему навчання. Ставиться за мету полегшити студентам, аспірантам, молодим викладачам вивчення та аналіз досить об'ємного теоретичного і фактичного матеріалу, надати допомогу у підготовці до семінарських занять, колоквіумів, дискусій та у самостійному оволодінні навчальною дисципліною за заочною та дистанційною формами навчання.

Навчальний посібник розрахований на студентів всіх форм навчання, аспірантів та викладачів юридичних вузів та факультетів.

ББК 67.2я73

ISBN 966-667-231-6

© Трофанчук Г. І., 2006 ©
Юрінком Інтер, 2006

Зміст

Переднє слово	5
Література	10
Вступ до вивчення навчальної дисципліни	11

ПЕРШИЙ МОДУЛЬ Історія

держави і права Стародавнього світу

ТЕМА 1. Держава і право країн Стародавнього Сходу	18
§1. Суспільно-політичний устрій стародавньосхідних країн	18
§2. Стародавньовавилонське право	36
§3. Право Стародавньої Індії	43
ТЕМА 2. Держава і право країн античного світу	49
§1. Держава та право Стародавньої Греції	49
§2. Держава і право Стародавнього Риму	67

ДРУГИЙ МОДУЛЬ Історія

держави і права Середніх віків

ТЕМА 3. Феодална держава і право країн Європи	84
§ 1. Ранньофеодальна держава і право	84
§ 2. Станово-представницька монархія	102
§ 3. Абсолютна монархія	117
§4. Феодалне право.....	139
ТЕМА 4. Феодална держава і право в країнах Азії.....	149

ТРЕТІЙ МОДУЛЬ Історія

держави і права Нового часу

ТЕМА 5. Виникнення буржуазної держави і права	169
ТЕМА 6. Становлення та розвиток буржуазної держави в Англії.....	179

ТЕМА 7. Утворення державності США та її конституційне закріплення	190
ТЕМА 8. Буржуазна держава у Франції	209
§ 1. Формування буржуазної державності в ході революції 1789—1794 рр	209
§ 2. Зміни в державно-правовому розвитку Франції в кінці XVIII—XIX ст	218
ТЕМА 9. Утворення Німецької імперії та її державно-правовий розвиток (XIX — поч. XX ст.)	231
ТЕМА 10. Становлення та розвиток буржуазного права	246
ТЕМА 11. Держава і право Росії другої половини XIX-поч. XX ст	263
§ 1. Буржуазні реформи другої половини XIX ст	263
§ 2. Держава і право Росії другої половини XIX—поч. XX ст	279
ЧЕТВЕРТИЙ МОДУЛЬ Історія держави і права Новітнього часу	
ТЕМА 12. Формування та розвиток радянської держави і права в Росії.....	295
ТЕМА 13. Державно-правовий розвиток країн світу у XX ст.....	319
§ 1. Утвердження сучасної державності і права в країнах світу	319
§ 2. Новітній державно-правовий розвиток країн світу.....	342
Відповіді на тести-тренінги	365
Термінологічний словник.....	367
Алфавітно-предметний покажчик	396

Передне слово

Держава, право, законодавство є, як відомо, об'єктами дослідження і вивчення різних гуманітарних наук (юриспруденції, філософії, соціології, політології тощо). Кожній науці, з урахуванням своєрідності її предмета і методу, що знаходяться в системі міжпредметних зв'язків та у взаємопов'язані, притаманний свій специфічний підхід до цих загальних об'єктів. Своя специфіка є і в окремих навчальних дисциплін у межах юридичної науки в цілому.

У системі юридичних наук та юридичної освіти історія держави і права зарубіжних країн є самостійною науковою та навчальною дисципліною історико-теоретичної групи. Крім згаданої дисципліни, до зазначеної групи наук входять: теорія держави і права, історія вчень про державу і право, історія держави і права України, основи римського цивільного права тощо.

За своїм науковим змістом та завданнями «Історія держави і права» є історико-юридичною дисципліною. Із урахуванням того, що вивчає навчальна дисципліна, на пізнання якого соціального об'єкта вона спрямована, її можна віднести до загальноюридичних навчальних дисциплін. Однак, враховуючи те, за якими методами вивчаються держава і право, які взаємозв'язки встановлюються між ними в різних країнах і в різні епохи, як визначаються закономірності та особливості функціонування цих явищ, можна дійти висновку, що історія держави і права зарубіжних країн - це дисципліна переважно історична. Своїм предметом вона ніби обернена назад, спрямована на розуміння здебільшого історичних форм державної організації і правових систем, які давно переста-

ли існувати або видозмінилися, набувши сучасних форм.

З повсякденно-побутової точки зору, можна визначити, що історія держави і права вивчає історичний розвиток держави і права. Але самі ці явища (держава і право) перебували у постійній видозміні, набуваючи інших форм, поєднувалися з іншими формами суспільної організації та людської культури (географічним розташуванням, етносом, релігією, культурою, філософськими вченнями, особистостями тощо). З огляду на це, історія держави і права є відгалуженням загальної політичної історії людства, яка зосереджує свою увагу головним чином на суспільному устрої, державному ладі та праві країн різних історичних епох.

Науку історії держави і права цікавить не стільки держава як географічне і політичне поняття, країна із самостійною владою, що існує в певних кордонах, у певний історичний період, скільки держава як власне державна організація, сукупність установ, механізмів та засобів реалізації влади, форм її реалізації в суспільстві.

Серед об'єктів вивчення історії держави і права вагоме місце посідає право. У суспільстві право виступає як сукупність правил, загальнообов'язкових соціальних норм, що охороняються силою державного примусу і мають своїм призначенням забезпечити юридичну регламентацію суспільних відносин у масштабі всього суспільства. Право є складовою частиною суспільної свідомості. За своїм змістом воно відображає суспільно доцільну міру моральності, яка поділяється більшістю суспільства чи, принаймні, його панівною частиною. Через те історія права тісно поєднана із соціальною історією, суспільним побутом, звичаями і традиціями, мораллю і релігією, культурою та ідеологією.

Як конкретно-прикладна наука за своїм змістом історія держави і права, на відміну від інших загальноюридичних дисциплін, розглядає право і державну організацію в їх історичній взаємодії. Ці дві субстанції розвиваються паралельно. Кожна з них відчуває на собі вплив певних соціальних факторів. Однак у реальній історичній площині держава і право тісно переплетені, обумовлюючи одна одну. Мається на увазі, що реалізація державної влади можлива тільки у вигляді примусів, дозволів та заборон. А це є не що інше, як право. З іншого боку, для того щоб настанови права були дійсними і мали реальну юридичну силу (не перетворюючись в декларації), щоб люди підпорядковувалися їм,

лися їх вимогам, нерідко, навіть проти власної волі, необхідна особлива організація, яка володіє засобами впливу і примусу, тобто держава.

Історія держави і права є не тільки наукою історичною, а й суспільною. Однак суспільство і правила його життєдіяльності цікавлять її лише під кутом зору його політико-правового аспекту. Вона вивчає світову спільноту лише на достатньо високому рівні розвитку цивілізації. Тому первіснообщинний лад, який за своєю тривалістю є найдовшим в історії людства, цікавить її лише під кутом зору формування в ньому передумов виникнення інститутів державності і права.

Предметом вивчення історії держави і права зарубіжних країн є державно-правовий розвиток зарубіжних країн різних типів у різні історичні епохи. Навчальний посібник складений з урахуванням сучасних оцінок історичною та юридичною науками державно-правових явищ країн далекого та близького зарубіжжя. Велика увага приділяється тим проблемам, у вивченні яких нині виявляються нові підходи, що спричиняє переоцінку колишніх поглядів.

Запропонований навчально-методичний посібник є комплексним документом, що відображає основні сучасні напрями та обсяги навчальної роботи студентів усіх форм навчання з курсу історії держави і права зарубіжних країн.

Таке комплексне забезпечення навчального курсу методичною документацією та повсякденне користування нею допоможе студентам зорієнтуватися в загальному обсязі навантаження та організувати економне використання свого робочого часу.

Посібник підготовлений з урахуванням модульного підходу до вивчення дисципліни. Історія держави і права зарубіжних країн вивчається студентами першого курсу впродовж декількох модулів. На наш погляд, найдоцільнішим є поділ навчального матеріалу на чотири модулі. Передбачені різні форми теоретичного навчання (лекції, семінари, самостійна робота тощо), проведення поточного модульного контролю знань, підсумкового залікового та екзаменаційного контролю рівня засвоєння вивченого матеріалу.

Мета і завдання навчального курсу

Навчальний курс «Історія держави і права зарубіжних країн» передбачає оволодіння студентами основними поняттями та категоріями науки і навчальної дисципліни, вивчення конкретних державних інститутів та систем права, розкриття основних закономірностей процесу державно-правового розвитку країн світу від найдавніших типів і форм рабовласницької держави і закінчуючи політичними і правовими структурами сучасності.

Після опанування навчальною дисципліною студенти повинні знати предмет і методи історії держави і права, володіти певним інструментарієм науки; вміти аналізувати сучасний стан проблеми науки історії держави і права зарубіжних країн; характеризувати розвиток суспільного ладу на різних етапах зарубіжної історії; систему органів влади і управління в країнах Стародавнього світу, у Середні віки, Новий і Новітній час. Студенти повинні набути навичок аналізу основних джерел рабовласницького, феодального і буржуазного права, державно-правових інститутів у країнах Європи, Азії, Африки, Північної та Латинської Америки; уявити принципи континентальної та англосаксонської системи буржуазного права, структуру судових та інших правоохоронних органів. Студенти повинні уміти: використовувати суспільно-політичний досвід всесвітньої історії в побудові сучасної держави; аналізувати законодавчі акти; використовувати в практичній діяльності знання основних принципів континентальної та англосаксонської системи права; робити правильні прогнози в сучасному суспільно-політичному житті; систематизувати та узагальнювати сучасний досвід таких країн, як Англія, Франція, США, Німеччина тощо, в державно-правовому будівництві, аналізувати практику роботи парламентських структур у державах Європи та Америки; розкривати сутність делегованого законодавства в Англії, Франції та США.

Методика користування навчальним посібником

Навчальний посібник підготовлений з урахуванням переходу вищих навчальних закладів України на модульно-рейтингову систему навчання і ставить за мету надати студентам допомогу у самостійному оволодінні навчальним курсом та підготовці до семінарських, практичних занять,

колоквіумів та підсумкового контролю знань. Більша частина програмного матеріалу викладається у повному обсязі. Деякі аспекти теми, які достатньою мірою висвітлюються в опублікованих джерелах, зокрема підручниках та посібниках, пропонується студентам вивчити та опрацювати самостійно. З цією метою до розділів і тем запропоновані запитання, відповіді на які студенти мають знайти в інших джерелах і які бажано було б законспектувати. Важливо також максимально використати конспекти лекцій. У поєднанні з викладеним у посібнику матеріалом самостійно опрацьовані документи, правові джерела надають можливість комплексно вивчити та висвітлити програмні питання.

Кращому засвоєнню матеріалу навчального курсу сприятиме термінологічний словник, алфавітно-предметний покажчик, тести, а також різноманітні схеми та таблиці, розміщені на сторінках посібника.

Наведені в кінці кожної теми запитання і завдання для самоконтролю та повторення, тести-тренінги сприятимуть глибокій та об'єктивній самооцінці отриманих знань, визначенню рівня підготовленості студента до рубіжного модульного та підсумкового контролю знань.

Література

1. *Бостан Л. Н., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — К.: Центр навч. літ-ри, 2004. — 672 с.
2. Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов: В 2 т. / Под ред. В. А. Томсинова. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. — Т. 1. — 626 с; Т. 2. — 627 с.
3. Всеобщая история государства и права: Учебник / Под ред. проф. К. И. Батыра. — М.: Юрист-ъ, 1998. — 456 с.
4. *Глиняний В. П.* История государства и права зарубежных стран. — 4-е изд. — Харьков: Одиссей, 2004. — Ч. 1. — 832 с.
5. История государства и права России: Учебник / Под ред. Ю. П. Титова. — М.: Проспект, 2000. — 544 с.
6. История государства и права зарубежных стран: Учеб. для вузов: В 2 ч. / Под общ. ред. О. А. Жидкова и Н. А. Крапівенинникової. — 2-е изд., стереотип. — М.: Изд-во «Норма», 2003. — Т. 1. — 624 с; Т. 2. — 720 с.
7. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — 4-е вид., допов. — К.: Атіка, 2004. — 616 с.
8. *Страхов М. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 584 с.
9. *Федоров К. Г.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — К.: Вицашк., 1994. — 464 с.
10. *Хома Н. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти. — 2-е вид., випр. і допов. — Львів: Магнолія плюс, Новий Світ-2000, вид. СПД ФО В. М. Піча, 2004. — 480 с.
11. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: Учеб. пособие / Сост. В. Н. Садиков; Под ред. проф. З. М. Черниловского. — М.: Фирма Гардарика, 1996. — 413 с.
12. *Черниловский З. М.* Всеобщая история государства и права. — М.: Юриста, 1996. — 576 с.
13. *Черниловский З. М.* Всеобщая история государства и права: Учебник. — М.: ООО «ТК Велби», 2002. — 592 с.

Вступ до вивчення навчальної дисципліни

1. *Предмет та методи вивчення курсу «Історія держави і права зарубіжних країн».*
2. *Місце навчального курсу в системі юридичних дисциплін.*
3. *Періодизація історії держави і права зарубіжних країн.*
4. *Методологія навчального курсу.*

Література: 1 (с. 3—26); 2 (т. 1, с.V—XIV); 3(с. 7—14); 4 (с. 3—4); 5 (с. 3—11); 6 (т. 1, с. VIII—XIV); 7 (с. 3—5); 8 (с. 3—8); 9 (с. 3—21); 10 (с. 5—10); 11 (с. 3—7); 12 (с. 3—22); 13 (с. 3—22).

Історія держави і права зарубіжних країн — це історико-правова наука, що знаходиться на межі між суспільно-політичними та правовими дисциплінами, синтезуючи та поєднуючи їх. Тому вона включена до числа основних курсів, які викладаються у перших модулях юридичних навчальних закладів.

Місце історії держави і права в системі юридичних дисциплін визначають реалії об'єкта дослідження. Насамперед вона вивчає багате розмаїття першопричин утворення і розвитку держави і права в людському суспільстві. В умовах розкладу первіснообщинного ладу умови життя суспільства і суспільні відносини ускладнилися і стали набувати антагоністичних форм. Виникла загроза його послаблення, розпаду або навіть загибелі. Це послужило чи не основною причиною утворення особ-

ливої регулюючої сили, котра б стояла над суспільством, забезпечувала його життєздатність і цілісність. Цей тривалий і складний процес, прискорений іноді внутрішньою соціальною напругою чи вторгненням племен-завойовників, поступово набував яскраво окресленого політичного характеру. Із поглибленням соціального розшарування механізм державної машини прибирався до рук майновою верхівкою, яка поступово ставала владною силою, підпорядковуючи державу своїм інтересам.

Надалі необхідність держави і права обумовлювалася причинами різноманітного, в першу чергу загальнонаціонального, характеру. Вона стає необхідним атрибутом суспільства, набуваючи, в той же час, певної міри відносної самостійності. Її функціонування здебільшого підпорядковується внутрішнім закономірностям розвитку. При цьому важливо те, якою є держава — авторитарною чи демократичною, які соціальні прошарки, групи, класи чи клани контролюють її механізм, гальмуючи чи прискорюючи суспільний прогрес.

Звичайно, кожна країна робить свій вибір, має своє поєднання передумов історичного розвитку і їх реалізацію. Вона формує неповторний, індивідуальний образ національної державності. Загальні закономірності розвитку права і держави в кожній країні проявляються зі своїми особливостями. Національна державно-правова історія виявлялася багатшою порівняно із загальною теорією держави і права. Історія держави і права наповнює теорію конкретно-історичним змістом і є її певною емпіричною базою. У цьому — її *взаємозв'язок із навчальною дисципліною «Теорія держави і права»*.

У постійному взаємозв'язку знаходиться історія держави і права з *історією політичних і правових вчень*. Остання вивчає виникнення, розвиток, соціальну ефективність державних і правових вчень в їх історичній конкретиці і хронологічній послідовності. Значення цієї проблематики щодо вивчення державно-правової історії визначається насамперед тим, що люди, котрі творять історію, здійснюють реформи і перебудову суспільства, керуються, в першу чергу, певними прийнятними їм ідеями, теоріями, вченнями. Саме через них вони намагаються втілити свої політичні ідеали чи правові форми (наприклад, ідеали і політичні за-думки французьких просвітителів XVIII ст. стали держав-

но-правовою платформою діячів Великої Французької буржуазної революції).

Історія держави і права зарубіжних країн має тісний зв'язок і з *історією держави і права України*. Обидві навчальні дисципліни багато в чому вирішують спільні завдання, що стоять перед історико-юридичною наукою, але розрізняються за предметом.

Таким чином, історія держави і права зарубіжних країн, разом з близькими до неї дисциплінами, утворюють групу теоретико-історичних наук, які мають теоретико-пізнавальну платформу галузевих юридичних наук.

Предметом історії держави і права зарубіжних країн є загальні та специфічні процеси і закономірності виникнення, розвитку, занепаду або загибелі різних типів держави і права у конкретно-історичних умовах. Специфікою предмета історії держави і права як навчальної дисципліни є те, що вона вивчає не всі держави світу та їхнє право, а лише ті з них, котрі виявили найпомітніший вплив на державно-правовий розвиток світової цивілізації.

Якщо поставити за мету дати відповідь на запитання, для чого вивчається курс історії держави і права студентами вищих навчальних закладів, то можна сказати:

а) для формування загальноюридичної, правової культури майбутніх спеціалістів;

б) для підготовки їх до засвоєння галузевих юридичних дисциплін;

в) ця наука дає можливість знати минуле людства і на цій основі глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності, прогнозувати подальший розвиток держави і права у світі.

Історія держави і права зарубіжних країн як наука і навчальна дисципліна має теж свою історію. Як самостійна галузь наукового знання вона бере свій початок з кінця XVIII—початку XIX ст. Її основоположниками з повним правом вважаються:

- історична школа права у Німеччині (Ф. Савіньї, Г. Пухта);

- соціологічна школа права (О. Холмс);

- позитивістська школа права (О. Конт, Е. Тюрінг, Г. Спенсер).

У першій третині XX ст. вченими був узагальнений величезний фактичний матеріал, видані фундаментальні праці

німецьких, американських вчених; дисципліна стала предметом уваги в навчальних програмах навчальних закладів.

Вивчення історії держави і права зводиться не лише до збирання та описування фактів, подій, явищ минулого, а головним чином до їх теоретичного осмислення. А це вимагає відповідного інструментарію, тобто застосування методів і способів дослідження. *Метадами називають сукупність способів пізнання і прийомів дослідження, які використовуються для одержання відносно об'єктивних, істинних, доказово обґрунтованих знань з історії держави і права.*

Методологія навчальної дисципліни поєднує в собі загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. При їхньому аналізі слід мати на увазі, що як суспільна наука історія держави та права описує, досліджує та осмислює історичний процес розвитку права та інститутів держави відповідно до загальних методологічних правил. Їх сутність обумовлена загальнофілософським підходом науки до пізнання та пояснення різноманітних явищ суспільно-політичного життя. Виходячи з цього, одним із провідних методів дослідження історико-правових явищ минулого є **історичний метод**. Історичний погляд на політико-правові явища полягає у тому, що всі вони оцінюються з погляду конкретного історичного часу, впродовж якого вони виникали, розвивалися, занепадали або зникали зовсім, набували лише їм притаманних вигляду і форми.

При здійсненні аналізу історико-правових явищ широко застосовуються хронологічний, ретроспективний, порівняльно-історичний, статистичний, метод періодизації та інші методи дослідження.

Сутність **хронологічного методу** полягає у тому, що події державно-правового розвитку тієї чи іншої країни розглядаються у чіткій хронологічній послідовності. Особливо ефективним він є при складанні історичних хронік, хронологічних таблиць, коли реконструюються події, пов'язані між собою певним відтинком часу. Різновидом хронологічного методу є проблемно-хронологічний, який передбачає розчленування теми на декілька вузких проблем, кожна з яких розглядається у хронологічній послідовності.

Ретроспективний метод дає змогу відтворити картину минулого навіть за відсутності повного набору історичних та правових джерел, що належать до того чи іншого істо-

ричного періоду. В основу цього методу покладено тісний зв'язок між сьогоденням і минулим.

Досить поширеним видом інструментарію для дослідження історико-правових явищ є **порівняльно-історичний метод**. Він базується на визнанні певної повторюваності деяких рис та характеристик в історії права та держави, орієнтує на вивчення їх шляхом зіставлення. Наприклад, республіканська форма правління Афіньського полісу порівнюється з Першою республікою у Франції. Порівняльно-історичний метод дозволяє порівнювати аналогічні історичні типи і форми державності, правові системи для встановлення як загальних закономірностей їх розвитку, так і специфічних особливостей.

Статистичний метод застосовується при дослідженні кількісних сторін історико-правових явищ. З їх допомогою можна виявити такі характеристики, як протяжність їх у часі та просторі, поширеність у країні чи у групі держав, темпи їх розвитку та повторюваність тощо. Однак гола статистика повинна поєднуватися із всебічним пізнанням змісту державно-правових та суспільних явищ, із прив'язкою їх до конкретного історико-державного підґрунтя.

Метод періодизації базується на розумінні того, що держава і право ніколи не залишалися незмінними, вони проходили різноманітні етапи свого розвитку, відокремлені один від другого певними якісними рубежами та характеристиками. До недавніх часів періодизація історичного розвитку людської цивілізації в цілому, та історії держави і права зарубіжних країн зокрема базувалася на так званому формаційному підході — відповідно до поділу історії людського суспільства на соціально-економічні формації: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна та соціалістично-комуністична. При цьому в основу змін державно-правових явищ було покладено соціально-економічний критерій. А той факт, що далеко не всі зміни у праві та державі можна пов'язати з глобальними зрушеннями в економічному базисі та соціальному житті, до уваги не брався.

На сьогодні найприйнятнішою вважається періодизація, в основі якої знаходиться цивілізаційний та історико-культурний критерії. Згідно з ними всесвітня історія держави і права поділяється на чотири основних періоди:

1. Історія держави і права Стародавнього світу (IV тисячоліття до н.е.—V ст. н.е.).

2. Історія держави і права Середніх віків (V—середина XVII ст.).
3. Історія держави і права Нового часу (середина XVII ст. — поч. XX ст.).
4. Історія держави і права Новітнього часу (з початку до кінця XX ст.).

Саме така періодизація покладена в основу викладення матеріалу навчального посібника.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає історія держави і права зарубіжних країн?
2. Історія держави і права — це юридична чи історична наука?
3. Що поєднує історію держави і права з теорією держави і права?
4. Як взаємодіє історія держави і права зарубіжних країн з історією держави і права України?
5. Для чого вивчається названа навчальна дисципліна студентами юридичних навчальних закладів?
6. Яка методологія навчального курсу?
7. Дайте періодизацію історії держави і права зарубіжних країн, звернувши увагу на різні підходи вчених до цієї проблеми.
8. У чому різниця між історією держави і права зарубіжних країн як наукою і як навчальною дисципліною?
9. Які джерела покладені в основу вивчення навчальної дисципліни?

Тести-тренінги

1. *Історія держави і права зарубіжних країн вивчає:*
 - а) суспільно-політичний розвиток країн світу;
 - б) правові системи зарубіжних країн;
 - в) процеси становлення, розвитку, занепаду чи загибелі держав та систем права;
 - г) динаміку виникнення та розвитку провідних світових держав у відповідні епохи.
2. *Які з перерахованих методів слід віднести до загальнонаукових:*
 - а) метод діалектики;
 - б) історичний;
 - в) логічний;
 - г) системний;
 - д) порівняльний;

Перший модуль

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Держава і право країн Стародавнього Сходу

§1. Суспільно-політичний устрій стародавньосхідних країн

1. *Утворення стародавньосхідних держав, їх загальна характеристика.*
2. *Суспільний устрій та державний лад Стародавнього Єгипту.*
3. *Стародавній Вавилон: правове становище населення.*
4. *Державний устрій Стародавньовавилонської держави.*
5. *Суспільний устрій та державний лад Стародавньої Індії.*

Література: 1 (с. 29—56); 2 (т. 1, с. 3—20, 32—46); 3 (с. 17—57); 4 (с. 30—46; 86—100); 6 (т. 1, с. 13—76); 7 (с. 6—19; 24—28); 8 (с. 9—31); 9 (с. 22—24; 40—50; 54—59; 72—85); 10 (с. 11—27; 43—70; 83—99); 12 (с. 23—42); 13 (с. 23—42).

Найдавніші держави виникли у тих регіонах землі, де існували найсприятливіші умови для життєдіяльності людини, за яких при порівняно низькому рівні розвитку продуктивних сил можна було отримати вагомий додатковий продукт і вигідно експлуатувати працю рабів. Такими регіонами були Стародавній Схід, під яким розуміють країни Близького Сходу (Єгипет, Ассірія, Вавилон, Хетське царство, Фінікія, Палестина), Стародавня Індія та Стародавній Китай. Саме тут виникли найперші в історії людства держави і склалися найбільш ранні правові системи.

У розкладі первіснообщинного ладу та появи перших зародків державності головну роль відіграв

економічний фактор. В його основі знаходиться поява надлишкового продукту, що надало можливість експлуатувати працю своїх одноплемінників. Зрозуміло, економічної самостійності, в першу чергу, набувала родоплемінна верхівка (вождь, рада старійшин, жерці).

Але при родоплемінній структурі суспільства влада не була відокремлена від родового колективу. При закостенілій системі самоуправління статус військового вождя, старійшини чи жерця був надто нестійким і нестабільним. Тому майнова верхівка племені всіма правдами і неправдами намагалася узурпувати і спадково закріпити свої повноваження. Іншими словами, до майнових прав слід було додати ще соціальні привілеї і переваги. Вступає в дію другий фактор формування державності.

Другий фактор зародження державності — *військова організація суспільства.* Війна стала ефективним і дешевим засобом одержання багатства. Формуються військові структури (військовий вождь, професійні воїни, ополчення), які започатковують «військову демократію». Відтепер найважливіші питання життя племені чи об'єднання племен вирішуються військовим вождем чи на зборах воїнів. Органи родоплемінного самоуправління відтісняються на задній план. Вперше з'являється нова організація, відокремлена від основної маси суспільства — політична влада.

З часом і сама «військова демократія» приходять до занепаду. Замість загальної рівності, спільного обговорення питань воїнами приходять нове правління — аристократія на чолі з вождем-монархом. Влада вождя все більше набуває самовладних рис і стає політичною, тобто спирається вже не на власний авторитет, а на військову силу і багатство. З іншого боку, на політичний характер влади вказує і те, що вона зосереджується в руках небагатьох і діє в інтересах небагатьох. Основна маса суспільства відсторонюється від влади. Створюється ореол святості і недосяжності самої влади і її персоніфікаторів.

Рабовласницька держава є за своєю суттю політичною організацією рабовласників, створеною з метою здійснення необмеженої диктатури і повновладдя щодо рабів і владних функцій стосовно інших категорій населення.

Суттєвий вплив на виникнення державності на Стародавньому Сході виявив природний фактор — необхідність здійснення великомасштабних зрошувально-осушувальних робіт, які були під силу лише могутній централізованій дер-

жаві. Звідси і виникає одна із найпоширеніших форм правління — стародавньосхідна монархія рабовласницького типу.

Суспільна організація стародавньосхідних рабовласницьких держав мала свої особливості. *По-перше*, вона характеризувалася тривалим існуванням замкнутих сільськогосподарських общин з натуральним характером виробництва, поєднанням ремесла і землеробства в межах общини, слабким розвитком товарно-грошових відносин.

Сільська община була основою життєдіяльності її членів і виробництва матеріальних благ, а органи самоуправління регулювали правові відносини в колективі. Земля вважалася власністю держави (тобто правителя), але община мала право опосередкованої власності. Саме її органи розподіляли земельні ділянки між общинниками. Користування земельними наділами було можливим за умови виконання суспільних обов'язків, повинностей, сплати податків, несення служби тощо. Община була безпосереднім розпорядником землі, а держава — її власником. І ця власність на землю реалізовувалася в одержанні з селян-общинників відповідної земельної ренти — податку.

Другою особливістю суспільного устрою країн Стародавнього Сходу є законсервованість старих общинних родових відносин. Це знаходило відображення у соціальній неоднорідності суспільства, у його поділі на прошарки за ознаками родовитості, походження, приналежності до племен-завойовників чи до поневоленого народу тощо.

Рабовласницьке суспільство країн Стародавнього Сходу поділялося на дві основні верстви: *а) раби* та близькі до них інші найнижчі суспільні категорії населення, позбавлені засобів виробництва і значно обмежені в особистій свободі; *б) вільне населення*, котре поділялося на рабовласницький панівний клас і дрібних товаровиробників.

Рабовласництво у названих державах упродовж усієї їхньої тисячолітньої історії мало *патріархальний характер*. Це означає, що головною продуктивною силою суспільства були і залишалися дрібні товаровиробники (селяни-общинники, ремісники, дрібні торговці), а рабська праця мала допоміжний характер і застосовувалася для виконання великомасштабних робіт загальнодержавного значення або у домашньому господарстві.

Джерелами рабства були: військовий полон, народження від рабині, боргове рабство і рабство як форма покарання за вчинений злочин.

Політично раби завжди знаходилися поза межами громадянського суспільства, не користувалися його захистом, позбавлялися право- і дієздатності. Рабовласництво виявляло сильний вплив на становище багатьох груп вільного населення. Це знайшло відображення у:

а) *домашньому рабстві*. У Стародавньому Вавилоні, наприклад, чоловік міг віддати дружину в рахунок відпрацювання боргу, а дітей - продати в рабство;

б) *борговому рабстві*. Цей інститут був властивий всім народам давнини. Його походження пояснюється колективним характером земельної власності, а також власності на сільськогосподарський реманент, робочу худобу та ін. При таких відносинах основні засоби виробництва не могли послужити засобом забезпечення виконання боргових зобов'язань. Єдиною дієвою цінністю, гарантом виконання боргу була особа боржника;

в) *у рабстві як формі покарання*. Це була своєрідна форма експлуатації підневільної праці своїх одноплемінників;

г) *тимчасовому набутті вільними непривілейованими верствами статусу рабів*. Тільки в державах Сходу на період виконання невідкладних громадських робіт селяни-общинники, ремісники, дрібні торговці перетворювалися на рабів і працювали поряд з ними задарма. Після виконання поставлених завдань вони поверталися до своїх домів і знову ставали тими, ким були раніше.

Риси стародавньосхідної деспотії

Стародавньосхідна деспотія

Повноваження глави держави практично необмежені	Світська та духовна гілки влади об'єднані в одній особі	Наявність в державі численного бюрократичного апарату	Визнання монарха верховним власником землі в державі
Основа правління — община			

Держава і право країн Стародавнього Сходу

§1. Суспільно-політичний устрій стародавньосхідних країн

1. *Утворення стародавньосхідних держав, їх загальна характеристика.*
2. *Суспільний устрій та державний лад Стародавнього Єгипту.*
3. *Стародавній Вавилон: правове становище населення.*
4. *Державний устрій Стародавньовавилонської держави.*
5. *Суспільний устрій та державний лад Стародавньої Індії.*

Література: 1 (с. 29—56); 2 (т. 1, с. 3—20, 32—46); 3 (с. 17—57); 4 (с. 30—46; 86—100); 6 (т. 1, с. 13—76); 7 (с. 6—19; 24—28); 8 (с. 9—31); 9 (с. 22—24; 40—50; 54—59; 72—85); 10 (с. 11—27; 43—70; 83—99); 12 (с. 23—42); 13 (с. 23—42).

Найдавніші держави виникли у тих регіонах землі, де існували найсприятливіші умови для життєдіяльності людини, за яких при порівняно низькому рівні розвитку продуктивних сил можна було отримати вагомий додатковий продукт і вигідно експлуатувати працю рабів. Такими регіонами були Стародавній Схід, під яким розуміють країни Близького Сходу (Єгипет, Ассірія, Вавилон, Хетське царство, Фінікія, Палестина), Стародавня Індія та Стародавній Китай. Саме тут виникли найперші в історії людства держави і склалися найбільш ранні правові системи.

У розкладі первіснообщинного ладу та появі перших зародків державності головну роль відіграв

економічний фактор. В його основі знаходиться поява надлишкового продукту, що надало можливість експлуатувати працю своїх одноплемінників. Зрозуміло, економічної самостійності, в першу чергу, набувала родоплемінна верхівка (вождь, рада старійшин, жерці).

Але при родоплемінній структурі суспільства влада не була відокремлена від родового колективу. При закостенілій системі самоуправління статус військового вождя, старійшини чи жерця був надто нестійким і нестабільним. Тому майнова верхівка племені всіма правдами і неправдами намагалася узурпувати і спадково закріпити свої повноваження. Іншими словами, до майнових прав слід було додати ще соціальні привілеї і переваги. Вступає в дію другий фактор формування державності.

Другий фактор зародження державності — *військова організація суспільства.* Війна стала ефективним і дешевим засобом одержання багатства. Формуються військові структури (військовий вождь, професійні воїни, ополчення), які започатковують «військову демократію». Відтепер найважливіші питання життя племені чи об'єднання племен вирішуються військовим вождем чи на зборах воїнів. Органи родоплемінного самоуправління відтісняються на задній план. Вперше з'являється нова організація, відокремлена від основної маси суспільства — політична влада.

З часом і сама «військова демократія» приходить до занепаду. Замість загальної рівності, спільного обговорення питань воїнами приходить нове правління — аристократія на чолі з вождем-монархом. Влада вождя все більше набуває самовладних рис і стає політичною, тобто спирається вже не на власний авторитет, а на військову силу і багатство. З іншого боку, на політичний характер влади вказує і те, що вона зосереджується в руках небагатьох і діє в інтересах небагатьох. Основна маса суспільства відсторонюється від влади. Створюється ореол святості і недосяжності самої влади і її персоніфікаторів.

Рабовласницька держава є за своєю суттю політичною організацією рабовласників, створеною з метою здійснення необмеженої диктатури і повновладдя щодо рабів і владних функцій стосовно інших категорій населення.

Суттєвий вплив на виникнення державності на Стародавньому Сході виявив природний фактор — необхідність здійснення великомасштабних зрошувально-осушувальних робіт, які були під силу лише могутній централізованій дер-

Держава і право країн Стародавнього Сходу

§1. Суспільно-політичний устрій стародавньосхідних країн

1. *Утворення стародавньосхідних держав, їх загальна характеристика.*
2. *Суспільний устрій та державний лад Стародавнього Єгипту.*
3. *Стародавній Вавилон: правове становище населення.*
4. *Державний устрій Стародавньовавилонської держави.*
5. *Суспільний устрій та державний лад Стародавньої Індії.*

Література: 1 (с. 29—56); 2 (т. 1, с. 3—20, 32—46); 3 (с. 17—57); 4 (с. 30—46; 86—100); 6 (т. 1, с. 13—76); 7 (с. 6—19; 24—28); 8 (с. 9—31); 9 (с. 22—24; 40—50; 54—59; 72—85); 10 (с. 11—27; 43—70; 83—99); 12 (с. 23—42); 13 (с. 23—42).

Найдавніші держави виникли у тих регіонах землі, де існували найсприятливіші умови для життєдіяльності людини, за яких при порівняно низькому рівні розвитку продуктивних сил можна було отримати вагомий додатковий продукт і вигідно експлуатувати працю рабів. Такими регіонами були Стародавній Схід, під яким розуміють країни Близького Сходу (Єгипет, Ассірія, Вавилон, Хетське царство, Фінікія, Палестина), Стародавня Індія та Стародавній Китай. Саме тут виникли найперші в історії людства держави і склалися найбільш ранні правові системи.

У розкладі первіснообщинного ладу та появі перших зародків державності головну роль відіграв

економічний фактор. В його основі знаходиться поява надлишкового продукту, що надало можливість експлуатувати працю своїх одноплемінників. Зрозуміло, економічної самостійності, в першу чергу, набувала родоплемінна верхівка (вождь, рада старійшин, жерці).

Але при родоплемінній структурі суспільства влада не була відокремлена від родового колективу. При закріпленій системі самоуправління статус військового вождя, старійшини чи жерця був надто нестійким і нестабільним. Тому майнова верхівка племені всіма правдами і неправдами намагалася узурпувати і спадково закріпити свої повноваження. Іншими словами, до майнових прав слід було додати ще соціальні привілеї і переваги. Вступає в дію другий фактор формування державності.

Другий фактор зародження державності — *військова організація суспільства.* Війна стала ефективним і дешевим засобом одержання багатства. Формуються військові структури (військовий вождь, професійні воїни, ополчення), які започатковують «військову демократію». Відтепер найважливіші питання життя племені чи об'єднання племен вирішуються військовим вождем чи на зборах воїнів. Органи родоплемінного самоуправління відтісняються на задній план. Вперше з'являється нова організація, відокремлена від основної маси суспільства — політична влада.

З часом і сама «військова демократія» приходить до занепаду. Замість загальної рівності, спільного обговорення питань воїнами приходить нове правління — аристократія на чолі з вождем-монархом. Влада вождя все більше набуває самовладних рис і стає політичною, тобто спирається вже не на власний авторитет, а на військову силу і багатство. З іншого боку, на політичний характер влади вказує і те, що вона зосереджується в руках небагатьох і діє в інтересах небагатьох. Основна маса суспільства відсторонюється від влади. Створюється ореол святості і недосяжності самої влади і її персоніфікаторів.

Рабовласницька держава є за своєю суттю політичною організацією рабовласників, створеною з метою здійснення їх необмеженої диктатури і повновладдя щодо рабів і владних функцій стосовно інших категорій населення.

Суттєвий вплив на виникнення державності на Стародавньому Сході виявив природний фактор — необхідність здійснення великомасштабних зрошувально-осушувальних робіт, які були під силу лише могутній централізованій дер-

жаві. Звідси і виникає одна із найпоширеніших форм правління — стародавньосхідна монархія рабовласницького типу.

Суспільна організація стародавньосхідних рабовласницьких держав мала свої особливості. *По-перше*, вона характеризувалася тривалим існуванням замкнутих сільськогосподарських общин з натуральним характером виробництва, поєднанням ремесла і землеробства в межах общини, слабким розвитком товарно-грошових відносин.

Сільська община була основою життєдіяльності її членів і виробництва матеріальних благ, а органи самоуправління регулювали правові відносини в колективі. Земля вважалася власністю держави (тобто правителя), але община мала право опосередкованої власності. Саме її органи розподіляли земельні ділянки між общинниками. Користування земельними наділами було можливим за умови виконання суспільних обов'язків, повинностей, сплати податків, несення служби тощо. Община була безпосереднім розпорядником землі, а держава — її власником. І ця власність на землю реалізовувалася в одержанні з селян-общинників відповідної земельної ренти — податку.

Другою особливістю суспільного устрою країн Стародавнього Сходу є законсервованість старих общинних родових відносин. Це знаходило відображення у соціальній неоднорідності суспільства, у його поділі на прошарки за ознаками родовитості, походження, приналежності до племен-завойовників чи до поневоленого народу тощо.

Рабовласницьке суспільство країн Стародавнього Сходу поділялося на дві основні верстви: *а) раби* та близькі до них інші найнижчі суспільні категорії населення, позбавлені засобів виробництва і значно обмежені в особистій свободі; *б) вільне населення*, котре поділялося на рабовласницький панівний клас і дрібних товаровиробників.

Рабовласництво у названих державах упродовж усієї їхньої тисячолітньої історії мало *патріархальний характер*. Це означає, що головною продуктивною силою суспільства були і залишалися дрібні товаровиробники (селяни-общинники, ремісники, дрібні торговці), а рабська праця мала допоміжний характер і застосовувалася для виконання великомасштабних робіт загальнодержавного значення або у домашньому господарстві.

Джерелами рабства були: військовий полон, народження від рабині, боргове рабство і рабство як форма покарання за вчинений злочин.

Політично раби завжди знаходилися поза межами громадянського суспільства, не користувалися його захистом, позбавлялися право- і дієздатності. Рабовласництво виявляло сильний вплив на становище багатьох груп вільного населення. Це знайшло відображення у:

а) *домашньому рабстві*. У Стародавньому Вавилоні, наприклад, чоловік міг віддати дружину в рахунок відпрацювання боргу, а дітей - продати в рабство;

б) *борговому рабстві*. Цей інститут був властивий всім народам давнини. Його походження пояснюється колективним характером земельної власності, а також власності на сільськогосподарський реманент, робочу худобу та ін. При таких відносинах основні засоби виробництва не могли послужити засобом забезпечення виконання боргових зобов'язань. Єдиною дієвою цінністю, гарантом виконання боргу була особа боржника;

в) *у рабстві як формі покарання*. Це була своєрідна форма експлуатації підневільної праці своїх одноплемінників;

г) *тимчасовому набутті вільними непривілейованими верствами статусу рабів*. Тільки в державах Сходу на період виконання невідкладних громадських робіт селяни-общинники, ремісники, дрібні торговці перетворювалися на рабів і працювали поряд з ними задарма. Після виконання поставлених завдань вони поверталися до своїх домів і знову ставали тими, ким були раніше.

Риси стародавньосхідної деспотії

Стародавньосхідна деспотія

Повноваження глави держави практично необмежені	Світська та духовна гілки влади об'єднані в одній особі	Наявність в державі численного бюрократичного апарату	Визнання монарха верховним власником землі в державі
Основоправління — община			

Третьою особливістю соціальної організації стародавнього східного суспільства було те, що правовий статус індивідуума не завжди співпадав з його майновим чи соціально-економічним становищем. Це виявилось, зокрема, у поділі вільного населення в деяких країнах на відповідні розряди, варни, касти тощо. Типовим прикладом цього можуть бути Вавилон та Індія.

Суспільний та державний лад Стародавнього Єгипту. Державність у басейні р. Ніл з'явилася у другій половині IV тис. до н. е. у формі невеликих територіальних утворень — номів. Кожний ном займав територію, окреслену автономною іригаційною системою. На чолі його стояв колишній родовий старійшина — номарх. Система давньоєгипетських номів залишалася в основі адміністративного поділу держави до кінця її існування.

Все сільськогосподарське виробництво Єгипту було пов'язане зі щорічними розливами Нілу, з досить раннім будівництвом тут іригаційних споруд, де вперше у світовій практиці стала широко застосовуватися праця рабів-військовополонених. Природні кордони Єгипту служили захистом країни від зовнішніх вторгнень і створенню етнічно однорідного населення — стародавніх єгиптян.

Територіальне розташування стародавніх номів, котрі були розтягнуті вздовж водної артерії на сотні кілометрів, рано призвело до їх об'єднання навколо сильнішого нома і до появи у Верхньому (Південному) Єгипті царів з ознаками деспотичної влади над іншими номами. Правителі Верхнього Єгипту в кінці IV тис. до н.е. завойовують весь Єгипет. Ранню централізацію стародавньоєгипетської держави визначив і сам характер господарства, пов'язаний з постійною залежністю населення від періодичних розливів Нілу і необхідністю залучення величезної маси населення для здійснення постійних іригаційних робіт.

Історія Стародавнього Єгипту поділяється на добу Раннього царства (3100—2800 рр. до н.е.); Стародавнього, або Старого, царства (приблизно 2800—2250 рр. до н.е.); Середнього царства (2250—1700 рр. до н.е.); Нового царства (1575—1087 рр. до н.е.). Періоди між Старим, Середнім і Новим царствами були добою господарського і політичного занепаду держави. *Єгипет Нового царства — перша в історії світова імперія*, величезна поліетнічна (різноплемінна) держава, створена шляхом завоювання сусідніх

країн і народів. До її складу увійшли Нубія, Лівія, Палестина, Сирія та інші багаті на природні ресурси області. В кінці Нового царства Єгипет в черговий раз зазнає занепаду і стає здобиччю завойовників, спочатку персів, а згодом римлян, котрі включили його до складу Римської імперії в 30-х роках до н.е.

Соціальна структура. Для Єгипту була характерною значна уповільненість еволюції соціальної структури. Причиною цього було практично безмежне панування в економіці державного царсько-храмового господарства. В умовах тотального залучення населення до державного господарства різниця у правовому становищі окремих прошарків єгиптян не була такою явною, як це мало місце в інших країнах Сходу. Вона не відбилася навіть у термінах, серед яких найбільш уживаним був термін, який позначав простолюдина, — мерет.

Головним господарським і суспільним осередком Стародавнього Єгипту була сільська община. Закономірний процес внутрішньообщинного соціального і майнового розширення був пов'язаний з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва, зі зростанням додаткового продукту, який присвоювався общинною верхівкою. Вона ж зосередила в своїх руках керівні функції зі створення, утримання і розширення іригаційних споруд. Згодом ці функції перейшли до централізованої держави.

Процеси соціального розширення єгипетського суспільства особливо посилюються в кінці IV тисячоліття до н.е., коли сформовується панівна соціальна верства у складі родоплемінної номової аристократії, жерців, багатих общинників-селян. Цей прошарок все більше відокремлюється від основної маси вільних общинників, з яких стягується державна рента — податок. Вони ж залучаються до примусових робіт зі спорудження каналів, дамб, доріг, зерносховищ тощо.

Ранній розвиток єдиної держави з централізованим в руках держави (фараона) земельним фондом, до якої переходять функції управління складною зрошувально-осушувальною системою, а також розвиток великого царсько-храмового господарства — *все це сприяє фактичному зруйнуванню общини як самостійної одиниці селян, пов'язаних спільним землекористуванням.* Вона припиняє існування разом зі зникненням вільних землеробів, незалежних від

державної влади і невідконтрольних їй. Деякими квазіобщинами стають постійні сільські поселення, глави яких несуть відповідальність за сплату податків, безперервне функціонування іригаційних споруд, залучення селян до примусових робіт тощо.

Разом з тим, зміцнює свої економічні і політичні позиції правляча верхівка, ряди якої поповнюються за рахунок місцевої номової аристократії, чиновництва і жрецтва.

У царських маєтностях і господарствах світської та духовної знаті трудилися різноманітні категорії залежного населення. Сюди входили і безправні раби-військовополонені, і одноплемінники, доведені до рабського стану, і так звані «слуги царя», котрі виконували визначену їм норму роботи під наглядом царських наглядачів. Останні володіли незначним майном і отримували деякий харч із царських складів. Такі напіввільні, залежні працівники проіснували впродовж усієї тисячолітньої історії Стародавнього Єгипту.

Експлуатація «слуг царя», відірваних від засобів виробництва, була побудована як на економічному, так і позаекономічному примусі. Цьому сприяло те, що земля, інвентар, робоча худоба та інші необхідні для сільськогосподарського виробництва засоби знаходилися в руках майнової верхівки або були власністю царя. Межа, що відокремлювала раба від «слуги царя», була ілюзорною, нечіткою. Рабів у Єгипті купляли, продавали, дарували, передавали у спадок, але іноді садили на землю та наділяли майном, стягуючи з них частку врожаю, наближуючи тим самим їх до напіввільних селян. З іншого боку, самі одноплемінники за умов крайньої бідності були змушені продавати себе в рабство, перебуваючи в такому стані довгі роки, а то й довічно.

За формою правління Стародавній Єгипет являв собою стародавньосхідну деспотію. Об'єднання країни укінці IV тисячоліття до н.е. під владою єдиного *фараона* прискорило створення тут централізованого бюрократичного апарату. За його допомоги відбувалося зміцнення могутності правителя, який не просто обожествлявся, але й вважався рівним богам. Логічним наслідком змін в єгипетській теології стає скрупульозна розробка ритуалу поклоніння богу-фараону, будівництво гігантських цірамід у місцях їх поховань. Грецький історик Геродот, який відвідав Єгипет у середині

Суспільний лад Стародавнього Єгипту

Панівний прошарок		
Аристократія Фараон, джаті, номова аристократія, воєначальники	Жрецтво Жерці царські та служителі загальнодержав них і місцевих культів	Бюрократія Військові та цивільні чиновники

Головні товаровиробники		
Селяни- общинники	Дрібні торговці	Ремісники

Раби

V ст. до н.е., на основі зібраних ним переказів і записів на папірусі про фараона Хеопса писав, що роботи над спорудженням його піраміди тривали 40 років, з яких 20 років пішли на заготовку будівельних матеріалів і стільки ж — на саме будівництво. Для спорудження піраміди було залучено практично все єгипетське населення, яке працювало по черзі, по три місяці, по 100 тис. осіб.

Найбільшої могутності влада фараонів досягає у Новому царстві, коли остаточно утверджується заснована на військовій силі і численному бюрократичному апараті імперська влада центру, яка повністю підпорядкувала собі управління обширною територією.

Фараон був головним законодавцем і суддею, призначав усіх найвищих чиновників. Вважалося, що від фараона-бога залежали врожай, справедливість і спокій в державі та її безпека. Всякий соціальний протест проти правителя

розцінювався як злочин не лише проти держави, а й проти релігії, що могло накликати біду на всіх єгиптян. Фараону як носію найвищої державної влади належало верховне право на земельний фонд. Він міг надавати землю разом з державними рабами знаті, чиновникам, жерцям чи іншим особам. Він також надавав титули. Влада фараона передавалася у спадок¹.

При всій широті повноважень фараона його влада і політична стабільність в державі залежали від того, наскільки успішно правитель служив інтересам панівних соціальних верств, а особливо жрецькій і військовій верхівці. Самовладдя фараона стримувалося релігійно-етичними нормами. У єгиптян було подвійне уявлення про носія влади: він не тільки бог, але й людина, яка народжується і вмирає, як всі, впадає в гріхи і яка навіть може бути засуджена.

Подвійність уявлень єгиптян про владу відображалася і в особливостях управлінського апарату, який був, незважаючи на свою численність, недостатньо диференційований. Майже всі чиновники Єгипту були одночасно пов'язані з господарською, військовою, судовою чи релігійною діяльністю.

На всіх етапах розвитку держави особлива роль в управлінні країною належала *царському двору*. Найвищим державним сановником, першим помічником фараона був *джаті (візир)*. Він — начальник царського двору, відає придворним церемоніалом і царською канцелярією. У Новому царстві його повноваження розширюються: джаті здійснює контроль за всім управлінням в країні, в центрі і на місцях, розпоряджається земельним фондом, системою водопостачання. В його руках — найвища військова влада, йому належать і найвищі судові функції та контроль за виконанням розпоряджень фараона.

¹ Згідно з єгипетською теологією, самої божественності фараона було недостатньо, щоб народити нового фараона-бога. У новонароджену дитину повинен був увійти бог, божественне царське начало. В протилежному разі всі діти фараона ставали б іпостасю бога-творця. За наявності у правителя численних дружин і наложниць їх було б надзвичайно багато. Єгипетські фараони зазвичай мали старшу дружину, єгиптянку, якою за традицією ставали їхні рідні чи єдинокровні сестри, і декілька другорядних дружин та наложниць. Діти від всіх цих жінок могли претендувати на престол, але принцип першорідності був при цьому вирішальним.

Під безпосереднім контролем джати знаходився «начальник дому зброї» (*командувач армією*); «завідувач тим, що дає небо, виробляє земля і приносить Ніл» (*головний збирач податків і хранитель царських скарбів*); «начальник робіт» (*керівник загальнодержавних робіт*). У своїй діяльності вони спиралися на численний бюрократичний апарат чиновників, наглядачів, виконавців доручень, помічників тощо.

Центральною фігурою розгалуженого адміністративно-командного апарату в Стародавньому Єгипті на всіх етапах його розвитку була особа *писаря-канцеляриста*. Їх готували в спеціальних школах, виховуючи в душі відданості своєму начальнику. Писарі відали численними приходно-видатковими книгами і двічі на рік складали кадастр всіх земель у країні, переписували населення, його майно тощо.

Країна поділялася на номи, очолювані *номархами* — представниками царської влади на місцях з досить широкими повноваженнями і зі своїм чиновницьким апаратом. Номи об'єднувалися у два великих округи — Південний і Північний Єгипет, очолювані царськими намісниками. Такий адміністративний поділ, який відповідав старовинному поділу Стародавнього Єгипту на Верхнє і Нижнє царства, визначав і особливі титули фараона, який іменувався «володарем двох країн», «царем Нижнього і Верхнього Єгипту».

У найдавніший період єгипетської історії на місцевому рівні головну роль відігравали сільські общини, очолювані *общинними радами (джаджатами) на чолі зі старостами*. Це були органи судової, адміністративної та господарської влади на місцях. Вони реєстрували акти передачі землі, вели нагляд за станом мережі штучного зрошення, за розвитком землеробства. Але згодом общинні ради повністю втратили свою роль, а общинні старости перетворили на чиновників централізованого державного апарату.

Суд. На всіх етапах історичного розвитку Єгипту суд не був відокремлений від адміністрації. В Стародавньому царстві функції місцевого суду зосереджувалися в основному в общинних органах самоуправління, які вирішували спори про землю, воду, регулювали сімейні і спадкові відносини, розглядали дрібні кримінальні справи.

В номах царськими судьями виступали номархи, які носили титул «жерців богині Істини». Найвищі наглядові функції за діяльністю чиновників — царських суддів здійснював сам фараон або джаті, які могли переглянути рішення будь-якого суду, порушити судове переслідування проти посадових осіб.

Джаті безпосередньо підпорядковувався «начальник шести великих домів» — чиновник, котрий очолював судове відомство в країні і який ніс відповідальність за судочинство в усіх сферах суспільного життя. У Новому царстві візиру підпорядковувалася і верховна судова колегія із 30 суддів. Фараон міг призначити надзвичайну судову колегію зі своїх довірених осіб для розгляду таємних справ, пов'язаних з державними злочинами, змовами проти нього.

Певні судові функції мали і храми. Рішення жерця-оракула, котрий володів впливовим релігійним авторитетом, не могло бути піддане сумніву жодним царським чиновником.

Стародавній Вавилон: правове становище населення. Історики вважають, що Вавилон, назва якого у перекладі означає «ворота Божі», вперше згадується у легенді про Саргона Древнього. Впродовж тривалого часу воно нічим не відрізнялося від інших месопотамських міст, але завдяки вдалому розташуванню на перехресті караванних шляхів швидко збагачувалося. На авансцену близькосхідної історії Вавилон піднявся у XVIII ст. до н. е., в часи правління царя Хаммурапі.

Вавилонське суспільство поділялося на три соціальні стани: а) *авілуми* (вища верства); б) *мушкенуми* («дрібний люд»); в) *вардуми* (невільники, раби). Зверніть увагу: в основі поділу вільного населення знаходився не майновий чи інший статус, а саме правові відмінності. Різниця між аві-лумами і мушкенумами, на думку деяких дослідників, полягала в тому, що авілуми були повноправними общинниками і володіли певною часткою общинної землі, а мушкенуми — особи, що знаходилися поза общиною. Вони обробляли царську або храмову землю і доглядали за господарством багатих вавилонян. Мушкенуми користувалися обмеженими громадянськими правами в суспільстві, за їх образу передбачалося м'якше покарання, ніж за образу авілума. Майно мушкенума охоронялося меншим штрафом, а здоров'я оцінювалося дешевше.

Авілумами складали привілейованішу у правовому відношенні групу. Це виражалось, перш за все, в енергійнішій охороні їхнього життя, здоров'я, майна, честі та гідності. Але й серед самих авілумів існувала нерівність. Так, Закони Хаммурапі карали авілума, котрий вдарив по обличчю рівного собі, грошовим штрафом. Якщо ж він вдарив вишого за станом авілума, то піддавався суворому публічному покаранню — 60 ударами батога.

Законник Хаммурапі визначає також правове становище мушкенума. Закон стояв на сторожі життя, здоров'я, честі, майна мушкенума, але лише на той час, коли він перебував на державній службі чи виконував інші обов'язки перед державою. Мав місце правовий захист мушкенума від протиправних дій з боку авілума. За крадіжку останнім у мушкенума домашньої тварини чи човна винний сплачував потерпілому грошову компенсацію у 10-кратному розмірі. А в разі неможливості сплатити зазначену суму, піддавався страті. Раб мушкенума прирівнювався до раба царського палацу. Його крадіжка чи переховування каралися смертю. Трудова повинність мушкенума по догляду за каналами не могла перевищувати 48 днів на рік.

Такий енергійний захист державою підданих нижчого соціального стану можна пояснити, перш за все, інтересами самої держави: саме мушкенумами складали найчисленнішу групу вільного населення — головних платників податків і постачальників військового контингенту.

Ким були мушкенумами, точно не встановлено. Чи існували між авілумами і мушкенумами нездоланні соціальні бар'єри? Скоріше за все, ні, бо земля у Вавилоні вільно продавалася і купувалася, а тому мушкенумами могли придбати нерухомість й стати повноправними членами міської чи сільської общини, тобто авілумами.

Великою суспільною групою Вавилону були *тамкари* — лихварі, торговці, землевласники та рабовласники. Одну з найпривілейованіших суспільних груп складали *жерці*, які були не лише служителями релігійних культів, а й активно займалися торгівлею, лихварством. Вони довго зберігали в своїх руках юстицію, відігравали значну роль у сфері управління. Про їхній вплив на суспільно-політичне життя держави свідчить той факт, що у Вавилоні існувало свято, під час якого царі повинні були складати перед жерця-

ми корону, скіпетр, щоб потім знову одержати їх з рук верховного жерця.

Окремим суспільним прошарком Стародавнього Вавилону були *воїни* (редум, баїрум). Державі було потрібне сильне військо, тому вона піклувалася про воїнів, надавала їм привілеї. Закони Хаммурапі, зокрема, оберігали воїнів від жадібних лихварів та свавільних командирів. Заборонялося відбирати в борг чи купувати майно воїна, надане йому правителем за службу (ілку). Пограбування чи продаж воїна командиром у рабство вважалося тяжким злочином і каралося смертю. Майно військового успадковував його старший син, котрий продовжував справу батька. Коли ж у воїна не було повнолітніх синів, то третина його майна залишалася вдові, щоб вона могла самостійно виростити дітей. Воїнів, котрі потрапили в полон, викупували коштом держави, за що вони повинні були віддячити сумлінною службою. Коли ж воїн запізнювався в похід чи присилав замість себе найманця-непрофесіонала, і при цьому продовжував користуватися ілкою, його страчували.

Найнижчу верству населення Вавилону становили раби (вардуми). Головними джерелами рабства був військовий полон, народження від рабині, повернення на рабів правопорушників, продаж у рабство дітей батьками за борги. Спочатку рабство мало домашній характер, а чисельність невільників була невеликою. В основному існувало колективне рабоволодіння, коли раби ставали власністю певних корпорацій — храмів, царського дому, сільської чи міської общини. У Стародавньому Вавилоні рабів таврували (голили півголови чи робили спеціальне татуювання). Закон дозволяв убивати непокірних рабів чи утримувати їх у кайданах. Правда, ст. 282 Законів Хаммурапі дозволяла рабові скаржитися на свого пана до суду, однак судові процеси між рабами та їх власниками не практикувалися.

В порівнянні з класичним рабством, вавилонські раби могли мати сім'ю, володіти майном і частково укладати угоди щодо нього. Іншими словами, у цивільних правовідносинах раб виступав як суб'єкт права, а не лише як його об'єкт. Проте після смерті раба нажите ним майно переходило до рабовласника.

Серед стародавньовавилонських рабів існувала певна соціальна диференціація. Так, рабиня-наложниця користувалася перевагами перед іншими рабинями. Її саму та її дітей за-

боронялося продавати, а коли вона народжувала дітей від свого господаря, після його смерті сама рабиня та її діти ставали вільними (статті 146,171 Законів Хаммурапі). Вавилоняни, котрі були обернені в рабство за межами своєї країни, потрапивши до Вавилону, як правило, відпускалися на волю.

Держава всіляко підтримувала рабовласництво, опікувала работоргівлю, допомагала розшукувати рабів-втікачів, карала за переховування рабів чи надання їм притулку, позбавлення їх рабського знаку (статті 226, 227 Законів Хаммурапі).

Державний устрій Стародавньовавилонської держави був побудований з урахуванням деспотичної форми правління. На чолі перших міст-держав у Межиріччі стояли правителі з титулом патесі, що володіли деспотичною владою. Підкоривши сусідні патесіанства, вони присвоювали собі титул «великої людини» — лугаля, вважали себе намісниками богів (царями). Отже, на вершині владної піраміди Вавилону перебував *цар*. Другою особою вважався *ну-банда* — управитель царського палацу та маєтків. Він керував великим штатом дворцевих урядовців і слуг, йому підкорялися місцеві правителі, за дорученням царя він командував військом, здійснював правосуддя.

До високих чиновників належали: скарбник, начальник царської охорони, хранитель великої державної печатки, радники царя, полководці. Адміністративні одиниці (провінції) очолювали місцеві патесі. Провінції поділялися на округи на чолі з шакканаку. Міста та общини очолювали рабіанум. Величезна кількість фіскалів стежила за своєчасним внесенням до казни податків продуктами натурального виробництва та сріблом.

Судова система проходила еволюцію разом з державою. У ранню епоху всі спірні справи вирішували жерці, а місцем судочинства були храми чи прилеглі до них території. Однак поступово судочинство набувало світського характеру і переходило до державних чиновників. Це призвело до злиття суду з адміністрацією (судьями виступали представники царської влади, управителі міст, областей, провінцій, намісники, старости в общинах тощо). Вони розглядали справи колегіально, тобто за участі місцевої рабовласницької знаті, впливових осіб, жерців. У добу Хаммурапі вже з'являються професійні судді, яких призначав цар. На них також покладалися обов'язки перевіряти пра-

вільність сплати податків і контролювати управління царськими маєтками. Професійні судді також об'єднувалися у колегії по три, чотири або вісім осіб. До штату судових чиновників входили помічники суддів, які готували справи до судоговоріння, «воїни суду» — судові охоронці, судові виконавці, писарі тощо.

Окремим відгалуженням судової системи були храмові суди, які судили служителів релігійних культів і населення, що проживало на храмових землях.

Основу *військової сили* Вавилону складало ополчення. Спочатку воно складалося з усіх вільних людей і скликалося за наказом царя. В добу Хаммурапі виникає професійне військо, ударною силою якого виступала піхота та загони лучників. Відповідні урядовці щороку складали реєстр військовозобов'язаних вільних громадян, з яких комплектувалася армія. До реєстру не вносилися жерці, великі землевласники і рабовласники, тамкари та високі урядовці. Особа, котра не повинна була служити у війську, мусила сплачувати певний військовий податок на утримання армії.

Професійні воїни виконували поліцейські функції у Вавилоні. Водночас не втратило значення народне ополчення, яке скликалося в разі великих військових походів чи загрози з боку противника.

Армія Стародавнього Вавилону

Давнє царство Ополчення (очолював фараон або джаті)	Середнє царство Армія у складі ополчення та професійних військових	Нове царство Регулярна армія
Кадрове офіцєрство	Експедиційні закони	Поліція
Кіннота	Флот	Піхота Кіннота Флот

Царська гвардія

Характеристику суспільно-політичного устрою Індії

слід розпочати із аналізу географічного розташування Стародавньої Індії, куди входили території сучасних держав - Індії, Пакистану, Непалу, Бангладешу, Шрі-Ланки. Оточена Гімалайськими горами, водами Бенгальської затоки, Індійського океану та Аравійського моря, країна належала до числа найізольованіших держав тодішнього світу.

Індія була заселена ще в сиву давнину. Вчені схильні вважати, що вона була зоною антропогенезу¹. Племена, що складали корінне населення Індії, включали представників усіх чотирьох рас, які спілкувалися майже 900 мовами та діалектами. Вони мали загальну назву дравіди. У північно-західній частині Індостану дравіди заснували кілька сильних рабовласницьких держав, політико-правова історія яких невідома. Різноманітні джерела дають змогу охарактеризувати державноправовий розвиток Індії, починаючи з середини II тисячоліття до н. е. — часів вторгнення з північного заходу світлошкірих кочових племен аріїв². Місцеве населення було частково витіснене у малопридатні для проживання регіони, інше — асимільоване з чужинцями, що наклало свій відбиток на суспільно-політичну організацію держави.

Суспільний устрій Індії сформувався під впливом ідей брахманізму. Соціальне розшарування у Стародавній Індії призвело, однак, не до формування класів (рабовласників і рабів), а до виникнення особливих суспільних груп — варн³.

¹ Антропогенез — процес еволюційного формування фізичного типу сучасної людини, який пов'язаний із початком розвитку її трудової діяльності, виникненням мови, культури, релігійних уявлень.

² Арії — союз дев'яти племен, очолюваних правителями — раджами. Припускають, що до вторгнення в Індію вони проживали на території теперішньої Східної Європи, Поволжжя та Ірану.

³ Слово «варна» означає колір. Ця назва, очевидно, була запроваджене на за доби арійського завоювання Індії, встановивши різке розмежування між завойовниками — першими трьома варнами і шудрами (корінне населення): *брахмани* (жерці, священнослужителі), *кшатрії* (воїни, правителі), *вайшії* (землероби, ремісники) та *шудри* (слуги, прислуга, збіднілі верстви населення). Спочатку відмінності між варнами, особливо між першими трьома, не були надто виразними, але згодом вони все більше поглиблюються. Поділ населення на групи освячується релігією, закріплюється правом. Забороняються шлюби між представниками різних варн, а порушення цього табу призводило до того, що такі особи і їхні діти ставали *чандалами* — людьми поза суспільством, які позбавлялися прав, майна, будь-якого соціального чи правового захисту.

Отже, варновий поділ суспільства Стародавньої Індії був визначальним у встановленні правового статусу людини. *Саме цим соціальна структура Індії відрізнялася від суспільного устрою інших стародавньосхідних рабовласницьких країн, де в основі поділу людей був їхній соціально-економічний стан.*

З іншого боку, привілейовані варни посідали панівне становище у політичному житті держави. Наприклад, брахмани не займалися фізичною працею. Світські правителі (раджі) були змушені ділити з ними політичну владу і не могли без погодження з брахманами приймати жодного важливого рішення з питань державного життя. Вони не могли самочинно видавати закони, оскільки законодавчою ініціативою володіли брахманські школи. Закони отримували релігійне освячення, після чого впроваджувалися в життя. Світський правитель лише стежив за їх дотриманням і виконанням. Брахмани мали монопольне право тлумачити закони, давати поради іншим людям щодо їх дотримання та застосування.

Форма правління Стародавньоїіндійської держави була монархічною, однак вона не мала деспотичних ознак, притаманних іншим стародавньосхідним країнам. На чолі держави були раджі, які управляли з участю брахманів. Вони походили із кшатріїв, їхня влада обожнювалася, а будь-який спротив царській волі карався мученицькою смертю. Закони Ману надавали раджі право розпоряджатися життям і смертю своїх підданих. Водночас робилося застереження: «Цар, який нерозумністю безтурботно мучить свою країну, негайно позбавляється з родичами країни та життя» (гл. VII, ст. 3).

В управлінні державою раджа опирався на три відомства (фінансове, військове та загальнодержавних робіт). Верхівка світської знаті та найвищі урядовці утворювали *мант-рипарішад* — дорадчий орган при правителі.

До складу управлінського апарату входили також радники царя та виконавці його доручень. Військова рада із 20 осіб, поділена на 6 колегій, відала питаннями оборони країни та організацією грабіжницьких походів.

Країна поділялася на провінції, очолювані представниками царської влади. На чолі міст стояли управителі, при яких діяла міська рада із 30 осіб. В основі управління на місцях знаходилася архаїчна десяткова система, притаман-

на державам з переважно кочовим складом населення: сільські райони поділялися за кількістю господарств на десятки, сотні і тисячі на чолі із десятським, сотським і тисяцьким. Села очолювали старости, до обов'язків яких входило управління життям поселення, збирання податків, боротьба зі злочинністю.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як утворилася, розвинулася та припинила існування Стародавньоєгипетська держава?
2. Охарактеризуйте риси стародавньосхідної деспотії.
3. Який вплив на суспільно-політичний устрій Стародавнього Вавилону та Індії справив фактор завоювання місцевих племен чужоземцями?
4. Дайте порівняльну характеристику соціально-класової структури стародавньосхідних держав.
5. У чому полягала обмеженість влади правителів у країнах Стародавнього Сходу?

Тести-тренінги

1. До соціальної групи невільників Стародавнього Вавилону належали:
а) тамкари; г) мушкенуми;
б) авілуми; г) редуми.
в) вардуми;
2. Доповніть твердження: «Найвищим державним сановником у Стародавньому Вавилоні був...»
а) лугаль; г) тамкар;
б) нубанда; г) енсі.
в) джаті;
3. Судочинство у Стародавній Індії здійснювали:
а) царські та общинні суди;
б) сільські та міські суди;
в) колегії суддів;
г) магістерські та ратушні суди.
4. За формою правління Стародавній Єгипет був:
а) рабовласницькою теократичною монархією;
б) рабовласницькою олігархічною республікою;
в) брахманською монархією;
г) охлократичною деспотією.

§2. Стародавньовавилонське право

1. Джерела та основні риси права країн Стародавнього Сходу.
2. Закони вавилонського царя Хаммурапі:
 - а) регулювання майнових відносин;
 - б) шлюбно-сімейне та спадкове право;
 - в) кримінальне право;
 - г) судовий процес.

Література: 1 (с. 57—79); 2 (т. 1, с. 47—90); 3 (с. 32—36); 4 (с. 47—85); 6 (т. 1, с. 77—93); 7 (с. 19—24); 8 (с. 32—44); 9 (с. 60—71); 10 (с. 27—42); 11 (с. 9—25); 12 (с. 43—58); 13 (с. 43—59).

Право стародавньосхідних країн мало своїм призначенням забезпечення експлуатації праці рабів та інших непривілейованих верств населення і регулювання суспільних відносин у країнах. Як рабовласницьке у своїй основі, воно відверто проголошувало нерівність людей за принципом їх поділу на вільних та рабів, а також з урахуванням специфіки соціально-класової структури в окремих державах.

У країнах Стародавнього Сходу рівень розвитку права визначався формами рабства. Однак право у значно меншій мірі, ніж інститути держави, залежало від перипетій політичного життя. Воно більшою мірою було детерміноване економічними потребами і реаліями рабовласницького суспільства.

Найдавнішим джерелом права рабовласницького суспільства став *правовий звичай* (звичаєве право). Він виник з багатівікової трансформації родоплемінних звичаїв та інших соціонормативних регуляторів первісного суспільства у правові звичаї. Згодом вони дістали санкцію державних органів, підтримувалися і захищалися силою влади.

Пізніше з'являються перші державні *закони*, котрі мали вигляд письмового викладення правових звичаїв чи запису окремих судових рішень. Вони регулювали окремі сфери суспільного життя.

В усіх рабовласницьких державах право не відразу відокремилось від загального механізму соціальної ре-

гуляції (звичаїв, традицій, моралі, релігійних вірувань, обрядів). Впродовж тривалого часу йому був властивий *синкретизм*.

Іншою специфічною рисою права було тривале *збереження у праві пережитків первіснообщинного ладу*. Це знайшло відображення у слабкому розвитку права приватної власності на землю, збереженні патріархальної сім'ї, колективній відповідальності членів сім'ї чи общини за вчинений злочин, дії принципу талону при визначенні покарання.

Стародавньосхідне право характеризувалося також *казуїстичністю* правових норм, своїм *консерватизмом* та обтяжливим *формалізмом*.

Стародавньосхідним державам був притаманний так званий «азійський спосіб виробництва», і право, звісно, не могло не відповідати цьому типові держави. Можна виділити такі найхарактерніші ознаки права країн Стародавнього Сходу.

По-перше, земля перебувала у власності держави (правителя). Сільські общини чи окремі особи отримували землю у користування на умовах виконання ними певних обов'язків перед державою.

По-друге, особа монарха та його влада обожнювалася. Всякий злочин проти глави держави чи існуючого ладу, системи управління, релігії, служителів культу карався однозначно — смертною карою. Через це в нормах права, як правило, відсутні такі види злочинів.

По-третьє, люди є нерівними у своїх правах та обов'язках. Це найяскравіше проявлялося у Стародавній Індії та Стародавньому Вавилоні. Там, де брахману оббрівають голову, шудра карається смертю. Те, за що авілум розплачувався штрафом, мушкенум — фізичним покаранням. Водночас для привілейованих прошарків населення існували певні табу. Так, наприклад, брахманові заборонялося займатися лихварством.

По-четверте, джерелом закону виступає влада, а не народ. Закони розробляє і схвалює верхівка чиновницького апарату та жрецтво. Будь-яке народне представництво у законотворчому процесі відсутнє.

По-п'яте, норми права мають ужорсточений характер. Навіть за порівняно нетяжкі злочини (переховування раба-

втікача, зняття рабського знаку) передбачалася смертна кара чи калічницькі покарання. Правові санкції носять детермінований характер. Це означає, що суд фактично позбавлений права на свій розсуд застосовувати шкалу покарань залежно від обставин здійснення злочину чи особи злочинця. Діяло незаперечне правило: вчинив злочин — неси відповідне покарання.

По-шосте, відчутний вплив патріархату на правові відносини. Глава сімейства перебував у незрівнянно вищому правовому становищі, ніж інші члени сім'ї: його не можна було продати в рабство за борги, в той час, як він міг це зробити стосовно будь-кого з членів своєї сім'ї. Жінка обмежується у право- і дієздатності.

Нарешті, слід відзначити значне поширення таліону як засобу покарання. У правовій свідомості тодішнього суспільства це було уособлення відплати, вищої справедливості. Безумовно, це був прогресивний крок у порівнянні з архаїчною кровною помстою чи саморозправою. Суттєва відмінність покарання за принципом таліону від кровної помсти полягала в тому, що тут судові і каральні функції брала на себе держава, а не рід скривдженого. Мали місце елементи судового розслідування справи.

Закони царя Хаммурапі. Видатний вавилонський правитель Хаммурапі вже на третьому році царювання склав свої закони, які були записані на глиняних табличках. На 35-му році царювання за його наказом Закони були висічені на чорному базальтовому стовпі, який було знайдено у 1901 р. французькими археологами при розкопках міста Сузи. Усього законник містить 282 статті, пролог та епілог. У пролозі зазначається, що Бог Сонця Шамаш наказав, щоб Хаммурапі встановив у країні «право та справедливість» і подарував йому свої закони. На стелі дається зображення царя, який стоїть у молитовній позі перед Богом, котрий вручає йому свої закони. Цим самим проводиться думка, що це є Божі закони, які цар оголошує від свого імені всьому народові. В епілозі правитель ще раз наголошує на необхідності дотримуватися законів під страхом його власного покарання та Божої кари.

Вивчення регулювання *майнових відносин* слід розпочинати із характеристики права власності. Основними ви-

дами власності була власність на землю, будівлі, рабів та рухомі речі. Формами власності на землю були: а) державна (царська); б) общинна; в) храмова; г) приватна; ґ) власність ілка. Необхідно охарактеризувати кожна із форм земельної власності із вказівкою на відповідні статті Законів Хаммурапі. Різновидом царської (державної) власності була ілка, куди входила земля, будівлі, раби тощо. Такі матеріальні цінності надавалися особам не у власність, а на час служби і під умову служби у користування. Вони вилучалися із цивільного обігу, а їхнє становище визначали статті 37, 40 Законів Хаммурапі. Володілець ілки був зобов'язаний особисто виконувати державну службу. Питання статусу такого майна на час служби його володільця віддзеркалюються у статтях 27, 28 Законів.

Суворо охоронялася приватна власність у Вавилоні, посягання на яку каралося різними видами покарання. Стратою каралась крадіжка раба (ст. 15), його переховування (ст. 16), крадіжка майна царя або храму (ст. 6).

Зобов'язання виникали із договорів та з деліктів (правопорушень). У Законах Хаммурапі відображені договори купівлі-продажу, обміну, оренди землі, особистого найму, позики. Щодо останньої форми зобов'язальних відносин, слід зазначити, що Хаммурапі розпочав серйозну реформу боргового права, метою якої був захист особи боржника і пом'якшення його правової відповідальності перед лихва-рем-кредитором. Врешті-решт, це призупиняло зростання боргового рабства (ст. 117).

Не зупинившись на ліквідації довічної кабали, Хаммурапі захищає боржника від жорстокого поводження з ним кредитора (статті 113, 115, 116), враховує об'єктивні підстави невчасної сплати боргу та його пом'якшення (статті 48, 66). Закони Хаммурапі вказують і на інші види договорів— зберігання, доручення, товариства тощо.

Шлюбно-сімейне та спадкове право базувалося на патріархальному характері вавилонської сім'ї. Шлюби були ранніми (дівчина виходила заміж у 12—14 років, а заручини відбувалися ще раніше). На відміну від права інших держав, дівчина у вавилонян виступала не як товар, а як рівноправна сторона у шлюбі. Про це свідчить форма укладення шлюбу. Крім традиційного обряду, треба було

укласти шлюбний договір, який був однією з умов дійсності шлюбу (ст. 128). Допускався шлюб вільних осіб з рабинею чи з рабом (ст. 70), діти від якого отримували особисту свободу.

Моногамний шлюб був домінуючим, хоча чоловікові дозволялося за певних умов взяти заміж іншу дружину (ст. 141). Для чоловіка не існувало перешкод для розірвання шлюбу. Жінка могла вимагати розлучення у випадках:

- необгрунтованого звинувачення її у подружній невірності;
- нехтування нею як дружиною з боку чоловіка;
- подружньої зради чоловіка;
- безпідставного залишення чоловіком свого дому і сім'ї;
- коли при хворій дружині чоловік привів у сім'ю наложницю.

У цивільно-правових відносинах жінка володіла повною дієздатністю.

Водночас жінка посідала в сім'ї другорядне становище. Чоловік міг продати її та своїх дітей у рабство, застосувати щодо дружини фізичні покарання, віддати в рахунок відпрацювання боргу терміном не більше трьох років.

Закони Хаммурапі передбачали різні форми покарання за порушення дружиною подружньої вірності, регламентували порядок її повторного заміжжя. Суворе покарання чекало на заміжню жінку, яка «дасть вбити свого чоловіка через іншого мужчину» (її садовили на палю).

Поширеним явищем у Вавилоні була проституція — побутова та храмова. За свідченням грецького вченого-історика Геродота, кожна вавилонянка повинна була бодай раз у житті віддатися у храм богині кохання Іштар першому зустрічному чоловікові. Існували категорії незаміжніх жінок (ентум, надітум, зікрум), які служили при храмах і займалися «священною проституцією», дохід від якої йшов на користь храму. Для фахової підготовки повій існували спеціальні школи.

Найпоширенішим видом успадкування було успадкування за законом. Якщо спочатку до спадщини закликалися лише сини, то згодом це право поширилося і на дочок. Діти, зокрема і усиновлені, успадковували майно в

рівних частках. Діти від рабині, визнані батьком своїми, могли успадковувати лише рухоме майно.

Майно раба після його смерті переходило до господаря. Дружина зберігала право після смерті чоловіка мешкати у його будинку.

Спадкування за заповітом не передбачалося. Однак перші ознаки його вже окреслюються. Зокрема, спадкодавці могли робити переваги на користь окремих спадкоємців чи позбавляти синів за якусь провину всього спадку чи якоїсь його частки.

Злочини та покарання (кримінальне право) займають більшу частину норм кодексу Хаммурапі. Злочини можна класифікувати за такими групами:

- а) злочини проти особи;
- б) майнові злочини;
- в) злочини проти моралі, честі та гідності людини;
- г) злочини проти порядку відправлення правосуддя;
- г) професійні злочини (лікаря, воїна, будівельника, корчмаря тощо).

Важливо з'ясувати різноманітність думок авторів щодо трактування державних злочинів. Хаммурапі згадує про покарання за надання притулку злочинцям, про недонесення на змовників. Під страхом смерті для воїнів (редума і баїрума) вони були зобов'язані за першим наказом царя виступити в похід (ст. 26). При цьому їм заборонялося виставляти замість себе іншу особу. Чи можна такі злочини віднести до розряду державних?

Покарання відзначалися своєю жорстокістю. Лише смертна кара застосовувалася у понад 30 випадках. Неумисне чи необережне вбивство каралося смертю. Застосовувалися тілесні та калічницькі покарання, майнові відшкодування у кратному розмірі, покарання за принципом таліо-ну, штрафи.

Судовий процес був переважно змагальним. Справа порушувалася з ініціативи потерпілої сторони. У державі вже склалося процесуальне право, яке вимагало від суддів не обмежуватися заслуховуванням свідків, а проводити розслідування. Встановлювалася карна відповідальність за неправдиві свідчення. Вони, як і неправдиві звинувачення, каралися за принципом таліону.

Основним видом доказів вини були власні зізнання, документи, судові клятви, речові докази, сліди вчинених дій, показання свідків. Складні і суперечливі судові справи нерідко вирішувалися з допомогою «божого суду» (випробування розпеченим залізом, киплячою водою, киданням у воду).

Судді несли відповідальність за зміну прийнятих ними рішень.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Яку мету переслідував Хаммурапі, створюючи свій кодекс?
2. Визначіть статус ілки.
3. Який порядок укладення договорів існував у Стародавньому Вавилоні?
4. Чи практикували вавилоняни усиновлення?
5. Які види успадкування майна передбачали Закони Хаммурапі?
6. Чому Закони Хаммурапі не передбачали злочинів проти держави та релігії?
7. Назвіть види доказів вини за Законами Хаммурапі.
8. У чому суть синкретизму правової норми?
9. Наведіть приклади покарання за символічним таліоном.
10. У чому суть покарання за принципом об'єктивної осудності?

Тести-тренінги

1. *Ініціатором порушення судової справи у Стародавньому Вавилоні були:*
 - а) родичі потерпілого;
 - б) державні органи;
 - в) сільська община;
 - г) органи місцевої адміністрації;
 - г) усі разом узяті.
2. *За стародавньосхідним правом ордалія — це:*
 - а) вид покарання;
 - б) вид доказу вини;
 - в) форма вини;
 - г) спосіб розшуку підозрюваного.

§ 3. Право Стародавньої Індії

1. Джерела стародавньоіндійського права.

2. Закони Ману:

- а) право власності та зобов'язальне право;
- б) шлюбно-сімейне та спадкове право;
- в) злочини та покарання;

Література: 1 (с. 57—79); 2 (т. 1, с. 42—47); 4 (с. 111—157); 6 (т. 1, с. 94—114); 7 (с. 28—31); 8 (с. 32—44); 9 (с. 86—94); 10 (с. 71—82); 11 (с. 25—28); 12 (с. 51—58); 13 (с. 42—59).

З найдавніших часів основним джерелом права Стародавньої Індії був правовий звичай. Із становленням держави дедалі більшого значення набувають закони, творцями яких були правителі держави та брахмани.

Варто звернути увагу на таку рису стародавньоіндійського права, як його синкретизм. Якщо у праві інших країн Стародавнього Сходу більш-менш часто зустрічається синкретизм правових норм, то в Індії тісне поєднання права з релігією є повсюдним. Релігія зобов'язувала всіх дотримуватися певних правил поведінки — дхарм. Для кожної варни були притаманні свої дхарми, зібрані у дхармашастрах — книгах про правильну поведінку.

Вагомого значення набувала судова практика, яка базувалася на брахманському вченні, а більшість суддів у тогочасній Індії були брахманами.

Збірники дхарм, які містили положення релігійного, морального та правового характеру, були досить популярними, їх стали називати законами, в результаті чого виникли закони Гаутами, Нарада, Артхашастри. Але найвідомішим збірником законів, джерелом стародавньоіндійської політико-правової думки були Закони Ману¹. Вони з'явилися між II ст. до н. е. і II ст. н. е., в добу гострої боротьби між брахманізмом і буддизмом. Останній вже перетворювався на державну релігію, а брах-

¹ За однією версією, Ману — легендарний прародич людей. За іншою — один із древніх правителів — царів, який врятувався, подібно до біблейського Ноя, під час вселенського потопу, перевтілившись у божественну рибу.

манське вчення було домінуючим у людській свідомості і традиціях.

Закони Ману майже два тисячоліття були діючим збірником норм і правил поведінки. Тут правничий матеріал систематизований, викладений у компактній формі, а зовсім релігійно-міфологічні сюжети займають небагато місця. Збірник складається із 12 розділів і містить 2685 віршованих повчань, норм і правил. Значна кількість правових норм має форму афоризму. Багато місця відведено оспівуванню могутності брахманів, їх возвеличенню над іншими варнами. Соціальний консерватизм виявляється у презирливому ставленні до шудр і жорстокості покарань щодо них. Обоюсторонньою є царська влада. Під загрозою всіляких земних і небесних покарань Закони Ману закликають зберігати непорушність існуючого суспільного ладу.

Право власності варто розпочати характеризувати із вказівки на чотири види власності — царську, храмову, общинну і приватну. Формально земля належала правителю, але фактично значна її кількість була в руках сільської общини. З часом виникає і приватна власність на землю.

Характерною особливістю поземельних відносин була відсутність чітко врегульованих питань земельної власності. Так само, як кожний підданий в державі не був упевнений у своїй особистій захищеності, так і земля могла в будь-який час змінити форму власності. Через це питання про те, чи перебувала земля та інша нерухомість у власності чи лише у користуванні особи, залишається дискусійним. Право власності на землю було ніби розчленоване: земля одночасно належала державі (верховна власність), общині (опосередкована власність) та приватній особі (особиста власність). Оскільки общинні землі були колективною власністю, то общинники не могли відчужувати свій наділ, а мали право лише користуватися ним. Це впливало із колективного характеру сільськогосподарського виробництва, яке базувалося на іригаційній системі.

Рухоме майно знаходилося переважно у приватній власності. Закони Ману вказують на сім способів набуття власності (гл. X).

Зобов'язально-правові відносини стосувалися насамперед процедури укладення договорів (наявність свідків,

складання судових клятв). Визначалися умови дійсності договорів.

Об'єктом договору купівлі-продажу могли бути будь-які речі за умови, що продавець був їхнім власником. Покупець, який купував крадену річ, прирівнювався до злодія і карався як співучасник з навмисної дії. Тільки наявність свідків звільняла його від неминучого покарання.

Предметом договору позики були гроші і речі, які надавалися кредитору під відсотки або без них. Засобами забезпечення виконання договору (повернення позиченого) могла бути особа боржника або її майно. При несплаті боргу кредитор міг пред'явити на боржника позов до суду, який, як правило, постановляв рішення про відпрацювання боргу. Але при цьому боржник не перетворювався на раба, бо після відпрацювання вартості позиченого знову ставав вільним. Правда, кредитор нижчої варни навіть через суд не міг вимагати відпрацювання боргу від боржника, що належав до вищої варни.

Значне місце в Законах відводиться договору зберігання. Хранитель речі не ніс відповідальності у випадку її крадіжки чи знищення внаслідок стихійного лиха. Добросовісність зберігання і порядність сторін суд перевіряв за допомогою свідків. Іноді могла застосовуватися така процедура. У присутності свідків відповідачу таємно підкидалася якась цінна річ. Якщо той повертав її, вказуючи, що річ не належить йому, справу припиняли. Якщо ж присвоював — змушували повернути підкинуту річ і ту, що віддавалася йому на зберігання.

Шлюбно-сімейні правовідносини мали як правове, так і обрядово-релігійне підґрунтя. Дівчинку, зазвичай, ще дитиною віддавали заміж її батьки, а тому сама вона не могла обрати чоловіка. Щоправда, це правило не було аксіомою: у випадку, коли батьки не спромоглися (чи не захотіли) підшукати їй пару, вона була вільною у виборі своєї половини. Ідеальним вважався шлюб, коли жінка була втричі молодшою за чоловіка (дівчата могли вступати в шлюб з 8 років, а чоловіки — з 24 років). Закони Ману освячували ранні шлюби і багатодітність, що забезпечувало відтворення населення в умовах жадливої дитячої смертності, загибелі людей через епідемії, війни, стихійні лиха тощо. Ста-

родавньоіндійські тексти вказують на вісім способів укладення шлюбу: найблагороднішим вважався шлюб, коли дочка віддавалася заміж з посагом та за власної згоди; найганебнішим — внаслідок викрадення або зґвалтування.

Здебільшого сім'ї були моногамними. Але брахманам дозволялося мати чотири дружини, де за гаремом доглядали не євнухи, а жінки чи чоловіки похилого віку. Траплялися випадки поліандрії¹.

Залежність індійки від чоловіка за стародавніх часів набула особливої форми у традиції *sati* — самоспалення вдови на поховальному багатті її чоловіка. За релігійними віруваннями вважалося, що причиною передчасної смерті чоловіка були гріхи його дружини, а тому саті сприймалася як спокута вдовою своїх гріхів. Готуючись до саті, вдова святково вдягалася, одягала прикраси, випивала наркотичний напій, який притуплював біль. Її, щоб вона, бува, не вискочила з вогню, приковували ліворуч від тіла померлого, глушили палицею, якщо вона намагалася вирватися з багаття. У більшості випадків вдова добровільно сходила на багаття, бо інакше життя для неї ставало нестерпним: родичі небіжчика не простили б її відмови виконати свій священний обов'язок.

Спадкування майна здійснювалося лише за законом. Успадковувати майно батьків могли лише сини (ст. 185, гл. IX). Вони ділили спадок порівну, але найстарший син отримував додатково п'ять відсотків усього майна. Дочки участі у спадкуванні не брали, але їхні брати були зобов'язані виділити частку свого майна для посагу. Земля спадкуванню не підлягала, оскільки перебувала у колективній власності.

Норми *кримінального права* були просякнуті соціально-правовою нерівністю, яка виходила із варнового поділу

¹ *Поліандрією* називався шлюб кількох чоловіків з однією жінкою. До теперішнього часу на вдову в Індії дивляться як на хвору проказою, а зустріч з нею вважається поганою прикметою. Вона не може вдруге вийти заміж, перебувати у компанії чоловіків, повинна жити надголодь, спати на голій підлозі і ходити бригоголовою. Не може повернутися до своїх батьків, бо це викличе їх зневагу та прокляття. Незважаючи на те, що обряд саті був заборонений у 1828 р., ще й досі в країні реєструються по декілька тисяч випадків самоспалення вдів щорічно.

вільного населення. Розрізнялися навмисні злочини і скоєні з необережності, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, співучасть і необхідна оборона. Все це свідчить про високий рівень розвитку правової думки, правової свідомості і суддівської практики.

До основних видів злочинів, належали: злочини проти релігії, державні, проти особи, сім'ї, моралі, майнові злочини.

Релігійні (образа богів, перехід в іншу віру) та антидержавні злочини (бунт, державна зрада, повстання, перехід на бік ворога) каралися смертю. Так само каралося навмисне вбивство. Тілесні ушкодження каралися досить суворо. Наприклад, спроба вдарити рукою чи палицею людину вищої варни каралася відрубанням руки. Удар ногою чи плювання в обличчя карались відповідно відрубанням ноги чи відрізанням губ, а тягання за волосся — відрубанням обох рук.

Піддавалися суворому переслідуванню особи за злочини проти власності. Злодія, спійманого на місці крадіжки, страчували. Карали на смерть за крадіжку з храмів, царських комор, військового майна. Нічна крадіжка вважалася обтяжливою обставиною: зловмиснику спочатку відрубували руку, а потім садили на палю. Співучасники злочину каралися тим самим покаранням, що й виконавець. Особа, яка бачила крадіжку і не вчинила ніякої протидії, каралася вигнанням.

Багато місця в Законах Ману відводиться злочинам проти сім'ї та моралі. Навіть за розмову з чужою заміжньою жінкою карали штрафом, а особу нижчої варни — побиттям. За позашлюбний зв'язок з брахманкою шудру карали смертю, у вайшїя конфісковували майно, кшатрія платив великий штраф, а брахман піддавався штрафу чи вигнанню. Шудри піддавалися смертній карі за зв'язок не лише з брахманкою, а й із жінкою будь-якої вищої варни. Невірну дружину зацьковували собаками, а її співучасника клали на розпечене залізне ложе.

Метою покарання було залякування, відшкодування заподіяних збитків та відплата за скоєне. До основних видів покарань належала смертна кара (проста і кваліфікована), калічницькі та тілесні покарання, вигнання, штрафи та

конфіскації майна. Смертна кара для брахмана не застосовувалася, а найтяжчим покаранням для нього було остри-ження голови та вигнання.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Коли та за яких обставин з'явилися Закони Ману?
2. Назвіть та охарактеризуйте джерела стародавньоіндійського права.
3. Які види власності визначають Закони Ману?
4. Як регулювалися поземельні відносини у Стародавній Індії?
5. На чому базувалися зобов'язально-правові відносини?
6. Дайте характеристику шлюбних відносин.
7. Зазначте прогресивні сторони кримінально-правових норм.
8. Дайте класифікацію злочинів за Законами Ману.
9. Визначте мету та види покарань у Стародавній Індії.

Тести-тренінги

1. *За Законами Ману право на успадкування майна мали:*
 - а) лише сини;
 - б) всі діти порівну;
 - в) доньки та сини від першої дружини;
 - г) старший син;
 - г) молодший син.
2. *Судочинство у Стародавній Індії здійснювали:*
 - а) царські та общинні суди;
 - б) сільські та міські суди;
 - в) центральні та місцеві суди; г) магістратські та ратушні суди.

Держава і право країн античного світу

§ 1. Держава і право Стародавньої Греції

1. *Утворення Афінівської рабовласницької держави. Реформи Солон і Клісфена.*
2. *Суспільний лад та державний устрій Афінівської республіки.*
3. *Право Афінівського полісу.*
4. *Суспільний лад та державний устрій Стародавньої Спарти.*

Література: 1 (с. 80—112; 126—131); 2 (т. 1, с. 91—175); 3 (с. 58—77); 4 (с. 158—199); 6 (т. 1, с. 129—159; 193—197); 7 (с. 37—54); 8 (с. 45—98); 9 (с. 95—124); 10 (с. 100—1400); 11 (с. 28—40); 12 (с. 59—78); 13 (с. 60—80).

В історико-правовій науці Стародавню Грецію називають античною державою (від лат. *antiquus* — стародавній). Рабовласницький устрій цієї держави відрізнявся від такого стародавньосхідних країн. Первіснообщинний лад в античному суспільстві розкладався швидкими темпами, активно розвивалася приватна власність. Рабська праця застосовувалася у надвеликих масштабах. Причому тут вона вже втратила свій патріархальний характер, перетворившись на класичне рабство.

Вільні громадяни — колишні общинники, виявляли активний опір спробам родової рабовласницької знаті закабалити їх. Це призвело до ранньої ліквідації боргового рабства. Але оскільки потреба у рабській силі зростала, відбувалося масове перетворення на рабів чужинців. З цією ме-

тою велися незліченні війни із сусідніми народами і державами. Державність у Стародавній Греції виникла спочатку у формі міст-держав, на основі колективу вільних і повноправних громадян. Згодом відбувається процес централізації і зміцнення міст-полісів, хоча у Греції так і не виникло єдиної рабовласницької держави, як це мало місце на Апеннінському півострові.

Давньогрецька історія сягає у III тисячоліття до н. е., коли на Балканському півострові існувало відносно розвинене суспільство, культура, писемність. Відбувалися постійні переселення та міграції племен, народів, племінних об'єднань. Найвідчутнішим було переселення-завоювання частини Балканського півострова плем'ям дорійців, яке прискорило розклад первіснообщинного ладу. Переможені народи масово переселялися на узбережжя Малої Азії, Північної Африки, у Крим, на узбережжя Чорного моря. Тобто здійснювалася грецька колонізація, причиною якої була ще й нестача придатних для заселення та обробітку земель. Впродовж XII—XI ст. до н. е. виникають колонії греків у східній, північній і західній частині Середземномор'я, а згодом — на узбережжі Чорного моря, зокрема і на території сучасної України.

У XI—IX ст. до н. е. греки перебували ще на стадії первіснообщинного ладу. Населення поділялося на народи, роди об'єднувалися у фратрії, а ті — у племена (філи), які сформовували народи. *Людина, яка не належала до певного роду, перебувала поза суспільством і ніким не захищалася.* Ось чому традиційно вигнання навіть за межі своєї общини вважалося одним з найтяжчих покарань.

Подальший розвиток продуктивних сил, удосконалення засобів виробництва, посилення експлуатації рабів і грабіжницькі війни призвели до остаточного розкладу первіснообщинного ладу, зростання майнової диференціації. На території Балкан виникає багато міст-полісів — Афіни, Спарта, Корінф, Мегари, Крит, Фіви тощо. Як правило, площа такої держави не перевищувала 250 кв. км. Лише Афінський поліс був найбільший, охоплюючи територію у 2500 кв. км.

Афінський поліс зародився у південній частині Балкан. Тут, як і в інших містах, точилася гостра боротьба між родовою аристократією та народом (демосом). Першим кроком

до утворення держави в Афінах стали **реформи** Тезея (VII ст. до н. е.):

— чотири найбільші племена були об'єднані в один афінський народ. Афінський поліс став територіальною формою політичної організації суспільства. На чолі полісу постає Рада, яка керувала справами усіх чотирьох племен;

— всі вільні повнолітні чоловіки були поділені на три розряди:

а) евпатриди — родова знать;

б) геомори — землероби;

в) деміурги — ремісники.

До родоплемінної верхівки (евпатридів) перейшло виключне право на обіймання державних посад, що призвело до ще більшого розколу між органами публічної влади і основною масою населення.

Геомори і деміурги разом з дрібними торговцями та бідняками (всі вони отримали узагальнену назву демос) були усунуті від управління державними справами. Їхнє соціальне становище з кожним роком погіршувалося, більшість з них розорялися і були змушені закладати за борги свої землі, а іноді — вдаватися до самозакладу (продавали самі себе в рабство).

Евпатриди, спираючись на багатство і виключне право бути державними службовцями, поступово обмежували владу *базилевса* (виборного військового вождя) і *народних зборів*. Зі свого середовища вони обирали найвищих посадових осіб Афінського поліса — *архонтів* (спочатку — довічно, пізніше — на 10 років, а із VII ст. до н. е. обирали 9 архонтів на один рік). Колегія архонтів перебрала на себе військові, релігійні та судові функції.

Майже одночасно виникає ще один орган публічного управління полісом — *ареопаг*. Він прийшов на зміну архаїчній Раді старійшин і мав повноваження обирати і контролювати архонтів, наділявся певними законодавчими та судовими повноваженнями.

Привілейоване становище евпатридів у афінському суспільстві протиставило їх демосу, котрий все активніше став вимагати включення його у політичну діяльність. Це стало першою причиною майбутніх політичних реформ в Афінах.

По-друге, значне майнове розшарування відбулося в середовищі геоморів. Більшість із них перетворилася на бат-

раків, які обробляли чужу землю за 1/6 частку врожаю або потрапили у боргову кабалу, перетворилися на рабів і були продані за кордон.

Третьою причиною реформ у державі стала маніпуляція багатіїв шляхом підкупу і шантажу бідними верствами населення (демосом), використання їх як засобу для утвердження своєї влади і здобуття ще більшого багатства.

Нарешті, на початку VI ст. до н. є. в Афінах загострилися суперечності між родовою аристократією і багатою верхівкою демосу, котра наполегливо вимагала від евпат-ридів поділитися владою. За наявності значної кількості рабів, куди входили як чужоземці, так і афіняни, це становило явну загрозу суспільству і неминуче призвело б до соціального вибуху.

Для пом'якшення соціальної напруги і консолідації вільного населення в єдиний панівний клас були конче необхідні глибокі соціальні, економічні та політичні перетворення. Початок реформам поклав **Солон**, вперше за всю історію Афін обраний архонтом не з числа аристократії, а з демосу — поет, мудрець, політичний діяч. *Головною метою його реформ (594 р. до н. є.) було примирення інтересів різних ворогуючих угруповань у суспільстві.*

Економічна сторона реформ включала в себе:

- а) сисахфію, тобто анулювання всіляких боргів, які мали афінські громадяни на час реформи;
- б) ліквідацію боргового рабства;
- в) встановлення свободи заповітів майна;
- г) запровадження єдиної монети, заборона експорту про довольства, крім олії, тощо.

Політичні реформи Солона охоплювали такі напрями:

- скасування геронтократії (влади родової аристократії) і запровадження влади, що базувалася на майновому цензові (тимократії);
- позбавлення привілеїв аристократії;
- поділ вільних чоловіків на чотири розряди за майновим критерієм.
- створення Ради 400;
- заснування суду присяжних (гелієї);
- прийняття закону про політичну активність громадян. Йдеться про те, що при голосуванні на народних зборах не можна було відмовчуватися, а слід було говорити «так» чи «ні».

Після з'ясування економічної сторони та політичної суті реформ важливо зазначити їх значення у процесі державотворення афінської демократії. Була розпочата ера політичних революцій, які давно визрівали всередині афінського суспільства. Остаточо ліквідовувалися первіснообщинні відносини. Врешті-решт, фактично була створена Афінська рабовласницька держава.

Реформи Солона, незважаючи на їх глибинний характер і позитивні сторони, все ж не призвели до остаточної стабілізації афінського суспільства.

Вони завдали удару по родовій організації влади і привілеях родоплемінної аристократії, стали важливим етапом на шляху формування в Афінах республіканської державної організації. Але компромісний характер перетворень Солона перешкодив вирішенню гострих суперечностей в суспільстві. Реформи викликали невдоволення як серед аристократії, так і серед демосу.

Невдовзі після реформ Афіни переживають гостру політичну кризу. Вона завершилася тим, що один із багатих еупатридів *Пісістрат*, спираючись на армію, встановив власну диктатуру — тиранію Пісістрата (560—527 рр. до н. є.).

Тиранія закріпила успіхи демосу у протистоянні його аристократії, зміцнила створений Солоном політичний устрій. Однак при підтримці ззовні, з боку Спарти, котра побоювалася посилення могутності Афін, тиранія була скинута. Спроба аристократії перехопити владу завершилася невдачею. Спираючись на бідноту, багата торговельно-ремісничка верхівка привела до влади Клісфена. У 509 р. до н. є. ним була здійснена низка **реформ**, наслідком яких стала ліквідація залишків родового ладу і сформування афінської демократії.

1. Був запроваджений територіальний поділ населення на 10 територіальних округів — філ, які, в свою чергу, поділялися на тритії, а ті — на деми. Кожен громадянин приписувався до певного дему¹.

2. Органами управління територіальними одиницями були народні збори (агора), колегія трьох епіметів. Демами управляв демарш (староста), який обирався щорічно.

¹ Це була чи не перша в світі узаконена «прописка». Щоправда, на відміну від пізніших часів, де прописку можна було змінювати разом зі зміною місця проживання, в Афінах приналежність до дему була спадковою. Кожен громадянин поруч зі своїм ім'ям повинен був зазначити назву дему

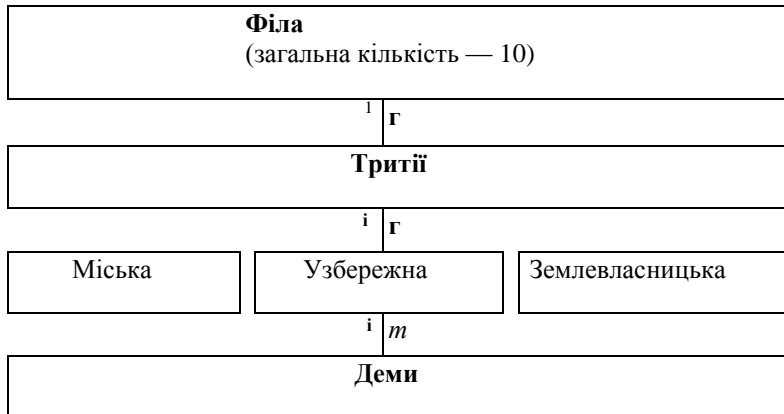
3. Утворено нові державні органи. У зв'язку з ліквідацією чотирьох племен була ліквідована і Рада 400. Замість неї утворено Раду 500, до якої обирали по 50 осіб від кожної з 10 філ. Створену колегію 10 стратегів — по одному від кожної філи.

4. Запроваджено остракізм (суд черепків). Його суть полягала в тому, що один раз на рік збиралися народні збори, щоб вирішити, чи є у країні особа, яка своєю діяльністю шкодить демократії. При ствердній відповіді на це запитання присутнім роздавали остракони (глиняні черепки), на яких вони видряпували ім'я такої людини. За більшістю голосів такого громадянина виганяли за межі держави на 10 (пізніше на 5) років без конфіскації майна, позбавлення громадянських та спадкових прав.

Таким чином, реформи Солона і Клісфена сприяли становленню афінської рабовласницької державності республіканського типу. У першій третині V ст. до н. е. Афінська держава перебувала на межі загибелі перед вторгненням Персії. Наслідком греко-перських воєн було зміцнення Афін, зростання їх економічної та політичної могутності. Найвищого розквіту досягли культура, філософська думка, наука. Політичний лад стає дедалі демократичнішим.

На посаду першого стратега було обрано знаменитого політичного діяча, оратора, переможця олімпійських ігор Перикла. Період його правління вважається «золотим віком» Афін — епохою їх найбільшого розквіту. Перикл здійснив

Територіальний поділ Афінської держави

низку реформ, які стали втіленням його демократичних ідей. По-перше, всіх громадян було зрівняно у політичних правах. Відтепер для обіймання політичної посади не вимагався майновий ценз. По-друге, була запроваджена оплата за державну та військову службу. Оплачувались навіть відвідування народних зборів. По-третє, всі посадові особи обиралися шляхом жеребкування.

Сформований Периклом демократичний устрій Афін був нетривалим. Війна з аристократичною Спартою, яка тривала близько 30 років, сприяла руйнації народовладдя. Олігархічний переворот 411 р. до н. е. усунув демос від влади. Були ліквідовані демократичні інститути, скасована оплата державної та військової служби, припинені виплати та допомога громадянам.

У другій половині IV ст. до н. е. разом з іншими грецькими державами Афіни завойовуються Македонією, а після розпаду імперії Олександра Македонського у 323 р. до н. е. вся Греція стає провінцією Риму.

Суспільна організація Афін була типово рабовласницькою. Особливе значення для Афінського полісу мав статус громадянства. Повноправним громадянином ставала особа, чий батьки мали такий статус і перебували у законному шлюбі. Право громадянства вважалося священним і могло надаватися лише за значні заслуги перед державою. Позбавлення громадянства означало для людини та її нащадків заборону з'являтися в публічних місцях, служити у війську, виступати у суді в ролі позивача чи відповідача. Громадяни мали всі політичні, економічні, судові права, серед яких — право участі в народних зборах, право бути обраним на державні посади (з 30 років), служити у війську (з 20 років), отримувати державну допомогу, військову здобич тощо.

Повноправними громадянами були лише 10 відсотків вільного населення Афін. Це пояснюється не лише утрудненим доступом до громадянства, а й тим, що жінки-афінянки не мали політичних прав. Обов'язком громадянина було здійснення літургії¹.

¹ *Літургія* — це добровільне «спонсорство» на користь держави, яке виявлялося у здійсненні пожертв на різні публічні заходи, спорудженні військових суден, фінансуванні святкових торжеств тощо. Літургія призначалася лише один раз на рік. Відмовитися від неї вважалося ганьбою, і якщо громадянин вважав, що літургія для нього надто обтяжлива, він міг запропонувати виконати її іншій особі. Але в такому разі друга особа могла запропонувати першій помінатися з нею майном і виконати літургію.

Другою соціальною верствою держави були *метеки* — чужинці, які постійно проживали в Афінах. Вони в основному займалися ремеслами, торгівлею. Не могли набувати у власність землю і не користувалися політичними правами. Шлюб метека з афінянкою вважався незаконним, діти від нього не набували громадянських прав. Метек не міг користуватися захистом афінського права, тому він мав серед афінських громадян свого покровителя, який (звичайно, за плату) представляв його інтереси. Він сплачував спеціальний державний податок, за несплату якого міг бути перетворений на раба.

Вільновідпущениками називалися звільнені господарями з неволі раби. Вони користувалися обмеженими майновими правами і були позбавлені будь-яких політичних прав. Відпущений на волю раб перебував під подвійним контролем — колишнього господаря і держави.

Раби були основною масою трудового населення. Рабо-власництво в Афінах мало класичний характер. Джерелами рабства були в основному війни, купівля рабів за кордоном, народження від рабині та віддання в рабство за вчинений злочин. Кількість рабів нерідко перевищувала кількість вільного населення, і держава повинна була вживати заходів щодо утримання їх у покорі. «Скільки рабів, стільки ворогів», — говорило давньогрецьке прислів'я.

Раб не мав жодних прав і навіть не вважався людиною. Існували дві групи рабів: державні і приватні. Перші перебували у кращому становищі: могли мати власне господарство, сім'ю, укладати угоди. Такі раби працювали на рудниках, служили у поліції (таку службу афіняни вважали ганебною), охороняли міські укріплення та несли нічну сторожову службу. Приватні раби перебували у значно гіршому становищі. Вбити раба безкарно господар не міг. Тільки суд міг засудити його до смерті. Афіняни середнього достатку мали 12—15 рабів, заможні — до 50 і більше рабів. При жорстокому поводженні господаря з рабом йому дозволялося шукати захисту в спеціальних притулках для рабів.

Державний устрій Афін базувався на республіканській формі правління. Найважливішим органом влади були *народні збори*, у яких брали участь лише чоловіки з 20-річного віку. Зазвичай у зборах, що скликалися один раз, а згодом — чотири рази на місяць, брали участь 6—8 тис. осіб.

Голосували криком, пізніше — підняттям руки, а згодом була запроваджена процедура голосування білими та чорними камінцями. Порядок на народних зборах підтримували 30 наглядачів, у розпорядженні яких був загін поліцейських. Перед початком зборів приносили жертви і читали молитви. Збори розглядали різні питання внутрішнього життя держави та зовнішньої політики, були найвищою судовою інстанцією.

Рада 500 (буле) являла собою своєрідний уряд країни. Рада попередньо обговорювала і виносила на народні збори питання державного життя та законопроекти. Вона була законодавчим органом, наглядовою інстанцією, мала широкі повноваження у фінансовій та військовій сфері.

Службові особи (державний скарбник, воєначальники, найвищі цивільні чиновники) обиралися народними зборами терміном на один рік без права переобрання. Перед обранням вони проходили спеціальну перевірку на професійні здібності, моральні якості, відсутність боргів. Обраний на посаду не мав морального права відмовитися від неї. До реформ Перикла посади були безоплатними.

Колегія архонтів складала структуру найвищих державних службовців. Їх кількість зросла з 9 до 40 осіб, обиралися вони народними зборами голосуванням і володіли повноваженнями в галузі судочинства, релігійних та культурних питань.

Колегія стратегів (10 осіб) спершу відала лише військовими питаннями, а згодом стала органом, до якого входили найвищі посадові особи держави без чітко визначеної їх компетенції.

*Гелієя*¹ (суд присяжних) складалася із 6 тис. осіб, обраних народними зборами з числа афінських громадян з 30-річним віковим цензом. У кожній із 10 філ було по 600 суддів. Крім питань судочинства, цей орган контролював діяльність посадових осіб. Гелієя могла навіть змінити законопроект, поданий на розгляд народних зборів Радою 500. Це була найвища судова інстанція.

Ареопаг у ранню епоху був найвпливовішим державним органом. Згодом до нього перейшли частково судові, а головним чином — релігійні функції.

¹ Термін «гелієя» походить від «геліос» — сонце. Народні збори та гелієя проводили свої засідання до заходу сонця.

Розгляд *правової системи* Афіньської держави слід розпочати з огляду джерел права, до яких належали: звичаєве право, закони, судові промови ораторів, твори Гомера «Іліада» та «Одіссея», праці істориків Геродота, Ксенофон-та, філософів Аристотеля і Платона, фрагменти законодавства міст-полісів, знайдені археологами.

Право власності не набуло значного поширення. Поміркуйте, чому. Відомий поділ речей на рухомі та нерухомі. Власником нерухомості міг бути лише афінянин, а рухомих речей — будь-хто. Набуття власності здійснювалося первинним та похідним способом. Остання форма передбачала укладання публічної угоди за участі урядовця чи реєстрації факту набуття власності у спеціальних книгах. Мав місце позовний захист права власності. Сторона, яка програвала у суді цивільну справу, сплачувала додатково ще й штраф на користь держави.

Розрізнялися два види зобов'язань — вільні та примусові. Перші випливали із договорів, другі — з правопорушень. Поняття договору вперше в античному праві дав Аристотель, наголосивши, що *договір — це спеціальний закон, який пов'язує між собою осіб*. Спочатку договори уклалися усно, простою згодою сторін. Згодом почали застосовувати письмову форму, текст угоди підписували сторони у присутності свідків або представника влади, після чого він реєструвався у спеціальних книгах. Невиконання договірних зобов'язань до реформ Солона тягло за собою особисту відповідальність боржника (його могли побити, морити голодом, продати в рабство). Пізніше встановлювалася лише майнова відповідальність, а засобами забезпечення виконання зобов'язань були завдаток, застава, порука¹.

Далі слід охарактеризувати окремі види договорів, врегульовані афіньським правом: купівлі-продажу, позики, найму, підряду, поклажі (зберігання), товариства.

Приступаючи до розгляду *шлюбно-сімейних* правовідносин, варто зазначити, що вступ до шлюбу в Афінах був обо-

¹ *Завдаток* — це певна грошова сума, яка сплачувалася однією стороною іншій при укладенні угоди в рахунок майбутнього платежу і була підтвердженням укладеного договору. *Застава* — передача боржником кредитору певних речей, які при невиконанні умов договору могли бути продані для компенсації позиченої суми. *Порука* — взяття третьою стороною (іншою особою) відповідальності за своєчасну сплату боргу боржником.

в'язковим. Небажання одружитися не тягло за собою правових наслідків, але засуджувалося суспільством. Одинаки не могли обіймати певні державні посади. Законним вважався шлюб між афінськими громадянами. Шлюбний вік для чоловіків був 18 років, жінок — 14 років. Формою укладення шлюбу був шлюбний договір, який укладався в присутності свідків, де визначався розмір посагу. Згода нареченої була не обов'язковою. Юридичною підставою дійсності шлюбу була урочиста процедура релігійного характеру. Мала місце й інша форма укладення шлюбу — через суд чи в органах влади. Не можна було входити в шлюбні стосунки близьким родичам. Але водночас дівчи-на-спадкоємиця (за відсутності синів) мусила вийти заміж за найближчого кровного родича, щоб успадкована нею нерухомість не потрапила до чужих рук.

Незважаючи на моногамний характер афінської сім'ї, чоловік міг співжити з рабинею, оскільки ці стосунки не мали правових наслідків. Дружина проживала в окремій частині будинку, не залучалася до праці, а її інтереси обмежувалися колом домашніх справ та управлінням рабами.

Припинення шлюбу наставало через смерть когось із подружжя, розлучення та внаслідок позбавлення громадянських прав (накладення атімії). Для чоловіка розлучення було безперешкодним, якщо ж розлучення бажала дружина, то вона повинна була звернутися з письмовою заявою до архонта. За згодою дружини чоловік міг видати її заміж за іншого.

Влада батька в сім'ї була досить широкою. Реформами Солона був скасований продаж дітей у рабство, але зберіглося батьківське право вигнати дитину із сім'ї за неповагу, віддати її на виховання до іншої сім'ї. Навіть дорослі діти, які мали свої сім'ї, були зобов'язані слухатися батьків.

Спадкування майна спочатку відбувалося лише за законами. Реформи Солона запровадили заповіт. До спадкування закликалися лише сини, дочки за наявності синів не спадкували, але їхні брати мали забезпечити їм за рахунок спадкового майна посаг. За відсутності у сім'ї синів спадкували дочки. Якщо у сім'ї не було дітей, то до спадкування почергово закликалися інші родичі.

За стародавньогрецьким *кримінальним* правом, під поняттям «злочин» розумілася дія, яка викликала будь-які негативні наслідки. При цьому не мало значення, вчинено

злочин навмисно, чи за необережності. Галузь кримінального права містила чи не найбільше пережитків первісно-общинного ладу. Так само, як і в стародавньосхідному праві, ініціатива у порушенні кримінальної справи належала потерпілій стороні, а не органам держави. Звичною була матеріальна компенсація родичам вбитого. Допускався самосуд, а сам позов мав приватний, а не публічний характер. Держава виступала ініціатором порушення кримінальної справи тільки за такі злочини, як державна зрада, втеча до ворога, розголошення державної таємниці, ухилення від військової служби.

Афінське кримінальне право розрізняло такі види злочинів:

а) *проти держави*. Каралися смертною карою з конфіскацією майна і викиданням тіла злочинця за межі держави, а також накладення на його сім'ю атімії;

б) *проти порядку управління* (казнокрадство, зловживання владою). Каралися відшкодуванням збитку в 10-разовому розмірі;

в) *проти релігії* (атеїзм, недотримання обрядів, зневага до богів). Каралися смертною карою чи вигнанням з конфіскацією майна;

г) *проти особи* (вбивство, тілесні ушкодження, образа словом або дією). Каралися різними видами покарань — від смертної кари до релігійних покарань;

г) *майнові злочини* (підпал, крадіжка, пошкодження майна).

Метою *покарання*, крім залякування, було відшкодування заподіяних збитків та відплата за скоєне. Новим явищем в інституті покарання стала ізоляція злочинця від суспільства у вигляді ув'язнення та вигнання за межі держави. До основних видів покарань належали: смертна кара — проста і кваліфікована (скидання зі скелі, отруєння, повішання, забивання камінням, розпинання на хресті); продаж у рабство (щодо громадян держави цей вид покарання не застосовувався); тілесні та калічніцькі покарання (побиття батогами, відрубання руки, ноги тощо); ув'язнення; штрафи та конфіскації майна; атімія (позбавлення особи прав, яке нерідко застосовувалося із конфіскацією майна); вигнання (на певний термін або довічно).

Судовий процес розпочинався із порушення судової справи, ініціатором якого могли бути лише чоловіки-афіняни.

За жінок позови подавали чоловіки, за рабів — їхні господарі, за метеків та вільновідпущеників — їхні представники з числа повноправних афінян.

Процеси поділялися на приватні (порушувалися з ініціативи потерпілої сторони¹) і державні (порушувалися з ініціативи державних органів). Перший вид судового процесу міг бути перерваний у будь-який момент, а державний доводився до завершення (під загрозою штрафу в тисячу драхм). У приватному процесі позивач сплачував судове мито, він же здійснював виклик відповідача до суду. За неявки відповідача суд розглядав справу без його участі.

Доказами вини були власне зізнання, документи, показання свідків (зокрема рабів²), присяга сторін.

Після закінчення попереднього слідства всі докази вкладали у спеціальні посудини, які опечатували. Нові докази до уваги не бралися. Призначався день суду. Судоговоріння проводилося у довільній формі, за участі сторін та їхніх представників, сторонніх осіб. Судове засідання закінчувалося таємним голосуванням суддів чорними та білими камінцями, визначаючи тим самим вину обвинуваченого. Після цього обирався вид покарання. Судові рішення оскаржувалися у вищому суді — гелієї.

Суспільний лад та державний устрій Спарти. Спарта була розташована у південній частині Балканського півострова (так званому Пелопоннесі). У XI ст. до н. е. місцеве ахейське населення було підкорене дорійським племінним об'єднанням. Переможений народ був частково перетворений на невольників (ілотів), інші — обкладені різними повинностями. Необхідність утримувати в покорі поневолені племена і здійснення грабіжницьких воєн проти сусідів

¹ Всі турботи щодо ведення судочинства покладалися на його учасників. Адвокатів не існувало, але були помічники в написанні промов (логографи) і помічники-оратори. Обидві сторони процесу виголошували кілька вступних фраз, а все судоговоріння до кінця, з дозволу судді, здійснювали оратори. Час виступу ораторів обмежувався і визначався за водяним годинником (клепсидрою). Але в особливо складних справах слухання проводилося без обмеження часу — без води (звідси і вираз — «лити воду», тобто говорити про що-небудь, що не стосується суті розмови).

² Свідків-рабів могли допитувати із застосуванням тортур (підвішування, вливання у ніздрі оцту, припалювання тіла розпеченими предметами тощо).

прискорили процес державотворення, наслідком якого у X—IX ст. до н. е. стало утворення рабовласницької держави Спарти. Вченими підраховано, що на той час у Спарті проживали 9—10 тис. спартіатів (чоловіків-воїнів), 32 тис. періеків (неповноправних жителів околиць) і 200 тис. ілотів.

Суспільна організація Спарти відповідала рабовласницькому типу держави. У найпривілейованішому були *спартіати* — найвища суспільна верства, наділена всіма політичними та економічними правами, яка складала «общину рівних». Община поділялася на три філи, а вони, своєю чергою, — на фратрії.

З 20 років чоловік набував статусу громадянина і воїна. Якщо особа не була воїном, то вона не мала і громадянських прав. Спартанська община володіла колективною власністю на землю і рабів. Сам спартіат не міг вести господарство і був зобов'язаний проживати в місті, яке було військовим табором. Військову службу чоловіки відбували з 20 до 60 років. Дієздатність спартіату надавалася з 20-річного віку, а одружитися він міг лише тоді, коли йому виповниться 30 років. Одруження було обов'язковим.

Спартіатка до заміжжя оволодівала грамотою, мистецтвом вести домашнє господарство, займалася спортом. Після заміжжя вона повністю віддавалася сімейним обов'язкам. Сім'я мала моногамний характер, але як пережиток мав місце груповий шлюб. З урахуванням того, що народження здорових дітей вважалося державною справою, бездітні шлюби розривалися або допускалася полігамія. Кілька братів могли мати спільну дружину. Чоловік, якому подобалася дружина іншого, міг за його згодою ділити її з ним. Не вважалося ганебним запропонувати свою дружину гостеві, подорожньому, особливо якщо від цього можна було сподіватися гарного потомства. Але таємне порушення подружньої вірності каралося смертю.

Періеками називалися жителі сусідніх зі Спартою територій, на які вона поширювала свій протекторат. Вони користувалися особистою свободою, могли мати сім'ю, майно, землю. Займалися будь-яким видом діяльності, але були позбавлені громадянства, а відтак — політичних прав. Правила виховання та організації побуту спартіатів на них не поширювалися. Періеки виконували різноманітні повинності на користь держави і служили у важкоозброєнні

піхоті. Користувалися самоуправлінням, яке обмежувалося контролем над ними спеціальних урядовців — гармостів.

І лоти — поневолене Спартою населення, статус якого мало відрізнявся від рабів. Вони були позбавлені політичних і майнових прав і по 10—15 осіб прикріплювалися до спартіанських земельних ділянок — клерів. Лоти могли мати сім'ю, вести своє господарство, володіти реманентом і житлом. Спартіат міг карати ілота, передавати його іншому володарю, але не міг продати. Лоти повинні були платити спартіатам оброк у вигляді продуктів харчування, за необхідності відбували військову службу під контролем спартіатів.

Спартіати намагалися тримати ілотів у покорі і постійному страху, щорічно оголошували беззбройним ілотам «священну війну» — криптії, під час якої вбивали тисячі найміцніших, найрозумніших ілотів.

Рабами у Спарті ставали захоплені в полон чужоземці або перетворені на рабів періеки та ілоти. Їхній статус не відрізнявся від статусу класичних рабів інших античних держав.

Державний устрій рабовласницької Спарти сформувався внаслідок перетворення «військової демократії» на державну організацію, котра зберігала в собі рудименти родоплемінних політичних інститутів. *За формою правління Спарта перетворилася на республіку, яка з часом набула аристократичних форм.*

На чолі держави стояли два *архагети* (царі). Подвійна царська влада пояснюється об'єднанням в єдиний спартіатський народ двох племен — дорійців та ахейців, кожне з яких свого часу очолювалося своїм царем. Царська влада була спадковою, після смерті батька його посаду успадковував старший син. Якщо траплялося так, що правитель не мав синів, трон переходив до його найближчого кровного родича. Владу царі здійснювали разом, узгоджуючи між собою кожне рішення. Між ними нерідко виникали конфлікти, які призводили до послаблення царської влади і посилення інших органів державної влади в країні. Вступ на посаду супроводжувався урочистим церемоніалом складання присяги перед священними місцями, у присутності жерців, ефорів та особливо почесних гостей.

На перших порах царі володіли широкими повноваженнями: скликали народні збори, оголошували війну та уклали мир, командували військом, приймали іноземних

послів тощо. Але згодом їхні функції звузилися до військових, культових і частково судових. Реальної влади вони вже не мали. Кожні дев'ять років проводилися гадання на зірках щодо діяльності царів, у результаті яких ефори могли бути усунуті з посади або навіть віддані до суду.

Найвпливовішим органом, який фактично управляв державою, була *герусія* (рада старійшин). До неї входили 30 осіб — 28 геронтів та 2 архагети. Геронтів обирали на народних зборах довічно з числа представників знатних родів, які досягли 60-річного віку (з цього часу вже не служили у війську). За прийняті рішення і свої дії геронти не несли відповідальності ні перед ким.

Компетенція герусії спочатку була символічною і мала здебільшого церемоніально-ритуальний характер. Але вже з VI—V ст. до н. е. цей орган влади став найвпливовішим у Спарті. Вона вирішувала усі справи, що стосувалися внутрішньої безпеки, приймала іноземні посольства, могла призупинити будь-яке рішення народних зборів або накладати заборону на рішення інших державних органів чи посадових осіб. Герусія була впливовим судовим органом: розглядала тяжкі кримінальні справи, звинувачення щодо посадових осіб.

Як пережиток первіснообщинних відносин, у політичному устрої Спарті існували *народні збори* (апела), куди входили всі дорослі чоловіки-спартіати віком від 20 років, які володіли земельним наділом — клером. Вони не відігравали такої значної ролі, як у Афінах. Скликалися, як правило, щомісячно або за потребою розпорядженням царів, а потім — ефорів. На відміну від афінської еклесії, тут виступати могли не всі бажаючі, а лише царі, посадові особи і послы іноземних країн. Правда, пізніше на еклесії могли виступати і пересічні громадяни. Збори обговорювали і приймали закони, вирішували питання війни і миру, обирали геронтів, ефорів, розв'язували спори щодо успадкування царської влади, вибирали послів тощо. Збори надавали громадянство і позбавляли його. При прийнятті рішення голосували криком. При цьому зачинає у приміщенні «лічильна комісія» за силою криків «за» чи «проти» визначала переможців. Іноді учасники народних зборів розходилося в різні боки залежно від прихильності щодо певного рішення. Апела також мала повноваження найвищої судової інстанції у справах про усунення з посад службових осіб чи скоєння ними злочинів.

Дещо пізніше з'явився ще один орган державного управління Спарти — *ефорат*. Він являв собою комісію з 5 осіб, які обиралися народними зборами терміном на один рік. Ефорат здійснював контроль над архагетами і герусією, мав судові повноваження, управляв переіками та ілотами, виконував поліцейські функції. В руках ефорів, починаючи з V ст. до н. е., знаходилося фактично все управління країною. Діяльність ефорату практично не контролювалася, він звітував лише перед своїми наступниками.

Про особливий статус ефорів свідчить той факт, що вони єдині не вставали при появі царів, мали право не брати участі у спільних трапезах спартіатів і обідали за власним столом. Вступаючи на посаду, вони зверталися до всього населення з вимогою голити вуса, шанувати закони і поважати традиції предків, тобто неухильно підпорядковуватися суворій дисципліні військового табору, за якою жила Спарта.

Монолітна соціальна структура панівного класу Спарти, її могутня військова організація сприяли посиленню її серед грецьких держав. У V ст. до н. е. Спарта встановила гегемонію над Пелопоннеським півостровом, ставши центром політичної реакції в Греції.

Водночас поступово закладаються підвалини розпаду держави. Перемога у Пелопоннеській війні над Афінами (44—43 рр. до н. е.), контрибуція з Афін сприяли майновому розшаруванню спартіатів. Перестає діяти заборона на зайняття спартанськими громадянами торгівлею і накопичення багатства. Єдність спартанської общини була порушена, а відтак падає військова могутність держави.

УІV ст. до н. е. в результаті македонського завоювання Спарта втратила частину своєї території і продовжувала занепадати, а в середині II ст. до н. е., як і більшість грецьких полісів, Спарта стає провінцією Римської держави.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність античних держав від стародавньосхідних?
2. Розкрийте генезис державності у грецьких містах-полісах.
3. Охарактеризуйте суть реформ Тезея.
4. Які передумови реформ Солона?
5. У чому полягала соціальна спрямованість реформ Солона?

6. Зазначте наслідки реформ Клісфена.
7. Чим пояснюється той факт, що повноправне громадянство в Афінах мало лише 10 відсотків населення?
8. Що таке літургія?
9. У чому виявилася демократичність устрою Афінської держави?
10. Які форми забезпечення виконання зобов'язань передбачалися афінським правом?
11. Які умови вступу до шлюбу за афінським правом?
12. Дайте класифікацію злочинів за афінським правом.
13. Мета та види покарань в Афінах.
14. Особливості судочинства в Афінській державі.
15. Зазначте особливості суспільної організації Спарти.
16. Органи влади та управління рабовласницької Спарти.

Тести-тренінги

1. *Щодо кого у Афінській державі застосовувався остракізм:*
 - а) кримінальних злочинців;
 - б) зрадників держави;
 - в) неплатоспроможних боржників;
 - г) громадян, які становили небезпеку для демократичного устрою держави?
2. *Накладення атімії означало:*
 - а) вигнання за межі держави;
 - б) смертну кару;
 - в) надання волі рабу;
 - г) позбавлення громадянства;
 - г) перетворення вільної особи на раба.
3. *Клер Стародавньої Спарти це:*
 - а) військова одиниця;
 - б) орган державної влади;
 - в) адміністративно-територіальна одиниця;
 - г) земельна ділянка;
 - г) грошова одиниця.
4. *Ареопаг в Афінах був органом:*
 - а) судової влади;
 - б) законодавчої влади;
 - в) виконавчої влади;
 - г) військової влади.

§ 2. Держава і право Стародавнього Риму

1. Утворення Римської рабовласницької держави та основні етапи її розвитку.
2. Реформи Сервія Тулія та їх роль у встановленні республіканського ладу.
3. Римська рабовласницька аристократична республіка.
4. Римська імперія.
5. Закони XII Таблиць як джерело права Стародавнього Риму.
6. Кримінальне право Стародавнього Риму.

Література: 1 (с. 110—125; 132—156); 2 (т. 1, с. 176—238; 255—259; 340—358); 3 (с. 78—116); 4 (с. 200—255; 271—274); 6 (т. 1, с. 160—192; 198—244); 7 (с. 55—76); 8 (с. 45—98); 9 (с. 125—206); 10 (с. 141—199); 11 (с. 41—66); 12 (с. 79—114); 13 (с. 81—116).

Римська рабовласницька державність виникла пізніше східних деспотій. Рим використав їх державницький досвід, досягнення науки і техніки, правової думки і практики. Рабовласницька суспільно-економічна формація досягла тут найвищого ступеня свого розвитку, сприяла зародженню у своїх надрах феодалізму, християнства, яке згодом перетворилося на державну релігію багатьох країн. Рим створив найдосконалішу правову систему, яка стала основою сучасного цивільного права, сформував могутній державний механізм, здатний управляти імперією світового масштабу.

Заснування міста Рим історична традиція відносить до 753 р. до н. е. і пов'язує це з іменами легендарних Ромула і Рема. На цей час припадає доба розкладу первіснообщинного ладу у племен, які проживали на узбережжі ріки Тібр. Об'єднання трьох племен (латинів, сабинів та етрусків) подібно до афінського синоїкізму призвело до утворення в Римі общини найдавніших римських родів — патриціїв.

Розвиток землеробства і тваринництва, численні війни мали своїм наслідком майнове розшарування і

порушення рівності обциників, появу приватної власності і багатства. Виникає патріархальне рабовласництво, джерелом якого стають військовополонені. Формуються політичні структури суспільства, які стали першоосновою рабовласницької державності.

В історії Римської рабовласницької держави виділяють три періоди:

- царський (VIII ст. до н. е. — 509 р. до н. е.);
- республіканський (509 р. до н. е. — 27 р. до н. е.);
- монархічний (27 р. до н. е. — 476 р. н. е.). Він по-

діляється на два етапи:

- а) принципат (27 р. до н. е. — 284 р. н. е.);
- б) домінат — абсолютна монархія (284—476 р. н. е.).

Населення додержавного Риму поділялося на такі суспільні верстви:

1. *Квірити* — повноправні римські громадяни (*populus romanus*), вважалися дітьми бога Квірина. Об'єднувалися у 300 родів, мали свої свята, спільні землі. Справи роду вирішувалися на народних зборах по куріях, куди входило 10 родів. Вони називалися куріатними коміціями. На чолі роду був старійшина. Згодом членів стародавніх римських родів стали називати патриціями. Вони мали повноправний статус громадян Риму.

2. *Плебеї* (від лат. *plebs* — простолюдин) були вільним населенням, яке складалося із переселенців, що приходили під захист могутнього Риму, і жителів підкорених народів Італії (латинських обцин). Вони були позбавлені політичних прав, не брали участі у перерозподілі землі. Заборонялися шлюби між ними і патриціями. У той же час вони могли вільно займатися будь-яким видом діяльності, набувати майно, рабів, захищати свої права в суді. Плебеї були зобов'язані служити у війську, сплачувати податки і виконувати деякі державні повинності.

Принизливе становище плебеїв у стародавньоримсько-му суспільстві викликало їхнє обурення, відкрите чи приховане невдоволення, яке нерідко виливалося у заворушення і навіть повстання проти патриціїв.

3. *Клієнти* (від лат. *clientis* — слухняний) являли собою особливу суспільну верству, утворену із чужоземців, які постійно чи тимчасово проживали у Римі, відпущених на волю рабів, незаконно народжених дітей. Вони користувалися особистою свободою, але постійно перебували у різних формах залежності від патриціїв (їхніх патронів).

Система патронату набула достатнього поширення у Стародавньому Римі, оскільки, з одного боку, надавала захист неповноправному населенню засобами права і за допомогою органів держави, а з другого — була додатковим джерелом збагачення патриціїв. Патрон міг мати необмежену кількість клієнтів, наділяв своїх підопічних землею, робочою худобою, реманентом, брав їх із собою на війну тощо. Клієнти могли володіти рухомою власністю, розпоряджатися своїм майном на власний розсуд.

4. *Раби*. Існували класичні джерела рабства. Рабовласництво у стародавньоримську епоху мало патріархальний характер, а раби за римською традицією входили до складу патріархальної римської сім'ї.

У дореспубліканський період існували певні органи управління римським суспільством. Найважливіше місце серед них посідали *народні збори*, що збиралися по куріях (курі-атні коміції), у яких брали участь лише чоловіки-квірити. Тут вирішувалися питання війни і миру, релігійних культів, обиралися посадові особи, розглядалися апеляції на смертні вироки, затверджувалися заповіти тощо. Одна курія володіла одним голосом, який подавав її старійшина.

Одноосібним правителем Риму був *рекс* (цар), посада якого була виборною і довічною. Народні збори обирали і усували з посади рекса, могли притягти його до відповідальності. Рекс вирішував питання повсякденного управління полісом, був верховним суддею, воєначальником та жерцем. Атрибутом його влади була пурпурова мантия, золота діадема, скипетр з орлом, крісло із слонової кості. Усього в історії Риму було сім рексів.

З часу заснування Риму тут діяв *сенат*, що складався з 300 осіб, до якого входили глави родів. Це був орган безпосереднього управління полісом. Рекс узгоджував із сенатом найважливіші питання життя держави. Сенат обговорював кандидатури на посади, оберігав традиції Риму, укладав договори з іншими державами.

Вагоме місце у політичному житті держави відігравали *жрецькі колегії* (авгурів, понтифіків, феціалів), що діяли при рексові.

Характеристику **реформ Сервія Туллія** слід розпочати з передумов їх проведення, які умовно можна поділити на політичні, соціальні та адміністративно-територіальні.

За своїм змістом та значенням їх порівнюють з реформами Солона та Клісфена в Афінах.

Реформи Сервія Туллія (VI ст. до н. е.) поклали в основу обцинної організації Риму майновий і територіальний принципи.

1. Все вільне населення Римського полісу (патриції і плебеї) було поділене на майнові розряди в залежності від рівня доходів. До першого розряду входили громадяни, чиє майно оцінювалося у 100 тис. асів¹. У другому розряді опинилися ті, чиї статки склали 75 тис. асів, у третьому — громадяни з доходом у 50 тис. асів, в четвертому — жителі Риму зі статками у 25 тис. асів, в п'ятому — громадяни з доходами в 12,5 тис. асів.

Окрему суспільну групу склали так звані «вершники» — найбагатші громадяни, майно яких оцінювалося понад 100 тис. асів. Крім того, формувався окремий розряд найбідніших римлян — «пролетарі» (від латинського терміна «пролес»), котрі володіли незначним майном.

Кожен розряд громадян був зобов'язаний поставити до війська певну кількість військових одиниць — центурій (одна центурія складала 100 воїнів). Вершники, як найбагатші, повинні були сформувати 18 центурій кінноти. Всі інші розряди формували загони пішого війська за таким розрахунком: I розряд — 80 центурій; II — 22 центурії; III — 20 центурій; IV — 22 центурії; V — 30 центурій. Пролетарі, чиє майно не дотягувало до п'ятого розряду, формували всього одну центурію війська.

Оскільки в Римі кожний громадянин купував зброю та інші військові облаштування за власний рахунок і утримував сам себе, то природно, що придбати повне військове спорядження (меч, щит, спис, дротики, лати, одяг тощо) чи, тим більше, бойового коня, могли лише особи з чималим достатком. Вони ж виставляли найбільше число центурій в народному ополченні. Неважко підрахувати, що вершники і громадяни першого розряду формували разом 98 (18+80) центурій. Всього формувалося 193 центурії народного ополчення.

Найважливішим елементом цієї частини реформи було те, що центурії стали не лише військовою, а головним чином — політичною організацією. З цього часу в Римі стали скликатися народні збори по центуріях—центуріатні коміції, до відання яких перейшли найважливіші питання держав-

¹ Римський ас — це грошова одиниця, що дорівнювала 327 г бронзи. Бик вартував 100 асів, вівця — 10 асів. Нормальний земельний наділ площею приблизно 5 га, що приносив щорічно майже п'ять тонн зерна, якраз і коштував 100 тис. асів.

ного життя. На таких зборах кожна центурія володіла одним голосом. При голосуванні процедура припинялася, коли солідарно висловлювалися перші 98 центурій, котрі формувалися найбагатшими римлянами (аристократами).

Таким чином, майже усі патриції потрапили до вищих майнових розрядів, однак їм довелося потіснитися перед верхівкою плебсу. Оскільки після реформ Сервія Туллія плебеїв допустили до участі у поділі землі, можна було очікувати, що їхнє матеріальне становище поліпшиться, а політичний вплив зростатиме.

Раз на п'ять років проходив перепис населення з метою визначення майнового цензу. Було запроваджено постійний податок на утримання війська. До активної військової служби залучалися громадяни віком від 16 до 45 років, а чоловіки старшого віку несли гарнізонну службу.

Другою частиною реформ був розподіл населення за територіальним принципом. Старі роди і курії втратили своє значення. Місто-поліс було розбито на 4 міських і 17 сільських територіальних округів — триб. В межах триб стали скликатися *трибутні коміції*, на яких кожна триба мала один голос.

Таким чином, *реформи Сервія Туллія завершили процес зруйнування основ родового ладу, замінивши його новим соціально-політичним устроєм, що базувався на територіальному поділі населення і майнових відмінностях.*

Реформи намітили головні напрями процесу утворення республіканського ладу, але не завершили його. Починаючи з 471 р. до н. е., збори плебеїв починають приймати в трибах рішення, обов'язкові лише для плебсу. Із 449 р. до н. е. рішення трибутних зборів стають обов'язковими для усіх мешканців триби.

Плебеї постійно боролися за розширення своїх прав. Найяскравішим прикладом цієї боротьби була так звана «сецесія плебеїв», коли в 494 р. до н. е. всі дорослі чоловіки-воїни з числа плебеїв при повному озброєнні залишили Рим і виселилися на Священну гору. Такий демарш різко послабив військові сили Риму, а тому патриції були змушені піти на поступки. Була створена важлива державна посада — *плебейського народного трибуна* — захисника інтересів і прав плебеїв. Ці посадові особи обиралися народними зборами по трибах (трибутними коміціями) і мали право опротестування розпоряджень усіх інших посадових осіб (право вето).

Із 445 р. до н. е. дозволялися раніше заборонені шлюби між патриціями і плебеями. Це відкрило плебеям шлях до вищої магістратури і до Сенату. У 367 р. за наполяганням плебейських сенаторів Ліцинія і Секстія після десятирічної боротьби один з консулів мав бути обов'язково плебеєм.

Після другої сецесії (офіційного протесту плебеїв) у 289 р. до н. е. був прийнятий закон Гортензія, який фактично урівнював повноваження трибутних коміцій з центуріатними. Відбувається фактичне злиття патриціанської та плебейської верхівки. Виникає нова патриціансько-плебейська аристократія, яка отримала в Римі назву *нобілів*. Нобілітет захоплює в свої руки усю політичну владу, сенат стає його слухняним зряддям.

Продовженням перебудови політичної структури римського суспільства стало скасування в 509 р. до н. е. посади рекса і обрання на його місце двох консулів; зміна порядку формування сенату, який став призначатися спеціально уповноваженими особами — цензорами. Формальне зрівняння плебеїв з патриціями у центуріях ще не означало їхньої фактичної рівності. Плебеї вимагали прийняття нових, справедливих законів. На їх вимогу у 450 р. до н. е. у Римі були схвалені перші писані закони — **Закони XII Таблиць**. Плебеїв допустили в сенат, не чинили перешкод їхнім шлюбом з патриціями, вони могли входити до жрецьких колегій.

Суспільна організація Римської республіки була типово рабовласницькою зі своїми особливостями, на що вказує схема:

Населення Римської держави

Повну правоздатність мали лише громадяни Риму, народжені вільними. Вона характеризувалася трьома статусами: свободи, громадянства, сімейним статусом. З них чи не найважливішим був статус громадянства. Воно набувалося:

- внаслідок народження від шлюбу римських громадян;
- відпущенням громадянином свого раба на волю;
- усиновленням (удочерінням) громадянином дитини-чужоземця;
- наданням громадянства державою.

Втрата громадянства пов'язувалася із засудженням римлянина за тяжкий кримінальний злочин, оберненням у рабство чи військовим полонном.

Правоздатність втрачалася повністю або частково.

Серед громадян Риму ніколи не було рівності. З кінця IV ст. до н. е. з найбагатших сімей сформується так званий «благородний стан» — *нобілі*. Згодом їх стали називати сенаторами. Вони володіли почесними званнями, посадами. З II ст. до н. е. серед впливових римлян формується верства *вершників*, яка складалася із великих торговців, банкірів, лихварів, землевласників. Усі вони володіли сотнями, а то й тисячами рабів.

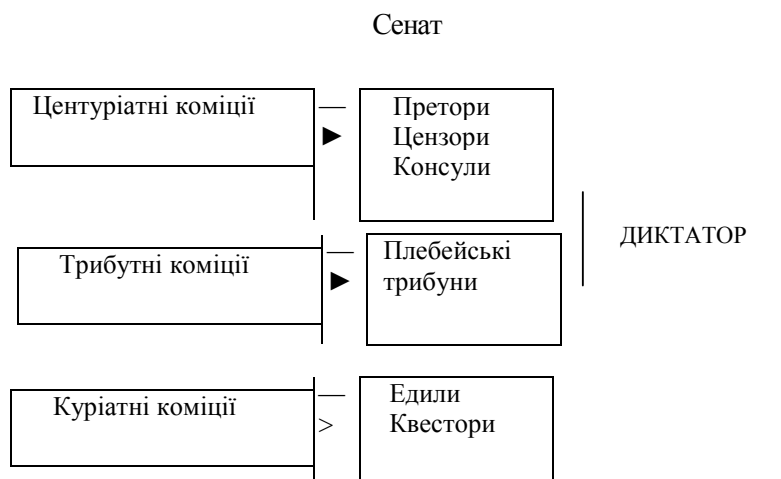
Вільновідпущеники (лібертини) були обмежені у правах щодо участі у політичному житті та праві на шлюб з римськими громадянами.

Латини та перегрини були чужинцями. Користуючись особистою свободою, вони обмежувалися у політичних і деяких майнових правах. З часом для регулювання відносин серед них та між ними і римськими громадянами було створено «право народів»¹. У державному устрої Риму з'явилися претори перегринів, які вирішували їхні проблеми.

Раби. Рабовласництво виникло в Римі ще до утворення держави. Як вже зазначалося, спочатку кількість рабів була невеликою, і самі рабовласницькі відносини мали патріархальний характер. З III ст. до н. е. в результаті великих завойовницьких воєн з'являється маса рабів, які піддаються жорстокій і нелюдській експлуатації. Це викликало масові повстання рабів. Раби перебували у державній або приватній власності. Рабовласник мав повні права над рабом як над своїм рухомим чи нерухомим майном. Держава у відносини господарів і рабів не втручалася і не встановлювала навіть елементарних гарантій захисту невільників. *Раби перебували за межею громадянського суспільства і не вважалися людьми.* (« Все людське вмирає у рабові», «Раб — це знаряддя, яке може говорити».)

¹ Детальніше про це буде йтися при вивченні навчальної дисципліни «Основи римського цивільного права».

Державний лад Риму періоду республіки

За *формою правління* Рим був аристократичною республікою¹.

Найвищим органом державної влади були *народні збори* — центуріатні, трибутні та куриатні коміції.

Центуріатні коміції	Трибутні коміції	Куриатні коміції
КОМПЕТЕНЦІЯ		
— прийняття законів; — обрання найвищих посадових осіб; — оголошення війни та укладення миру; — апеляції на смертні вироки	— обирали нижчих посадових осіб; — розглядали апеляції на цивільні справи	— формально вводили на посаду осіб, обраних іншими коміціями; — стежили за дотриманням релігійних культів

Сенат був другим за статусом органом влади і значною мірою органом безпосереднього управління, який формувався цензорами з числа найбагатших і найзначніших гро-

¹ Назва «республіка» походить від латинської Res publica ■ ва «вспра-народу».

мадян Риму. Формально термін повноважень senatorів визначався у п'ять років (склад цього органу переглядався цензорами), а фактично сенатори обіймали свої посади довічно. Це і призвело до виділення знаті в окрему верству — сенаторський стан. Головував у сенаті перший сенатор (*princeps senatus*). Засідання цього органу відбувалися за ініціативи консулів або преторів, які нерідко головували на них. Для вищих магістратів рішення сенату не були обов'язковими.

*Магістратура*¹ з'явилася після реформ Сервія Туллія. До магістратів належали службові особи держави, урядовці різних рівнів. Це були виборні посади, які користувалися особливою увагою та повагою народу. Образа такої особи прирівнювалася до образи всього римського народу. За виконання своїх обов'язків магістрат не міг бути притягнутий до відповідальності чи достроково усунутий з посади.

Магістратура включала в себе два види магістратів: ординарні та екстраординарні (надзвичайні). До ординарних магістратів належали:

1. *Консули*, які обиралися у кількості двох чоловік на центуріатних коміціях. На території міста-поліса їхня влада обмежувалася народними зборами, а у провінціях була необмеженою. Командували армією, головували на народних зборах, мали низку інших повноважень.

2. *Претори* — заступники консулів, які відали головним чином питаннями судочинства та управління провінціями.

3. *Цензори* обиралися народними зборами на п'ять років у кількості двох осіб. Визначали майновий стан громадян і зараховували їх до певних центурій, формували сенат, здійснювали нагляд за дотриманням правил пристойної поведінки.

4. *Народні трибуни* представляли інтереси плебеїв і складали своєрідну протипагу іншим аристократичним органам влади. Трибун володів правом вето на будь-які рішення народних зборів чи посадових осіб. Вони вносили законопроекти на народні збори, контролювали діяльність магістратів. Але їхні повноваження не поширювалися за межі міста.

5. *Едили* — помічники трибунів. Здійснювали нагляд за порядком у місті, дотриманням правил санітарії, пожежної безпеки, керували поліцією.

6. *Квестори*. Мали статус помічників консулів. Відали державною скарбницею, архівом, контролювали діяльність державної канцелярії.

¹ Назва походить від латинської *magister* — «начальник».

Екстраординарною магістратурою в Римі був *диктатор*. Він призначався консулами на пропозицію сенату терміном не більше шести місяців і після виконання необхідних завдань мусив скласти свої повноваження. Йому підпорядковувалися всі магістрати, армія, посадові особи, громадяни. Після складення своїх повноважень диктатор міг бути притягнутий до відповідальності перед народними зборами.

Насамкінець, слід зупинитися на характеристичні основних рис римських магістратур.

Виборність. Магістратів обирали на народних зборах з віковим цензом 27 років і старших, залежно від посади. За часів правління диктатора Сулли віковий ценз було збільшено: для квесторів — до 30 років; преторів — до 40 років; консулів — до 42 років.

Колегіальність. На кожен посаду обиралися кілька осіб, які працювали окремо, а при вирішенні важливих питань узгоджували між собою рішення. При виникненні спору магістрат міг позбавити юридичної сили рішення свого колеги, наклавши на нього вето.

Строковість перебування на посаді, яка обмежувалася, зазвичай, одним роком.

Підзвітність народним зборам.

Безоплатність. Магістрати не отримували грошової винагороди за свою працю. Їхня діяльність являла собою виконання почесного обов'язку, і вважалося ганебним брати гроші за служіння батьківщині.

Характеристику Римської імперії варто розпочати із передумов переходу до монархічної форми правління. Слід мати на увазі, що республіканські інститути влади виявилися нездатними до управління величезними територіями. За рахунок грабівницьких воєн відбувалося швидке збагачення римлян. Дешева рабська праця робила нерентабельним дрібне товарне виробництво, селяни та ремісники швидко розорялися. Це призводило до появи декласованих елементів, які нерідко шляхом підкупу використовувалися у політичній боротьбі. Здійснена у 105 р. до н. е. реформа армії призвела до створення професійного боєздатного війська, яке теж використовувалось у боротьбі за владу. Нарешті, державу розхитували масові повстання рабів, які жорстоко придушувалися.

Боротьба за політичну владу в Римі призвела до формування двох політичних партій — *оптиматів* і *популярів*. Першу партію очолив видатний і популярний в народі полководець Луцій Корнелій Сулла. У 82 р. до н. е. йому були надані

повноваження диктатора з необмеженим терміном, що призвело до припинення республіки і встановлення одноосібного правління. Формально сенат був перетворений на найвищий державний орган, який відтепер складався з 600 осіб і набув широких судових повноважень. Збільшилася кількість магістратів. Скликалися народні збори, але лише для того, щоб без обговорення схвалити законопроекти Сулли.

Диктатура Сулли тривала до 79 р. до н. е. Через хворобу він був змушений скласти свої повноваження, а наступного року помер.

Після смерті диктатора почалися заворушення противників диктатури, робилися спроби повернутися до республіканських форм правління, які на той час вже відмерли. У 74 р. до н. е. розпочалося найбільше в історії Стародавнього Світу повстання рабів, очолюване Спартаксом. Армія Спартака досягла 100 тисяч осіб. Перед смертельною загрозою правлячі сили припинили внутрішні чвари. До влади приходять *Перший тріумвірат* (Помпей, Цезар, Красс). Здобувши популярність у завойовницьких походах, Цезар відсторонив від влади своїх колишніх союзників і у 44 р. до н. е. був обраний на посаду довічного диктатора і проголошений імператором. Його реформаторська діяльність мала намір задовольнити інтереси всіх верств населення, усунути соціальні суперечності. Серед верхів римського суспільства це розцінювалося як зазіхання на республіканські традиції. У 44 р. до н. е. у результаті змови в сенаті Цезар був убитий.

Наступного року був утворений *Другий тріумвірат* (Октавіан, Антоній, Лепід), головну роль в якому відіграв Гай Октавіан. У 27 р. до н. е. Октавіану був наданий титул першого сенатора (*princeps senatus*). *Звідси бере початок нова епоха в історії Римської держави — доба імперії, першим етапом якої є принципат.* Октавіану присвоюється титул Августа («божественного»). Він стає главою церкви, головнокомандувачем, найвищим магістратом, здійснює судочинство, управляє провінціями, видає закони. Його особа була недоторканною.

У державному устрої відбуваються істотні зміни. Працює сенат у кількості 300 осіб, народні збори, на яких приймаються запропоновані принцепсом законопроекти. Консули (їх стає декілька) стають виконавцями розпоряджень сенату і принцепса. У розпорядження принцепса перейшли народні трибуни, яких позбавили права вето. Претори у кількості 18 осіб розглядали лише цивільні справи, а кри-

мінальні підпадали під юрисдикцію принцепса. Функції едилів обмежуються наглядом за громадським порядком і правилами торгівлі.

Крім старих республіканських органів влади, при принцепсі створюється консиліум (особиста рада), який з часом замінює сенат. Запроваджується посада префекта Риму (забезпечував порядок у місті), префекта Преторія (заступника принцепса з військових справ та юридичного радника), функціонує імператорська канцелярія.

Зміни у *суспільному устрої* стосувалися остаточного оформлення привілейованого сенаторського стану, вершників та муніципальної знаті. Більшу частину вільних громадян складав плебс (народ). Змінює своє обличчя рабовласництво. Поширеним явищем стає рабський пекулій, а система колонату створювала передумови для перетворення рабів на феодално залежних селян.

Починаючи з III ст. н. е. римська держава переживає розпад рабовласницької системи господарювання. Численні повстання рабів і колонів, визвольна боротьба поневолених народів, безперервні напади на Рим варварських племен підривають соціально-економічний устрій держави. З 284 р. н. е. починається новий період історії Римської держави — епоха пізньої імперії (домінат). Імператор визнається абсолютним монархом, а все населення перетворюється на його підданих. Сенат і магістратури, які збереглися з республіканських часів, вже не займалися справами законодавства, управління та судочинства. Вони організовували святкування, видовища, контролювали виконання різноманітних державних повинностей тощо. Народні збори не скликалися.

У 476 р. н. е. варварські племена в черговий раз напали на Рим, після чого Західна Римська імперія припинила існування.

Закони XII таблиць як джерело права Стародавнього Риму. З огляду на подальше вивчення навчального курсу «Основи римського приватного права» варто більше уваги приділити характеристиці публічного права Стародавнього Риму.

Появу збірника «Закони XII Таблиць» історична традиція відносить до 451—450 рр. до н. е. На той час тлумачниками норм звичаєвого права були жерці-понтифіки — вихідці з патриціїв, які нерідко довільно тлумачили право на догоду власним інтересам. Тому плебеї поставили вимогу здійснити запис таких норм і надати їм публічного характеру. Під тиском плебеїв у 451 р. до н. е. було обрано

комісію із 10 децемвірів для запису законів. Закони були схвалені народними зборами, після чого їх висікли на 12 мідних листах, закріпивши на дерев'яних дошках і виставивши у центрі Риму. Первісний текст законів до нас не дійшов, бо, очевидно, був знищений під час завоювання Риму галлами, але їх зміст був відновлений за працями пізніших римських авторів, які дають посилення на ці закони. У результаті, хоч і не повно, але вдалося реконструювати зміст Законів XII Таблиць. їх не можна вважати кодексом. Це, швидше за все, збірник коротких звичаєвих норм із найголовніших питань суспільного життя Риму.

У цілому Закони XII Таблиць відображали соціальні відносини римського суспільства в епоху його переходу від первіснообщинного до рабовласницького ладу. Історик і мислитель Тіт Лівій назвав їх «джерелом усього публічного і приватного права». Коментуванню і тлумаченню їхніх положень присвячені численні праці римських юристів.

У ранньому римському *кримінальному праві* зберігалися численні риси родоплемінних відносин. Воно ще не відокремлювалося в самостійну правову галузь і було тісно пов'язане з релігією, звичаями, традиціями. Тобто норми права мали синкретичний характер. Водночас ще з найдавніших часів у кримінальному праві вже почали розрізняти правопорушення приватного і публічного характеру. До публічних деліктів належали злочини проти держави, вбивство, звалтування, підпал, брехливі свідчення в суді, крадіжка або знищення врожаю, порушення межових знаків, складання та поширення пасквілів. Тісний зв'язок права з релігією призводив до того, що багато з правопорушень вважалися образою богів, що, крім світських покарань, спричиняло релігійні прокляття. До приватних деліктів відносили будь-яку крадіжку майна, посягання на гідність, честь, здоров'я особи, знищення чи пошкодження чужих речей.

Покарання поділялися на тяжкі та легкі. До перших належали смертна кара (проста і кваліфікована), вигнання та позбавлення громадянства. Легкими покараннями були тілесні покарання та штрафи.

У пізньореспубліканський період спостерігається значний розвиток інститутів римського кримінального права. З'являється поняття вини, умислу, необережності та випадковості. Замах на злочин ще не відокремлюється від здійснення самого злочину (покарання було однаковим). Намір вчинити злочин, який не був реалізований, не підля-

гав покаранню. Зберігаються залишки самосуду. Публічні злочини дістають детальнішої кваліфікації. Умовно їх можна поділити на чотири групи:

— *проти держави* — державна зрада, збройний напад на державні установи чи опір представникам влади, казнокрадство, фальшивомонетництво, образа величі римського народу, заподіяння відчутної шкоди державі;

— *релігійні злочини* — порушення правил здійснення релігійних обрядів, образа богів;

— *злочини проти моралі* — подружня зрада, полігамія, згвалтування;

— *злочини проти особи* — вбивство, підпал, крадіжка рабів, нічна крадіжка чи крадіжки зі зломом, брехливі свідчення в суді тощо.

За доби імперії продовжувало діяти республіканське кримінальне законодавство, доповнене численними імператорськими конституціями та іншими нормативними актами. Новими характеристиками кримінального законодавства цього часу є:

а) встановлення відповідальності за злочини, вчинені з необережності;

б) покарання зловмисника залежно від ступеня його вини;

в) визначення різниці у приготуванні до злочину, посяганні на нього та вчинення самого злочину;

г) поява інституту неосудності. До неосудних (таких, які звільнялися від покарання), належали душевнохворі та малолітні.

Розширилася система складів злочинів, хоча саме поняття «злочин» так і не було визначене.

Розрізнялися такі види злочинів:

проти держави (конкретний їх перелік суттєво не відрізнявся від таких самих злочинів республіканської доби);

проти імператора (поширення образливої інформації на правителя держави);

проти християнської релігії (образя релігії, церкви, священнослужителів, поширення ересі);

проти суду (перешкода у здійсненні правосуддя, змова обвинувача з обвинуваченим, підкуп у суді, хабарництво службових осіб);

проти порядку управління (підбурювання рабів на бунт, здобуття виборних посад недозволеними методами, хабарництво чиновників, привласнення чужого імені, зміна встановлених державою мір і ваги та ін.);

проти власності (крадіжка державного чи церковного майна, худоби, підпал, порушення межових знаків);

проти особи (вбивство, побиття, крадіжка вільних людей, переховування рабів, подружня невірність).

Система покарань значно ускладнилася, а вид покарання визначався соціальним статусом зловмисника та потерпілого. Залякувальна мета продовжувала діяти, але із прийняттям християнства спостерігається деяке пом'якшення покарань, особливо таких, які завдавали додаткових страждань злочинцю перед смертною карою. Було ліквідоване розп'яття на хресті, таврування розпеченим металом, криваві видовища у цирку, гладіаторські бої тощо. Суворо каралися злочини проти моралі. Набули поширення каторжні роботи на державних рудниках, виселення за межі держави, заслання у далекі провінції, ув'язнення, тілесні кари та штрафи. Конфіскація майна застосовувалася переважно як додаткове покарання.

Формування професійної найманої армії в Римі зумовило появу норм, які визначали поведінку воїна, порядок проходження служби, встановлювали дисциплінарну чи кримінальну відповідальність воїнів. У кримінальному праві утворюються групи злочинів, які кваліфікуються як військові. Серед них найтяжчими були зрада, непокоря наказу командира, заклик до бунту, невиконання розпоряджень, образа командира чи фізичний опір йому, втрата зброї, дезертирство. Спроба вчинити самогубство, навіть під впливом нестерпного болю, страждань, розчарувань чи хвороби супроводжувалося вигнанням з ганьбою із армії. До менш тяжких правопорушень військового характеру належало самовільне залишення місця перебування воїна з наступним його поверненням, ухилення від військової служби, переховування з метою уникнення служби у мирний чи воєнний час.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте періодизацію історії Римської держави.
2. Хто такі квірити?
3. У чому полягала обмеженість статусу плебеїв?
4. Що таке система патронату?
5. У чому суть класичного рабовласництва?
6. Назвіть політичні структури Риму дореспубліканського періоду.

7. Порівняйте реформи Сервія Тулія з реформами Солон і Клісфена в Афінах.
8. Що надавало римській республіці аристократичного характеру?
9. Що таке магістратура?
10. Назвіть риси римських магістратур.
11. У чому суть тріумвіратної форми правління?
12. Якому імператорові було надано титул Августа?
13. Які передумови появи Законів XII Таблиць?
14. Дайте класифікацію кримінальних злочинів за римським правом.
15. Мета та система покарань у Стародавньому Римі.
16. Дайте класифікацію військових злочинів та систему покарань за них.

Тести-тренінги

1. *Обмеженість статусу плебеїв у Стародавньому Римі полягала у:*
 - а) забороні обіймати військові посади;
 - б) забороні займатися політичною діяльністю;
 - в) забороні займатися торгівлею;
 - г) все разом узятє.
2. *Встановлення республіканського ладу в Римі пов'язане з:*
 - а) реформами Сервія Тулія;
 - б) поваленням влади рексів;
 - в) запровадженням центуріатних коміцій;
 - г) всі відповіді правильні.
3. *Перший запис норм звичаєвого права відображений у:*
 - а) Законах XII Таблиць;
 - б) постановках сенату;
 - в) кодифікації Юстиніана;
 - г) всі відповіді вірні.
4. *До якої правової сфери слід віднести інститут манципації у Стародавньому Римі?*
 - а) до процесуального права;
 - б) до договірної права;
 - в) до шлюбно-сімейного права;
 - г) до кримінального права.

ДРУГИЙ МОДУЛЬ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Феодальна держава і право країн Європи

§ 1. Ранньофеодальна держава і право

1. Загальна характеристика феодальної держави і права.
2. Утворення та розвиток Франкської держави.
3. Суспільний устрій та державний лад Франкського королівства.
4. Джерела та характеристика права.

Література: 1 (с. 157; 165—186); 2 (т. 1, с. 359—393); 3 (с. 117—127); 4(с. 275—308); 6 (т. 1, с. 245—280); 7 (с. 77—83); 8 (с. 99—122); 9 (с. 224—229); 10 (с. 200—215); 11 (с. 67—84); 12 (с. 115—132); 13 (с. 117—134).

У середині I тисячоліття н. е. західноєвропейський світ вступив в епоху *Середніх віків* (V—XVII ст.)> головним змістом якої стало утвердження та розвиток феодальної суспільно-економічної формації.

Поняття «феодалізм», «феодальнесуспільство» виникли напередодні Великої Французької буржуазної революції і означали «старий порядок». Друге значення цьому терміну надали марксистичні, які вважали феодалізм суспільно-економічною формацією, в основі виробничих відносин якої знаходилась монополна власність феодала на землю, інші засоби виробництва і неповна власність на залежне населення (перш за все — селянство). У сучасній історико-правовій науці феодалізмом іменується чисто європейська соціально-політична система, яка домінувала тут в епоху Середньовіччя.

Однією з головних характеристик феодального ладу, яка істотно впливала на соціальну структу-

ру суспільства і політичний лад країн Європи, є поземельні відносини.

В основі **соціально-політичного устрою феодалізму** були міжособистісні відносини як всередині самого класу феодалів, так і між селянином та землевласником. Новим інститутом, у порівнянні з рабовласницькою державою, постає система сюзеренітету-васалітету¹.

Феодалізму притаманна станово-ієрархічна нерівність, закріплена правом, та рицарська воєнна організація. Ідеологічною основою феодалізму стало християнство.

Формування феодалізму відноситься до V—IX ст. — після завоювання Риму варварами. На XII—XIII ст. припадає період його розквіту, коли економічно і політично зміцнюються міста, зростає міське населення, формуються станово-представницькі установи. Правляча станова еліта змушена рахуватися з інтересами не лише знаті, а й інших, у тому числі й непривілейованих, верств. Протистояння папства та світської монархії створювало простір для утвердження особистої свободи та підприємництва. Зростання ремесла та торгівлі підірвало натурально-господарські основи панування аристократії, а вільнодумство сприяло переростанню ересі² у Реформацію XVI ст. Протестантизм з його новою системою цінностей сприяв розвитку підприємницької діяльності капіталістичного спрямування.

¹ *Сюзерен* — верховний сеньйор певної території (король, граф, князь, герцог), який був правителем усіх його підданих. *Васалом* в добу Середньовіччя іменувалась особа, яка за надану йому в користування землю виконувала певну службу на користь сюзерена. Такі відносини між сюзереном і васалом скріплювалися клятвою вірності, порушення якої загрожувало смертною карою. З розвитком феодальних відносин васалом почала називатися особа (дрібний феодал, рицар), яка вступила на службу (переважно військову) до сеньйора (великого феодала). Сюзерен повинен був підтримувати та захищати свого васала, а той за службу одержував у спадкове володіння землю — феод, або лен.

Таким чином склалася ієрархічна система васальних зв'язків, за якої кожен феодал був чийось васалом. Навіть монархи вважалися васалами Папи Римського, чи Божими васалами. З поширенням системи сюзеренітету-васалітету виник принцип «васал мого васала — не мій васал», який передбачав, що «непрямої» васал не зобов'язаний підпорядковуватися вищому феодалу, навіть королю.

² *Ересь* — течія у християнстві, яка відхилилася від офіційної церковної доктрини у сфері релігійного догматизму і культу.

Далі необхідно дати характеристику визначальних ознак феодалізму:

- а) панування натурального господарства;
- б) особиста та майнова залежність селянина від землевласника;
- в) позбавлення безпосереднього виробника права власності на землю та засоби виробництва;
- г) наділення селянина землею під умову виконання ним феодальних повинностей.

Територія держави поділялася на володіння (сеньйорії у Франції, менори в Англії, землі у Німеччині). У кожному з них верховодив свій правитель, якому підпорядковувалося все населення, що проживало в межах володіння, зокрема і міста) та на користь якого підвладне населення відбувало різні повинності.

Основною формою експлуатації феодально-залежного населення була *феодальна рента*, яка мала три форми: а) відробіткова (наприклад панщина); б) продуктова (натуральний оброк); в) грошова (грошовий оброк, податки).

У своєму розвитку феодальна держава пройшла три етапи: *ранньофеодальна монархія, станово-представницька монархія та абсолютна монархія.*

Головним інститутом у політичній системі феодального суспільства була держава. Її політичне значення визначалося тим, що навіть у періоди глибокої децентралізації і занепаду держава виступала як головна політична організація класу феодалів. Хоча одночасно вона претендувала на роль представника всього суспільства.

За формою правління феодальні держави на різних історичних відтинках відрізнялися надзвичайною різноманітністю. Однак у добу Середньовіччя перевагу мали монархічні форми правління. Республіка була порівняно рідкісним явищем і виявлялася головним чином у вигляді міських республік європейських країн. Що ж стосується державного устрою, то феодалізові були притаманні як централізовані, так і децентралізовані форми. Високий рівень політичної децентралізації, «приватний» характер державної влади були типовими для раннього і розвинутого феодалізму Західної Європи. Вони знайшли відображення у фактичному розпаді феодальних монархій і складному переплетенні відносин сюзеренітету-васалітету.

Політичні режими (методи і форми здійснення політичної влади) у феодальних державах характеризувалися своєю різноманітністю та специфікою у кожній країні. Однак демократичні методи правління не мали під собою соціального підґрунтя, як це спостерігалось в античних державах. Вони зберігалися до деякої міри лише у ранньофеодальних монархіях (як пережитки «військової демократії»), а також частково на рівні обшинного і міського самоуправління.

Особливістю соціальної структури феодального суспільства був її становий характер. Це означає, що отримало правове закріплення місце кожного стану чи прошарку населення у багатоповерховій соціальній піраміді.

Головне призначення феодального права полягало у юридичному оформленні та врегулюванні монопольного права власності феодалів на землю, неповного права на залежне населення та відносин серед прошарків класу феодалів.

До основних рис феодального права відносять:

- а) головне місце у феодальному праві посідали форми, які регулювали поземельні відносини;
- б) феодальне право було «правом-привілеєм»;
- в) відсутність поділу на галузі права;
- г) феодальне право було «кулачним правом», тобто правом сильного;
- г) появу канонічного права як особливого відгалуження правової системи феодальних держав;
- д) партикуляризм права;
- є) у феодальному праві вперше рецептується римське рабовласницьке право.

Утворення та розвиток Франкської держави. Франкська держава була заснована у Галлії племенами франків¹ наприкінці V ст.

На відміну від інших германських племен франки стали активно розширювати свої володіння як на захід (на територію Галлії), так і на схід (вглиб Німеччини). Початок завойовницьких походів франків поклав король Хлодвіг I,

¹ Франками називались групи германських племен, що заснували в епоху раннього Середньовіччя Францію та Німеччину. Спочатку населяли низини Рейну і поділялися на дві гілки — салічні (проживали поблизу моря) і рипуаські (проживали вище по берегах Рейну). У середині IV ст. франки стали федератами римлян, їм була відведена відповідна територія для проживання.

який розширив межі держави до Піренейських гір і витіснив римлян з Галлії. Прийняття ним християнства (близько 498 р.) забезпечило підтримку духовенства і галло-римського населення у боротьбі проти інших германських племен, які в більшості були язичниками. Поступово влада франків поширилася на центральну Німеччину. У державі встановилася династія Меровінгів.

У першій половині XVI ст. Франкське королівство являло собою велике політичне об'єднання. Франкський король здійснював управління в центрі і на місцях через своїх слуг. Особи, наближені до короля, трансформувалися в органи державного управління, витіснивши старовинні виборні посади. Попри поступове зміцнення Франкської держави, вона ще довго перебуватиме в лоні спадкоємниці Римської імперії — Візантії. І лише у VIII ст. титул римського імператора буде присвоєний королю Карлу Великому. За його правління (768—814 рр.) Франкська держава досягла найвищого рівня розвитку.

На думку більшості вчених, Франкське королівство у своєму розвитку пройшло два основних етапи. *Перший* охоплював період з кінця V до кінця VII століть і характеризувався поступовим становленням класичної моделі феодалної держави з притаманними їй рисами сеньйоральної монархії і системою сюзеренітету-васалітету. У цю добу в надрах франкського суспільства відбуваються глибокі соціально-економічні та політичні перетворення, що заклали підвалини майбутньої Франкської імперії. Для *другого* періоду (VIII — середина IX ст.) характерне послаблення феодалних відносин, яке супроводжувалося, насамперед, привласненням общинних земель світськими і духовними феодалами, нагромадженням в їхніх руках великої земельної власності як основи експлуатації підвладного населення.

На початку IX ст. Франкська держава перебувала в zenіті своєї могутності. Охоплюючи територію майже всієї Західної Європи і не маючи на своїх кордонах сильних противників, держава здавалася нездоланною і вічною. Однак вже тоді всередині країни стали зароджуватися передумови її занепаду і розпаду. *По-перше*, створена шляхом завоювань і анексій, вона включала в себе конгломерат народностей і племен, пов'язаних між собою лише військовою силою. *По-друге*, підпорядкувавши собі все селянство і міста, феодал-

ли втратили інтерес до власної держави, її єдності та міцності. *Нарешті*, свою роль відіграв економічний фактор. Господарство франкського суспільства мало переважно натуральний характер, а відтак були відсутні міцні і стабільні господарські зв'язки між регіонами. Це породжувало місцевий сепаратизм, роздробленість, а іноді й ворожнечу між окремими територіями.

Усі наведені вище фактори обумовили переростання Франкської держави від ранньофеодальної монархії до феодальної роздробленості. Карл Великий пережив двох своїх законних синів і залишив трон третьому — Людовику Благочестивому, на час правління якого припадає поступовий розпад імперії. У 843 р. розкол держави був юридично закріплений у договорі, укладеному у Вердені внуками Карла Великого. правонаступниками держави стали три королівства, які поклали початок самостійному існуванню феодальних держав у Франції, Німеччині та Італії.

Держава франків не знала рабовласницького етапу розвитку виробничих відносин. Вона виникла в той час, коли рабство в Європі себе віджило. Хоча «*Салічна правда*» — правова пам'ятка франків — вказує на існування рабської праці, проте вона не набула значного поширення. Раб, на відміну від вільного общинника, прирівнювався до живої істоти нарівні з тваринами чи іншими господарськими речами. Шлюб раба з вільною людиною перетворював останню на невольника.

Суспільний устрій. Загалом, франкське суспільство VI—VII ст. було складним комплексом груп, верств та прошарків населення, становище яких було нестійким та мінливим. Основне історико-правове джерело цього періоду — «Салічна правда» — виділяє наступні групи не стільки за соціально-економічними ознаками, скільки за правовим критерієм:

а) *вільні франки*, вергельд за вбивство яких становив 200 солідів;

б) *знатні особи держави*, чия знатність визначалася лише за однією ознакою - близькістю до короля (600 солідів);

в) *вільні воїни*, за вбивство яких під час військового походу призначався вергельд, що вимірювався тотожною сумою;

г) *антрустіони (знатні воїни, близькі до короля)*, за вбивство яких встановлювався максимальний вергельд — 1800 солідів.

До вільних, окрім названих, належали також *римляни*, життя яких хоча й захищалося нижчим вергельдом (100 солідів), проте ніяк не означало обмеження їх у правах.

До груп залежних категорій належали *літи*, *вільновідпущеники* і *раби*.

Перераховані вище угруповання мали, як зазначалося, різний правовий статус. На проміжному правовому щаблі між залежним і вільним общинником перебувала своєрідна група осіб, що у франків отримала назву «літи». Сам факт, що літа не можна було відпустити на волю, свідчить про його підневільний стан. Проте літа не можна зрівняти й з рабом. Про це свідчить те, що літ вів своє господарство, за його вбивство сплачувався вергельд лише вдвічі менший, ніж за вільного франка, в той час, як за раба платили штраф, що дорівнював його ринковій вартості. Інколи «Салічна правда» зближує літа з рабом чи з римлянином. Вергельд за вбивство першого і останнього — 100 солідів. На цій підставі можна стверджувати, що літи, як і римляни, не мали франкського походження. Ймовірно це були вільні колись варвари, яких завоювали франки під час просування у Галлію. Залишені франками на захоплених територіях літи не мали значного матеріального достатку, проте мешкали у власному будинку і мали невелике господарство.

Найчастіше після франків у «Салічній правді» згадуються раби. Про безправність раба і вартість його життя свідчить такий титул із «Салічної правди»: «Якщо хтось викраде раба, коня чи іншу тяглову тварину, той сплачує вергельд у розмірі 30 солідів ». Раб фактично перебував на становищі речі, а вергельд за нього сплачувався на користь господаря. Він не мав власності. Проте інколи його праця оплачувалася. Інакше як можна пояснити положення із «Салічної правди» про виплату рабом вергельду в розмірі 6 солідів за згвалтування рабині. Його дружина, діти та особисте майно належали господарю. Шлюб раба з вільною особою, як і вільного з рабинею, призводив до втрати свободи. Звичайна ціна раба становила 30—35 солідів, але раби, які володіли певною кваліфікацією, оцінювалися у 75 солідів. Як правило, їхня праця застосовувалася у великих господарствах.

Один раз «Салічна правда» згадує про вільновідпущеників. Тут говориться про відпущення раба чи літа на свободу через динарій (спеціальний ритуал звільнення). Після

отримання свободи невідомо, якого статусу набували колишні невільники. Певно, кожен із них облаштував своє життя як умів чи як йому поталанило і користувався певними життєвими благами подібно до вільних людей.

Помітний вплив на суспільне життя держави виявляли священнослужителі. Крок до зміцнення союзу з церквою першим зробив Хлодвіг, який, керуючись насамперед політичними міркуваннями, разом із 30-тисячним військом прийняв християнство. Проте у цей період церква ще не стала централізованим політичним утворенням. Вона швидше нагадувала духовну єдність людей на чолі зі своїм єпископом, що незабаром отримає титул Папи Римського.

З розширенням впливу церкви на мирян зростала і зацікавленість держави у зближенні з духовними ієрархами та захисті їхніх прав та інтересів. Це виявилось у збільшенні вергельду за вбивство служителів культу. Наприклад, за позбавлення життя єпископа вергельд дорівнював 900 солідів, простого священника — 600 солідів, а диякона — 300 солідів. Таким чином, до VIII ст. церква поступово посилювала свій вплив на стан справ у державі. У цей час її землі за приблизними підрахунками охоплювали не менше третини всього земельного фонду країни.

Державний лад. Франкська монархія V—IX ст. за своєю формою була ранньофеодальною державою. Вона характеризувалася двома важливими обставинами: а) наявністю відносно сильної центральної влади, зосередженої в руках короля; б) збереженням пережитків первіснообщинної демократії на місцях.

Попри намагання, перший король франків Хлодвіг так і не зміг остаточно позбутися реліктів попередньої епохи. Один із сучасників короля залишив письмові свідчення, які вказують на вагання Хлодвіга при виборі між традиціями військової демократії і віяннями нового часу. Це розповідь про дорогоцінну чашу із Суанського храму, якою, як трофеєм, хотів завладіти король після чергової здобутої ним перемоги. За військовим звичаєм франків, захоплене в боях майно мало бути розподілене між усіма воїнами. Король не мав ніяких переваг над рештою, і тому Суанська чаша дісталася іншому претенденту, котрий на очах у всіх розбив її, демонструючи зневагу до дорогоцінностей. Хлодвіг, керуючись усталеними звичаями, не зміг відібрати чашу у воїна ні силою, ні хитрістю. Щоправда, дещо пізніше король

помститися норавливому воїну: під час стройового огляду він знайшов у нього недоліки і власноручно відтяв воїнові голову.

Ще одним атрибутом, що залишався від доби військової демократії, були так звані *березневі поля* — своєрідні народні збори озброєного франкського населення у вигляді щорічних військових оглядів, котрі проводилися у березні місяці (*самрі martii*). Хоча вони вже істотно змінили свій початковий статус. Якщо за попередньої епохи вождь прислухався до громадської думки вільних франків, які становили основу загального військового оточення, то згодом уже король демонструє свій авторитет і силу. Політичне значення мартовських полів занепадає.

Одночасно з березневими полями засідали *збори магнатів*, на які королі змушені були зважати більше. їхнє значення зростало із збільшенням ваги служилої та землеробської аристократії. До складу зборів входила вища придворна знать, антрустіони, наближені до короля, а також єпископи, котрі зі світськими магнатами обговорювали державні справи. Вони ж утворювали свій синод для вирішення культових питань. За правління Хлодвіга та його нащадків (династія Меровінгів) збори магнатів відбувалися двічі на рік — у березні та у жовтні. Скликати збори магнатів було прерогативою короля, але ніяк не його обов'язком. Насправді це була королівська рада, на думку якої король міг не зважати.

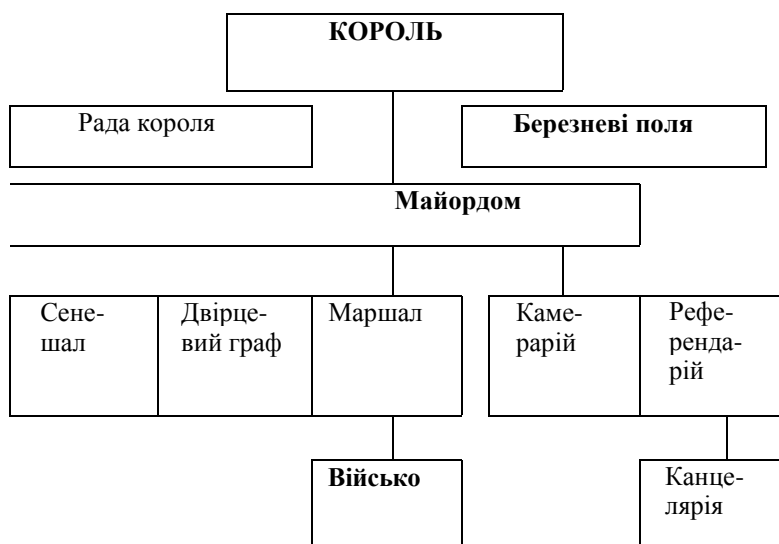
При перших Меровінгах державна влада перебувала в руках короля. Він міг передавати її у спадок своїм синам, ділити її між ними як і будь-яке інше своє майно, частково відчужувати його на користь своїх близьких та слуг. Не дивно, що надходження до казни у вигляді судових штрафів, торговельного мита, податків, розглядалися як особисті прибутки короля, як його особиста власність. Вільні громадяни також розглядалися як люди, що знаходилися під його покровительством і тому були зобов'язані присягати королю. Особисті інтереси короля за цих часів не співпадали з державними, а стояли вище.

Якщо король був главою держави, то функції державного управління були зосереджені у королівського двору. Оскільки у франкських королів не було постійної резиденції, вони змушені були переїздити разом зі своїм поче-том із одного маєтку до іншого. На службі в королівському

дворі перебував величезний штат слуг, обов'язки яких розподілялися за галузями домашнього господарства. Численний персонал спочатку складався із рабів та вільновідпущеників. Посадові особи центральної та місцевої адміністрації нагадували, швидше, агентів короля і прикажчиків його маєтку, ніж представників органів державного управління. Власне, вони й поєднували ці посади.

За перших Меровінгів на чолі службового персоналу і всього королівського господарства перебував старший раб, якого називали *сенешалем* (або *майордомом*). Посада майордома пізніше закріпилася за головним сановником Франкської держави, котрий водночас залишався управителем королівських маєтків. Сенешалом стали називати посадових осіб, котрі завідували приміщеннями королівського двору та керували слугами. *Реферндарії* завідували канцелярією короля. Вони подавали королю на підпис підготовлені чи перевірені ними грамоти, а також зберігали велику королівську печатку. *Пфальцграфи* — головні помічники короля у його судовій діяльності, що проводилася в організованому при дворі верховному трибуналі.

Структура центральних органів влади і управління Держави франків

Адміністративно Франкська держава поділялася на округи (графства) і сотні. Управління графством здійснював призначений королем чиновник — *граф*, який стягував на користь короля третину всіх судових штрафів у справах, які розглядалися в окрузі. Це доручення виконувалося тимчасовими комісарами, яких називали сацебаронами. Їхнє життя захищалося потрійним вергельдом (600 солідів).

З метою кращого забезпечення кордонів графства від зазіхань зовнішніх агресорів та для підтримки внутрішнього порядку об'єднані збройні сили кількох графств очолювала посадова особа з особливими повноваженнями, яка називалася *герцогом*. У графствах, що входили до складу герцогського округу, влада графа не скасовувалася. Він продовжував залишатися головним суддею, а за герцогом закріплювалося загальне керівництво і контроль за адміністрацією графства. Герцог перебував на становищі найвищої посадової особи округу. За свою службу герцог, як і граф, отримував маєтки і певну частину від судових зборів. З часом вони перетворили маєтки на свою власність, оточили себе широким колом васалів, зробили свої посади спадковими, піднялися до рівня верхівки феодальної знаті. Названі посади перетворилися на титули, а графства та герцогства — на незалежні чи напівзалежні від королівської влади володіння.

Джерела та характеристика права. Найважливішим джерелом права у франкській монархії були так звані «**варварські правди**» — записи звичаєвого права варварських племен. Вони з'явилися у багатьох племен, що населяли територію колишньої Римської імперії. До кінця V ст. належить запис норм звичаєвого права вестготів. Мали свої унормовані записи звичаєвого права алемани, сакси, бава-ри та інші етноси, що населяли територію держави.

Іншим джерелом права були **капітулярії** франкських королів — королівські закони, які у більшості своїй були доповненнями до різноманітних «правд». Зміст капітуляріїв дає змогу простежити за змінами, що відбувалися у суспільстві, за посиленням влади короля, церкви, магнатів.

В деяких місцях капітулярії є пізнішими доповненнями до титулів «Салічної правди».

Певне місце серед правових джерел мали дипломи — документи, видані канцелярією меровінгських королів

різним особам та закладам, здебільшого священикам та церковним інституціям. Їх тексти дійшли до нас у копіях та уривках і поділяються на дві групи: рішення королівського суду та дарчі грамоти, якими оформлялася передача земельних ділянок.

Формули представляли собою правові джерела у вигляді текстів типових грамот, які склалися як зразок для написання подібних документів. У них відсутні конкретні імена, проте за відсутності інших джерел така трафаретна формула дає певні уявлення про епоху, віддалену від нас на півтори тисячі років.

Домінуюче становище у системі правових стосунків належало «Салічній правді», оригінальний текст якої до наших часів не зберігся. Вона відома у більш пізній редакції, проте її основний зміст належить, безумовно, до початку франкської ранньофеодальної держави. Дослідники вважають, що складення першооснови «Салічної правди» належить до царювання Хлодвіга (V—початок VI ст.), після переходу франків до Галлії. Особливістю «Салічної правди» як джерела права є, насамперед, величезна кількість її варіантів. Упродовж VI—IX ст. «Салічна правда» неодноразово переписувалася, до її тексту вносилися авторські правки, зміни та доповнення. У рукописній традиції збереглося понад 350 різноманітних списків та компіляцій. Але найближчим до оригінального тексту вважається Паризький рукопис, на який, зазвичай, посилаються автори. У рукописі увесь текст поділений на 65 титулів (глав), написаних латинською мовою, однак примітки викладені франкським діалектом.

«Салічна правда» — це збірник юридичних звичаїв салічних франків. Вона віддзеркалює здебільшого той стан первіснообщинних відносин, від яких почало віддалятися франкське суспільство. Передусім це виявляється у збереженні колективної власності общини (марки) на землю. Щоправда, обробіток наділів носить індивідуально-родинний характер. Земля не могла бути передана чи продана особі, котра не була членом сільської общини. Але в межах общини простежується диференціація населення за розмірами земельних наділів. Пізніші джерела повідомляють, що на початку VII ст. франки отримали право розпоряджатися не тільки присадибною, але й орною землею. Община

вже могла приймати чужинця, але якщо хоч один житель був проти його перебування в поселенні, він підлягав виселенню за допомоги королівської адміністрації. Лише у тому разі, коли новоприбулому вдалося якимось чином обманути общину і без її згоди прожити в поселенні один рік, він набирив усіх прав члена колективу і його примусове виселення було неможливим.

Кримінальне право. Здебільшого статті «Салічної правди» присвячені злочину проти особи та майнових інтересів франків. В її нормах зафіксовані суворі штрафні санкції (вергельди) за вбивство, тілесні ушкодження тощо. Штрафи своєю більшістю сплачувалися потерпілому, проте значна частка їх надходила в розпорядження державних органів.

«Салічна правда» зберегла залишки кровної помсти. У разі невиконання штрафу за найбільш тяжкі злочини (вбивство, пограбування) злочинець видавався потерпілому, котрий мав право поквитатися з ним за заподіяне зло. В інших випадках у справу втручався суд, який і призначав покарання.

Розмір штрафів був інколи настільки значним, що його виплата ставала непосильною для однієї особи. Тоді вона здійснювалася спільними зусиллями всього роду, до якого належав злочинець. Втім, допускалася можливість членам роду звільнитися від сукупних обов'язків щодо своїх родичів. Для цього необхідно було з'явитися перед сотенними зборами, і у присутності тунгїна (посадової особи судового округу) здійснити обряд, за яким розривалися усі зв'язки особи з родовим колективом. Така церемонія мала яскраво виражений відбиток первіснообщинних відносин: на зборах вимагалось розламати чотири вільшані гілки і розкидати їх на всі боки.

Нормативно закріплювалася диференціація суспільства за ознаками походження та близькості до короля. Передусім вона виявлялася у розмірі штрафів, що накладалися на злочинців за здійснення ними протиправних дій. Наприклад, за вбивство вільного франка вергельд становив **200** солідів, а за вбивство вільного римлянина — **100** солідів. Водночас за вбивство графа слід було заплатити 600 солідів. Такий самий розмір штрафу встановлювався за вбивство вільної жінки чи дитини, які не могли чинити

опору. Словесна образа жінки також передбачала штраф, який у п'ять разів перевищував такий за ідентичну образу чоловіка. Це явище пояснюється збереженням залишків матриархату у франкському суспільстві.

Насильницька смерть літа оцінювалася всього у **100** солідів. За вбивство раба штраф не платився зовсім, хоча 35 солідів сплачувалося господареві за понесені ним збитки. Якщо раб вбивав собі подібного, то власник вбивці повинен був поділити право власності на нього з господарем вбитого і тим самим компенсувати збитки. Становище раба у франкському суспільстві нічим не відрізнялося від становища тварини. В одному із титулів «Салічної правди» про це сказано так: «Хто вкраде раба, коня чи запряжну тварину, той сплачує вергельд у розмірі 30 солідів». Інша норма передбачає відповідальність вільного франка за вчинення злочину разом із рабом. У такому випадку раб не вважався суб'єктом протиправного діяння і вся відповідальність покладалася на вільну особу.

Франкам був відомий інститут співучасті. В одному із титулів «Салічної правди» виділяються підбурювач, посередник і виконавець злочину. Суд не вдавався до подробиць з'ясування ступеня вини кожного, а тому особи, викриті у скоєнні злочину, сплачували однаковий розмір вергельду.

Судебник оригінально тлумачить відповідальність за вбивство, здійснене групою осіб. Якщо людина була позбавлена життя групою осіб до семи чоловік, то ті або мають видати вбивцю, або ж разом нести відповідальність за заподіяну смерть. При вбивстві групою осіб понад сім чоловік вергельд сплачували лише ті, вина яких була доведена. У разі викрадення дівчини групою із трьох осіб кожен сплачував вергельд у розмірі 30 солідів, а якщо злочинне угруповання перевищувало цю кількість, то кожен із зловмисників сплачував по п'ять солідів. Таке саме викрадення, вчинене розбійним способом («із застосуванням стріл»), збільшувало штраф утричі.

«Салічна правда» містить і не характерні для раннього Середньовіччя правові норми. Йдеться про титул під назвою «Про образу словом», в якому передбачений захист честі та гідності особи за словесну образу. Титул містить вичерпний перелік образ, серед яких — порівняння, наприклад, із твариною: «Якщо хто назве іншого вовком або зайцем, той засуджується до виплати трьох солідів».

При підпалах винний міг бути засуджений до штрафу в розмірі від 62,5 до 200 солідів. Такий діапазон штрафу обумовлювався наслідками вчиненого діяння: чим більший збиток, тим вищий вергельд. Передбачалися також штрафні санкції за тілесні ушкодження в результаті бійки та при пораненнях. Найбільший штраф, що дорівнював 100 солідам, виплачувався за відрубану руку, ногу, ніс, виколоте око. 50 солідів сплачувалося за каліцтво, що спричинило втрату великого пальця на руці чи нозі, 35 солідів — за палець, яким пускають стрілу.

Значне місце відводиться майновим злочинам. У «Салічній правді» у казуїстичній формі дається перелік відповідальності за крадіжку різноманітних домашніх тварин. Крім того, тут вводяться положення, що в найбільш загальних рисах встановлюють відповідальність за крадіжки. Зокрема, розрізнялися три види крадіжок: а) на суму до двох динарів і вище; б) на суму від 40 динарів і вище; в) крадіжка із проникненням до житла чи господарського приміщення. У всіх трьох випадках передбачалися такі санкції: для вільних — штрафи, відповідно 13, 35 і 45 солідів; для рабів — фізичні тортури. А у третьому випадку, де для вільної особи передбачався штраф у 45 солідів, рабу загрожувала смертна кара.

Як бачимо, судебник франків віддавав перевагу вергельду у вигляді штрафів. І це зрозуміло: складення нового рівня відносин у суспільстві, в основі яких були передусім економічні інтереси короля та наблизених до нього людей, диктувалися необхідністю запровадження саме такої системи покарань. Лише раб, котрий не мав з чого виплачувати штрафи, був приречений до тілесних покарань чи страти. Замах на злочин, втім, передбачав дещо інші наслідки: тілесні покарання, каліцтво, а також оголошення поза законом. В останньому випадку навіть дружина не мала права виявити прихильність до свого чоловіка.

Судовий процес. Складну, але цілком закономірну еволюцію пережила судова організація франків. До того, як франки завоювали Галлію, суд здійснювався всіма вільними особами на відкритому освяченому пагорбі. Суддями були члени сотенних зборів. За доби правління Хлодвіга

судова система зазнала деяких змін. Присутні на засіданні вільні общинники ставали в основному глядачами. Судова влада зосереджувалася в руках тунгіна і обраних зборами суддів (рахінбургів). Згодом, коли судові рішення став за-тверджувати граф, потреба в такій кількості суддів відпала. Нарешті Карл Великий ліквідував сам інститут рахінбургів, змінивши їх призначеними державою скабінами. Вони стояли на сторожі інтересів короля і судили під головуванням графа.

За Карла Великого з'являються і церковні суди для духовенства, котрі у змішаному складі суддів проводили розгляд і мирських справ.

Ініціатива порушення судової справи належала позивачеві, який повинен був підтвердити свій позов клятвою певного числа співприсяжників (від 3 до 75, залежно від справи і становища сторін). Звинувачений міг також застосувати подібні заходи (у нинішньому судочинстві — зустрічний позов), щоб довести свою непричетність до вчиненого правопорушення. Збирання доказів, їх подання до суду також покладалися на обидві сторони. Таку форму розгляду називають *змагальною*. При ній суд займав позицію спостерігача і контролював дотримання процесуального ритуалу.

Потерпілий мав викликати відповідача до суду. У разі його неявки застосовували повторний виклик, а в разі потреби — і втретє. Особу, яка злісно ухилялася від явки в суд, виявляючи тим самим неповагу до нього, доставляли до королівського суду, де король оголошував її поза своїм захистом. Така форма впливу правителя на свого підданого ставила останнього у становище особи поза законом.

Доказами в суді служили сліди вчинених дій, речові докази, документи. Але особливого значення суд надавав свідченням очевидців, а за їх відсутності — виступам співприсяжників, тобто осіб, що могли поручитися за добру славу, чесність звинуваченого. Формалізм судочинства полягав у тому, що свій виступ у суді вони повинні були висловити певними фразами, від яких не допускалося ніякого відхилення. Якщо хоч хтось один з них збивався, свідчення не бралися до уваги і на них накладався штраф. Першим клявся в невинуватості сам звинувачений, потім

— його співприсяжники. Ритуал зобов'язував давати клятву на винятій із піхов зброї.

Практикувалися також ордалії (випробування водою або розпеченим залізом). В тогочасних уявленнях це був своєрідний «божий суд»¹. Але до цього цілком народного методу королівська влада включила положення про «викуп руки від казана», тобто заміну ордалії штрафом. За згодою сторін штраф стягувався диференційовано: залежно від складу злочину він коливався від 3 до 30 солідів. Щоправда у цьому випадку звинувачений мав представити співприсяжників.

Особливою формою ордалії було «випробування хрестом», під час якого суперники повинні були тривалий час стояти в позі хреста з витягнутими в боки руками. Програвав справу той, хто першим опускав руки.

Вдавалися також і до судового поєдинку як різновиду судового доказу. Він часто був справжнім боєм не на життя, а на смерть. Застосовували нові правила, вигідні заможним: дозволялося замість себе виставити у поєдинку свого представника.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте тлумачення поняттю «феодалізм».
2. Назвіть ознаки феодалізму.
3. Які риси були притаманні феодалістичному праву?
4. Дайте періодизацію розвитку Франкської держави. Що зумовило її занепад і розпад?
5. Перерахуйте та дайте коротку характеристику суспільним прошаркам Франкського королівства.
6. Назвіть органи влади та управління держави франків.
7. Дайте загальну характеристику «Салічної правди».
8. Дайте класифікацію злочинів та систему покарань за «Салічною правдою».

¹ Ось як описує сучасник одну із ордалій. Підданий такому випробуванню повинен був опустити руку в казан з доведеною до кипіння водою і тримати її до того часу, поки ним промовлялася певна словесна формула. Опарену руку зав'язували. Через деякий час судді або уповноважені ними особи оглядали рану і, якщо рана до того часу загоювалася, підозрюваного виправдовували, в противному разі — засуджували.

9. Що собою представляла судова система Франкського королівства?
10. Види доказів вини у судах держави франків.

Тести-тренінги

1. *До основних рис феодального права слід віднести:*
 - а) казуїстичність;
 - б) правовий формалізм;
 - в) синкретизм;
 - г) партикуляризм.
2. *Феодальна власність на землю мала:*
 - а) колективний характер;
 - б) ієрархічний характер;
 - в) общинний характер;
 - г) корпоративний характер.
3. *Аloed у Франкському королівстві являє собою:*
 - а) захоплені під час грабіжницьких воєн землі;
 - б) успадковану власність феодалів;
 - в) королівські пожалування католицькій церкві;
 - г) общинні землеволодіння.
4. *Найвищим вергельдом у Державі франків захищалися:*
 - а) духовенство;
 - б) військова еліта (антрустіони);
 - в) римська знать;
 - г) вільні общинники;
 - г) франки-воїни;
 - д) члени королівської родини.
5. *Що розуміла «Салічна правда» під злочином:*
 - а) порушення королівського миру;
 - б) заподіяння шкоди особі;
 - в) знищення або пошкодження майна;
 - г) усе разом узятє.

§ 2. Станово-представницька монархія

1. *Станово-представницька монархія у Франції.*
2. *Становлення та розвиток станово-представницької монархії в Англії.*
3. *Московія доби станово-представницької монархії.*

Література: 1 (с. 191—200; 218—246); 2 (т. 1, с. 445—550); 3 (с. 128—194); 4 (с. 309 — 329; 345 — 367; 379—444); 5 (с. 61 — 112); 6 (т. 1, с. 281—302; 315—355); 7 (с. 110—125); 8 (с. 123—138); 9 (с. 236—238; 244—246; 256—265; 277—280; 285—288); 10 (с. 216—265); 11 (с. 85—137); 12 (с. 133—159; 174—201); 13 (с. 135—159; 174—203).

Станово-представницька монархія є різновидом монархічної форми правління, за якої влада правителя держави (короля, імператора, князя, царя) до певної міри обмежувалася станово-представницькими установами.

За доби феодальної роздробленості правителі не мали особливого бажання і змоги скликати представницькі зібрання духовних та світських феодалів. Колишні «безрезневі поля» (у Франкському королівстві) пішли в небуття. Намагання феодалів — власників феодальних маєтностей — обкладати міста податками і поборами викликало протидію з боку міського населення. У цьому протиборстві королі ставали своєрідними арбітрами, чим вони не могли не скористатися. Об'єктивно складалося таке становище, коли інтереси правителів і міщан співпадали. За таких умов між ними виникала неписана угода: міста забезпечували короля коштами і солдатами, а правителі надавали містам захист від феодального свавілля та залучали їх представників до участі в роботі станових установ.

Головна відмінність станово-представницьких установ від феодальних з'їздів минулої епохи полягала в участі в них трьох (а не двох) станів. З іншого боку, феодальні з'їзди були нерідко зброєю знаті у боротьбі проти централізованої політики королів, а станово-представницькі заклади стають опорою правителів у боротьбі із самовладдям місцевих феодалів.

Станово-представницька монархія у Франції. Приводом для скликання у 1302 р. перших в історії Франції Генеральних штатів як станово-представницької установи держави став конфлікт французького короля Філіппа **IV** Красивого з Папою Римським. Папа Боніфаций VII, прихильник все-світнього панування церкви, видав буллу, яка забороняла світській владі вимагати від священнослужителів (кліриків) податки, а світській владі, навпаки, платити податок на користь церкви, чого Філіпп **IV**, який вічно потребував грошей, допустити не міг. Коли в **1300** р. король заарештував папського легата, який образливо висловився щодо Філіппа **IV** Красивого, Папа заявив про непідсудність духовенства королівському суду. Церква, як відомо, на той час була наднаціональною силою, маючи вагомий вплив на політику багатьох держав. Король у боротьбі із церквою вирішив спертися на свою націю, і у квітні **1302** р. скликав перші в історії Франції Генеральні штати, які підтримали свого монарха. Папа Римський у відповідь видав буллу, яка проголошувала підпорядкування папському престолу не тільки у релігійних питаннях, але й у політиці, обов'язковою умовою порятунку душі. Король був відлучений від церкви. У відповідь Філіпп **IV** направляє в Італію військовий загін, який заарештував Папу Римського. Той не витримав такої сваволі і приниження, збожеволів і незабаром помер. У 1308 р. Філіпп **IV** домогся підпорядкування папського престолу своїй владі і переносу резиденції Папи з Риму у формально незалежний, але оточений з усіх боків володіннями Франції, Авіньйон («Авіньйонський полон Папи Римського»).

У **1314** р. Генеральні штати здійснили перший в історії держави акт оподаткування населення — запровадили надзвичайний податок на війну. З того часу цей державний орган став традиційно затверджувати державні податки.

Періодичність скликання Генеральних штатів не була встановлена, їх скликав король за власним розпорядженням. Кожний стан був представлений окремою палатою. До першої палати входило найвище духовенство, яке особисто запрошувалось на засідання королем. У другу палату входили виборні від світських феодалів. Причому феодална знать (графи, герцоги) не могла бути у складі своєї палати, оскільки вона як безпосередній васал короля входила

до складу королівської курії. У третю палату депутати обиралися формально з числа всього вільного непривілейованого населення. Фактично місця там посідала знать (міський патриціат, бюргерство). Питання розглядалися окремо по палатах, а остаточне рішення приймалося на спільному засіданні трьох палат, де кожна палата мала один голос.

Поразка Франції у Столітній війні з Англією (1337— 1453 рр.) створила сприятливу ситуацію для посилення впливу Генеральних штатів на внутрішню та зовнішню політику. У 1357 р. повстання парижан примусило спадкоємця престолу Карла дати згоду на підписання нормативного акта під назвою *«Великий березневий ордонанс»*. Станово-представницькій установі передавалося право контролю за управлінням країною. Генеральні штати як прототип сучасного парламенту стали скликатися із визначеною періодичністю — два рази на рік, працюючи сесійно. За ними визнавалося виключне право виділяти державні субсидії і контролювати видатки. Представники Генеральних штатів увійшли до складу Королівської Ради.

Крім того, передбачалося проведення досить важливих судових, військових, фінансових та адміністративних реформ, перерозподіл податків і повинностей на користь багатих верств суспільства. З цією метою було створено спеціальну комісію. «Ордонанс» вперше проголосив недоторканність депутатів, заборонив практику незаконних реквізицій (в період Столітньої війни вони часто застосовувались). Королівські чиновники не могли обіймати більше однієї посади, скасовувалася практика грошового викупу за тяжкі злочини (так звана композиція), оскільки частина грошей від викупу йшла суддям.

Таким чином, «Великий березневий ордонанс» заклав підвалини організації в державі впливового представницького органу парламентського типу. Однак далі добрих побажань справа не пішла. Королівський уряд, домігшись від Генеральних штатів згоди на запровадження постійних податків, зробив все можливе, щоб «Ордонанс» не був втілений в життя. Виїхавши із столиці, король став збирати сили для розправи з бунтівними депутатами. У цей час розгортається велике селянське повстання — жакерія (1358 р.). Міський патриціат надав королю допомогу у придушенні

повстання, після чого на знак «вдячності» король приборкав бунтівну столицю.

За умов тривалої і виснажливої Столітньої війни, у 1439 р., король Карл VII домагається від Генеральних штатів за-твердження постійного прямого податку — талії. Отримавши постійне джерело поповнення казни, правитель проводить військову реформу, яка заклала основу регулярної армії. З точки зору королівського уряду Генеральні штати виконали призначену їм роль, і подальша їхня діяльність могла призвести до втручання у прерогативи королівської влади.

Упродовж XVI — початку XVII ст. правителі намагалися скликати Генеральні штати щонайрідше, виконуючи формальний ритуал. За цей час було скликано всього п'ять засідань. Останній раз станovo-представницька установа Франції була скликана у 1614 р., швидко розпущена, після чого зійшла з політичної арени. Замість неї королі скликали збори нотаблів із числа найвищих представників трьох станів. Формально рекомендації цього органу не мали для короля обов'язкового характеру, але королівська влада не могла ігнорувати думку аристократії, олігархії і духовенства.

Становлення та розвиток станovo-представницької монархії в Англії. Соціально-економічні передумови становлення станovo-представницької форми правління в Англії дещо відрізнялися від Франції.

Англія представляла собою одну із чотирьох основних областей Британського архіпелагу, до якого впродовж тривалого часу приєднувалися інші частини¹. З кінця VIII ст. Англія стає об'єктом нападу з боку датчан та норвежців. У 1066 р. герцог Нормандії Вільгельм I Завойовник вторгся до Англії і після успішних військових дій став її королем. Норманське завоювання встановило традицію, за якою всі барони та рицарі королівства були землекористувачами і знаходилися у васальній залежності від короля як головного власника землі. Барони та рицарі прийшли на зміну англосаксонській знаті. Надання феодалам, а потім і всім вільним підданам, можливості заміни обов'язкової військової служби сплатою щитових грошей¹ підірвало воєнну могутність знатних королівських сімей і дозволило королю утримувати професійне рицарське військо.

¹ У 1536 р. до складу держави був приєднаний Уельс, у 1707 р. — Шотландія, в 1800 р. — Ірландія.

За часів правління Іоанна Безземельного (поч. XIII ст.) в державі виникла кризова ситуація, викликана невдалою війною проти Франції, конфліктами короля з Папою Римським, численними поборами з населення на користь казни, зловживаннями владою королівських чиновників. Опозиція в особі баронів, рицарів, духовенства та міщан під тиском своїх озброєних загонів змусила короля підписати 15 червня 1215 р. «*Велику хартію вольностей*».

Король вельми неохоче пішов на такий крок, але на підписання «Хартії» його змусив ультимативний характер поставлених вимог. У традиційній для того часу договірній манері англійський король урочисто запевняв своїх духовних та світських васалів, «всіх вільних людей королівства» утому, що вони та їхні спадкоємці будуть володіти переліченими вольностями. Текст документа, написаний латиною, містив 63 статті, які можна узагальнити в такі основні групи.

По-перше, йдеться про права церкви. Король підтвердив, що англійська церква є вільною і володіє своїми правами і вольностями недоторканно.

По-друге, закріплювалися права і вольності баронів та інших вільних людей. Статті 12 та 14 передбачали створення Ради королівства, яка б обмежувала владу правителя. Ці положення згодом стали юридичною підставою для утворення в Англії станово-представницької установи. Особлива увага надавалася охороні права власності феодалів і присіканню зловживань королівських чиновників (статті 7—11, 21, 37, 44, 46). Регулювався порядок несення рицарської служби як умови отримання земельного лена. Однією з найважливіших була ст. 39, у якій перераховувалися гарантії особистої та майнової недоторканності для всіх вільних людей королівства. Йдеться про підтримку в королівстві режиму законності.

По-третє, давалися гарантії з боку короля щодо забезпечення їм прав і вольностей. Королівська юстиція була обмежена у своїх повноваженнях. Розгляд майнових спорів передавався у місцеві сеньйоріальні суди. На посади передбачалося призначати лише кваліфікованих чиновників і суддів. Регулювався порядок накладення штрафів.

¹ *Щитові гроші* — податок «на щит», воєнний податок, який збирався у середньовічній Англії із держателів ленів замість персональної військової служби.

По-четверте, визначалися гарантії дотримання «Хартії» баронами. З цією метою утворювалася Рада 25 баронів, яка за заявою будь-яких чотирьох осіб з її складу, підтриманою місцевою общиною, мала право після 40-денного терміну очікування «примушувати та тіснити короля усіма способами, які лише є, тобто шляхом захоплення замків, земель, володінь тощо» (ст. 61).

Офіційно «Хартія» вважається першим конституційним актом держави. Основні її положення були спрямовані на обмеження влади короля і задоволення інтересів духовних та світських феодалів. Російський письменник М. Карамзін у «Листах російського мандрівника» (1790 р.) так відгукнувся про «Хартію»: «Запитайте у англійця, у чому її головні висновки? Він скаже: «Я живу де хочу, упевнений у тому що маю, не боюся нічого, окрім законів...».

Підписавши «Хартію», Іоанн Безземельний невдовзі відмовився від неї. Конфлікт між баронами і королем наростав.

У середині XIII ст. загострення політичної кризи в країні призвело до відкритого виступу опозиції. Його наслідком стало підписання королем Генріхом III у червні 1258 р. «Оксфордських провізій», що надало магнатам нову можливість встановити в державі баронську олігархію. Згодом розпочалася громадянська війна, в ході якої антико-ролівські сили отримали перемогу, і вся повнота влади опинилася в руках зведеного брата Генріха III — Сімона де Монфора. Одним із напрямів політичної реформи стало скликання у 1265 р. першого в історії Англії парламенту¹, до складу якого поряд із баронами та духовенством були запрошені рицарі (по 2 від кожного графства) і представники від міст (по дві особи від кожного міста).

Після придушення опозиційного до короля парламенту і загибелі його організатора англійські монархи дійшли висновку про корисність таких зборів. У 1295 р. король Едуард I скликав так званий «зразковий парламент», який став моделлю для наступних станово-представницьких установ.

Починаючи із середини XIV ст. парламент став двопалатним. До палати лордів входили барони і духовенство, до палати громад — рицарі та міщани. Після такого поділу в одній (нижній) палаті опинилися рицарі (дрібні дворяни) і міща-

¹ Назва походить від французького «парлеман» — «збори для обговорення».

ни (майбутня буржуазія), які не дозволили королівській владі в майбутньому ліквідувати цю установу.

Спочатку парламент не мав законодавчих повноважень, а міг лише подавати королю петиції про прийняття бажаних законів. На початку XV ст. палата громад почала не лише клопотатися про прийняття законів, а й давала згоду на їх видання. Надалі клопотання парламенту виявлялося у вигляді подання королю готових законопроектів, які правитель міг або затвердити або відхилити. Тобто *парламент набув законодавчої ініціативи*. Починаючи з XIII ст. парламент встановлював розміри податків.

Зростаюча роль станovo-представницької установи у політичному житті країни викликала намагання правителів обмежити її вплив. У 1539 р. король видав статут, за яким нормативні акти, видані королем за участі його Ради, мали таку саму юридичну силу, як і закони. Але в 1547 р. парламент скасував цей статут. Надалі конфлікти між королівською владою і парламентом періодично загострювалися.

Московія доби станovo-представницької монархії. Аналіз станovo-представницької монархії в Московії варто розпочати із характеристики процесу формування Московської держави, який сягає часів Київської Русі, коли вже фактично на її руїнах у XII ст. виникають Володимиро-Суздальське князівство і Новгородська феодальна республіка. За доби закладення підвалин Московського князівства історична ситуація у Верхньому Поволжжі сприяла зміцненню тут сильної централізованої влади. Перші кроки у цьому напрямі зробив новгородський князь Олександр Невський, за якого у XIII ст. московські землі стали полем битви двох цивілізацій. Азійсько-деспотичну уособлювали монголо-татари, а європейську — Лівонський орден лицарів-хрестоносців. Олександр Невський зробив вибір на користь Азії, спрямувавши свої сили не проти татар, які на той час вже розгромили та пограбували Київську державу східних слов'ян, а проти експансії католиків із Заходу. Фактично своїми перемогами над шведськими і німецькими лицарями у 1240—1242 рр. він відстояв право північно-східної Русі на азійський шлях розвитку, на поширення в ній деспотичних форм правління.

Із утворенням Московського осередку майбутньої держави і приходом монголо-татар остаточно утверджується абсолютна влада, започаткована князем Андрієм Боголюбським. Зародки необмеженого самодержавства стали благодатним

грунтом для укорінення в князівстві ординської моделі східного типу. Після утворення Золотої Орди Московія увійшла у партнерські стосунки з монголо-татарами і стала важливою державною структурою нової імперії — «Руським Улусом». Московський князь Юрій I оженився на дочці хана Золотої Орди Узбека, за що отримав ярлик на Велике князівство у колоніальній півночі, став намісником хана та його баскаком. З цього часу ярлик на Велике (Московське) князівство і збирання данини стає спадковим, перетворившись на могутній засіб збагачення московських правителів та зміцнення їхньої влади серед подібних собі феодалів.

За часів Івана III (Калити) княжа влада стає ще сильнішою. Він з повним правом уособлює представника Золотої Орди. Правитель відразу скористався цим, прибравши до рук більшу частину колишніх руських, а тепер татарських земель. «Вогнем і мечем», погрозами і шантажем, обманом і всілякими посулами розпочався процес «збирання» земель Московської держави, де остаточно закріпився варіант золотоординської деспотії самодержавного типу. Відмежовуючи від претензій на владу інших князів, московський правитель домогся не тільки посади глави золотоординської адміністрації на Верхній Волзі, а й отримав у 1485 р. титул «Великого князя всієї Русі».

І все ж класична модель східної деспотії, яка спиралася на військово-бюрократичний служилий прошарок, сформувалася у Московії за часів правління Івана IV (Грозного), який віддав перевагу абсолютній владі перед іншими формами державного облаштування. Самодержавні тенденції стають домінуючими в державному устрої.

Отже, станово-представницька монархія в Московії формувалася в умовах централізації країни, починаючи з другої половини XIV ст. Наразі відбувалася реорганізація всієї соціально-політичної структури країни. Вона полягала, *по-перше*, у перебудові ранньофеодальної системи союзенітету-васалітету. Колишні великі князі (Рязанський, Володимирський, Суздальський, Тверський та ін.) стають васалами Московського князя. Формується ієрархія феодальних чинів. *По-друге*, набуває ієрархічної форми система придворних чинів. Відтепер московські князі надавали посади своїм васалам за службу, в результаті чого сформувалося службове дворянство, яке стало опорою московського князя в боротьбі з феодальною аристократією. *По-третє*, консолідується верхівка міського населення, яка чи не найбільше

була зацікавлена у боротьбі з феодальним сепаратизмом і активно підтримувала політику централізації країни.

Таким чином, у першій половині XVI ст. у суспільному устрої Московії остаточно сформувалися три привілейовані соціальні стани — феодальна аристократія, служиле дворянство та верхівка міського населення, які склали основу станово-представницької системи правління.

У державному устрої домінуючими стають азійсько-самодержавні тенденції. Сформувався тип самодержавної влади як абсолютно ні від кого не залежної та суверенної. У 1547 р. Великий Московський князь став іменуватися царем, відокремивши тим самим інших феодалів від претензій на верховну владу. Московія перехопила у Візантії її державну символіку (двоголового орла). Формується при-казна система управління. Прикази стають галузевими і територіальними органами управління (Посольський, Розбійний, Ямський, Рейтарський, Пушкарський, Малоросійський, Сибірський тощо). Вони зосереджували в своїх руках адміністративні та судові повноваження.

Ідеологічним підґрунтям Московської державності стає політична концепція «Москва — третій Рим». Вона започаткувала тенденцію до проголошення Московії єдиним у світі православним царством, якому властива світова історична місія. Була обґрунтована претензія Москви на ідеологічну зверхність над усіма православними народами.

Особливе місце в системі органів державної влади посідали станово-представницькі установи — Земські собори, які стали скликатися із середини XVI ст. і діяли до середини XVII ст. Для їх скликання видавалася спеціальна царська грамота. Щодо тривалості їхньої роботи, то вона могла бути від кількох днів до кількох років. Подібно до станово-представницьких установ західноєвропейських країн, Земські собори були теж трипалатними. Першу палату складала Боярська дума — аристократичний дорадчий орган при цареві. До складу другої палати входив Священний собор, який представляв духовну аристократію московського суспільства. Третю палату наповнювали виборні особи від дворянства і міських посадів. Компетенція цієї станово-представницької установи стосувалася питань законодавства, фінансів, внутрішньої та зовнішньої політики, державного будівництва.

Суспільний устрій. В ході централізації держави відбувається реорганізація всієї соціально-політичної структури Московії.

По-перше, піддається перебудові ранньофеодальна система сюзеренітету-васалітету. Колишні великі князі (Володимирський, Суздальський, Тверський та ін.) стають васалами московського князя. Формується ієрархія феодальних чинів і титулів.

По-друге, відбувається становлення придворних чинів та звань. Відтепер посади надавалися московським князем за службу і під умову служби (окольничий, двірський, казначей, думний дворянин, думний дяк тощо). Це було службове дворянство, яке ставало опорою князя у приборканні ним боярської аристократії.

По-третє, консолідується верхівка міського населення. Вона чи не найбільше була зацікавлена в боротьбі з феодальною аристократією і активно підтримувала політику централізації країни і зовнішньої експансії.

Правлячий феодальний клас московського суспільства поділявся на *бояр* та *дворян*. Економічною основою боярства були вотчини — спадкові землеволодіння, які не співвідносилися зі службою феодала на користь правителя чи виконання ним інших обов'язків перед державою. З метою приборкання боярства у II пол. XV ст. московським царем Іваном IV (Грозним) була проведена опричнина — серія карально-репресивних заходів, спрямованих на фізичне знищення багатих боярських родів і конфіскацію їхніх володінь.

Дворянам під умову служби і на певний термін надавалися помістя. Поміщицькі маєтки були значно меншими у порівнянні з боярськими вотчинами, в них інтенсивніше експлуатувалося селянство, виснажувалася земля. Селяни нерідко тікали від них, приймаючи покровительство бояр, що створювало конфлікти між феодалами за робочу силу.

Міське населення Московського князівства отримало свою сталу назву «посадські люди» і поділялося на:

— «гостей» та гостинну сотню — привілейоване купецтво, яке за повелінням царя мало право на ведення заморської торгівлі;

— суконну і «чорну сотню», куди входили середні та дрібні торговці, власники ремісничих майстерень;

— слобідське населення, котре складалося з ремісників, служилих людей та дрібного чиновництва;

— міську бідноту.

Селянство швидко консолідувалося в один феодально залежний суспільний стан. Поступово обмежувалося їхнє

право переходу до іншого феодала шляхом встановлення «Юрієвого дня», заповідних літ (терміну розшуку селян-втікачів). «Соборне уложення» 1649 року зафіксувало завершення процесу повного і остаточного закріпачення селянства. Прикріплення селян до землі та особи феодала було оформлене як спадкове і потомствене і стосувалося всього селянства Московської держави.

З категорії особисто вільних селян (колишніх смердів) залишилися *половники* (працювали на землях феодала за половину вирощеного ними врожаю) та *серебряники* (перебували у грошовій залежності від феодала). Згодом ці категорії селянства зникають.

Право Московії доби станово-представницької монархії характеризувалося насамперед широтою джерельної бази. Зростає роль царського законодавства, яке мало вигляд «іменних царських указів» або нормативних актів, прийнятих монархом разом із Земським собором чи Боярською думою. Діяльність приказної системи управління регламентувалася Уставними книгами приказів. Окремим джерелом стають Судебники 1497 і 1550 рр. Результатом нормотворчої діяльності церковного собору за участі феодалної знаті став «Стоглав» (1551 р.), який регулював відносини всередині православної церкви і деякі питання світського життя.

Окремим, найбагатшим і найповнішим, джерелом права феодалної Московії стало «Соборнеуложення» (1649р.). Це був перший друкований збір законів Московської держави, який уніфікував чинне законодавство і був розісланий в усі прикази та на місця. Збірник складається із 25 глав і 967 статей. Джерелами «Соборного уложення» стали Судебники, Уставні книги приказів, царське законодавство, приговори (укази) Боярської думи, чолобитні (звернення) дворян та посадських людей до різних установ, Литовські статuti, візантійське право.

Цивільне право. «Соборне уложення» досить детально регламентує форми феодалного землеволодіння. Зокрема, гл. XVI узагальнює важливі зміни у правовому статусі помісного землеволодіння, яке надавалося за службу боярам, дворянам, дрібним феодалам. Регламентувалася кількість земельної площі, що могла бути у володінні феодалів: найбільше — у бояр (200 четвертей); окольничі та думні дяки отримували по 150 четвертей; стольники, стряпчі, стрільці, путні ключники, дворяни московські — по 100 четвертей;

дворяни на службі — 70 четвертей; а дворові люди, «діти боярські» — по 10 четвертей землі.

Після смерті феодала частина землі передавалася вдові та дочкам (якщо не було синів). Важливе значення мало те, де загинув феодал: якщо на війні, то дружина отримувала найбільше — 20 відсотків помісної землі, а дочки — одну десятку частку маєтності. Якщо помирав на службі (« в полках помре »), то дружині надавалося 15 відсотків, а дочкам — 7,5 відсотка помісної землі. Якщо ж помирав дома, то, відповідно, 10 і 5 відсотків землі. Характерно, що ці по-містя вдова та дочки могли здати в найм будь-кому, повернути собі в будь-який час, якщо наймач не дотримувався умов договору. Тобто *феодална власність на землю діставала покровительство з боку закону з досить широкою регламентацією її правового захисту.*

Дозволявся обмін помістя на помістя чи на вотчину. Проте поміщики не мали права вільного продажу землі. Це робилося лише за царським указом. Однак ст. 3 гл. XVI дозволяла обмін великого помістя на менше, що було прихованою формою продажу.

Вотчинники мали більші права щодо розпорядження своїми землями: могли їх продати (зарєструвавши в Помісному приказі), подарувати, передати у спадок тощо. Після смерті вотчинника вся земля залишалася у власності його родини.

Спадкове право стосувалося порядку успадкування за законом і за заповітом. При цьому головна увага приділялася успадкуванню землі. Заповіт мав бути оформлений письмово, підписаний заповідачем, а у випадку його неписьменності — свідками. Правильність складення заповіту підтверджувала церква. Однак воля заповідача обмежувалася становими перепонами: не дозволялося заповідати землю церквам та монастирям; не підлягали заповіту жалувані та родові вотчини, помісні землі; заповідати можна було лише рухоме майно і куплені землі. Родові та жалувані вотчини могли передаватися у спадок лише членам свого роду. Помістя переходило у спадок синам, а вдова та дочки отримували невелику частку (« на прожиток »).

Шлюбно-сімейні правовідносини регулювалися здебільшого звичаєвим правом та церковним законодавством. Юридичні наслідки породжував лише шлюб, оформлений шляхом вінчання у церкві. При цьому згода батьків була обо-

в'язковою, а для кріпосних селян потрібна була ще й згода поміщика. «Стоглав» визначав шлюбний вік для хлопців у 15 років, дівчат — 12 років. Узаконювалася влада чоловіка в сім'ї. Закон передбачав спільність майна подружжя, але чоловік міг розпоряджатися посагом дружини без її згоди.

Більша частина статей «Соборного уложення» присвячена **кримінальному праву та судочинству**. Загальне поняття злочину відсутнє, і лише за змістом статей можна зрозуміти, що злочином вважалося порушення царської волі та закону. Внаслідок того, що *протиправність як важливий елемент кримінального діяння не була визначена, це створювало необмежені можливості для самовільного встановлення меж кримінальної відповідальності, а відтак — зловживань з боку адміністративно-судових органів*.

Новим інститутом кримінального права було відокремлення навмисних злочинів від необережних. За необережне діяння покарання не наставало. Дістав поширення інститут необхідної оборони (ст. 200 гл. X), мало місце положення про крайню необхідність, яке звільняло від кримінальної відповідальності (ст. 283 гл. X). Докладно регламентується співучасть, де виділяється підбурювання, пособництво, приховування злочинних дій. Суворіше карався рецидив. Розрізнявся замах на злочин та завершений злочин.

Серед найтяжчих злочинних дій на першому місці знаходилися злочини релігійного характеру та державні злочини. Щодо останніх, то покарання за них наставало навіть за голий умисел, недонесення. До розряду тяжких належали злочини проти порядку управління (фальшивомонетництво, підробка печаток, порушення митних правил), військові злочини, злочини проти суду. Серед злочинів проти особи найтяжчим вважалося навмисне вбивство. Суворо каралося вбивство слугою свого пана, жінкою — чоловіка. Регламентувалися покарання за заподіяння тілесних ушкоджень, образу словом чи дією. До майнових злочинів належали крадіжка, пограбування, розбійний напад, підпал, знищення майна, шахрайство. Окрему групу складають злочини проти моралі, які раніше перебували у сфері канонічного права.

Покарання мало своєю метою залякування, відплату та відшкодування збитків. Смертна кара як найтяжчий вид покарання поділялася на просту і кваліфіковану і застосовувалася за всі державні злочини, деякі релігійні, злочини проти порядку управління, вбивство, рецидивну (втретє)

крадіжку. Були поширені тілесні та калічницькі покарання. Тюремне ув'язнення хоча й застосовувалося, але не було поширеним, оскільки спеціально пристосованих в'язниць не існувало, а утримання злочинців у підземних казематах, підвалах церков та монастирів призводило до швидкої їхньої смерті. Тому стали ширше практикувати експлуатацію праці злочинців на каторжних роботах та у засланні. Для привілейованих верств застосовувалися майнові покарання, позбавлення чинів та посад. Дітовбивство каралося церковним покаанням.

Найпоширенішою формою судочинства був розшуковий процес, який застосовувався в усіх кримінальних справах (за винятком дрібних). Розшук міг розпочатися і без заяви потерпілої сторони, з ініціативи державної установи. Вона вела активне слідство, допитувала свідків, проводила обшуки. Широко застосовувалися тортури. Суд мав закритий характер, а звинувачений позбавлявся права на захист.

Змагально-звинувачувальний процес застосовувався переважно у майнових спорах і дрібних кримінальних справах. Суд розпочинався з подання заяви зацікавленою особою і міг бути припинений шляхом примирення сторін. Спеціальними документами оформлявся виклик до суду відповідача, поручительство за нього, судові рішення, оскарження тощо. Судоговоріння проводилося усно, але при цьому вівся протокол судового засідання. Система судових доказів суттєво не змінилася, але зросла роль письмових доказів, зокрема спеціально оформлених документів. Поєдинок як засіб доказу не застосовувався, проте збереглася присяга («хресне цілування»). Як докази використовувалися загальний обшук (коли здійснювалося опитування населення стосовно факту вчинення злочину) і повальний обшук (коли допитувалися місцеві жителі щодо конкретної особи, яка звинувачувалася у вчиненні злочину). Прогресивним явищем судочинства стала можливість відведення судді до судового засідання.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення станово-представницької монархії.
2. Що стало приводом до скликання Генеральних штатів у Франції?
3. У чому суть «Авіньйонського полону» Папи Римського?
4. Розкрийте зміст «Великого березневого ордонансу».

5. Що таке талья? Коли і за яких обставин вона була запроваджена у Франції?
6. Порівняйте суспільно-економічні умови, за яких формувалися органи станового представництва в Англії та у Франції.
7. Розкрийте зміст « Великої хартії вольностей ».
8. Яку оцінку «Хартії» дав М. Карамзін?
9. За яких обставин з'явився перший парламент в Англії?
10. Який парламент стали називати «зразковим»?
11. Охарактеризуйте коло повноважень англійського парламенту.
12. Зазначте передумови формування станово-представницької форми правління в Московії.
13. У чому суть приказної системи управління Московської держави?
14. Земські собори: утворення, повноваження, роль у політичній системі держави.
15. Назвіть джерела права Московії доби станово-представницької монархії.
16. У чому полягала різниця між вотчиною і помістям?
17. Які нові інститути кримінального права містило «Соборное уложение»?
18. Дайте класифікацію злочинів за «Соборним уложением».
19. Мета та система покарань у Московській державі.
20. Форми та особливості судового процесу в Московії.

Тести-тренінги

1. *Які з перерахованих прерогатив можна віднести до сфери повноважень Генеральних штатів:*
 - а) питання фінансового управління;
 - б) обрання короля;
 - в) затвердження загальнодержавних податків;
 - г) затвердження найвищих посадових осіб держави;
 - г) ратифікація міжнародних договорів?
2. *«Велика хартія вольностей» 1215 року:*
 - а) обмежувала королівську владу;
 - б) охороняла особисті права і свободи підданих короля;
 - в) визначала правове становище особи, що знаходилася під арештом;
 - г) затверджувала порядок виборів короля;
 - г) гарантувала недоторканність членів англійського парламенту.

§ 3. Абсолютна монархія

1. Французький класичний абсолютизм.
2. Абсолютна монархія в Англії.
3. Російський абсолютизм самодержавного типу.
4. Право Росії доби абсолютизму.

Література: 1 (с. 201—246); 2 (т. 1, с. 562—623); 3 (с. 128—194); 4 (с. 368—401; 423—444); 5 (с. 113—191); 6 (т. 1, с. 303—314; 356—360); 7 (с. 597—605; 126—141); 8 (с. 139—171); 9 (с. 239—276; 281—288); 10 (с. 216—281); 11 (с. 87—89; 98—117); 12 (с. 160—201); 13 (с. 160—203).

Абсолютна монархія є різновидом монархічної форми правління, що характеризується юридичним і фактичним зосередженням всієї повноти державної влади в руках спадкового глави держави.

В країнах Західної Європи абсолютизм утверджується у XV—XVI ст. Юридична необмеженість влади монарха створювала видимість «надкласовості», «нейтральності» його влади, уявлялася як здійснення державного правління в ім'я «загального блага». Але це далеко не так. Абсолютний монарх при всій його силі в державі не міг поступати проти волі феодалів, оскільки сам був представником цього класу.

Абсолютизм виникає у перехідну епоху від феодалізму до буржуазного розвитку суспільства. На цьому рубежі в надрах феодалізму посилюється розвиток капіталістичних відносин, старі феодальні стани розшаровуються, а середньовічний «третій стан» формується в клас буржуазії.

Економічними передумовами абсолютизму стало зростання промисловості й торгівлі, які надали нові джерела доходів у казну. Це спричинило посилення фінансової незалежності правителів від органів станового представництва. Ставши самостійними у фінансовому відношенні, вони отримали можливість створити розгалужений, підпорядкований лише їм бюрократичний апарат правління та мати постійну сильну армію. Якщо у станово-представницькій монархії опорою правителів держави був «третій стан» і частина дрібних феодалів (ри-

царство), то в добу абсолютизму його соціальною опорою ставало помісне (служиле) дворянство і молода буржуазія.

Франція. На початку XVI ст. тут в основному сформувалася абсолютна монархія, яка в ході свого розвитку набула *класичних* ознак. Із встановленням абсолютної монархії у Франції відбуваються важливі зміни у соціальній структурі:

— з'являється новий клас великих власників — буржуазія. Звичайно, на той час вона ще не могла конкурувати з дворянством за вплив на політичне життя, але в економічній сфері буржуазія успішно протистояла феодалам;

— серед феодалів поряд із старим дворянством («дворянством шпаги») з'являється нова верства — «дворянство мантиї». До неї переважно належали представники буржуазії, які купили державні посади, отримуючи таким чином дворянський титул.

Отже, нове дворянство, з одного боку, виражало інтереси молоді буржуазії, а з іншого — стало вірною опорою королівської влади.

Важливим чинником, який сприяв стабільності й незалежності королівської влади у Франції, була рівновага двох класів: з одного боку — дворянства, з іншого — молоді буржуазії.

Зміни у політичній сфері країни стосувалися таких аспектів:

— припиняють діяльність Генеральні штати (з 1614р.);

— своїм едиктом від 1641 р. король скасував прерогативу Паризького парламенту щодо реєстрації королівських актів, залишивши за ним функції найвищого судового органу та апеляційної інстанції;

— світська влада в особі короля підпорядковує своєму впливові церкву.

Яким чином це відбувалося? Після тяжкої виснажливої і кровопролитної Столітньої війни країну стали потрясати конфлікти між католиками та гугенотами¹, які дещо стихли, коли король Генріх IV Наваррський із протестантів пе-

¹ *Гугенотами* називали прихильників кальвінізму (однієї з гілок протестантизму) у Франції. Боротьба кальвіністів з католиками вилася у релігійні війни 1562—1594 рр., наслідком яких стало отримання гугенотами свободи віросповідання. Однак католицизм все ж визнавався панівною релігією у Франції. Тобто реально гугеноти так і не домоглися релігійного рівноправ'я, і лише Велика французька буржуазна революція зрівняла їх у правах з католиками.

рейшов у католики і запровадив у обов'язковому порядку релігійну терпимість¹. Під час релігійних воєн Генріх VI очолював війська гугенотів. Шлюб з принцесою Маргаритою (сестрою бездітного короля Генріха III Валуа) відкрив йому шлях на французький престол, чим було започатковано династію Бурбонів, котра правила аж до 1789 року.

На початку XVII ст. на трон вступив Людовик XIII, соратником якого став видатний політик-реформатор Рішельє. Під його керівництвом королю вдалося приборкати бунтівних феодалів та гугенотів.

Важливими віхами на шляху до самовладдя монарха стали: контроль та нагляд за місцевою владою і збором податків, здійснення правосуддя; прийняття королівської декларації про знесення замків (1626 р.); підписання едикту про заборону місцевим судовим органам втручатися у державні справи та діяльність адміністрації, а також едикту проти дуелей (1626 р.)².

Серйозні зміни відбулися в органах державного управління. У країні одночасно функціонували державні органи двох категорій. До першої належали посадові особи, які успадкували свої посади з минулих часів. Тут посади продавалися або контролювалися знаттю (Таємна рада, рада депеш, рада департаментів, апарат канцелярії тощо). Вони посідали другорядне місце в системі управління. Державні органи другої категорії (Генеральний контролер фінансів, чотири державних секретарі, Мала королівська рада) відігравали першорядну роль і складали основу управління. Вони працювали під безпосереднім керівництвом монарха і підпорядковувалися тільки йому. Нерідко посади в них обіймали особи незначного походження, талановиті управлінці, віддані королю чиновники.

¹З приводу цього у 1598 р. у м. Нант був виданий «Нантський едикт про віротерпимість», який стримував ворожнечу між католиками та гугенотами.

²Дуелі позбавляли життя багатьох представників дворянського стану, видатних цивільних та військових чиновників і, на думку Рішельє, порушували Божий закон про заборону вбивства. Щодо дуелянтів були ретельно продумані санкції. Одна третина майна учасників дуелей конфісковувалася, винуватець піддавався вигнанню на три роки, а організаторів дуелі у випадку повторюваності злочину карали смертною карою або позбавленням дворянства їх самих та нащадків. їм заборонялося обіймати державні посади.

У цілому бюрократичний апарат абсолютизму був досить громіздким, складним і вимагав значних витрат на його утримання.

Абсолютна монархія в Англії встановилася, як і в інших країнах Європи, за доби розкладу феодалізму та розвитку буржуазних відносин.

На відміну від класичного французького абсолютизму англійський абсолютизм характеризувався своїми особливостями. Спираючись на опрацьовані додаткові джерела, *зазначте їх. Чому абсолютна монархія в Англії мала незавершену форму?*

Для формування абсолютизму в Англії існувало чимало перешкод як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. В середині держави намагання англійського короля встановити самовладдя наштовхувалося на становий парламентський контроль, в ході якого королю нагадували про необхідність збереження вольностей для феодалів.

Війна Червоної та Білої троянд (1455—1485 рр.) стала останнім проявом феодальної анархії перед встановленням абсолютизму в Англії. Вона велася з відчайдушною запеклістю і супроводжувалася численними вбивствами та стразами, розправами і репресіями. Обидві династії (Ланкастери та Йорки) виснажилися і зазнали значних втрат. Населення держави було втягнуте в міжусобиці, податкове свавілля «своїх» феодалів, розкрадання державної скарбниці, беззаконня, занепад торгівлі, пограбування та реквізиції. Значна частина феодальної аристократії була знищена, численні феодальні маєтності конфісковані. Водночас збільшилися землеволодіння і зріс вплив нового дворянства, купецтва, які стали опорою абсолютизму Тюдорів.

Саме на правління Тюдорів припадає успішне приборкання непокірних феодалів і зміцнення абсолютної монархії. Король Генріх VII Тюдор заснував спеціальне судове відомство, котре займалося переслідуванням противників абсолютизму — *Зоряну палату*¹.

¹ *Зоряна палата* — вища судова установа Англії в 1487—1641 рр. Свою назву одержала від прикрашеної зірками стелі зали в королівському палаці у Вестмінстері, де відбувалися засідання. Вона була створена, головним чином, з метою боротьби з бунтівними феодалами, а згодом стала органом переслідування будь-якої опозиції владі, перетворившись на знаряддя придушення противників абсолютизму. Розглядала справи без участі присяжних засідателів, судочинство велося за інквізиційним характером, а вироки виносилися не на підставі закону, а за розсудом та переконаннями суддів. Була ліквідована законодавством буржуазної революції.

Особливе місце в системі англійського абсолютизму посідала *церква*. З метою її підпорядкування королівській владі було здійснено реформацію церкви. Для цього було проведено секуляризацію церковних земель, що підірвало економічні основи могутності духовенства. В період з 1529 по 1536 рр. англійський парламент прийняв низку законів, які оголосили короля главою церкви. У кінці XVI ст. законодавчим шляхом було встановлено зміст віровчення нової церкви і порядок богослужіння. Результатом усіх цих заходів стало створення англіканської церкви, яка перестала бути залежною від Папи Римського, перетворившись на частину державного апарату. З іншого боку, саме держава всіма силами підтримувала реформовану церкву, переслідуючи як католиків, так і протестантів¹.

У догматі нової церкви поєднувалися положення протестантизму про спасіння душі власною вірою і служінням пресвітеру з догматами католицизму про рятівну силу церкви. Церковну ієрархію очолював король. Найвищим церковним органом у державі стала Висока комісія, до складу якої, поряд з єпископами входили члени Таємної ради та інші високі посадовці. Компетенція комісії була досить широкою: вона розглядала справи про порушення законів щодо верховенства королівської влади у церковних справах; про єдність церковного богослужіння та його одноманітність; про еретиків тощо. Будь-які три члени Комісії за участі єпископа мали право карати осіб, які не відвідували церкву, могли усувати з посад пасторів та ін.

Таким чином, *реформована церква, зберігаючи читало рис католицизму як у структурі, так і у богослужінні, перетворилася на орган ідеологічної підтримки влади короля та утвердження абсолютизму.*

Становлення **абсолютної монархії в Росії** належить до другої половини XVII ст. Поняття «самодержавство», «абсолютизм», «необмежена монархія» є тотожними і характеризують форму правління в Росії, починаючи з II половини XVII ст. і до Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року.

¹ *Протестантизм* отримав поширення в Шотландії. Він полягав у створенні пресвітеріанської церкви, яка відкидала церковну ієрархію і визнавала лише один духовний сан — пресвітера.

Виникненню російського абсолютизму передували економічні, соціально-політичні передумови та зовнішньополітичні чинники, в тому числі:

- формування єдиного загальноросійського ринку;
- зміцнення економічної могутності російської буржуазії та її зацікавленість в централізації країни та сильній владі монарха;
- посилення ролі помісного дворянства і остаточна ліквідація боярства. Феодали зайняли провідні позиції в державному апараті як у центрі, так і на місцях;
- посилення антифеодальної боротьби селянства та «робітних людей»;
- продовження політики загарбання земель, здобування виходу до морів та поневолення народів.

В Росії, подібно до Франції, абсолютизм існував у завершеному (класичному) вигляді.

Розквіт необмеженої монархії в Російській імперії припадає на часи правління Петра I та Катерини II (XVIII ст.). На ту пору був ліквідований Земський собор (останній раз він був скликаний у 1653 р.). Боярська дума формально існувала, але фактично влади не мала. У 1701 р. її функції перейшли до Ближньої канцелярії, яка об'єднувала роботу найважливіших державних органів. Із запровадженням Сенату в 1711 р. Дума перестала функціонувати.

У першій чверті XVIII ст. абсолютна монархія в Росії отримує законодавче закріплення. Зокрема, у тлумаченні до 20 артикулу «Устава військового з коротким тлумаченням» (1716 р.) вказувалося: «Його Величність є самовладний монарх, який нікому у світі про свої справи давати відповідь не повинен...».

Російське самодержавство одержує також ідеологічне обґрунтування. Подібно до Англії, тут відбувся інтенсивний процес підпорядкування церкви державі. Конфлікт між царем Олексієм Михайловичем і патріархом Никоном закінчився поразкою церкви і появою «розкольництва». За спеціальною вказівкою Петра I відомий теолог Феофан Прокопович у своїй праці «Правда волі монаршої» виправдовував необхідність необмеженої влади самодержця в Росії.

У жовтні 1721 р. Росія здобула перемогу у довготривалій і кровопролитній Північній війні проти Швеції. До цієї події було приурочено урочисту процедуру надання Сена-

том і Духовним Синодом Петру I титула «Отця Отечества, Імператора Всеросійського». Росія стала імперією.

Суспільний устрій. Головною особливістю суспільного устрою Росії доби абсолютизму було намагання держави піддати правовій регламентації статус кожного з чотирьох станів: дворянства, духовенства, селянства та міського населення.

Відбувалося розширення прав і закріплення привілеїв *дворян*. Основою їхнього стабільного правового становища було монополне право на землеволодіння. Правда, на вимогу купецтва ще за часів Петра I (1721 р.) воно отримало право купувати у дворян селян із землями, але за обов'язкового використання праці селян на мануфактурах. Володіння землею давало феодалам право експлуатувати кріпосне селянство. Розширення дворянського землеволодіння відбувалося як за рахунок пожалувань з казенних і царських земель, так і за рахунок освоєння, колонізації окраїнних земель і насильницького захоплення селянських наділів. Дворянство перетворювалося на єдиний суспільний стан.

Станові реформи. В добу абсолютної монархії в Росії були проведені реформи в дворянському стані, котрі увійшли в історію як станові реформи Петра I та Катерини II. Початок їм поклав «Указ про єдиноспадкування» (1714 р.). Відповідно до нього зрівнювалося правове становище вотчини і помістя, які відтепер стали іменуватися «нерухомими речами». Указ перетворив дворянські помістя на успадковувану власність (до того вони надавалися на певний термін за службу). Разом із тим, він містив обмеження у праві розпоряджання феодалною земельною власністю, запровадивши інститут майорату, за яким земля могла успадковуватися лише старшим сином дворянина. Інші діти отримували лише частки рухомого майна. Не всіх дворян влаштовувало це правило, а тому на їхню вимогу в 1731 р. це обмеження було скасоване.

Відповідно до «Указу про подушний перетис» (1718 р.) було законодавчо закріплене привілейоване становище дворянства як неоподаткованого стану на відміну від інших груп населення, котрі платили подушну подать.

Важливе значення у зміцненні правового становища дворянства та у посиленні дворянської диктатури мав «Табель про ранги» (1722 р.). Згідно з ним встановлювався перелік військових (морських, сухопутних, артилерійських, гвардій-

ських), цивільних та придворних чинів, які поділялися на XIV класів. Службу необхідно було починати з нижчих класів.

Встановлювалися терміни служби у певних чинах і класах. Найнижчий, XIV, клас давав право на отримання дворянського звання. Особи, які дослужилися у своїх чинах до VIII класу, ставали потомственими дворянами (їхнє звання передавалося у спадок). Чини з XIV по IX клас діставало лише особисте дворянство. Створювалася можливість вихідцям з інших станів йти на державну службу і ставати дворянами. Разом з чинами вони отримували і маєтності. Всі керівні посади в державному апараті обіймалися лише дворянами.

В інтересах панівного класу та зміцнення державного апарату, а також підняття загального культурного рівня дворянства Петро I запровадив низку заходів, які зустріли протидію з боку певної частини дворян¹.

Служба для дворян при Петрі I була обов'язковою і довічною. В 1730 р. був встановлений 25-річний термін їх служби, яка розпочиналася з 20 років, причому один з дворянських синів чи братів міг не служити і займатися господарством.

У 60-ті роки XVIII ст. дворяни були звільнені від обов'язкової військової і державної служби. Розширювалися їхні права стосовно селян-кріпаків: поміщики отримали право висилати непокірних селян до Сибіру або навіть віддавати їх на каторжні роботи.

Найважливішим актом, який мав на меті консолідувати дворянський стан, закріпити його привілеї, було «*Жалувана грамота дворянству*» (1785 р.), підписана Катериною II. В ній підтверджувалося звільнення дворян від обов'язкової служби і закріплювалося право власності не лише на «поверхневу землю», але й на корисні копалини під землею.

Дворянам дозволялося мати фабрики і заводи в селах, займатися торгівлею. Вони звільнялися від особистих по-

¹ Так, вимагалася проходження дворянами військової служби, починаючи із солдатського звання. Пізніше, як відомо, дворяни обходили це правило, записуючи своїх дітей на службу ще неповнолітніми. За ухилення від служби винуваті суворо каралися. Періодично проводилися огляди, на яких дворян-недорослів розподіляли у школи, записували на військову чи цивільну службу і навіть направляли для навчання за кордон. За відмову від навчання дітей батьки сплачували штрафи. Дворянам забороняли одружуватися без знання геометрії.

датеї, розміщення війська на постїї у їїхнїх маєтностях, тілесних покарань. Вони отримали право створювати свої становї організації — повітовї та губернські дворянські зібрання, що ще більше посилило їїхнїй вплив на місцевий державний апарат.

Відтепер дворянське звання розглядалося як невід'ємне і спадкове, яке поширювалося на всіх членів сім'ї. Підставою для позбавлення дворянського звання міг стати кримінальний злочин, який призвів до морального падіння злочинця. Дворяни отримували *особисті права*: на дворянський титул, на захист честі, звільнялися від тілесних покарань; *майнові права*: повне і необмежене право власності, виключне право володіти селами і землею, відкривати промислові підприємства, право придбання нерухомості в містах, право закордонної торгівлі тощо; *судові права*: особисті чи майнові права могли бути ліквідовані лише за вироком суду, дворяни підлягали лише дворянському суду.

Духовенство. Його правова регламентація посилилася в дробу абсолютизму у зв'язку з активним процесом підпорядкування церкви державі, її входженню до складу державного апарату. Духовенство традиційно поділялося на чорне та біле і було важливою політичною силою, володіло значною кількістю землі і кріпосних селян. Ця власність захищалася відповідними «тарханними грамотами», які звільняли їх від повинностей і податків на користь держави. Біле духовенство несло повинності і сплачувало податки на користь чорного. Церковна адміністрація формувалася із представників чорного духовенства.

Селянство. Феодально залежні селяни склали основну масу населення. Вони поділялися на поміщицьких, державних, економічних, посесійних і двірцевих (удільних). Поміщицькі селяни, яких була переважна більшість, виконували на користь феодала різноманітні повинності: панщину, оброк тощо. Панщина іноді доходила до 5—6 днів на тиждень і, як правило, була поширена в чорноземних регіонах, де поміщику було вигідно використовувати труд селянина для обробітку своїх земель. Селяни нечорноземної зони платили, як правило, грошовий чи натуральний оброк.

Досить обтяжливими для кріпаків були рекрутські набори. Щорічно з 20 селянських дворів поставлявся один рекрут, який визначався за жеребом або направлявся самим поміщиком чи його управителем.

Щодо селян поміщики володіли широкими повноваженнями: розпоряджалися їхнім майном, здійснювали суд з дрібних кримінальних справ, переселяли селян у своїх маєтностях. Вони розпоряджалися селянами як своєю власністю: могли продавати їх, розлучаючи сім'ї, примушувати до вступу в шлюб, давати в заклад, обмінювати, дарувати, піддавати тілесним покаранням, віддавати в гамівні та арештантські будинки, відправляти в Сибір на поселення чи каторжні роботи. Відповідно до указу в 1767 р. селянам було заборонено скаржитися на своїх господарів під страхом тяжких тілесних покарань і каторжних робіт.

Становище державних селян було дещо кращим у порівнянні з приватновласницькими. Вони виконували різноманітні повинності і платили оброк державі. Але їх не могли продати чи розлучити. Кількість державних селян скорочувалася у зв'язку з царськими пожалуваннями маєтностей феодалам.

Особливою була категорія посесійних селян. Як вже згадувалося, з 1721 р. купцям було дозволено купувати селян із землею і прикріплювати їх до мануфактур. Тут вони піддавалися жорсткій експлуатації.

У результаті секуляризації церковних земель з'явилася категорія економічних селян, які сплачували на користь держави грошовий оброк і перебували під управлінням церковних економій. Згодом вони увійшли до категорії державних селян.

Двірцеві (удільні) селяни належали імператорській сім'ї. Їхнє становище було дещо полегшеним у порівнянні з іншими категоріями кріпосного селянства.

Міське населення. Воно зростало кількісно, відбувався процес його станового поділу. За «Регламентом головного магістрату» (1721 р.), посадське населення поділялося на знатних городян, регулярних городян та «підлих людей» (міські низи). Відповідно до «Грамоти на права і вигоди містам» (1785 р.), міщани поділялися на шість розрядів: справжні міські обивателі, куди належали жителі міста, котрі мали в місті нерухомість; купці I, II та III гільдій; цехові ремісники; іноземці ті іногородні, які стали міщанами; імениті громадяни міста (капіталісти, банкіри, торговці, вчені, митці); посадське населення.

Кожен розряд мав свої права і привілеї. За загальним правилом, всі міщани повинні були платити подушну по-

дати і виконувати рекрутську повинність. Але купці звільнялися від них, а торговці I та II гільдій — і від тілесних покарань. Замість рекрутської повинності можна було сплатити 500 рублів у казну відкупного. Міщани мали свій суд, органи самоуправління, дворянські зібрання тощо.

Державний лад. Монарх очолював державу і був одночасно главою церкви. Вагоме місце в системі влади та управління посідав запроваджений в 1711 р. Сенат — найвища урядова та адміністративна установа. Після смерті Петра I значення Сенату знизилося. Згодом він перетворився на найвищу судову та апеляційну інстанцію.

Створена в 1726 р. Верховна Таємна Рада мала за мету вирішення важливих питань державної політики. Вона була досить вузькою за своїм складом. Фактично здійснювала контроль за діяльністю Сенату і колегій, рекомендувала кандидатури сенаторів для призначення їх імператором. Рада мала також деякі законодавчі повноваження. Після її скасування у 1730 р. з'являється Кабінет міністрів з такими самими функціями. Згодом він перейменовується на Кабінет її Величності (1741 р.), Імператорську раду та Раду при височайшому дворі. Нарешті, у 1810 р. царським маніфестом запроваджується Державна рада, яка з перервами проіснувала до 1917 року.

Зазнає реорганізації система управління державою. Впродовж 1718—1720 рр. замість приказів центральними органами державного управління стають колегії. Вони мали чіткіше окреслені функції і повноваження, одноманітну структуру. Розгляд і вирішення справ у них проводилися колегіально. Зовнішньою політикою опікувалася колегія іноземних справ. Дві колегії (військова та адміралтейська) займалися питаннями оборони країни і ведення загарбницьких воєн. Фіскальні повноваження покладалися на три колегії — камер-колегію, штатс-колегію та ревізійно-колегію. Низка колегій (берг-колегія, мануфактур-колегія, комерц-колегія, вотчинна колегія) здійснювали управління промисловістю і торгівлею. Існували також юстиц-колегія та духовна колегія. У 70—80-і роки XVIII ст. більшість колегій було ліквідовано, згодом — відновлено, але із запровадженням в них єдиноначалля.

На початку XVIII ст. (у 1708 р.) вся територія Російської держави була поділена на губернії, які очолювали призначувані царем губернатори або генерал-губернатори.

Вони зосереджували в своїх руках адміністративну, судову та військову владу. Виконавчим органом при губернаторові була губернська канцелярія — головний адміністративний, фінансовий та судовий орган губернського управління. Губернії поділялися на повіти, очолювані комендантами. Згодом виникла середня ланка адміністративно-територіального управління — провінція, очолювана обер-комендантом.

У 1775 р. в Росії була проведена губернська реформа, яка мала за мету розукрупнити губернії і найоптимальніше пристосувати їх до виконання адміністративним апаратом фінансових та поліцейських функцій. Поділ на губернії було здійснено без урахування географічних, національних та економічних чинників. В основу було покладено кількісний показник чисельності населення: 400 тис. осіб на території губернії і 30 тис. — на території повіту. Провінції були скасовані.

На чолі губернії, як і раніше, перебував губернатор, що призначався монархом на невизначений термін, і був відповідальним лише перед ним. У своїй діяльності він спирався на губернське правління у складі прокурора і двох сотників. Фінансові питання вирішувала казенна палата. Повіт очолював земський справник, який обирався повітовим дворянством. Дворяни також обирали земський суд, який здійснював керівництво поліцією, наглядав за втіленням у життя законів і розпоряджень властей. Управління кількома губерніями здійснював генерал-губернатор, наділений надзвичайними повноваженнями.

Право Росії доби абсолютизму. Найпоширенішим джерелом права стає закон, який відтворювався у різноманітних формах — статутах (уставах), регламентах, указах, запровадженнях, маніфестах, грамотах. Укази стосувалися найважливіших аспектів діяльності держави у внутрішній та зовнішній сферах (Указ про єдиноспадкування, Указ про форму суду, Табель про ранги тощо). Регламенти являли собою акти, які визначали порядок утворення та функціонування органів державного управління (Генеральний регламент колегій, Регламент головного магістрату, Духовний регламент). Статути — збірники законів, які об'єднували норми, що стосувалися певної визначеної сфери діяльності держави (Статут про векселі, Статут благочинія, Військовий статут). В особливо урочистих

і важливих випадках імператори видавали маніфести (наприклад, Маніфест «Про дарування вольностей і свободи всьому російському дворянству» 1762 р., Маніфест про скасування кріпосного права 1861 р.).

Закони направлялися до відповідних закладів та установ, губернаторів, а для «всенародного оголошення» їх зачитували у церквах, на ярмарках, вивішували на видних місцях. Всьому населенню приписувалося ходити до церкви на богослужіння і для ознайомлення з царськими указами. Тих, хто не відвідував церкву, вважали «лихими людьми». Найважливіші, з точки зору уряду, укази (наприклад «Про заходи проти солдат-втікачів» від 19 березня 1719 р.) зачитували в церквах і храмах на кожне свято. Ніхто не міг відговоритися незнанням закону.

Продовжувало діяти «Соборне уложення». Своім указом від 15 червня 1714 р. Петро I підтвердив його дію. Однак у ході реформ, на які було дуже багате XVIII ст., різноманітні форми законів нерідко накладалися на старе законодавство, породжуючи тим самим суперечності та неузгодженість. Це суттєво утруднювало діяльність судів та адміністративних органів, посадовців та чиновників.

Враховуючи те, що з часу видання «Соборного уложення» накопичилася значна маса нормативного матеріалу, робилися спроби кодифікувати законодавство. З цією метою у 1700 р. було створено спеціальну комісію — Палату про укладення. Результатом її роботи стала підготовка «Ново-уложеної книги» (1703 р.). Проте цей документ не був затверджений і опублікований. Не увінчалася успіхом і спроба кодифікації, розпочата у 1767 р. Катериною II. Намагаючись прославитися в Європі як «освічена імператриця», вона підписала «Наказ кодифікаційній комісії», підготовлений у дусі французького просвітництва, який мав чисто пропагандистський характер. Його було урочисто оголошено при відкритті роботи комісії, яка працювала понад 10 років, так і не виконавши поставленого завдання.

У другій половині XVIII ст. в законодавстві Російської імперії вперше з'являється визначення *цивільного права* як такого, яке «оберігає і забезпечує власність кожного громадянина». «Указ про єдиноспадкування» встановив однаковий правовий режим для вотчини і помістя. Цим самим закінчився процес фактичного злиття двох форм

феодалної поземельної власності та їх юридичного оформлення. Але все ж цей нормативний акт був далеким від перетворення феодалної власності на землю на буржуазну, оскільки для відчуження землі були поставлені серйозні перешкоди. Дворянство і надалі залишалося монополістом земельної власності в державі. Названий вище Указ визначив статус земельної власності феодалів як нерухомості. За відсутності заповіту вона успадковувалася старшим сином (інститут майорату). Рухоме майно успадковувалося порівну всіма спадкоємцями. З метою збереження економічної могутності дворянства нерухоме майно заборонялося дарувати, закладати і, за загальним правилом, продавати.

На вимогу дворянства у 1731 р. «Указ про єдиноспадкування» був скасований, а разом з ним відмінені обмеження щодо нерухомої власності, крім одного: родові маєтності не можна було заповідати стороннім особам. Неподільність права феодалної власності на землю полягало і у тому, що «Жалувана грамота дворянству» не допускала конфіскації маєтків навіть у випадку вчинення найтяжчого злочину.

Зростання промисловості й торгівлі, подальший розвиток товарно-грошових відносин не могли не відбитися на розвитку зобов'язального права. Розширюється застосування договорів підряду, поклажі, товариства, позики, особистого найму, купівлі-продажу, міни, дарування тощо. Для більшості договорів письмова форма стає обов'язковою. Зазвичай, вони реєструвалися в Оружейній палаті чи Юс-тиц-колегії. Значного поширення набув договір майнового найму, який укладався посадовими особами, фіксувався на спеціальному гербовому папері й засвідчувався не менш як п'ятьма свідками. У договорах купівлі-продажу, крім визначення предмета договору і ціни, продавець був зобов'язаний «очищати» покупця від всіляких домагань на майно з боку третіх осіб, тобто продавати власну, а не крадену річ. Особливістю договору позики було те, що за ним заборонялося стягувати з боржника відсотки. Лише у 1754 р. дозволялося отримання шести відсотків річних. У цьому самому році в Росії був заснований позиковий банк.

Значних змін зазнало *шлюбно-сімейне законодавство*. «Указ про єдиноспадкування» підвищив шлюбний вік для хлопців до 20 років, для дівчат — до 17 років. Щоправда, невдовзі рішенням Синоду шлюбний вік був знижений

відповідно до 15 і 13 років і запроваджений граничний шлюбний вік — 80 років.

Брати шлюб могли лише особи, не позбавлені здорового глузду. Заборонялося вступати до шлюбу «дурням» і близьким родичам. Добровільна згода молодих щодо вступу до шлюбу була обов'язковою. Так само вимагалася згода батьків чи опікунів. Законодавством визначалися підстави для розірвання шлюбу: політична смерть, заслання на вічну каторгу, перехід у чернецтво, перелюб, невиліковна хвороба, замах на життя одного з подружжя. Шлюб не був рівноправним, дружина перебувала у підпорядкуванні чоловіка, який мав право її карати. У сфері цивільних правовідносин дружина користувалася практично необмеженою правоздатністю і дієздатністю. Батьки користувалися великою владою над дітьми: могли їх карати, віддавати в найми чи до монастиря.

За доби класичного абсолютизму (XVIII—перша половина XIX ст.) в Російській імперії найбільшого розквіту досягло кріпосне право та інші негативні явища, які були його наслідком (рекрутська повинність, нелюдська експлуатація населення, соціальна незахищеність селян тощо). Це породжувало загострення класової боротьби, а відтак — намагання держави засобами кримінальної репресії захистити свій соціально-політичний устрій. Основною метою покарання стає залякування, що і визначило природу і особливості цієї правової галузі.

При розгляді кримінальних справ суди керувалися «Соборним уложенієм», поточним законодавством. Багато норм кримінального права містилося в різноманітних указах того часу. Однак свою систематизацію і подальший розвиток воно здобуло в *«Артикулі військовому з коротким тлумаченням»*, складеному за безпосередньої участі Петра I у 1715 р. З прийняттям Військового статуту у 1716 р. «Артикул» включили до його складу, і він на довгий час став головним джерелом кримінального права Російської імперії.

Більшість норм «Артикула» застосовувалася як військовими, так і загальногромадянськими (цивільними) судами і поширювалася на все населення. Він складається із 24 глав, поділених на 209 артикулів (статей). Багато з них містили спеціальні тлумачення, які мали силу закону і ча-

сом стосувалися досить важливих питань. Зазвичай, в них роз'яснювався зміст закону і порядок його застосування.

Збірник запровадив низку нових, досить тяжких покарань, передбачав застосування смертної кари у 122 випадках¹. Під злочином розумілося не лише порушення законів і непослух царській волі, але й діяння, які завдавали «шкоду та збиток державі» навіть у тому випадку, якщо ці дії не були передбачені законом. Це відкривало шлях до адміністративного та судового свавілля.

На відміну від «Соборного уложенія», новоуказних статей і наказів перших років царювання Петра I, де будь-який злочин іменувався «злодійством», а злочинець — «злодієм», «Артикул» використовує терміни «злочин», «провина», а для позначення особливо тяжких правопорушень — «злодійство».

Подібно до інших джерел кримінального права доби абсолютизму, в «Артикулі» відсутня Загальна частина, але вже йдеться про необхідність встановлення причинного зв'язку між зловмисною дією і злочинним результатом, про провину, мету і завдання покарання, необхідну оборону і крайню необхідність.

«Артикул» не встановлює точного віку, при досягненні якого настає кримінальна відповідальність, зазначаючи лише, що «ворья-младенцы» звільняються від відповідальності, але їх мусять покарати батьки. Лише Указ від 2 травня 1765 р. встановив відповідальність осіб, що досягли 17 років. Особи, що не досягли цього віку, могли бути притягнуті до відповідальності лише за рішенням Сенату.

Душевна хвороба не звільняла від відповідальності, а лише давала підставу для пом'якшення покарання. Вчинення злочину у стані сп'яніння було обтяжливою обставиною (артикул 43). До числа небезпечних відносили групові злочини, співучасники яких, зазвичай, каралися однаково, незалежно від ступеня вини кожного (артикул 155). Необхідна оборона і крайня необхідність вважалися обставинами, що скасовували покарання.

Значна увага приділяється стадіям розвитку злочинної діяльності: наміру вчинити злочин, замаху і скоєння його.

¹ Для порівняння нагадаємо, що у Законах Хаммурапі смертна кара застосовувалася лише у 30 випадках.

Щодо політичних злочинів, то покаранню підлягав навіть сам намір, а за замах на злочин належало таке саме покарання, як і за закінчений злочин. Інколи за недонесення чи непопередження встановлювалася така сама кара, як і за сам злочин.

Відповідно до звичайної феодалної системи кримінального права у «Артикулі» на першому місці за тяжкістю стоять злочини проти віри (чаклунство, ідолопоклоніння, недотримання церковних обрядів, святотатство, ересь, богохульство).

З подальшим зміцненням абсолютизму детальну регламентацію отримують державні злочини (артикули 19, 20). Навіть за намір убити чи взяти в полон царя винуватого карали четвертуванням та конфіскацією майна (артикули 19,20).

Вагоме місце у збірнику відводиться посадовим злочинам. Під загрозою страти підданим наказувалося беззаперечно виконувати накази своїх начальників. А за такий досить поширений вид посадових злочинів, як хабарництво, передбачалися тілесні покарання, конфіскація майна і навіть страта. Для боротьби з хабарництвом і різноманітними поборами Петро I у 1714 р. видав спеціальний указ «Про заборону хабарів».

Наступним видом злочинів були злочини проти порядку управління — зривання і знищення указів і розпоряджень влади, фальшивомонетництво, підробка печаток та державних документів.

До військових злочинів «Артикул» відносив порушення правил несення караульної служби, дезертирство, непокору наказам командира, оголення зброї перед офіцером тощо (артикули 36, 43, 94, 99).

Злочини проти суду (лжесвідчення, лжеприсяга) каралися відсіканням двох пальців на руці (артикули 196, 201,202).

До майнових злочинів належала насамперед крадіжка майна. Під особливим захистом перебувала церковна власність, крадіжка якої могла каратися навіть колесуванням. Регламентувалися покарання, пов'язані із завданням шкоди чужому майну, знищенням чужої власності. Кваліфікованою вважалася крадіжка під час стихійного лиха, із військового складу, у свого пана чи товариша, з церкви, а

також будь-яка інша на суму понад 20 крб. Винного очікувало покарання шпідрутенами крізь стрій шість разів. Повторна крадіжка тягла за собою подвійне покарання шпідрутенами, втретє — відрізання носа і вуха і заслання на каторгу, вчетверте — смертну кару.

Злочини проти моралі включали в себе зґвалтування, скотолозтво, перелюб, двоєженство (артикули 165—169), які також каралися жорстоко, аж до застосування смертної кари (наприклад за зґвалтування).

Злочини проти особи охоплювали традиційний для феодалного права перелік. Дещо розширено давалося тлумачення вбивства: навмисне вбивство каралося стратою; необережне — тюремним ув'язненням, шпідрутенами чи грошовим штрафом; випадкове вбивство не каралося (артикули 154, 159). Особливо тяжким злочином вважалося вбивство батьків, немовляти, офіцера, отруєння та вбивство на замовлення. Тут застосовувався один вид покарання — колесування.

Досить своєрідно подається в «Артикулі» кваліфікація самогубств і дуелей. Уперше кримінальний закон запроваджує відповідальність за самогубство і замах на нього. З погляду законодавця, самогубець і дуелянт є порушниками «державних інтересів», вони не могли на свій розсуд розпоряджатися життям, яке належить державі. Тому самоубивство розглядалося як злочин. Якщо воно було скоєне у повній свідомості, могло каратися смертною карою. Підлягали покаранню і всі учасники дуелі. Завдання каліцтва каралося відрубанням руки, побоїв — тюремним ув'язненням.

Злочини проти суспільного порядку (переховування втікачів, злочинців, бійка, нецензурна лайка) каралися тюремним ув'язненням або штрафами.

Головною метою покарання було залякування, відплата, ізоляція злочинця від суспільства та експлуатація його праці. Формулювання покарання у статтях «Артикула» характеризувалися своєю невизначеністю, що нерідко вело до суддівського свавілля і застосовувалося як розправа з політичними противниками. Ступінь покарання залежав від соціального становища винного: за одне і те саме правопорушення, особи, що належали до різних класів, відповідали по-різному. Вже сама приналежність особи до нижчої

соціальної верстви була чинником, що посилював ступінь вини підсудного, а відтак — міру його покарання.

Серед видів покарання «Артикул» найчастіше згадує смертну кару, яка поділялася на просту і кваліфіковану. Тілесні покарання супроводжувалися важкими фізичними стражданнями засудженого. Уперше в кримінальному праві з'являється покарання шпідрутенами, що було фактично прихованою смертною карою, оскільки рідко хто із засуджених витримував таку езекуцію. Били приреченого самі солдати, що мало на меті справити на них заляку-вальне враження.

За часів Петра I вперше з'являється новий для Росії вид покарання — строкова або довічна каторга. Значного поширення набуло тюремне ув'язнення, яке нерідко супроводжувалося «заковуванням у залізо».

Широко застосовувалися ганебні покарання (прибивання імені злочинця на шибениці, ляпас від ката, оголення тіла). Серед них особливо жорстоким було шельмування — оголошення поза законом. В указах Петра I зустрічається і таке покарання, як політична смерть, наслідком якого була конфіскація майна, позбавлення всіх прав і честі. Значне місце у кримінальних репресіях приділялося майновим покаранням, які поділялися на три види: а) конфіскація майна; б) штраф на користь держави і приватних осіб; в) відрахування із платні. Як анахронізм «Артикул» застосовує покарання, запозичене з канонічного права — церковне покарання.

Кримінально-процесуальне право Російської імперії відображено у Статуті «Коротке зображення процесів і судових тяжб», який теж увійшов до Військового статуту. Загальна тенденція розвитку процесуального законодавства полягала у витісненні власне суду розшуком, тобто в заміні слідчого процесу інквізиційним. До типових рис розшукового процесу, який чітко проглядається у Статуті, слід віднести:

- активність суду;
- таємний і письмовий характер судочинства;
- різке обмеження прав обвинуваченого, якого перетворювали на об'єкт катування і знущання;
- наявність формальної системи доказів вини, сила яких встановлювалася законом.

Справа розпочиналася як за скаргою будь-якої особи, так і з ініціативи судді. Розслідування і судовий розгляд не розділялися і перебували в руках єдиного органу — суду. Відповідач викликався на судове засідання повісткою. Оригінальним явищем у російському судочинстві тих часів було встановлення законом формальної сили доказів, які поділялися на здійснені й нездійснені. Кожен з доказів міг бути здійсненим (тобто прийнятим судом до уваги) лише за наявності окремих умов, передбачених законом.

Абсолютним доказом було власне визнання вини обвинуваченим. Щоб цього домогтися, застосовувалися різні форми психологічного і фізичного впливу, допити з катуваннями. Від катування звільнялися дворяни, службовці високих чинів, неповнолітні, престарілі, вагітні жінки. Але такі винятки не діяли у справах про політичні злочини і вбивства.

Справу міг виграти той, хто «мав кращих і більше свідків». Суттєве значення мали письмові докази. Присягання втратило силу. При вбивствах вперше стали застосовувати судово-медичну експертизу.

Справи про політичні злочини розпочиналися, зазвичай, із доносу. Основним методом зізнання було катування. Якщо обвинувачений при очній ставці з донощиком у перший раз свою вину не визнавав, його піднімали на дибу. Вдруге — піднімали на дибу і били батогами. Втретє застосовувалася та сама екзекуція, доповнена катуванням розпеченим залізом.

Катуванню могли піддати донощика, свідків. Якщо донощиком була особа нижчого рангу, а обвинуваченим — вищого, то відповідач піддавався катуванню лише після того, як донощик підтверджував звинувачення на допиті, очних ставках і катуванні. Бувало, що донощик після катувань брав свій донос назад, але тоді він жорстоко карався за неправдиве донесення.

Кодифікація російського права. Кодифікаційні роботи розпочалися ще за часів правління Катерини II. Однак створені нею комісії безсистемно об'єднували всі старі закони або займалися створенням нових нормативних актів без урахування колишнього і чинного законодавства. Втім, з часів прийняття в 1649 р. «Соборного уложенія», нагрона-

дилася значна кількість актів, які нерідко суперечили один одному і не завжди відповідали потребам суспільного розвитку.

У 1804 р. була створена кодифікаційна комісія, очолювана «товаришем міністра юстиції» (тобто заступником міністра) М. М. Сперанським, яка напрацювала проекти деяких кодексів. Нею була здійснена величезна робота з виявлення нормативних актів, їх співставлення, узгодження та редагування. Зразком для майбутнього зведення законів стала кодифікація Юстиніана, здійснена у Візантії в першій половині VI ст. Вперше сфера цивільного права була виділена як окрема галузь, хоча матеріальне право ще не було відокремлене від процесуального. До кожної статті Зводу законів складався коментар, який відігравав роль тлумачення норми права, але не мав сили закону.

На 1930 р. Повне зібрання законів Російської імперії було підготовлене і надруковане. Воно містило 40 томів самих законів і шість томів додатків до них.

Одночасно велася робота зі складання Зводу чинних законів, який було опубліковано у 1832 р. і запроваджено в дію у 1835 р. Кодифікація містила 15 томів. Вона сприяла формуванню спеціальних галузей законодавства (цивільного, кримінального, торговельного та ін.), що стало передумовою до створення сучасних галузей права.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення абсолютної монархії.
2. Які зміни у соціальній структурі феодальних держав Європи відбулися із становленням абсолютизму?
3. Зміни у політичній сфері феодальних держав цієї доби.
4. Етапи становлення абсолютної монархії у Франції.
5. Риси класичного абсолютизму.
6. Чому абсолютна монархія в Англії мала незавершену форму?
7. У чому суть реформації англійської церкви?
8. Місце Зоряної палати в системі англійського абсолютизму.
9. Назвіть етапи становлення російського абсолютизму.

10. Правове та ідеологічне обґрунтування російського самодержавства.
11. Зазначте правові засади станових реформ у Росії.
12. Яка система управління Російською державою була запроваджена в результаті реформ 1718—1720 рр.?
13. Назвіть джерела права Росії доби абсолютизму.
14. Дайте класифікацію злочинів за «Артикулом військовим з коротким тлумаченням».
15. Мета та система покарання за кримінальним правом Росії.
16. Особливості та характерні риси російського судочинства.
17. Зазначте передумови здійснення кодифікації російського права першої половини XIX ст.

Тести-тренінги

1. *Які соціальні верстви феодальних держав були зацікавлені у становленні абсолютизму:*
 - а) молода буржуазія;
 - б) рицарі;
 - в) великі феодали-магнати;
 - г) міщани.
2. *Ознаками французького класичного абсолютизму є:*
 - а) поділ населення на нерівноправні за своїм статусом групи;
 - б) повне підпорядкування церкви світській владі;
 - в) поява королівського законодавства в країні;
 - г) збереження станово-представницьких установ;
 - г) всі ознаки мали місце.
3. *Підставою для позбавлення дворянського звання в Росії за часів абсолютизму було:*
 - а) одруження дворянина на жінці нижчого стану;
 - б) відмова батька передати свій дворянський титул дітям у спадок;
 - в) відмова дворянина у службі монархові;
 - г) учинення дворянином злочину, який призвів до його морального падіння;
 - г) усе разом узятє.

§ 4. Феодальне право

1. Джерела феодального права.
2. Судоустрій та судочинство.
3. Кримінальне право європейських країн доби феодалізму.

Література: 1 (с. 201—246); 2 (т. 1, с. 562—623); 3 (с. 128—194); 4 (с. 368—401; 423—444); 5 (с. 113—191); 6 (т. 1, с. 303—314; 356—360); 7 (с. 597—605; 126—141); 8(с. 139—171); 9(с.239—276; 281—288); 10(с. 216—281); 11(с.87—89; 98—117); 12 (с. 160—201); 13 (с. 160—203).

Кожній з феодальних держав Європи було притаманне своє право, якому були властиві спільні риси. Середньовічне право Франції, Німеччини характеризувалося, насамперед, своїм партикуляризмом (роздрібненістю). Наприклад, за характером правових джерел Франція поділялася на північну та південну частини. На півночі домінувало неписане звичаєве право (кутюми). В його основі були так звані «варварські правди» V—VII ст., адаптовані своїм змістом до нових феодальних відносин. На півдні — писане, переважно рецептоване, римське право.

XII—XIII ст. стають переломними для західноєвропейського права. З'являються перші кодифікації феодального права, серед яких чільне місце посідає Ломбардський збірник (XII ст.), що містив у собі норми права, вироблені у судах північноіталійських міст. Збірник став зразком для поширення таких самих кодифікацій у Франції. У результаті з'являються так звані «компіляції» — збірники місцевого права. Досить відомими були німецькі компіляції XIII ст. — Саксонське та Швабське зерцало. В них містилися норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права.

Особливим шляхом ішов розвиток англійського права. У XIII ст. тут з'являються згортки тяжб — судові рішення, що вступили в законну силу і мали прецедентний характер. Поступово входило в життя правило, за яким рішення, винесене вищою судовою інстанцією і внесені до згорток тяжб, мало законну силу для ниж-

чих судів, які розглядали аналогічні справи. На них можна було посилалися як на правову норму чи закон. Так виник і утвердився у феодальній Англії судовий прецедент. Сукупність судових прецедентів склала в державі «загальне право». Складовою частиною англійського прецедентно-го права стало «право справедливості» (суд канцлера).

Починаючи з XIV ст. в державах Європи великого значення набувають такі джерела, як закони, розпорядження королів, рішення вищих судів (наприклад Паризького парламенту). У Франції видаються ордонанси, едикти з питань цивільного, кримінального, процесуального права, дія яких поширювалася на всю країну. Водночас зберігали силу кутюми, які мали партикулярний характер.

У Німеччині у 1532 р. з'являється кодекс права — **«Кароліна»** — перший і єдиний кодекс гігантської імперії. При цьому робилося застереження, що «Кароліна» не позбавляє князів, курфюрстів права застосовувати в своїх землях власні законодавчі акти.

Головний зміст цього уложення відводиться кримінальному процесу, однак понад **100** статей стосуються злочинів та покарань. Смертна кара була головним видом покарання за більшість злочинів. В основу відповідальності за правопорушення покладено принцип особистої вини. З огляду на це розрізнялися навмисні й ненавмисні злочини.

Від відповідальності за вбивство звільнялися божевільні (ст. 150). Малолітні злочинці (до 14 років) повинні були піддаватися лише тілесним покаранням, звільняючись від смертної кари. Вбивство, заподіяне при необхідній обороні (статті 144—145), з необережності (ст. 145), звільняло від покарання. До обставин, що пом'якшували покарання «Кароліна» відносила відсутність умислу, малолітній вік, вчинення злочину при виконанні службових обов'язків (ст. 146). Обтяжливими обставинами, які нерідко посилювали покарання, були: здійснення злочину проти осіб високого соціального стану, наявність «злого умислу», рецидивний злочин.

«Кароліна» передбачала покарання не тільки за здійснений злочин, а й за замах на нього, що розцінювалося як перерваний злочин (статті 148—149). Багато уваги приділяється співучасті, за якої винними діями вважалось надання допомоги до здійснення злочину, в момент злочину (тут покарання передбачалося таке саме, як і для основного зловмисника), а також після злочину.

Кодекс німецького права давав таку класифікацію злочинів:

— злочини проти релігії (богохульство, чаклунство, клятвoporушення);

— державні злочини (державна зрада, бунт, розбій, фальшивомонетництво);

— злочини проти власності (крадіжка, підпад, пограбування);

— злочини проти особи (вбивство, зґвалтування, нанесення каліцтва, наклеп, образа);

— злочини проти моралі (двоєженство, подружня зрада, розбещеність, звідництво, кровозмішування);

— злочини проти порядку відправлення правосуддя (лжесвідчення, лжеприсяга);

— злочини проти порядку торгівлі (обважування та обмірювання покупців).

Головною метою покарання було залякування. До основних видів покарання належала проста і кваліфікована смертна кара, калічницькі, тілесні та ганебні покарання, вигнання з держави, грошовий штраф. Крім них застосовувалися і додаткові покарання, які передували основному або здійснювалися одночасно: тюремне ув'язнення, катування розжареними кліщами, виставлення біля ганебного стовпа, одягання залізного ошийника, волочіння до місця страти.

У судочинстві зберігає силу звинувачувальний процес. Він надавав потерпілій стороні право на порушення судової справи. При цьому сторони були рівні у своїх процесуальних правах.

І все ж головною формою судового розгляду стає інквізиційний (слідчо-розшуковий) процес, який поділявся на дві стадії: попереднє розслідування і судовий розгляд. Своєю чергою, перша стадія поділялася на попереднє загальне розслідування і спеціальне слідство. Завданням попереднього розслідування було встановлення факту здійснення злочину і виявлення підозрюваних осіб. Формально-юридичними підставами його було впіймання зловмисника на місці злочину, донос, поголос, явка з повинною.

Спеціальне слідство проводилося тоді, коли були зібрані достатні докази здійснення особою такого злочину. Якщо звинувачений зізнався у вчиненні злочину, справа завершувалася винесенням вироку. Коли ж звинувачений не зізнався, суддя мусив домогтися його зізнання. У випад-

ку, коли звинувачення стосувалося тих злочинів, за які призначалася смертна кара, суддя повинен був відразу застосувати тортури. Засоби фізичного впливу мали місце і тоді, коли звинувачений заперечував свою вину, а факти доводили зворотнє. Ніякої відповідальності за результати тортур судді не несли.

Визнання вини під тортурами могло мати юридичну силу лише за наявності трьох обставин: а) воно має бути зроблене не в момент тортур, а при їх припиненні; б) показання під тортурами повинні містити факти, які можна перевірити; в) показання мали бути повторені поза камерою для тортур. Якщо звинувачений відкидав дані раніше показання, тортури могли бути повторені.

Після спеціального слідства відбувалося судове засідання, на якому суд знайомився з результатами слідства і виносив вирок. Він оголошувався у спеціальні «судні дні». На всіх стадіях судочинства велося у письмовій формі. Сама судова процедура супроводжувалася залякувальними діями, символічними актами, які повинні були надавати судочинству страхітливої форми.

Серед джерел феодального права вагоме місце посідало канонічне право. Церква втручалася у галузь майнових, шлюбно-сімейних відносин феодального суспільства. Знавали переслідувань еретики, віровідступники. У лоні канонічного права перебували злочини, пов'язані з «гріхопадінням», чаклунством, двоєженством, кровозміпіванням, наклепом, брехливою присягою, подружньою невірністю. Характерною рисою канонічного права було те, що воно не мало чітко окреслених джерел і зрозумілих та недвозначних тлумачень. Церковні суди та інквізиція керувалися вченнями апостолів, висловлюваннями релігійних авторитетів, постановами церковних соборів, цитатами з Біблії тощо.

Велику роль в історії європейського права відіграла рецепція римського права. Застосування норм римського права в юридичній практиці розпочалося з італійських міст. Згодом воно поширилося по всій Священній Римській імперії германської нації, а імператор Фрідріх I (XII ст.) оголосив римське право «всесвітнім правом». У Німеччині та Франції римське право набуло сили закону, успішно конкуруючи з місцевими звичаями та національним правом.

У XI—XII ст. в Італії починає формуватися корпоративне міське право. Міські республіки досить рано здобули

право на власний суд. Судочинство здійснювала, зазвичай, посадова особа з числа міської адміністрації. Згодом у містах Німеччини, Франції купецькі гільдії, ремісничі цехи мали свої суди і самі здійснювали судочинство у власній сфері. Різновидом міського права стало магдебурзьке, гамбурзьке, кельнське право.

Судоустрій та судочинство. Становий поділ феодального суспільства наклав свій відбиток на всю судову систему європейських країн. За доби розквіту Середньовіччя (X—XIII ст.) наріжним каменем суду було правило: *кожного судить рівний йому суд, а селяни судилися сеньйором чи його уповноваженим.*

Починаючи з XV ст. у країнах Європи, зокрема у Франції, відбувається відтіснення феодальної знаті від участі в судовій діяльності. Причинами цьому було посилення королівської адміністрації, утворення вищих загальнодержавних судів та поширення писаного права.

В Англії вперше з'являється інститут присяжних засідателів. Першим кроком на цьому шляху став дозвіл на доведення позовів з допомогою свідків, а у кримінальному судочинстві — встановлення вини показаннями 12 присяжних. Якщо присяжні заявляли, що нічого не знають про ту справу, про яку їх запитують, то склад суду присяжних розпускався, після чого призначалися нові присяжні. Згодом був прийнятий ustalений порядок: присяжні повинні були в усіх випадках виносити рішення (виправдальне або звинувачувальне). Із свідків вони перетворюються на суддів (XV ст.).

Якихось твердих правил щодо звернення до суду не існувало. Кожен міг розпочинати справу з будь-якого приводу: були б гроші на оплату суду. Звинувачення у більшості судових справ й надалі залишалося приватним. Однак розширюються сфери суспільних відносин, порушення яких переслідуються державою. До них, насамперед, належали політичні, посадові, релігійні злочини.

Форми доказів вини продовжували залишатися у вигляді показань свідків, письмових документів, присяги тощо. Однак у інквізиційному процесі стає домінуючою формула: *власне визнання вини звинувачуваним є царицею доказів.* Виривати таке визнання вини було непросто. На допомогу прийшли тортури. Якщо ж визнання під торту -

рами було сумнівним, то вирок виносився на основі власного суб'єктивного переконання суддів.

Дещо по-іншому пішов розвиток судового процесу у феодальній Англії. Там не було інквізиції, не дістало поширення рецептоване римське право. Свавілья королівської влади та її адміністративних органів у сфері судочинства обмежувалося постійно діючим парламентом, місцевим самоуправлінням, автономією міст та прецедентним правом.

В англійському судочинстві продовжував доминувати змагальний процес. При цьому будь-яка недоведена вина означала невинуватість підозрюваного. Тут набрало своєї ваги правило: *звинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість* (пізніше це стали називати *презумпцією невинуватості*). Упродовж усього судового процесу присяжні засідателі не могли відлучатися з приміщення суду. Якщо процес затягувався, то вони продовжували там залишатися і навіть спали під охороною судових поліцейських. При винесенні присяжними вердикту вимагалася одноголосність.

Кримінальне право європейських країн доби феодалізму. Середньовічна юстиція хоч і встановлювала покарання лише за вчинені злочини, все ж суддя не був пов'язаний із конкретними правовими приписами, особливо коли йшлося про державні чи релігійні злочини. Покарання повністю віддавалося на розсуд судді, що неминуче породжувало суддівське свавілья і хабарництво. Судді змагалися між собою у визначенні смертної кари, яка мала бути довгою, страхотливою і мученицькою для приреченого. Широко застосовувалися позасудові розправи: масове побиття, покалічення при страті еретиків, учасників бунтів, селянських виступів та повстань. Про жодний суд тут не йшлося.

Злочином вважався будь-який вияв «невірності» щодо короля, сеньйора, цеху, купецької гільдії тощо. Водночас не було зрозумілим, що таке «вірність» і у якій формі її слід виявляти. Англійське кримінальне право, наприклад, трактувало як державну зраду вияв несхвалення чергового шлюбу короля.

Багато дій, які не назве злочинними жодний сучасний суд, тоді вважалися злочинами. Наприклад, злочином за Середньовіччя вважалося анатомування трупів, за що до XVI ст. призначалася смертна кара. Водночас інші дії, ви-

знані пізнішим законодавством як злочини, у тодішній Європі такими не вважалися. До них належало відкрите пограбування на великих дорогах, яким займалися рицарі; взяття у полон і ув'язнення з метою отримання викупу; феодальне «право першої ночі».

Поширення інквізиції та переслідування за релігійні злочини призвело до посилення феодальної репресії. Під виглядом єретиків знищувалися сотні неугодних чи невдоволених існуючими порядками людей. Король Іспанії Філіпп II затвердив вирок інквізиції, за яким засуджувався на смерть повсталий народ Нідерландів, який боровся за свою свободу і державну незалежність. Було страчено біля 25 тис. осіб.

Широко застосовувалося покарання за принципом об'єктивної осудності (покарання без вини). Наприклад, у 1721 р. у Парижі разом із знаменитим розбійником Картушем був страчений його брат — малолітня дитина, яка не мала жодної причетності до злочинів свого старшого брата.

Феодальне право не знало межі віку, з якого наставала кримінальна відповідальність. Страти застосовувалися і щодо дітей. Наприклад, єпископ Вюрцбурзький (XVII ст.) виніс смертний вирок щодо звинувачення у чаклунстві дев'ятирічній дівчинці. Вона була привселюдно спалена на вогнищі разом зі своєю молодшою сестрою.

Саме для феодального права притаманні жорстокі закони, що знайшли відображення у так званому *«кривавому законодавстві»* Англії. Воно являло собою серію законодавчих актів кінця XV—першої половини XVI ст., виданих у період проведення політики «огороджування земель» і спрямованих на приборкання неконтрольованої міграції населення, спровокованої феодалами і буржуазією Англії.

Доба первісного нагромадження капіталу, бурхливого розвитку мануфактурного суконного виробництва і пов'язаного з ним масового вигнання феодалами селян із своїх маєтностей спричинили появу в державі значної кількості знедолених людей, не тільки позбавлених даху над головою, землі, засобів виробництва, а й взагалі — засобів до існування. Різко зростає число розбійників, бродяг та жебраків.

Початок «кривавому законодавству» поклав «Акт проти бродяг і жебраків» 1495 р. Він поділяв осіб, що вели бро-

дядчий спосіб життя на непрацездатних та працездатних. Першим дозволялося просити милостиню, не залишаючи місць свого постійного проживання. Працездатним особам приписувалося у місячний термін влаштуватися на роботу, зазвичай на мануфактуру, і припинити бродяжництво. Порушників очікували жорстокі санкції: впійманого вперше привселюдно карали побиттям батогами («щоби кров залила все тіло»), вдруге карали так само побиттям і надрізали частину вуха, а втретє — карали на смерть.

Основні положення названого закону були розвинуті статутами 1530, 1536 і 1547 рр. Ними санкціонувалося обернення бродяг на рабів. При спробі втекти раба таврували, а за третю втечу карали смертю. Будь-хто мав право відібрати у бродяг їхніх дітей і утримувати як «учнів» (фактично — рабів) до 20 років (дівчат) і 24 років (хлопців). Якщо протягом цього часу вони робили спробу втекти, то назавжди ставали рабами.

Головною метою покарання за феодалним правом було залякування. Саме тому смертна кара виконувалася публічно і у найстрахітливіших та мученицьких формах. Крім залякування, покарання несло в собі ще елементи помсти, відплати. Наприклад, коли за наказом Людовика XI страчували герцога Немурзького, під ешафот поставили його малолітніх дітей, щоб на них впали краплі батьківської крові.

Феодалне право характеризувалося суворістю покарання. Вважалося, що саме суворі, залякувальні методи запобігатимуть злочинам у майбутньому. Але жодні репресії не змогли подолати кримінальну злочинність. Наисуворіші страти не справляли необхідного враження на правопорушників. Кишенькові злодії продовжували красти у натовпі під час привселюдних страт та екзекуцій. У французькому місті Тулуза банда вбивць переховувалася за парканом міського ешафоту.

Поширеним видом покарання стало заслання на галери. На одній галері знаходилося до 300 гребців — по 5—6 осіб були прикуті до одного весла. Такий вид покарання став застосовуватися, починаючи з XV ст., заслання було, як правило, довічним. З часом заслання на галери замінювалося каторжними роботами в портах. У Німецьких державах поширеним видом покарання було «проганяння крізь стрій» (покарання шпіцрутенами), яке вважалося тілесним, але нерідко призводило до смерті засудженого.

Тюремне ув'язнення стає знаряддям покарання, починаючи з XVI ст. Досі воно було місцем затримання підозрюваного до суду. Видатний російський криміналіст Таган-цев у своєму щоденнику пише: «Мы с любопытством осматривали теперь в более старых городах Европы... подземные каменные гробы, лишённые света и воздуха, или такие же клетки с раскаляющейся свинцовой кровлей... Но представим мысленно то время, когда в них проводили годы, десятки лет, целую жизнь заживо погребённые, прикованные к стене или хотя и пользующиеся свободой движения в двух-трехсаженном логовище, посреди скученных товарищей по несчастью — живых, а нередко и мертвых, по неделям остававшихся без погребения, без всякой одежды или в разорванных лохмотьях, покрытых насекомыми всякого рода, в удушливой атмосфере сырости, плесени, невыносившихся нечистот, поддерживая свои силы заплесневевшим хлебом да какой-нибудь похлебкой, мало отличной от помоев». В середньовічних в'язницях утримувалися разом чоловіки і жінки, дорослі і діти, новачки і рецидивісти. А головне — арештанти ніколи не були зайняті роботою. Основну їх масу склали дрібні злочинці або випадкові люди, оскільки звинувачені у тяжких злочинах каралися смертною карою.

Починаючи ще з часів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, кримінальному переслідуванню підлягали тварини. Феодальне право зберегло таке покарання. Вважалося, що свідомість присутня і у тварин і що всякий злочин має бути покараним. У XIV—XV ст. тварини, винуваті у смерті людей, засуджувалися до повішення. Але перед цим їх теж піддавали ув'язненню і тортурам. Крик болю сприймався за визнання вини. Під час страти тварину одягали в людський одяг. Зазвичай, страта була кваліфікованою: вішали за задні ноги.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні риси феодального права.
2. Які правові джерела були притаманні середньовічним європейським державам?
3. Дайте класифікацію злочинів за «Кароліною».
4. Мета та система покарань за «Кароліною».

5. Охарактеризуйте суть та розкрийте стадії інквізиційного процесу, відображеного у «Кароліні».
6. За яких обставин визнання вини під тортурами могло мати юридичну силу?
7. Як відбувався процес формування інституту присяжних засідателів в Англії?
8. У чому суть «кривавого законодавства»? Назвіть нормативні акти цієї серії.

Тести-тренінги

1. *Нормам кримінального права Франції доби абсолютизму були притаманні такі властивості:*
 - а) кримінальна відповідальність пов'язувалася із соціальним станом особи;
 - б) смертна кара не застосовувалася щодо феодалів;
 - в) був виключений інститут об'єктивної осудності;
 - г) кримінальне право відмовилося від ганебних покарань.
2. *Джерелами права Англії доби абсолютизму були:*
 - а) збірники звичаєвого права;
 - б) судовий прецедент;
 - в) законодавчі акти центральної влади;
 - г) статутне право;
 - г) усе разом узятє.
3. *«Криваве законодавство» Англії являло собою:*
 - а) законодавчі акти репресивного характеру, спрямовані проти учасників селянських повстань;
 - б) репресивні закони проти піратів;
 - в) закони, спрямовані проти бродяг та жебраків;
 - г) кодекс законів проти повсталих колоній.
4. *«Право справедливості» як джерело права Англії доби абсолютизму виникло із:*
 - а) практики діяльності роз'їзних королівських суддів;
 - б) «загального права»;
 - в) одноосібного вирішення судових справ королем;
 - г) судового прецеденту.

Феодална держава і право в країнах Азії

1. *Утворення та розвиток Арабської держави.*
2. *Суспільний устрій та державний лад Арабського халіфату.*
3. *Джерела та система мусульманського права.*
4. *Золота Орда: утворення, розвиток, державність і право.*

Література: 1 (с. 255—264; 278—290); 2(т. 1, с. 408—423); 3 (с. 208—216); 5 (с. 53—60); 6 (т. 1, с. 498—504; 551—568); 7(с. 415—433; 450—466); 8 (с. 173—174; 181—182; 193—194); 9(с. 299—304); 10(с. 266—281); 12 (с. 228—237); 13 (с. 231—240).

Як середньовічна ранньофеодальна держава Арабський халіфат сформувався у VI—VII ст. в результаті об'єднання арабських племен, центром розселення яких був Аравійський півострів. На той час цей регіон був мало заселений. Араби вели кочовий спосіб життя, забезпечуючи за допомогою верблюдів та інших в'ючних тварин торговельні зв'язки між Індією та близькосхідними країнами, а пізніше — і Європою.

Характерною рисою виникнення державності у арабів було релігійне забарвлення цього процесу, який супроводжувався становленням нової світової релігії — ісламу¹.

¹ *Іслам* («передача себе божій волі, покірність») є наймолодшою з усіх світових релігій, яка виникла у VII ст. на Аравійському півострові. Це був період переходу арабських племен від родоплемінного устрою до державного ладу. Склалася ситуація, коли політичний рух за об'єднання племен співпав з ліквідацією релігійного багатобожжя, племінних культів, які підтримували роздробленість.

Засновником нової релігії вважають Мухаммеда (Магомета), який народився бл. 570 р. у Мекці в незаможній сім'ї.

У 20—30-х рр. VII ст. завершується організаційна перебудова мусульманської общини в Медині на державне утворення. Сам Мухаммед отримав духовну і світську владу, став військовим ватажком і суддею. За допомогою нової релігії та війська розпочалася боротьба за встановлення нової соціально-політичної структури. Найближчі родичі і соратники Мухаммеда утворили привілейовану групу, яка мала виключне право на владу. У 630 р. Мекка здалася війську Мухаммеда, а все населення прийняло іслам. До моменту смерті пророка майже вся Аравія підпала під його владу. У VII—першій половині VIII ст. були завойовані величезні території (Близький Схід, Середня Азія, Закавказзя, Північна Африка, Іспанія). Виникла величезна за розмірами феодальна імперія, яка очолювалася *халіфами* (заступниками пророка).

Після епохи активних завоювань, коли вся країна так чи інакше залучалася до ведення завойовницьких воєн, що вимагало значної політичної централізації, настає період стабілізації, котрий одночасно був добою розквіту Халіфату. Велика завойовницька політика держави мала своїм наслідком широке розповсюдження представників арабського світу по велетенських просторах євразійського континенту. Саме араби вперше після держав античного світу створили на просторах Близького і Середнього Сходу, Європи торговельно-обмінні шляхи, якими регулярно рухалися каравани з товарами та грошми.

Водночас таке зовнішнє благополуччя нерідко таїло в собі зерна занепаду. Величезна, різноманітна за складом населення середньовічна імперія, яка базувалася на авторитарно-теократичних формах влади, не змогла довго існу-

Він рано осиротів, злидарював, працював наймитом, пастухом. Від матеріальних нестатків і злиднів його позбавило одруження на багатій вдові. Мухаммед увірував у свою велику місію приблизно у 40-річному віці, після першого «одкровення» Бога Аллаха. Тоді він проголосив: «Нема Бога, крім Аллаха, і Мухаммед Пророк його». Близько 610 р. Мухаммед виступив із проповіддю, у якій передрікав швидкий кінець світу і страшний суд, закликав одноплемінників відмовитися від поклоніння ідолам, зібратися у Мекці і поклонятися єдиному богу — Аллаху. Проповідь Мухаммеда була зустрінута недоброзичливо, що змусило його у 622 р. втекти з Мекки до Ясриба, де він знайшов підтримку. Нова релігія згодом перетворилася на могутній суспільний рух. Було встановлене нове літочислення, а Ясриб був перейменований на місто пророка — Медину.

вати як єдине ціле. Починаючи з IX ст., в державному устрої Халіфату відбуваються різкі зміни. Вони полягали в тому, що, *по-перше*, відбулося фактичне обмеження світської влади халіфа. Його заступник — великий візир, спираючись на підтримку знаті, відтісняє халіфа від важелів управління. *По-друге*, зросла роль армії та її вплив на політичне життя. На зміну феодальному ополченню прийшла наймана армія, і халіфи змушені були рахуватися з думкою воєначальників. *По-третє*, посилюються сепаратистські тенденції у провінціях. Влада емірів на місцях стає фактично спадковою.

Розпад Халіфату на емірати та султанати, що стали незалежними державами, призвів до того, що халіф став лише духовним главою мусульман. На кордонах і в окремих володіннях основна маса населення етнічно і культурно була далекою від інтересів та звичаїв безпосередньо арабського світу. Наступ Заходу у формі хрестових походів, боротьба з Візантією, періодичні вторгнення кочових орд підірвали адміністративну впорядкованість, політичну і воєнну могутність держави. Монгольська навала повністю її знищила. Остаточна руйнація Халіфату настає у 1258 р., коли після взяття Багдада останній арабський халіф, захищений у мішок, був затоптаний кінями монгольських завойовників¹.

Суспільний устрій Арабської держави. Особливістю арабського феодального суспільства було те, що там не встановлювався суспільний устрій в такій формі, як у європейських країнах. Права і привілеї представників панівного класу не регламентувалися мусульманським правом. Лише потомки Мухаммеда — сеїди — користувалися деякими привілеями (наприклад правом носити зелену чалму).

Другою особливістю арабського феодального суспільства була суттєва різниця в правах між мусульманами і немусульманами. Народи, які сповідували християнство та іудаїзм (так звані *зіммі*), відокремлювалися мусульманськими законами від «диких» язичників. Вони користувалися автономією, керувалися власними цивільно-правовими нормами, але за злочини вони відповідали згідно із мусульманськими законами. Будь-які угоди цих народів з мусульманами

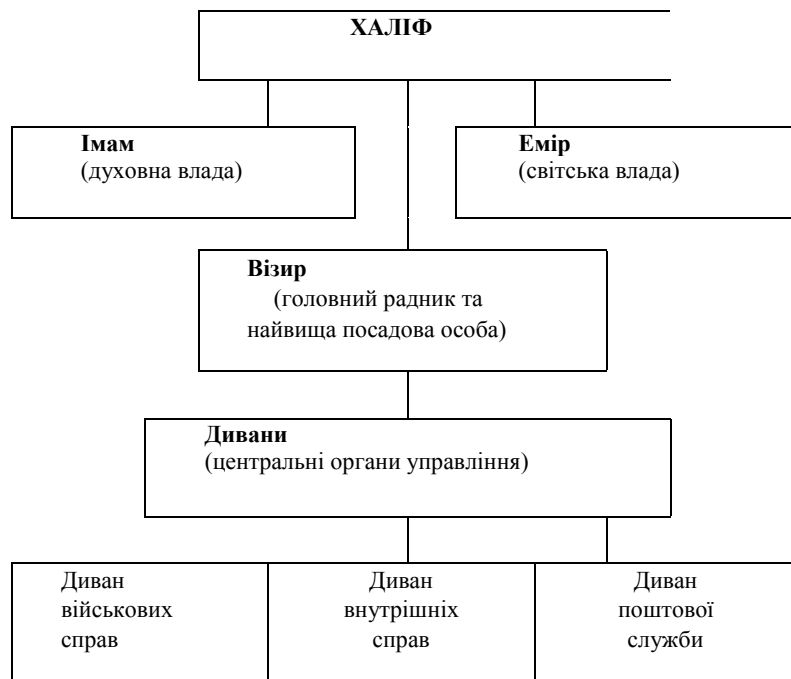
¹ Ця своєрідна страта була проявом особливого ставлення монгольських кочівників до правителів-чужинців, кров яких не можна було проливати на землю.

регулювалися шаріатом. Заборонялися шлюби з мусульманами, їм не дозволялося мати рабів-мусульман, їздити на конях, предписувалося носити особливий одяг тощо.

Нарешті, особливістю суспільної організації Халіфату було те, що в цій феодальній державі зберігалася і навіть процвітало рабство. За законом раби не були суб'єктами права, але насправді було багато відхилень від цього правила. Наприклад, із дозволу свого господаря раб міг укласти з вільною особою цивільно-правові угоди. Це було щось подібне до рабського пекулія у Стародавньому Римі. Звільнення рабів, а особливо мусульман, вважалося богоугодною справою.

За формою *державного устрою* Арабський халіфат був **відносно централізованою теократичною монархією**. В руках *халіфа* знаходилася духовна та світська влада, яка вважалася неподільною і необмеженою. Перші халіфи обиралися мусульманською знаттю, але згодом влада стала

Державний устрій Арабського халіфату

передаватися у спадок за складеним заздалегідь заповітом. При цьому повинні бути реалізовані такі умови. Халіфи мали походити з роду Мухаммеда, бути повнолітніми та не мати тілесних вад. Від них вимагалися певні моральні якості та ступінь освіченості. Для дійсності заповіту потрібна була згода того, хто призначався заповідачем, котра висловлювалася публічно, заздалегідь, за життя халіфа. Влада халіфа могла бути припинена його раптовою смертю, відмовою від влади, фізичною чи моральною нездатністю виконувати свої функції.

Найближчим помічником халіфа і другою особою в державі був *візир*. За мусульманським правом візири могли набувати широкої влади. Тоді вони самостійно управляли країною від імені халіфа, лише періодично звітуючи перед ним. Візири з обмеженою владою були лише простими виконавцями доручень халіфа.

Центральними органами державного управління були спеціальні урядові канцелярії — *дивани*. Диван військових справ відав комплектуванням та озброєнням армії, внутрішніх справ — контролював надходження податків та інших засобів поповнення казни. Диван поштової служби займався доставкою пошти, державних вантажів, керував будівництвом та ремонтом доріг, караван-сараїв і колодязів. Він також виконував функції таємної поліції.

Територія Халіфату поділялася на провінції, які управлялися військовими намісниками — *емірами*. Нерідко вони були представниками місцевої знаті. Помічниками емірів були *наїби*. Дрібніші адміністративні підрозділи (міста, поселення) управлялися посадовими особами різних рангів і назв. Нерідко ці функції покладалися на керівників місцевих мусульманських общин — *шейхів*.

Судові функції в державі були відокремлені від адміністративних: місцеві правителі не мали права втручатися у питання судочинства, а тим більше — нав'язувати суддям власне рішення.

Джерела та система мусульманського права. Як права система, мусульманське право (шаріат¹) виникло і оформилося в межах Арабського халіфату і згодом набуло світового значення. Подібно до римського права, воно розвива-

¹ Мухаммеда мусульмани називали ввічливо *шаріа*, тобто законодавцем.

лося разом з державою — від невеликої патріархально-релігійної общини на початку VII ст. (за часів пророка Мухаммеда) до величезної імперії. *Значення мусульманського права полягає в тому, що після падіння Арабського халіфату воно не тільки не втратило своєї колишньої ролі і впливу, а й набуло «другого життя» — булорецептоване і стало діючим правом у багатьох середньовічних країнах ісламського світу і дійшло до сьогодення.*

Можна відзначити такі основні риси мусульманського права.

По-перше, шаріат із самого початку склався і розвивався як суворо конфесійне право. Воно було органічно поєднане з теологією ісламу, пронизане його релігійно-етичними уявленнями, а тому його норми мали досить виразний синкретичний характер.

По-друге, мусульманське право відзначалося своєю відносною цілісністю. Разом з уявленнями про єдиного Бога Аллаха утвердилася ідея єдиного правового порядку. При цьому на перше місце висувався не територіальний, а конфесійний (релігійний) принцип. Це означає, що істинний правовірний, перебуваючи в будь-якій країні, повинен був дотримуватися шаріату, зберігати вірність ісламу. Це докорінно відрізняло мусульманське право від західноєвропейського, якому був притаманний партикуляризм, національно-територіальна обмеженість, внутрішня неузгодженість.

По-третє, будучи в своїй основі правом конфесійним, шаріат, водночас, відрізнявся від європейського канонічного права. Він регулював не суворо окреслені сфери суспільного буття і церковного життя, а виступав як універсальна, всеохоплююча правова система, яка утвердилася в цілій низці країн Азії та Африки.

Нарешті, варто відзначити і таку його рису, як те, що межа правоздатності і дієздатності за шаріатом визначалася саме конфесійними моментами. Це означає, що мусульмани мали значну перевагу над немусульманами, а чоловіки користувалися вагомими перевагами над жінками.

Джерела права. Найважливішим джерелом шаріату був «Коран». У ньому поєднувалися притчі, молитви, проповіді Мухаммеда із настановами з правових пам'яток Стародавнього Сходу та звичаями доісламської Аравії. «Коран» складався десятиліттями і остаточно сформувався у середині VII ст. У своєму складі цей релігійний талмуд містить

114 глав (сур), поділених на 6219 статей (віршів). Переважна їх більшість належить до сфери міфології, близько 500 — містять приписи щодо правил поведінки мусульманина¹ і лише у трохи більше 80 статей містять правові норми.

Положення «Корану» мають казуїстичний характер і являють собою тлумачення пророка Мухаммеда щодо окремих конкретних випадків. Це — свідчення низької юридичної техніки правотворця і впливу на право соціонормативних регуляторів первіснообщинного ладу. Багато установлень мають невизначений характер і можуть набувати різного змісту залежно від того, що в них конкретно вкладається.

Іншим джерелом мусульманського права була «Сунна» («Священний переказ») — додаток до «Корану». Вона складалася з багатьох оповідань про поступки та благочестиві діяння пророка Мухаммеда. Тут зберігаються перекази про настанови пророка, які збереглися в пам'яті його учнів і які передавалися усно з покоління в покоління. Вона датується IX ст., коли були складені перші шість ортодоксальних збірників цього джерела. «Сунна» містить багато суперечливих положень, які по-різному тлумачилися богословами-правниками. Усі мусульмани, які дотримуються «Сунни», називаються сунітами (всі інші — шиїти).

«Іджма» як джерело шаріату являла собою збірник різних думок та поглядів з релігійних і правових питань, які були висловлені спадкоємцями Мухаммеда (їх нараховується більше 100), а пізніше — найвпливовішими теологами-правниками. Вона наповнена нормами двоякого характеру: з одного боку, це була інтерпретація тексту «Корану» і «Сунни», з іншого — тут містилися формулювання правових норм, які не були пов'язані з Мухаммедом. Вони набували обов'язкового характеру за умови одностайного схвалення їх мусульманськими тлумачниками права. Саме завдяки цьому правовому джерелу в державі створювалися правові норми, пристосовані до зміни умов феодального суспільства, а також такі, що враховували специфіку суспільних відносин у завойованих арабами країнах.

Рішення видатних мусульманських теологів-правників знайшли відображення у «Фетві». Ці законодавці стали

¹ Наприклад, кожен правовірний мусульманин був зобов'язаний сплачувати 1/40 частину своїх доходів від нерухомості на підтримку бідних.

засновниками шкіль мусульманського права, а сама «Фет-ва» більше нагадує збірники судових рішень.

Збірник норм, які передбачали вирішення правових питань за аналогією, мав назву «Кияс». Це одне із найсуперечливіших джерел мусульманського права. «Кияс» твердив так: правило, яке встановлено в «Корані», «Сунні» або «Іджмі», може бути застосоване для розгляду справи, яка прямо не передбачена нормами цих джерел (тобто за аналогією). Позитивною стороною цього правового джерела є те, що воно не тільки дозволяло швидко урегулювати нові суспільні відносини, але й звільняло норми шариату від теологічного забарвлення, долаючи тим самим їхній синкретизм. Водночас в руках мусульманських суддів «Кияс» нерідко ставав знаряддям суддівського свавілля.

Адат — звичаєве право, застосовувалося там, де мали місце прогалини в законах або виникала необхідність враховувати специфіку певного регіону імперії.

Чисто світське право, звільнене від релігійної оболонки, знайшло відображення у *фірманах* та *канунах*, які являли собою укази та розпорядження правителів держави, халіфів. Звичайно, вони будувалися на основі шариату і не повинні були суперечити йому. Такі законодавчі акти стосувалися переважно регламентації діяльності державних органів та регулювали адміністративно-правові відносини влади з населенням.

Шаріат — це досить розвинена, хоча і своєрідна, система феодального права. Мусульмани-юристи викладали право зовсім за іншою системою, ніж римські чи західноєвропейські юристи. І все ж при його аналізі ми будемо виходити із загальноприйнятого поділу на окремі правові галузі та інститути.

Регулювання майнових відносин. У мусульманському праві відсутній поділ на речове та зобов'язальне право. *Суб'єктом права вважався лише один Аллах, а мусульманин розглядався як носій встановлених Аллахом обов'язків.* Виходячи з цього, поняття правоздатності мусульманські правники обходили стороною, а в центрі їхньої уваги перебувала дієздатність особи. Дієздатною була повнолітня людина (повноліття встановлювалося за рішенням суду), яка перебувала «у здоровому глузді» (тобто не була божевільною, слабоумною чи п'яною).

Майнове право було ледве розроблене мусульманськими законодавцями. Особливу категорію у майнових правах

займали речі, які не могли перебувати у власності мусульманина. Це — невідчужувані речі. До них, насамперед, належала земля. В основі питання поземельної власності знаходилася теорія, відповідно до якої земля є надбанням божим, а право розпорядження нею належить наміснику бога на землі, тобто імаму-халіфу. Він може передавати землю у приватні руки із зобов'язанням сплачувати податки за неї. Завойована в інших державах земля є недоторканною для приватних осіб і передається на користь усього мусульманського суспільства. Завойовані землі можуть передаватися окремим особам, зокрема як винагорода за службу, однак лише на праві користування (іноді — довічного), але не на праві власності.

Не визнавалася власність мусульман і на так звані «нечисті» речі (вино, свинина, книги, що суперечать вченню ісламу, зображення богів, картини тощо).

Способами набуття права власності були: загарбання речей, успадкування майна, знахідка речі та перехід речей за договором. Щодо останнього, то досить поширеними були договори купівлі-продажу, найму, дарування, позики, зберігання, оренди, товариства тощо. Не визнавалися договори, укладені шляхом обману, помилково чи шляхом насильства. У такому випадку договори не тільки визнавалися недійсними, але й всі сплачені на їх основі грошові суми чи речі повинні бути негайно повернуті назад.

Праву приватної власності приписувалося божественне походження. Воно розглядалося як постійне та необмежене. Таке твердження виходило з настанов «Корану». Особливий правовий режим мали землі, які складали первісну територію мусульманської релігійної общини (Мекка та прилеглі до неї території). Там дозволялося проживати лише мусульманам, заборонялося рубати дерева, брати землю, займатися мисливством тощо.

На відміну від Західної Європи, феодална власність не мала ієрархічної структури і не була пов'язана з умовами служби. Вона посідала другорядне місце у порівнянні із державною та общинною власністю.

Шлюбно-сімейне право. Шлюб за мусульманським правом вважався договором подібно до торговельних угод. Причому жінка не була стороною в договорі, а вважалася предметом договору. Тому при укладенні шлюбного контракту жінка повинна мати представника в особі свого опі-

куна. Однак формально при укладенні шлюбу згода сторін, зокрема і нареченої, передбачалася.

Шаріат розрізняв три види шлюбу: а) постійний; б) тимчасовий; в) шлюб з невілницею.

Постійний шлюб міг бути укладений одночасно з чотирма жінками. Кожній своїй майбутній дружині жених повинен був виділити особливе майно, і за відмови з нею одружитися він втрачав його половину. Кожна з чотирьох дружин мала право на своє утримання, окреме житло та прислугу. Перешкодою до укладення чи перебування у шлюбі вважалися близькі родинні стосунки, свояцтво, прокляття жінки, яка була звинувачена в перелюбі, ідолю-поклоніння. Шлюб укладався у письмовій формі, а шлюбний акт складався суддею (кадієм) і підписувався двома свідками чоловічої статі.

Тимчасовий шлюб дозволявся лише шиїтам (членам особливої релігійної секти). При його укладенні визначався термін дії шлюбу. Народжені в такому шлюбі діти вважалися законними і успадковували майно нарівні з іншими спадкоємцями. Але дружина не набувала спадкових прав.

Шлюб з невілницями шаріат дозволяв особам, які не мали достатніх засобів для утримання дружини чи дружин з числа вільних осіб. Діти від такого шлюбу вважалися законними, а жінка-невільниця після смерті чоловіка автоматично отримувала свободу.

Що стосується розлучення, то воно допускалося, зазвичай, з волі чоловіка. В усякому разі, чоловік не був зобов'язаний пояснювати приводи до розірвання шлюбу, а мав лише сплатити своїй колишній дружині певну визначену суму. Мусульманське право визначало розлучення чотирьох видів: 1) без пояснення причин, шляхом проголошення чоловіком певних фраз (наприклад тричі промовити слово «талак» або сказати «ти відлучена»); 2) покупкою дружини розлучення у свого чоловіка; 3) розірвання шлюбу кадієм (суддею) з ініціативи дружини, якщо її чоловік не виконує своїх подружніх обов'язків, має фізичні вади, не виділяє їй достатніх засобів на існування, жорстоко поводить з нею; 4) розлучення внаслідок взаємного прокляття. Прокляття проголошується чоловіком перед суддею, коли він вважає, що дитина його дружини є наслідком порушення нею подружньої вірності, але він не може надати

для цього переконливі докази. Жінка зі свого боку теж може таким самим чином доводити клятвою брехливість таких звинувачень. У такому разі шлюб розривається остаточно і безповоротно, оскільки при розлученні іншими способами шлюб міг бути укладений повторно.

Після розлучення жінка повинна була впродовж трьох місяців перебувати в будинку свого колишнього чоловіка, щоб визначилося, чи не вагітна вона. Народжені у шлюбі діти залишалися з батьком.

Спадкове право. Мусульманські юристи надавали спадковому праву особливого значення. При цьому вони нерідко посилалися на слова пророка, який радив: «Вивчайте розділ спадкування, в ньому знаходиться половина знань усього права». Спадкове мусульманське право відрізнялося від європейського тим, що воно передбачало успадкування лише майна і прав померлого, у той час як європейське право, базуючись на стародавньоримському праві, передбачало успадкування як прав, так і обов'язків померлого, його активів і пасивів.

Розрізнялося два види спадкування: за законом і за заповітом. Заповідати можна було лише третину майна. Регулювалася черговість успадкування майна спадкоємцями за законом. При цьому спочатку спадкоємцями ставали особи чоловічої статі, що поділялися на 14 черг, а тоді лише могли вступити в права спадкоємців особи жіночої статі, що поділялися на 9 черг. Кожен із спадкоємців мав право лише на певну частку в спадковому майні. Успадковувана частка жінок була вдвічі меншою, ніж чоловіків. Позбавлялися права на успадкування майна: невірні, оскільки вони не можуть за жодних обставин успадковувати будь-яку власність правовірного; розлучене подружжя; особи, які стали причиною смерті спадкодавця.

Кримінальне право. Норми кримінального права були найархаїчнішими в шаріаті. Загальне поняття злочину було відсутнє, недостатньо розроблені такі інститути, як замах, співучасть, обставини, що пом'якшували чи посилювали вину, рецидив. Була узаконена кровна помста. Кожен, хто уб'є чи смертельно поранить когось, повинен бути вбитий, якщо тільки найближчі спадкоємці вбитого не погодяться простити йому, надаючи можливість відкупитися грошовою сумою. Правило кровної помсти застосовувалося також при нанесенні ран за заздалегідь продуманим планом. У такому разі винного присуджували до сплати штрафу. Але кровна помста не застосовувалася стосовно особи чоловічої статі за поранення, нанесене жінці, а також вільної людини за нанесену рану рабові. Проте вона застосовувалася до мусульманина за поранення ним невірною.

Мусульманські правознавці поділяли злочини на три групи.

До *першої* належали такі, які порушували вказівки самого Мухаммеда. Вони тлумачилися як посягання на «права Аллаха». Тут не допускалося прощення. Сюди належали: богохульство (каралося смертною карою); злочин проти громадського порядку — бунт (карався смертю); опір державним властям (карався важкими покараннями, включаючи і смертну кару); крадіжка (передбачала покарання калічницького характеру — відрубання правої руки а при рецидиві — відрубання лівої руки); розбій (відрубання руки); вбивство в розбій (каралося відрубанням голови чи повішенням); віровідступництво (позбавлення громадянських прав і смертна кара); вживання спиртних напоїв (каралося 40 ударами батога), перелюб чи брехливе звинувачення в

перелюбстві (каралися побиттям камінням).

Другу групу складали протиправні дії, які розглядалися як посягання на окремих осіб. Як вже зазначалося, при навмисному вбивстві акт кровної помсти мав узаконений характер. Якщо хтось без умислу вбив чи смертельно поранив іншого, то мусив відпустити на волю раба-мусуль-манина або поститися протягом двох місяців і, крім цього, сплатити спадкоємцям вбитого викуп, котрий міг бути відстрочений на три роки. «Коран» передбачав застосування принципу таліона за нанесення ран чи каліцтва. Вбивство і нанесення ран не каралися, коли вони здійснювалися при захисті себе, свого майна або життя чи майна інших осіб. Іншими словами, злодія можна було безкарно вбити на місці злочину, якщо той не встиг втекти або був малолітнім чи божевільним. Мала місце колективна відповідальність членів общини, жителів міста, власника земельної ділянки за вбивство за тих обставин, коли вбивця був невідомий.

Злочини першої та другої групи тягли за собою фіксовані та суворі покарання: від смертної кари шляхом повішення, четвертування, утоплення, закопуванням живим у землю до калічницьких покарань і різних форм ув'язнення (у в'язниці, в мечеті чи домашнє ув'язнення).

Третю групу складали дії, які не розглядалися як карні в період становлення Халіфату, а тому про них не йдеться в основних джерелах шаріату. Такі правопорушення стали розглядатися як кримінальні пізніше, в міру того, як майнова і владна верхівка намагалася закріпити існуючий суспільний порядок. До них належали: несплата державних податків, недотримання посту, легкі тілесні ушкодження, обман на ринку, розтрата державних коштів, азартні ігри, бродяжництво, дезертирство під час бою, брехливі свідчення тощо. Покарання за ці та інші правопорушення визначалися тлумаченнями правознавців-теологів чи суддів і були досить різноманітними. Вони мали яскраво виражений класовий характер.

Судовий процес мав, зазвичай, звинувачувальний характер. Справа порушувалася зацікавленими особами, за винятком злочинів, спрямованих проти держави та її органів чи представників. Судові справи розглядалися публічно, як правило, в мечеті, де могли бути присутні всі бажані мусульмани. Сторони вели справу самостійно, без участі адвокатів. Судове представництво допускалося лише в цивільних справах, які повинні були вирішитися в одному засіданні. Процес проходив усно, хоча у деяких цивільних справах згодом стали практикуватися судові протоколи.

Основними судовими доказами були: власне визнання вини, показання свідків, клятви. Особливістю судочинства за шаріатом було те, що судові рішення не розглядалося як остаточне і безапеляційне. У випадку виявлення нових фактів суддя міг переглянути власне рішення, що відкривало простір для суддівської сваволі, підкупу суддів та зловживань.

Формальна оцінка доказів була панівною у судочинстві. Так, повним доказом у справі вважалися показання двох шановних свідків-мусульман. Показання жінок приймалися як половинні докази. При відсутності достовірних чи переконливих доказів застосовувалася клятва, а визнання

вини обвинуваченим, дане ним у повній свідомості, розглядалося як переконливий доказ.

Таким чином, мусульманське право, невід'ємно пов'язане з вченням Мухаммеда — ісламом, є за своєю суттю досить консервативною та закостенілою правовою системою доби феодалізму. Будь-які спроби його реформи наштовхувалися на шалений опір ортодоксальних ісламістів і рішуче придушувалися. Воно було і залишилося юридичною основою принизливого становища жінки в мусульманському світі. Крім того, шаріат став основою для релігійного, соціального та національного пригноблення народів, що входили до складу Арабського халіфату.

Золота Орда: утворення, розвиток, державність і право. Монголо-татарська ранньофеодальна держава утворилася на початку XIII ст. і характеризувалася сильною військовою організацією. Вождь одного з монгольських племен Темучин, підкоривши інші племена, у 1206 р. на курултаї (зібранні родової аристократії) був обраний ханом під іменем Чингіс-хана. Головною метою держави стала широкомасштабна завойовницька політика. Війна заради грабіжництва стала одним із джерел збагачення кочової аристократії. Другою причиною завойовницької політики було намагання правлячої верхівки шляхом перетворення країни на військовий табір та постійного пограбування чужих народів приглушити внутрішні суперечності давньомонгольського суспільства. Однак завоювання не тільки не принесли відчутних вигод для більшості монгольських племен, але й ослабили державу. Монголія продовжувала залишатися відсталою кочівницькою країною.

За часи правління Чингіс-хана та його наступників був підкорений Китай, Середня Азія, Кавказ, Східна Європа, зокрема найбільша та найсильніша на той час східноєвропейська феодальна держава — Київська Русь. Грабіжницькі походи завойовників, котрі перетворили багаті, процвітаючі країни на пустелі, мали тяжкі наслідки для поневолених народів, особливо Стародавньої Русі. Саме героїчна боротьба давньоруського народу послабила наступальні сили загарбників і врятувала від розгрому європейську цивілізацію. Монголо-татарська навала прискорила процес

формування на руїнах Київської Русі двох державницьких центрів — північно-східного, де згодом виникла держава російського народу — Московське царство¹, і південно-західного, на теренах якого ще в 1199 р. було утворено Галицько-Волинське князівство, яке стало правонаступником Київської Русі і продовжило державницьку традицію українського народу.

Величезна імперія Чингіс-хана була охоплена внутрішніми суперечностями. Ще за свого життя її правитель розділив країну між чотирма синами. Старшому синові Джучі дісталися землі, котрі були найвіддаленішими від Монголії, — від Иртіша до причорноморських степів і Криму, Кавказ і Середня Азія. За часів правління внука Чингіс-хана Батія тут в 30—40-х роках XIII ст. утворилася держава Золота Орда зі столицею — містом Сарай у нижній течії Волги.

Свого найбільшого розквіту Золота Орда досягла у другій половині XIII ст.—на початку XIV ст. Саме за цих часів складається її військовий та адміністративно-судовий державний апарат, а державною релігією стає іслам. У 60-х роках XIV ст. Золота Орда впадає у смугу усобиць, які призвели до руйнації держави. Перемога литовсько-руського війська над татарами на Синій Воді у 1362 р. і московського війська на Куликовому полі у 1380 р. призвели до зруйнування Золотої Орди як держави. Вона розпалася на кілька улусів (самостійних державних утворень). У 20-х роках XV ст. з її складу остаточно виділилося Сибірське хан-

¹ У кінці XII — на поч. XIII ст. в Центральній Азії відбулися події, які справили величезний вплив на історію не лише Азії, а й Східної Європи. Вони пов'язані з нашествям монголо-татар. На цьому ґрунті виникає євразійська теорія (її родоначальник — В. І. Вернадський), згідно з якою Московія після завоювання її земель монголо-татарами перетворилася на азійську країну. У її державному устрої стали домінувати азійсько-деспотичні, самодержавні тенденції, які закріпилися в ній на цілі століття. Переїнявши агресивну, експансіоністську програму Чингіс-хана—Батія, вона стала на шлях загарбницьких воєн, поглинувши та підкоривши цілі племена і народи, зруйнувавши їхню державність і культуру. Тим самим Росія мимоволі стала ворогом Заходу. Звідси бере початок теза про вікопомну агресивність росіян, намагання держави зберегти власні колонії всередині країни.

ство, в 40-х роках — Ногайська орда, у 1438 р. — Казанське ханство, у 1433 р. — Кримське¹, а згодом — Казахське, Узбецьке, Астраханське ханства. Остаточна загибель Золотої Орди як держави припадає на початок XVI ст.

У суспільній організації Золотої Орди чітко проглядається система сюзеренітету-васалітету. Великі феодалі (темники, тисячники) володіли становою власністю — землею, пасовиськами, худобою. Від них залежали дрібніші феодалі (сотники, десятники).

¹ *Кримське ханство* — це татарська феодальна держава у Криму, яка існувала в період з 1433 по 1783 рр. Ще в 1223 р. татаро-монголи в результаті переможної битви над русько-половецькими військами на р. Калці вперше захопили кримську фортецю Судак, однак згодом повернулися до Поволжжя. У 1239 р. вони підкорили степову частину Криму. У цей час монгольські правителі використовують степовий Крим як постійне місце своєї кочівлі та зимівлі. У XIII—XIV ст. в Криму існувало намісництво Золотої Орди, столицею якого було м. Солдат (тепер — Старий Крим). У 1433 р. хан Девлет-Хаджі Гірей за підтримки Великого князівства Литовського зумів відокремити Крим і прилеглі землі Північного Причорномор'я в окреме ханство, поклавши початок династії Гіреїв. Столицею держави стало місто Бахчисарай.

За часів правління Манглі-Гірея (1468—1515 рр.) Крим став васалом Османської імперії, яка вела тривалу і виснажливу війну з гену-езьцями, володіння яких були на півострові. У 1475 р. турки вбили останнього готського правителя Саїка і встановили своє панування у містах Кафа (Феодосія), Херсонес (околиці Севастополя), фортецях Гез-лев (Євпаторія), Мангуп, Перекоп, Арабат, Єнікале. З цього часу кримські хани вважалися намісниками турецького султана і навіть отримували від нього платню.

Взаємини українців з кримськими татарами завжди були історично складними. Втративши власну державність, український народ не міг протистояти спустошливим набігам кримчаків, які поставили під сумнів існування українців як етносу, і лише козаки стали цьому на заваді. Водночас саме татари Криму стали першими союзниками Б. Хмельницького у національно-визвольній війні середини XVII ст. Перекопського мурзу Тугай-бея Хмельницький називав близьким другом. В українсько-московських договорах часів Гетьманщини Московією нерідко робилися застереження щодо заборони зовнішніх зносин з Кримом. Російський царизм небезпідставно побоювався зближення українського козацтва з татарами. За Кучук-Кайнарджийським договором Росії з Туреччиною Крим вийшов з-під васальної залежності від Туреччини і потрапив під російський протекторат. Росія цим негайно скористалася, ліквідувавши в 1783 р. державність кримсько-татарського народу, скориставшись при цьому формальним приводом — зреченням хана Шагін-Гірея. Крим увійшов до складу Російської імперії.

На вершині феодальної ієрархії знаходилася кочова аристократія — ханська династія. Другу групу панівного класу складали беки і найони, які належали до великих феодалів. До третьої групи феодалів входили тархани — власники середнього достатку. Останню групу складали дрібні служили феодали — нукери.

Феодально залежне населення складалося із кочівників (карачу), землеробів та міських жителів.

На дні соціальної ієрархії знаходилися раби, кількість яких у державній та приватній власності була величезною.

За формою правління Золота Орда була ранньофеодальною монархією з примітивною структурою державного апарату і наявністю численних пережитків родоплемінних відносин. На чолі держави стояв *хан*. Його оточувала верхівка кочової аристократії, яка спрямовувала і контролювала діяльність глави держави. Це вказує на те, що влада хана не була необмеженою, хоча деспотичні форми і методи правління йому були притаманні.

Впливовим органом державної влади був *курултай* — з'їзд феодальної знаті, який скликався для вирішення найважливіших питань життя країни (вибори хана, організація військових походів, укладення міждержавних договорів тощо). Його скликання, зазвичай, приурочувалося до релігійних свят. *Це був дорадчий орган при ханові*. Характерним в його роботі було те, що на ньому були присутні і брали участь у роботі жінки-аристократки.

Центральними органами галузевого управління були *дивани* (канцелярії).

Провідне місце серед чиновницького апарату посідав *візир* — номінальний глава уряду, якому підпорядковувалися різні відомства та судовий апарат. Серед найвищих посадових осіб перебували чотири улусних еміри (управителі). Старший з них — *беклярбек* — був головнокомандуючим військами і вважався першою особою в державі після хана.

Принципом управління була десяткова система, в основі якої знаходилася військова організація: командирами десятитисячних загонів були *темники*, які одночасно володіли адміністративними та судовими функціями. їм підлягали, відповідно за ієрархією *тисячники*, *сотники* і *десятники*. Місцевими правителями були баскаки зі своїми

канцеляріями і штатом чиновників. Вони наглядали за порядком в країні, сплатою данини та виконанням інших повинностей на користь держави.

Право. Джерелами права Золотої Орди були: а) грамоти, ярлики та розпорядження золотоординських ханів; б) Велика Яса — збірник старомонгольських законів та звичаїв; в) «Сокровенне сказання» — зібрання звичаїв та нормативних актів пізньофеодального періоду; г) закони шаріату; ґ) звичаєве право.

Усім правовим джерелам був притаманний синкретизм права. Зокрема, Яса погрожувала суворою карою тим, хто стрибав через вогонь, стіл, чашку, хто прав одяг або повертався по тій самій дорозі, по якій від'їздив. Під страхом смерті заборонялося проходити по тому місці, де була ставка хана, опускати у проточну воду руку.

При успадкуванні майна старший син отримував більшу частку спадку, а юрта і домашні речі, худоба переходили до молодшого сина, який, одружившись, жив із батьками. Вкуп нареченої був обов'язковим.

Кримінальне право відзначалося надзвичайною жорстокістю. Найменше порушення законів чи звичаїв каралося смертною карою (простою чи кваліфікованою). Крадіжка коня каралася десятиразовою компенсацією. За відсутності коней злодій розплачувався своїми дітьми, а коли і їх не мав — власною головою. За дрібні крадіжки передбачалися тілесні покарання.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Зазначте характерні риси формування державності у арабів.
2. Які чинники обумовили розквіт, занепад, розпад і загибель Арабського халіфату?
3. Чим відрізнявся суспільний устрій Арабської держави від устрою європейських феодальних держав?
4. Яка форма правління була притаманна Халіфату?
5. Назвіть та охарактеризуйте органи влади та управління Арабської держави.
6. Зазначте риси мусульманського права.
7. Назвіть та дайте характеристику джерел мусульманського права.

8. Розкрийте процес регулювання майнових відносин за шаріатом.
9. Шлюбно-сімейне та спадкове мусульманське право.
10. На які групи поділяло злочини право Арабського халіфату? Дайте їм характеристику.
11. Розкрийте процес формування та розвитку держави монголів.
12. Суспільно-політичний устрій Золотої Орди.
13. Розкрийте джерела та риси права Монгольської держави.

Тести-тренінги

1. *Вважаючи себе мав своїм наслідком те, що халіф:*
 - а) вважався номінальним главою держави;
 - б) став лише духовним главою мусульман;
 - в) зосередив найвищі судові функції;
 - г) був координатором дій місцевих правителів.
2. *Права і привілеї представників панівного класу Арабської держави:*
 - а) не регламентувалися мусульманським правом;
 - б) детально регламентувалися нормами права держави;
 - в) залежали від ступеня наближеності до Мухаммеда;
 - г) визначалися родовитістю походження феодала.
3. *Центральними органами державного управління Арабського халіфату були:*
 - а) канцелярії еміра;
 - б) дивани;
 - в) колегії шейхів;
 - г) міністеріали.
4. *Істинні мусульмани були зобов'язані сплачувати одну со рокову частку доходів від нерухомості на:*
 - а) підтримку бідних верств населення;
 - б) будівництво мечетей та інших культових споруд;
 - в) озброєння армії;
 - г) утримання почесної охорони халіфа.

ТРЕТІЙ МОДУЛЬ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА НОВОГО ЧАСУ

Виникнення буржуазної держави і права

1. *Громадянське суспільство як історичний етап у розвитку людської цивілізації.*
2. *Основні тенденції розвитку буржуазної держави.*
3. *Загальна характеристика буржуазного права.*

Література: 1 (с. 309—312; 408—410; 420—421); 2 (т. 2, с. 3—58; 269—297); 3 (с. 219—245); 4 (с. 445—481); 6 (т. 2, с. 1—24); 7 (с. 161 — 179); 8 (с. 279 — 293); 9 (с. 305—332); 10 (с. 282—305); 11 (с. 154—170); 12 (с. 244—267); 13 (с. 247—271).

Становлення громадянського суспільства¹ в державах Європи і Америки розпочинається із середини XVII ст., коли західна цивілізація вступає у нову епоху, яку прийнято називати Новим часом. її зміст характеризується якісно новим станом людського суспільства, яке за своїм соціально-правовим характером стає громадянським.

З історичної точки зору громадянське суспільство як певна форма життєдіяльності людини прийшло на зміну станово-кастовому суспільству, котре домінувало у рабовласницьку та феодальну епохи. На відміну від попереднього, громадянське суспільство засноване на визнанні правової рівності людей. Вперше у багатовіковій історії всі люди, незалежно від їхнього соціального походження і становища, професії чи роду занять,

¹ Діапазон відповідей на запитання, що таке громадянське суспільство, досить широкий. Детальніше з цим студенти знайомляться при вивченні філософії, політології, теорії держави і права, історії вчень про державу і право, конституційного права, державного права зарубіжних країн тощо. Різні дослідники вкладають у це поняття свій теоретичний, філософський, конституційний чи політико-практичний зміст.

юридично були визнані рівними учасниками громадського життя. Соціальними суб'єктами цього суспільства стають *громадяни* (звідси і походить назва цього етапу в історії людства), які мають не тільки обов'язки, але й низку закріплених законом і визнаних державою прав і свобод.

Докорінні перетворення цього часу відбулися під впливом нерозривно пов'язаних між собою соціально-економічних, політичних та ідеологічних процесів, котрі здійснили переворот у свідомості людей, створили відповідну систему цінностей нового суспільства.

До них, у першу чергу, слід віднести *урбанізацію* — небувале зростання міст, які вперше за всю історію людства одержали економічну перевагу над селом, відсовуючи останнє на задній план як в економічній, так і в політичній сфері. Бурхливий розвиток міст, що розпочався ще за доби Середньовіччя, породив так званий «третій стан», соціальну основу якого склали буржуа — міська майнова верхівка. На відміну від середньовічного ремісника, цеховика, буржуазія втрачає тісний зв'язок зі своїм колишнім станом і відчуває себе часткою більшої спільноти — класу чи нації. Як головна зацікавлена верства у загальному русі за зрівняння свобод, особистої і майнової недоторканності, охорону приватної власності, буржуазія, по суті, очолила рух за встановлення безстанового (громадянського) суспільства.

Серед процесів економічного характеру, котрі вплинули на становлення сучасного суспільства, варто назвати *індустріалізацію* — постійно зростаюче використання у виробництві машин, початок якому поклав промисловий переворот в Англії у другій половині XVIII ст. Перехід від мануфактурного до промислового виробництва з використанням машин і сучасних механізмів та технологій означав вирішальну зміну не лише у матеріальних умовах життя людини. Люди західної цивілізації стають першовідкривачами у різних галузях промислового прогресу, вони менш залежні від природи і, що особливо важливо, людина нової епохи вже інакше дивиться на суспільство і природу, по-іншому ставиться до держави і права, вважаючи, що їх можна, а іноді і вкрай необхідно, видозмінювати.

Появі нового мислення сприяло *поширення нових суспільно-політичних ідей*, які об'єктивно обґрунтовували неминучість становлення нового суспільства. На перших порах такі ідеї мали релігійне обрамлення (наприклад пуританізм в Англії). Але вже у XVIII ст. антифеодальна ідеологія

набуває світського характеру. Французьким мислителям доби Просвітництва — Вольтеру, Монтеск'є, Руссо — вдалося у концентрованій формі викласти головні ідеї передової політичної думки того часу. Масова свідомість і культура зазнають неабиякого впливу знань про природу і суспільство, поширення грамотності і засобів комунікацій.

Не можна обійти увагою і такий чинник, як *демократизація політичного життя*. Ідеї мислителів-просвітителів «розкрили очі» на ставлення людей до державної влади. Вона надзвичайно швидко позбавляється в очах людей свого божественного ореолу. Її сприймають раціонально, про неї судять за результатами її діяльності. Зник страх перед нездоланною силою державного монстра. Зовсім не випадково епоха Нового часу принесла у країни вітер революцій — свідомих спроб насильницьким шляхом перевлаштувати світ.

Всі ці передумови сприяли появі *соціального ідеалу нового суспільства, де людина визнається вищою соціальною цінністю, де гарантується та забезпечується економічна, ідеологічна та політична свобода громадян*. Цей ідеал, котрий сформувався на зорі Нового часу, став основним змістом нової епохи, яку цілком справедливо називають епохою громадянського суспільства.

Процес становлення громадянського суспільства відбувався нерівномірно. В авангарді руху за побудову безстанового суспільства йшли розвинуті країни західної цивілізації — Англія, Франція, США. Із запізненням більш як на 100 років до них приєдналися країни західної та східної цивілізацій — Німеччина, Австрія, Італія, Японія, Китай, Туреччина та ін. Після Другої світової війни цей рух охоплює інші країни світу, зокрема і колишні соціалістичні держави.

Досвід будівництва громадянського суспільства нараховує століття. Залежно від ступеня наближеності фактичного стану суспільства до його соціального ідеалу, епоху громадянського суспільства можна поділити на два етапи: а) формування основ громадянського суспільства (середина XVII—середина XX ст.); б) розвиток громадянського суспільства на власній основі (середина XX—початок XXI ст.).

Початок *першому етапові* будівництва громадянського суспільства поклала англійська революція середини XVII ст., французька та американська революції кінця XVIII ст. Основною зацікавленою силою руху до безстанового (громадянського) суспільства була буржуазія. Тому суспільство післяреволюційного періоду стали називати «буржуазним».

З цього часу і до середини XIX ст. буржуазія як економічно найсильніший і політично організований клас виступила в боротьбі з феодалізмом виразником інтересів усього суспільства, виконавши тим самим свою революційну роль.

Але, ставши «на ноги», зміцнивши своє економічне і політичне становище, буржуазія відступає від розуміння соціально справедливого суспільства. Вона звужує його до формальної та юридичної рівності членів цього суспільства. Такий класовий егоїзм зазнав жорсткого протистояння з боку більшості — робітників, селянства, інших соціальних верств, які домагалися не тільки формально-юридичної, а й реальної економічної та соціальної рівності. Як наслідок — майже століття світ потрясли революції та війни.

На *другому етапі* розвитку громадянського суспільства (доба після Другої світової війни) заможні класи були змушені рахуватися із загальнонаціональними інтересами, йти на компроміс задля відвернення нових революцій і громадянських воєн. *Післявоєнний час* — це доба завершення процесу формування основ громадянського суспільства і максимального наближення його до свого соціального ідеалу. Найважчим у втіленні на практиці теоретичної моделі громадянського суспільства є задоволення різноманітних матеріальних і духовних інтересів громадян. У свій час Г. Гегель зазначав, що громадянське суспільство нагадує поле бою: там один інтерес постійно зіштовхується з іншим.

Громадянське суспільство не може самостійно перебороти соціальні конфлікти і тому потребує створення спеціального інституту, який був би спроможним примирити розрізнені інтереси. Таким інститутом виступає держава, яка покликана за допомогою права сприяти подоланню конфліктів і забезпечити оптимальні умови для нормальної життєдіяльності суспільства.

Основні тенденції розвитку буржуазної держави. Громадянське суспільство сприяло появі якісно нового типу держави. На зміну «поліцейській державі» доби феодалізму, котра характеризувалася детальною регламентацією суспільного життя, тотальним державним контролем за населенням, широкими повноваженнями адміністративно-поліцейських органів, приходять «правова держава». Її змістом і призначенням був захист прав людини, дарованих їй природою. Забезпеченню цих прав громадян мав слугувати спосіб розподілу владних повноважень верховної влади в державі: поділ влади на гілки та їх рівновага.

Зрозуміло, перехід від «поліцейської» до «правової» держави був непротриманим і досить тривалим. До середини XIX ст. держава поступово перетворюється на ліберальну, коли їй, за образним висловом Л. М. Бостан та С. К. Бостан¹, відводилася роль «нічного охоронця» підприємницької діяльності буржуазії. Мається на увазі, що вона здійснювала лише охоронні функції, не втручаючись у приватноправові відносини.

На той час ідея правової держави включала в себе захист суспільства і особи від державної влади, всевладної державної машини. Як мінімум, ставилося завдання — домогтися нейтральності держави у суспільних відносинах. Адже як при рабовласництві, так і при феодалізмі держава виступала цілком на боці правлячих верств, як карально-охоронна сила існуючого ладу.

Із середини XIX ст. до охоронної функції держави додаються (щоправда, зі значними обмеженнями) соціальні функції. Поступово долається негативне ставлення до держави як до інституції, що протистоїть людині. До її обов'язків долучається забезпечення соціально зорієнтованої економіки, залагодження соціальної нерівності. *Вперше громадянське суспільство надає громадянам можливість впливу на державну владу через участь у роботі представницьких установ парламентського типу.*

Після Другої світової війни, коли громадянське суспільство досягло відповідного рівня зрілості, держава набуває «соціального» обличчя. Сучасна соціальна держава повинна забезпечувати кожному громадянину гідні умови життєдіяльності, соціальну захищеність, участь в управлінні виробництвом, а в ідеалі — однакові життєві шанси і можливість для реалізації себе як особистості.

Форми держави. За своєю формою держава старого суспільства була *абсолютною централізованою монархією з унітарною формою територіального устрою*. Свого часу вона відіграла позитивну роль у суспільному прогресі, у формуванні буржуазних націй. Але якщо сама форма державно-територіального устрою задовольняла потреби «третього стану» (буржуазії), то форма правління і особливо політичний режим вступили у суперечність з інтересами більшості населення. Недемократичні, часом деспотичні, форми і методи, якими монархічні структури здійснювали

¹ Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — К., 2004. — С. 294.

свою владу, призвели до того, що абсолютизм став оплотом, символом і водночас виразником усього застарілого, консервативного, антинародного.

У боротьбі з абсолютною монархією встановлювалися принципи народного правління:

— верховенство законодавчих органів, які базувалися на народному представництві (парламент, конгрес, сейм);

— поділ влади в державі та їх взаємна рівновага.

У країнах, де не вдалося цілком усунути старі класи, в першу чергу, дворянство, від влади або де значні їх прошарки поповнили ряди буржуазії, формується правлячий союз дворянства і буржуазії. Політичним відображенням його стає дуалістична монархія (Англія) або конституційна монархія (Франція). Подальша політична боротьба, яка нерідко супроводжувалася революціями (Франція) призвела до перетворення дворянсько-буржуазної на буржуазну парламентську монархію (Англія) або республіку (Франція).

По-іншому формувалася буржуазна державність США, яка починалася фактично «з чистого листа» (за відсутності стійких феодальних відносин). Тут державні форми з самого початку ґрунтувалися на трьох основних принципах: республіканізмі, федералізмі та демократизмі. Той факт, що в інших країнах (зокрема континентальної Європи) ці принципи взяли гору лише через багато років, говорить про суперечливий характер їх соціально-економічного і політичного розвитку.

Після Другої світової війни республіка стає панівною формою правління у більшості країн світу.

Основною тенденцією розвитку форми державно-територіального устрою стало *домінування унітаризму*, котрий зміг пристосуватися до потреб нового суспільства. Свідченням цього є його конституційне закріплення в багатьох країнах світу. Федерація, котра найбільше відповідає внутрішньому змістові громадянського суспільства, оскільки саме вона більшою мірою дозволяє забезпечити фактичні права і свободи громадян на місцевому рівні, дотепер не одержала значного поширення у світі.

Одночасно продовжує існувати і така архаїчна форма державно-територіального устрою, як *імперія*. У своєму класичному вигляді імперії, успадковані від станово-кастової епохи, прийшли до свого закономірного фіналу і розвалилися після закінчення Першої світової війни (Російська, Німецька, Австро-Угорська, Османська). Інша, завуальована, імперія проіснувала аж до 60-х рр. минулого століття. Йдеться

про величезні колоніальні імперії в Азії та Африці, що продовжували існувати за фасадом таких унітарних і демократичних держав, як Франція і Великобританія.

В епоху громадянського суспільства змінюється значимість елементів форми держави. На відміну від попередньої епохи, форма реалізації державної влади стала більше залежати не так від форми правління, як від форми політичного режиму. На цьому тлі у державно-політичне життя надовго входить протистояння демократизму і тоталітаризму.

Тоталітаризм, націлений на повну перебудову громадянського суспільства, став своєрідною «візитною картою» історії ХХ століття. Пристосовуючись до умов окремих країн, він проявився у вигляді державності фашистсько-нацистського типу (Італія, Німеччина, Угорщина, Іспанія тощо) та більш поширеного комуністично-соціалістичного типу (СРСР, соціалістичні країни Східної та Південно-Східної Європи, Китай, Куба та ін.). Щодо останніх, то існування в цих країнах тоталітарних режимів було закономірним наслідком ідеології диктатури пролетаріату і соціалістичної перебудови суспільства.

Як показала історія, тоталітаризм виявився недовговічним і був зруйнований або в результаті Другої світової війни, або в ході внутрішніх перебудовних явищ наприкінці ХХ ст. Але він сформував цілісний державно-правовий уклад з особливим деформуючим впливом на стан суспільства, його рудименти ще мають прояви у низці держав світу.

Загальна характеристика буржуазного права. Становлення громадянського суспільства, яке докорінно змінило державу, не могло не відобразитися на праві, незважаючи на його консерватизм і малу рухливість. Англійська і французька революції стали серйозним випробуванням на міцність правової надбудови суспільства, яке залишилося від Середньовіччя. Новий правовий порядок став ґрунтуватися на: а) визнанні загальної рівності всіх людей від народження; б) на рівності всіх громадян перед законом.

Оскільки новий правопорядок був зумовлений якісно новими суспільними відносинами — буржуазними, то і право нового типу стало визначатися як буржуазне право.

Нове становище особистості в суспільстві та державі, що склалося на початковій стадії громадянського суспільства, вплинуло на сутність права, яке стало будуватися на якісно нових принципах.

1. *Принцип індивідуалізму.* Він став відображенням розкріпачення особистості, її звільнення від станових, корпоративних, цехових та інших феодальних рамок. Це знайшло своє вираження вже в перших правових актах Великої Французької буржуазної революції, насамперед, у «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.), де головним суб'єктом права стає людина як особистість, її права та свободи. Права людини, відображені в юридичних документах (наприклад «Декларація незалежності» США, 1776 р.), стали розглядатися як природні, священні, невідчужувані. Вони підкріплювалися низкою гарантій прав громадянина у публічній і приватній сферах.

2. *Принцип свободи.* Йдеться про свободу не лише як виразника загальнолюдського гуманістичного ідеалу, а і як складової частини громадянського суспільства: економічні свободи, соціальні, політичні, релігійні тощо.

3. *Принцип законності.* З одного боку, це — рівність усіх перед законом, а з іншого — закон має виступати як регулятор всіх суспільних відносин. Він надає суспільству стабільності і відкидає будь-яке феодальне свавілля і беззаконня. Саме буржуазія прагнула створити суспільство, котре базувалося б на правопорядку. Вона потребувала стабільності, тому цей принцип став умовою не тільки реалізації політичних і громадянських прав, гарантією демократичних інститутів влади, але й стабільності всього економічного життя.

4. *Принцип верховенства права.* Якщо раніше право народжувалося з настанов держави, а його творцями були правителі та їх оточення, то відтепер творцем права стає народ. Його суверенітет у цій сфері виявляється через представницькі законодавчі органи — парламенти.

Буржуазне право являє собою сукупність встановлених чи санкціонованих державою норм і правил поведінки, покликаних захищати основи буржуазного способу виробництва, в першу чергу — приватну власність, і регулювати суспільні відносини в державі.

У процесі свого становлення та розвитку буржуазне право набуло таких рис. *По-перше*, буржуазне право являло собою, насамперед, рецептоване право попередніх епох (рабовласницької та феодальної). Воно виникло не на порожньому місці, а сформувалося на підвалинах добуржуазних правових систем, які функціонували в суспільстві, котре вже знало і відносини приватної власності, і ринкові

відносини, і досить високий рівень юридичної техніки. Тому значна частина норм середньовічного і навіть рабовласницького права (наприклад римського права) увійшла в оновленому вигляді до нового, буржуазного права. Від «старого» права було відкинута лише те, що суперечило економічним, політичним та гуманітарним потребам нового суспільства або ускладнювало подальшу еволюцію самої правової системи.

По-друге, буржуазне право виникло у вигляді інтегрованих національних правових систем. Воно успішно подолало середньовічний партикуляризм, стало уніфікованим не лише в межах власних держав, а й увібрало в себе правові досягнення інших країн і народів. У результаті виникають і розвиваються інтернаціональні правові системи.

По-третє, право набуло характеру системи законодавства і системи права. У своєму зародковому вигляді така риса права зустрічається у станово-кастовому суспільстві. Тепер законодавство стало основним джерелом права, а його узгодження, удосконалення та кодифікація стають головними у правотворчій діяльності буржуазних держав.

По-четверте, відбувається організаційне оформлення галузей права. Поряд з такими «старими» галузями, як цивільне, кримінальне право, виникають нові, притаманні лише буржуазному періоду галузі: конституційне (державне), акціонерне, банківське, страхове, митне право та ін.

Набувши таких загальних рис на етапі переходу від станово-кастового до громадянського суспільства, буржуазне право продовжувало розвиватися. Поширення ринково-економічних зв'язків по всій земній кулі спричинило інтернаціоналізацію не тільки економічного, а й правового життя. Стала виявлятися тенденція подолання колишньої самоізоляції правових систем різних країн, посилення їх взаємодії, інтеграції та створення світових правових сімей.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Коли громадянське суспільство розпочало процес свого становлення?
2. Назвіть та дайте характеристику процесам, які кардинальним чином вплинули на формування громадянського суспільства.
3. У чому полягав соціально-правовий ідеал нового суспільства?

4. На які етапи можна поділити будівництво громадянського суспільства в цивілізованих державах світу? Дайте їм характеристику.
5. З чим образно порівнював громадянське суспільство Г. Гегель?
6. Проаналізуйте, як відбувався перехід від «поліцейської» до правової держави.
7. Назвіть принципи народного правління.
8. Що таке тоталітарна держава? Наведіть приклади.
9. Назвіть та охарактеризуйте принципи буржуазного права.
10. Дайте визначення буржуазного права.
11. Які риси притаманні буржуазному праву?

Тести-тренінги

1. *Становлення громадянського суспільства в державах Західної Європи відбулося під впливом:*
 - а) урбанізації;
 - б) поширення нових суспільно-політичних ідей;
 - в) демократизації політичного життя;
 - г) все разом узятє.
2. *Які з названих соціальних верств були найзацікавленішими в побудові безстанового суспільства:*
 - а) буржуазія;
 - б) селянство;
 - в) духовенство;
 - г) цехові ремісники.
3. *Громадянське суспільство надавало громадянам можливість впливати на діяльність державної влади шляхом:*
 - а) контролю її доходів і видатків;
 - б) участі в роботі представницьких установ парламентського типу;
 - в) періодичної звітності посадовців перед громадянами;
 - г) застосування імпичменту щодо високих урядовців.
4. *Які з перерахованих принципів буржуазного права до нього не належать:*
 - а) принцип індивідуалізму;
 - б) принцип незміненості суддів;
 - в) принцип законності;
 - г) принцип свободи;
 - г) принцип верховенства права.

Становлення та розвиток буржуазної держави в Англії

1. *Англійська революція та її вплив на формування держави нового типу.*
2. *Формування конституційної монархії.*

Література: 1 (с. 309—312; 408—410; 420—421); 2 (т. 2, с. 3—58; 269—297); 3 (с. 219—245); 4 (с. 445—481); 6 (т. 2, с. 1—24); 7 (с. 161—179); 8 (с. 279—293); 9 (с. 305—332); 10 (с. 282—305); 11 (с. 154—170); 12 (с. 244—267); 13 (с. 247—271).

Будь-яка революція визріває всередині суспільства у той час, коли соціально-економічний розвиток вступає у суперечність із відсталою політичною структурою, яка його стримує. Це однозначно призводить до виникнення загальнонаціональної кризи, наслідком якої є визрівання революційної ситуації. Це — перше правило революції.

Виникненню капіталізму в Англії передувало так зване первинне нагромадження капіталу, суть якого полягає у створенні двох основних умов, без яких не може мати місця капіталістичний спосіб виробництва: наявність ринку дешевої робочої сили та нагромадження так званого «стартового капіталу», необхідного для організації виробництва. Первинне нагромадження капіталу в Англії було пов'язане з позбавленням селян землі, розоренням ремісників, секуляризацією церковного майна. Селянство як клас було практично ліквідоване в процесі так званого «огороджування земель». Ці землі скуповувала розбагатіла міська буржуазія. Поряд з процесом «огороджування» відбувалося «очищення» земельних ділянок від дрібних фермерів з метою збільшення розміру поміщицьких землеволодінь, які потім здавалися в оренду і перетворювалися на пасовиська для

овець, оскільки овеча вовна ставала сировиною для мануфактурного виробництва.

Таким чином, капіталізація сільськогосподарського виробництва відбувалася, з одного боку, шляхом виникнення великих товарних господарств, а з іншого — шляхом штучного банкрутства дрібних землевласників та орендарів.

В Англії буржуазний розвиток охопив усі найважливіші сфери виробництва. На той час політична система держави була чисто феодальною. Буржуазія, «нове дворянство» були невдоволені тотальним контролем з боку держави за їхнім підприємництвом. Постійне роздратування викликало відверте вимагання грошей під виглядом нових податків, поборів, позик, мита та ін. Предметом гострої критики стала система управління державою, зокрема діяльність позасудової юстиції в особі Високої комісії та Зоряної палати, постійна зневага до судів з боку королівської адміністрації, зловживання і корупція чиновників, ігнорування парламенту тощо.

Друге правило революції говорить про наявність у суспільстві рівня свідомості людей, здатних до кардинальних змін. В Англії ідеологічною основою революції став пуританізм — рух, який спрямовувався проти англійської церкви, а відтак — проти всього архаїчного, феодально-абсолютистського.

За третім правилом революції були необхідні соціальні сили — організатори, керівники і рушійна сила революції. В Англії, крім торговельно-промислової буржуазії, на капіталістичний шлях розвитку перевела свої господарства значна частина дворянства. Землеволодіння «нового дворянства» (джентрі) були вже не феодальною, а буржуазною власністю. Економічно сильний клас буржуазії в політичному плані був майже безправним, оскільки політична влада належала феодальному дворянству. Абсолютистсько-феодальний лад Англії уже не задовольняв ні буржуазію, ні нове дворянство. На цій основі виникає союз буржуазії із джентрі для спільної боротьби проти феодалізму.

З іншого боку, англійське селянство, яке складалося із вільних власників, орендарів, наймитів, досить гостро відчувало сваволлю влади під час збирання податків, у судах. У їхніх садибах нерідко ставили на постій загони королівської армії. Через усю Англію прокотилася хвиля се-

лянських повстань, заворушень, масових виступів. Злидні і безробіття охопили робітничі маси. Населення майже повністю припинило сплату податків.

Англійські правителі у такій «вибухонебезпечній» ситуації продовжували правити по-старому. Вони добивалися права збирати податки без санкції парламенту, прагнули мати сильну армію, за допомоги якої можна було тримати в покорі всіх невдоволених існуючим режимом. Представники нового дворянства і буржуазії в парламенті утворили парламентську опозицію.

Протистояння старих і нових сил англійського суспільства знайшло відображення у конфлікті між парламентом і королем, котрий досяг апогею за часів правління Карла I. У 1628 р. парламент розробив і подав на затвердження королю **«Петицію про права»**:

— ніякі податки не можуть запроваджуватися королем без згоди парламенту;

— нікого із підданих не можна заарештувати, ув'язнити чи позбавити власності без судового процесу;

— не підлягає покаранню той, хто відмовиться від сплати незаконних податків.

«Петиція» містила й інші вимоги, що були спрямовані проти свавілля королівської адміністрації. У ній відображене одне з головних питань буржуазної революції — обмеження прав королівської адміністрації і прерогатив королівської влади.

Під тиском обставин Карл I підписав «Петицію», але досить скоро від неї відмовився, а в 1629 р. розпустив парламент. Для Англії це було політичне зухвальство. На цей самий час в країні відбувалися масові переслідування пуритан, які виступали за незалежність церкви від держави. Переслідування інакодумців призвели до масової еміграції до Америки.

Доба 11-річного безпарламентського правління була ознаменована безконтрольним свавіллям влади і поглибленням кризи. Розпочата непопулярна в народі війна з Шотландією призвела до ще більшого спустошення казни. Карл I був змушений звернутися до парламенту. Однак скликаний у квітні 1640 р. парламент не тільки не підтримав короля, а й висунув зустрічні вимоги — покарати посадових осіб за зловживання владою та своїм службовим становищем. 5 травня 1640 р. король розпустив парламент. Квітнево-

травнева сесія англійського парламенту отримала назву «короткий парламент».

У листопаді 1640 р. Карл I був змушений знову скликати парламент, який цього разу функціонував по 1653 р., доставши назву «довгого парламенту». *Скликання «довгого парламенту» стало початком революції в Англії. Чому?*

По-перше, за складом депутатського корпусу парламент в цілому, а особливо його нижня палата, був антиабсолютистським. По-друге, щоб запобігти можливому його розпуску, парламент прийняв «Трирічний акт» (1641 р.), який передбачав скликання його один раз на три роки незалежно від волі короля, і закон регламентного характеру, за яким заборонялося переривати, відкладати засідання чи розпускати парламент. По-третє, спеціальними актами парламент скасував «Зоряну палату» і «Високу комісію». Нарешті, в кінці 1641 р. ним приймається «Велика ремонт-страція», де йшлося про політичну відповідальність посадових осіб перед парламентом. Таким чином, *прийняті «довгим парламентом» акти були спрямовані на обмеження королівської влади та установа в державі конституційної монархії.*

Король, який не бажав йти на поступки, у 1642 р. розпочав війну проти парламенту, котра закінчилася через чотири роки повною поразкою його війська і полоном монарха. Політична влада перейшла до рук інDEPENDENTІВ — представників середньої та дрібної буржуазії. Їх лідером був Олівер Кромвель. 4 січня 1649 р. палата общин проголосила себе носієм верховної влади в Англії. Її постанови мали силу закону без санкції короля і палати лордів. За рішенням особливого верховного суду (135 осіб) 30 січня 1649 р. Карл I, звинувачений у державній зраді «як тиран, зрадник і убивця, відкритий і нещадний ворог англійської нації», був засуджений до смертної кари. 30 січня 1649 р. він був публічно страчений «шляхом відсікання голови від тіла». Наприкінці березня того самого року королівське звання і палата лордів були скасовані.

Конституційне закріплення нової республіканської форми правління було здійснене Актом 19 травня 1649 р., згідно з яким у державі встановлювалася нова система влади, її головним елементом став однопалатний парламент, який зосередив у своїх руках практично всю повноту державної влади. У результаті *королівський абсолютизм*

змінився «парламентським абсолютизмом». Найвищавиконавча влада передавалася Державній раді у складі 41 особи, які обиралися парламентом на один рік.

Таким чином, наслідком перших років глибоких революційних перетворень в Англії стало проголошення та встановлення першої в історії держави республіки. Однак політична система індепендентської республіки була нестабільною:

— індепенденти, отримавши великі земельні маєності з числа конфіскованих королівських земель і землеволодінь роялістів, перетворилися на великих землевласників. Вони прагнули припинення революції і захисту своєї власності;

— масове невдоволення виявляло селянство, яке не тільки не отримало бажаної землі, а навпаки, їхнє соціальне становище різко погіршилося;

— активізувалися контрреволюційні промонархічні сили;

— армія Кромвеля із революційного війська перетворилася на каральний механізм, ставши, по суті, антинародною.

За таких умов для правлячої сили в країні — індепендентів — єдиним виходом для збереження влади було встановлення військової диктатури. У грудні 1653 р. О. Кромвель розпустив парламент, зосередивши владу у своїх руках. Новий державний режим був закріплений конституцією від 16 грудня 1653 р. під назвою «Знаряддя управління». Конституція відновила парламент. Вона надала законодавчих повноважень лорду-протектору і народу, представлених в однопалатному парламенті. Виконавча влада вручалася лорду-протектору і Державній раді. Сам Кромвель наділявся досить широкими повноваженнями, які мало чим відрізняли його від монарха. Таким чином, «Знаряддя управління» закріпило особисту диктатуру Кромвеля, яка відображала інтереси буржуазії і джентрі. Сам політичний режим у державі одержав назву *протекторату Кромвеля*.

Проголошення республіки у травні 1649 р. було апогеєм буржуазної революції в Англії. Вона поступово йде на спад, а із встановленням протекторату Кромвеля спостерігається зворотний хід революції від республіки до монархії. У 1657 р. парламент приймає рішення про відновлення палати лордів. Було зрозумілим, що особиста влада представника індепендентів Кромвеля не буде довговічною. Вона

базувалася виключно на авторитеті та особистому впливі лорда-протектора. Після його смерті у 1658 р. і невдалих спроб його сина Ричарда утримати в своїх руках владу в 1660 р. рішенням парламенту в Англії відновлюється конституційна монархія, а королем проголошується син страченого правителя Карл II Стюарт.

Формування конституційної монархії в Англії стало підтвердженням того, що нова влада, а тим більше, нова форма правління може бути встановлена, але для її закріплення і поширення необхідні відповідні умови. Повалена в ході буржуазної революції абсолютна монархія через республіку і диктаторський режим врешті-решт поступилася місцем іншому виду монархії — обмеженій (конституційній). За загальним правилом, залежно від історичних обставин, конституційна монархія теж не є сталою, і у своєму розвитку набуває різних політико-правових форм — стає або *дуалістичною*, або *парламентською*. Історія англійської державності — тому підтвердження.

Реставрація королівської династії Стюартів не забезпечила тривалого компромісу між буржуазією і джентрі — з одного боку, та феодалним дворянством — з іншого. Переслідувалися і піддавалися репресіям учасники революції, відновилися англіканська церква, Таємна рада та інші до-революційні абсолютистські механізми влади. Парламент став ареною політичного протиборства прихильників короля та опозиції. У ньому сформовуються два політичних угруповання: а) *торі*¹, представлені придворною аристократією, великою буржуазією та духовенством; б) *вігі*², які

¹ *Tori* — британська політична партія XVII—XIX ст. Виступали за посилення абсолютизму і зміцнення позицій католицької церкви. У новій політичній системі (з 1720 р.) створили партію, яка представляла інтереси земельної аристократії та англіканського духовенства. У 1867 р. на основі партії торі створено *Консервативну партію*.

² *Вігі* — політична партія в Англії XVI—XIX ст. На початку так позначали шотландських пресвітеріан. Згодом вігами стали називати парламентське опозиційне угруповання, яке відображало інтереси торгово-фінансових кіл і нового дворянства. Виступали за обмеження влади монарха, посилення впливу парламенту на державні справи і забезпечення громадянських прав людини. Вігі стали головними організаторами перевороту 1688—1689 рр., внаслідок якого було остаточно закріплено верховенство парламенту над королівською владою і встановлено режим конституційної монархії. У 1839 р. партія вігів перетворена на *Лейбористську партію*.

відображали інтереси купців, фінансової та промислової буржуазії. Виникнення парламентських угруповань поклало початок буржуазній двопартійній системі правління яке Англії, так, згодом, і в інших державах.

Тривалий час віги були в опозиції. Однак у 1679 р. на парламентських виборах вони отримали перемогу і провели закон, якому судилося стати складовою частиною неписаної англійської конституції — *«Habeas corpus akt»* («Акт про краще забезпечення свободи підданих і про попередження ув'язнень за морями»). Він був покликаний обмежити можливість таємної розправи короля з прихильниками опозиції. Але фактично закон набув значно більшого значення — став одним із конституційних документів, який містив у собі дієві гарантії недоторканності особи. Цей документ втілював у собі такі вимоги: а) презумпція невинуватості; б) дотримання законності при затриманні підозрюваного; в) швидкий і оперативний суд, який здійснювався за належною процедурою і за місцем правопорушення; г) відповідальність посадових осіб за недотримання закону.

Спираючись на додатково опрацьовані джерела і в першу чергу, на сам закон *«Habeas corpus akt»*, необхідно дати його детальний аналіз.

Скликаний у 1679 р. парламент вігів через два місяці був розпущений. Карл II неодноразово застосовував такий прийом, намагаючись зробити парламент «кишеньковим», тобто слухняним.

Політика Стюартів стала загрожувати зворотним перерозподілом земель, захоплених під час революції буржуазією і новим дворянством. На основі протидії цьому обидва парламентських угруповання на короткий термін об'єдналися і в 1688 р., через три роки після коронації нового короля Якова II, в державі відбувся двірцевий переворот, що ввійшов в історію під назвою **«Славна революція»**. Парламент звинуватив Якова II у спробі відновити монархію, реставрувати католицизм, у результаті чого він був позбавлений влади. На його місце був коронований Вільгельм Оранський (зять Якова II, пітатгальтер Голландії). Він і його дружина Марія вперше були проголошені парламентом правителями Англії.

«Славна революція» завершила оформлення компромісу між фактично панівною в найважливіших сферах сус-

пільства буржуазією і офіційно правлячою земельною аристократією.

Політичним результатом державного перевороту 1688 р. став початок утвердження в Англії конституційної монархії, яка одержала закріплення у двох парламентських актах — «Біллі про права» та «Законі про престолоспадкування».

Головне значення «Біллі про права» (1689 р.) полягає в затвердженні верховенства парламенту в галузі законодавчої влади і фінансової політики. Це означає що:

— будь-який закон чи податок виходять лише з парламенту і затверджуються ним;

— будь-кому, зокрема і королю, заборонялося призупиняти дію законів без згоди парламенту;

— вибори до парламенту мали бути вільними, а термін його повноважень визначався трьома роками (пізніше — сімома роками).

«Білл» став, по суті, конституцією Англії. Він заклав фундамент конституційної монархії, а Вільгельм Оранський став першим монархом, який одержав корону від парламенту. Англійський парламент став найвищим представницьким органом у державі. Король набув значних повноважень у галузі виконавчої і судової влади, а також разом з парламентом брав участь у законодавчому процесі.

У 1701 р. приймається «Закон про престолоспадкування», який став наступним кроком у становленні конституційної монархії. У ньому важливе місце відводиться порядку спадкування престолу в державі після бездітних Вільгельма Оранського і його дружини. Ключовими в законі стали два положення, які уточнювали прерогативи найвищої державної влади. Одне з них встановлювало *контрасигнатуру* — процедуру, яка передбачала дійсність актів, виданих королем, за умови його підпису відповідним міністром. Друге положення стосувалося встановлення принципу незмінюваності суддів (до цього часу судді призначалися і звільнялися королем). Відтепер судді призначалися короною, але усунуті з посади могли бути лише ухвалою обох палат парламенту. Тим самим *судова влада відокремлювалася від виконавчої*.

Отже, на межі XVII—XVIII ст. в Англії встановлюється обмежена (конституційна) монархія. Вона мала вигляд дуалістичної монархії, тобто такої, у якій існували два органи державної влади: законодавчий, представлений парла-

ментом, і виконавчий, уособлений королем. *В руках монарха залишалася сильна виконавча влада, відповідальний перед ним уряд і право абсолютного вето щодо актів парламенту.*

Становлення парламентської монархії. У XVIII ст. головними напрямками еволюції британської монархії були: а) подальше обмеження королівської влади; б) утвердження нових принципів взаємин виконавчої і законодавчої влади. Мається на увазі становлення так званого «відповідального уряду».

Найважливішою особливістю цих змін було те, що вони, зазвичай, не були оформлені будь-якими новими конституційними актами, а склалися в процесі політичної практики як результат суперництва двох партій за право сформувати «уряд Його Величності». *Саме конституційні угоди, а не акти конституційного значення стали правовою основою нового різновиду монархії — конституційної.*

Монарх залишався главою держави, але поступово ставав лише номінальним главою виконавчої влади. Король Георг I (1714—1727 рр.), який не знав англійської мови, припинив відвідувати засідання свого кабінету (зібрання королівських міністрів), що надалі призвело до важливих політичних наслідків.

По-перше, відчуження (а точніше — самовідчуження) правителя від свого кабінету сприяло зосередженню функцій керівництва кабінетом в руках « першого міністра » короля (прем'єр-міністра). Кабінет міністрів почав діяти від «імені Його Величності», а фактично — самостійно. Маючи право впливу на свій кабінет, король користувався ним не часто.

По-друге, право вето короля щодо рішень парламенту в нього ніхто не відбирав, але з 1707 р. воно перестало застосовуватися.

По-третьє, звужувалося питання про відповідальність виконавчої влади перед парламентом. Для міністрів була відкрита можливість обиратися до складу депутатів палати общин і тим самим представляти там кабінет міністрів.

По-четверте, став утверджуватися принцип формування кабінету на однопартійній основі. Партія, котра перемогла на парламентських виборах, формувала діючий кабінет, інша — утворювала парламентську опозицію і формувала так званий «тіньовий кабінет».

Нарешті, в кінці XVIII ст. встановлюються ще два політичних правила: в разі втрати кабінетом міністрів довіри парламенту він міг або піти у відставку в повному складі (солідарна відповідальність), або розпустити палату обцин і призначити нові вибори. Так виникла система взаємних стримувань палати обцин і кабінету міністрів.

Таким чином, упродовж XVIII ст. в Англії сформувалася парламентська монархія, в основі якої знаходилися дві важливі риси британського парламентаризму: а) партійне правління; б) регулярна зміна кабінету міністрів, залежно від схвалення його політики в палаті обцин.

У XVIII—XIX ст. поряд з еволюцією форм правління і політичного режиму відбулися зміни в державному устрої країни. Після оформлення так званої унії з Шотландією (1707р.) та Ірландією (1801р.) англійський парламент поширив свою владу на всю територію Британських островів. Нові регіони одержали свою кількість місць у парламенті. Крім цього, Шотландія зберігала власну правову і судову систему, а також пресвітеріанську церкву. З 1801 р. нове державне утворення одержало назву «Об'єднане королівство Великобританії та Ірландії».

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть причини буржуазної революції в Англії.
2. Яке політичне питання буржуазної революції знайшло відображення у «Петиції про права»?
3. Чому скликання Довгого парламенту в Англії вважається початком буржуазної революції?
4. Яким правовим актом була закріплена республіканська форма правління?
5. Назвіть причини встановлення протекторату Кромвеля.
6. Назвіть основні положення «Habeas corpus akt».
7. У чому полягає політичне значення «Славної революції»?
8. Чому «Білль про права» називають ще конституцією Англії?
9. У чому суть дуалістичної монархії?
10. Що таке контрасигнатура?
11. Коли і за яких обставин Англія отримала назву «Об'єднане королівство Великобританії та Ірландії»?

Тести-тренінги

1. *«Петиція про права» 1628р. містила такі положення:*
 - а) проголошувала демократичні права та свободи;
 - б) забороняла розташовувати на постійні застави королівської армії;
 - в) забороняла збір податків на користь казни;
 - г) забороняла арешти депутатів парламенту.
2. *Офіційно Англія отримала назву Великобританія:*
 - а) у січні 1649 р., після страти короля Карла I;
 - б) 19 травня 1649 р., коли вона була проголошена республікою;
 - в) у 1801 р., коли була укладена унія з Ірландією;
 - г) у 1707р., коли парламент узаконив союз із Шотландією.
3. *Які з названих положень варто віднести до особливостей англійської буржуазної революції:*
 - а) союз буржуазії з «новим дворянством»;
 - б) консервативний характер революції;
 - в) незавершеність соціально-економічних і політичних перетворень;
 - г) поверхневий характер революційних змін;
 - г) все разом узятє.
4. *Англійський «Біль про права» (1689 р.) містив норми, котрі стосувалися:*
 - а) становища парламенту в системі державних органів;
 - б) захисту прав та інтересів англійських громадян;
 - в) надання англійським колоніям права на самоврядування;
 - г) порядку успадкування престолу.

Утворення державності США та її конституційне закріплення

1. *Війна за незалежність у Північній Америці та утворення США. Декларація незалежності 1776р. та «Статті конфедерації» 1781 р.*
2. *Конституція США 1787р. та Білль про права 1791р.*
3. *Громадянська війна 1861—1865рр. та її вплив на розвиток законодавства США.*
4. *Особливості права США.*

Література: 1 (с. 313—319; 411—412; 422—424); 2 (т. 2, с. 197—220; 371—390); 3 (с. 246—258); 4(с. 497—553); 6 (т. 2,с. 25—47); 7(с. 180—197); 8 (с. 294—308); 9 (с. 348—387); 10 (с. 325—339); 11 (с. 176—200); 12 (с. 268—281); 13 (с. 272—285).

Велика і багата природними ресурсами Північна Америка, починаючи з XVI ст., була регіоном територіальної експансії багатьох європейських держав. Найінтенсивнішою була англійська колонізація, яка призвела до утворення на Атлантичному узбережжі 13 колоній, між якими не існувало ніяких зв'язків. Управління ними з боку метрополії здійснювалося по-різному. Дві з них (Род-Айленд і Коннектикут) мали хартії самоврядування і фактично були своєрідними республіками. Всі органи управління в них були виборними. Ще три — належали приватним власникам, які купили хартії на управління в англійського уряду. Усі інші (вісім колоній) були володіннями Британії та управлялися губернаторами або двопалатними законодавчими органами — легіслатурами.

Історично склалося так, що південні колонії були сільськогосподарськими регіонами з викори-

станням дешевої праці негрів-рабів. У північних — переважав підприємець, фермер з широким використанням найманої праці.

У першій половині XVIII ст. населення колоній, переборюючи внутрішні суперечності, сформувалося практично у самостійну націю зі своїми політичними, релігійними та культурними традиціями. Зрозуміло, вимушені іммігранти (африканці) знаходилися поза суспільною організацією колоній.

Спочатку Англія вбачала в колоніях джерело сировини і ринок збуту готової продукції. Ще не виявлялася тенденція до прямого політичного контролю, що дозволяло колоніям користуватися певним самоуправлінням. Але вже в першій половині XVIII ст. до економічного гніту додався посилений політичний диктат з боку метрополії: збільшувалося оподаткування, були скасовані суди присяжних і недоторканність житла, обмежувалися прерогативи колоніальних асамблей, військові втручалися у цивільні справи.

За умов такого колоніального диктату у Північній Америці зародилася і отримала свій розвиток буржуазна конституційна думка, яка стала невід'ємною частиною революційного світогляду. У патріотичному русі визріла ідея державно-правової автономії північноамериканських провінцій в рамках Британської імперії. Обґрунтування цієї ідеї дав на початку 70-х рр. XVIII ст. американський політичний діяч, просвітитель Бенджамін Франклін.

У міру загострення стосунків між метрополією і колоніями і наближенням війни ця доктрина набувала революційного звучання. Її суть зводилася до того, що:

— американські провінції і Англія є рівноправними і суверенними частками єдиної Британської імперії;

— найвища законодавча влада в них належить представницьким органам: асамблеям — в колоніях, парламенту — в Англії;

— парламент не має жодних переваг перед асамблеями і не наділений жодними правами у колоніях;

— зв'язок між Англією і колоніями здійснює лише король.

Висловлена ідея не дістала схвалення в Англії, а навпаки, розцінювалася як посягання колоній на інтереси англійської корони. На початок 70-х рр. XVIII ст. суперечності між колоніями та Англією досягли апогею. У 1770 р. відбулися

перші сутички з англійськими солдатами. Остаточний розрив колоній зі своєю метрополією був спровокований прийняттям у 1773 р. «чайного закону», який суттєво порушував права колоністів у сфері торгівлі. Як наслідок — Бостонське чаювання (грудень 17 73 р.). У відповідь на такі акти непоко-ри колоністів Англія видає низку репресивних законів.

За умов наростання протистояння Англії законодавчі збори однієї з найстаріших і найвпливовіших колоній Вирджинії звернулися до інших колоній з пропозицією щорічно скликати конгрес для обговорення «загальних інтересів». 5 вересня 1774 р. у Філадельфії був скликаний Перший континентальний конгрес з представників 12 колоній (крім Джорджії), який прийняв рішення, що неминуче вели до розриву з Англією: бойкотувати ввезення англійських товарів та експорт з колоній.

У квітні 1775 р. розпочалася війна за незалежність колоній — своєрідна американська революція, яка тривала до укладення в 1783 р. Паризького мирного договору, котрим Англія визнала суверенітет і незалежність своїх аме-риканських колоній.

Американській революції були властиві певні особливості, які відрізняли її від європейських буржуазних революцій. *По-перше*, вона відбулася на території, яка не знала феодалізму як суспільно-економічної формації. Тому історія державності США розпочалася на більш сприятливій основі, ніж історія буржуазного суспільства у Старому Світі. Значну роль відіграло і те, що потік колоністів складався переважно з чисто буржуазних елементів: підприємців, купців, лихварів, ремісників. Американське суспільство революційного періоду не знало потомственої аристократії, поміщиків і кріпаків, державної бюрократії, придворної камарильї, цехів, гільдій, привілейованого духовенства та інших соціально-класових прошарків феодальної Європи.

По-друге, американське суспільство було в цілому де-мократичним за своїм духом, настроями і переконаннями. Соціальні суперечності тут були не такими загостреними, як у Європі. *По-третє*, революція переслідувала національно-визвольну мету, будучи подібною в цьому до революції в Нідерландах у XVI ст.

І хоча американська революція залишила недоторканною рабовласницьку систему Півдня, практично не заче-

пила відносини власності, ліквідувавши лише залишки феодалізму у поземельних відносинах, все ж не можна заперечити її великого досягнення — *завоювання незалежності, створення єдиної федеративної республіки, конституційну і правову інституціоналізацію буржуазно-демократичних прав і свобод.*

Значний вплив на хід революційних подій справила «Декларація незалежності», затверджена Третім континентальним конгресом 4 липня 1776 р. (автор — Т. Джефферсон). У ній:

— колишні колонії проголошувалися «вільними і незалежними штатами»;

— заявлено про повне звільнення штатів від підданства британській короні і розрив будь-якого політичного зв'язку між колоніями і метрополією;

— проголошується рівність і невід'ємність прав людини, дарованих їй природою.

Проголошення «Декларацією» колишніх колоній «вільними і незалежними штатами» означало появу на американському континенті 13 незалежних суверенних держав. І хоча в першій тезі «Декларації» вживається термін «Сполучені Штати Америки», це не означало, що йдеться про державу як суб'єкт міжнародних відносин.

Юридично «Декларація» являє собою самостійний документ. Вона не є частиною Конституції США, хоча нерідко друкується разом з нею, не є джерелом права ні для федерального уряду, ні для Верховного Суду, ні для інших державних установ. Однак політичні та юридичні принципи, закладені в ній, стали тим революційним лозунгом, під яким було завершено визволення з-під британського гніту. Невипадково «Декларацію» називають *«першою декларацією прав людини»*.

Після проголошення незалежності кожна колонія-штат стала формально незалежною державою. Першим кроком у формуванні власної державності в них була розробка і прийняття писаних конституцій. Їх складовими частинами стали «біллі про права», котрі містили перелік демократичних свобод і прав, а також гарантії недоторканності особи. Однак, проголошуючи принцип народного суверенітету, конституції штатів насправді встановлювали цензовий політичний лад. Для активного виборчого права вимагався певний майновий ценз, для пасивного права він був

досить високим. Виборчих прав позбавлялися корінні жителі Америки і, звичайно, негри-раби. З числа білого населення жінкам виборче право не надавалося.

Усі конституції штатів передбачали республіканську форму правління. Законодавча влада надавалась двопалатним (за винятком Пенсільванії) легіслатурам. Виконавча влада вручалась або губернатору штату, або раді штату на чолі з президентом.

Отже, в ході війни за незалежність були утворені і законодавчо оформлені незалежні американські держави-шта-ти. Але було зрозуміло, що окремо протистояти кожному штату Англії було не під силу. Не були врегульовані питання взаємовідносин між ними. Для вирішення цих та інших питань у 1777 р. між штатами був укладений союзний договір, який після ратифікації всіма його суб'єктами 1 березня 1781р. вступив у силу під назвою « **Статті конфедерації і вічного союзу**».

Цей документ являв собою договір про співробітництво між 13 незалежними американськими штатами. Основні його положення зводяться до наступного:

— «Статті конфедерації» (цей документ ще називають першою конституцією США) юридично оформили і закріпили створення конфедеративної держави — Сполучені Штати Америки;

— новоутворена конфедерація не була державою як такою. Вона являла собою не союзню державу, а союз самостійних держав. Тому цей документ більше схожий на міжнародний договір, ніж на основний закон єдиної держави;

— «Статті» не встановлювали єдиного громадянства. Більше того, всупереч «Декларації незалежності» з числа громадян були вилучені раби, корінне населення (індіанці) та бродяги;

— для управління справами конфедерації запроваджувався конгрес, котрий складався з делегатів (від двох до семи осіб) від кожного штату. Конгрес більше нагадував «збори дипломатів», а не парламент. Його виконавчим органом був Комітет штатів, який очолював Президент.

Значення «Статей конфедерації» полягає в тому, що цей правовий акт закріплював кінцеву мету війни за незалежність — домогтися суверенітету для американських колоній, спільними зусиллями добитися незалежності від Англії.

Конституція США 1787 р. та Білль про права 1791 р.

Конфедеративна держава була недостатньо централізована, з відсутньою вертикальною виконавчою владою. Прерогативи конгресу практично не йшли далі консультативних функцій. За образним висловлюванням Дж. Вашингтона, «Статті конфедерації» були «мотузкою із піску». Він один із перших політиків того часу побачив небезпеку такого аморфного державного утворення. У спеціальній відозві до конгресу і країни він вимагав переглянути зміст документа, передбачаючи розгул анархії і розпад конфедерації.

Подальші події показали очевидну недостатність укладеного союзного договору. Приводом для перегляду «Статей» стали питання про торгівлю, митну та фінансову політику. Як вже зазначалося, головною метою конфедеративного союзу було вирішення зовнішньополітичних завдань. Коли ця мета була досягнута і 3 вересня 1783 р. Англія підписала Версальський трактат про надання колоніям незалежності, конфедеративний союз втратив силу. Загострилися суперечності між південними і північними штатами. Північні штати виступали за посилення центрального уряду, за встановлення єдиної грошової одиниці, створення спільного банку, за об'єднання державних боргів окремих штатів у спільний національний зовнішній борг. Південні штати прагнули зберегти незалежність від центрального уряду і виступали за широку автономію. Їхні борги були меншими, а тому вони не хотіли загальнодержавного об'єднання боргів.

Криза влади об'єктивно підштовхнула керівників американської визвольної боротьби до утворення нового союзу на основі сильної виконавчої влади. 25 травня 1787 р. у Філадельфії зібрався *конституційний конвент*¹ для розробки нової конституції молодих держав, на якому всі штати були представлені 55 делегатами, пізніше названими «батьками конституції». Засідання конвенту відбувалися таємно, заборонялося розголошувати зміст дебатів.

17 вересня 1787 р. конвент схвалив **Конституцію США**, яка після ратифікації штатами 4 березня 1789 р. вступила в законну силу. Розпочалося формування органів вла-

¹ *Конвентом* називається виборний орган держави, уповноважений вирішувати законодавчі питання.

ди молодій державі, її першим президентом став Дж. Вашингтон.

Американська Конституція була першою у світовій історії писаною конституцією¹, втіленою в практику державного життя, першою конституцією у формальному значенні цього слова. Вона являє собою унікальний документ у тому розумінні, що для зміни її тексту передбачалася спеціальна процедура, котра ускладнювала її перегляд. Наприклад, при голосуванні проекту про зміну Конституції вимагалася кваліфікована більшість обох палат парламенту. При прийнятті поправок — не менше двох третин обох палат конгресу, а при ратифікації — не менше трьох чвертей штатів.

Цікаво також і те, що в США перегляд Конституції не тягне за собою (подібно до інших країн) зміну її первісного вигляду. Поправки вносяться до неї у вигляді додаткових статей. Але для того, щоб будь-кому не закортіло робити це без кінця, автори Конституції передбачили складний механізм їх внесення: проект поправки повинна була схвалити кожна палата конгресу двома третинами голосів, а після цього поправки мають бути ратифіковані легіслату-рами трьох чвертей штатів.

Конституція закріплювала республіканську форму правління як у межах усієї країни, так і в окремих штатах. На практиці це означало, що будь-які спроби змінити республіканський лад чи відокремити штати розцінювалися як державна зрада.

Основні положення Конституції США.

— *Законодавча влада* належить двопалатному конгресу. Нижня палата (Палата депутатів) формується відповідно до кількості населення у штаті, верхня (Сенат) представлена двома депутатами від кожного штату незалежно від кількості населення.

— Будь-який законопроект приймається і обговорюється обома палатами Конгресу і після схвалення подається Президентові на підпис, після чого набуває чинності. Відхилений Президентом законопроект шляхом застосування ним відкладувального вето може набрати чинності після повторного його схвалення двома третинами голосів Конгресу.

¹ Першою в світі конституцією з повним правом вважається Конституція Пилипа Орлика 1710 р.

— *Виконавчу владу* Конституція вручила Президенту.

— *Судова влада* належить Верховному Суду і місцевим федеральним судам.

Конституція проголошувала Сполучені Штати Америки *президентською республікою*, особливостями якої є: поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента; позапарламентський метод обрання президента і формування уряду; відсутність у президента права розпуску найвищого законодавчого органу; відсутність у конгресу права приймати вотум недовіри до уряду; заборона членам уряду бути депутатами конгресу і навпаки.

У фундамент конституційної системи США закладено три принципи: а) *розподілу державної влади*; б) *федералізму*; в) *принцип судового конституційного нагляду*.

Принцип розподілу влади у державі реалізовується через систему «стримувань і противаг» гілок влади, котра передбачає організаційну незалежність трьох гілок державної влади і розмежування між ними відповідних функцій. На федеральному рівні три гілки влади представлені Конгресом, Президентом і Верховним Судом. Суть системи «стримувань і противаг» має певні характерні риси.

По-перше, всі три гілки влади мають *різні джерела формування*. Носій законодавчої влади — конгрес — є двопалатним, в якому кожна з палат формується певним чином. Палата представників обирається виборчим корпусом, до складу якого на час прийняття Конституції входили лише білі чоловіки-власники з віковим цензом у 25 років. Сенат обирався легіслатурами штатів. Носій виконавчої влади — президент — обирався непрямым голосуванням колегією виборщиків, котрі обиралися населенням штатів. Верховний Суд формується спільно президентом і сенатом.

По-друге, всі органи державної влади мають *різні терміни повноважень*. Палата представників обирається на два роки. Сенат не має терміну повноважень, але кожні два роки відбувається ротація його складу на одну третину. Президент обирається на 4 роки. Члени Верховного Суду обіймають свої посади довічно, за умови «бездоганної поведінки». Такий порядок забезпечував кожній з гілок влади певну самостійність і не допускав одночасного поновлення їх складу. Таким чином, створювалася стійкість і стабільність верхнього ешелону державної машини.

По-третє, Конституція передбачила кожній з гілок влади можливість нейтралізувати узурпаторські спроби іншої гілки. Мається на увазі те, що конгрес як суверенний законодавчий орган одержав право відхилити будь-які законопроекти президента. Сенат може відхилити будь-яку кандидатуру, запропоновану президентом для обіймання державної посади (для її затвердження необхідна згода двох третин сенату). Конгрес може притягнути президента до відповідальності в порядку імпічменту і звільнити його з посади¹. Важливим конституційним засобом впливу президента на конгрес стало його відкладувальне вето. Його можна було подолати повторним голосуванням не менше двох третин голосів обох палат конгресу. Члени Верховного Суду призначаються президентом за порадою і згодою сенату. Це означає, що запропоновані президентом кандидатури повинні дістати схвалення двома третинами голосів у сенаті. Федеральні судді імпічменту з боку конгресу.

Принцип федералізму передбачає відносно жорстке розмежування сфер компетенції федеральної влади і влади штатів. При цьому значна питома вага прав «суверенних» штатів делегувалася федеральному урядові. Маючи статус суверенних державних утворень, штати насправді не володіють усіма атрибутами суверенітету:

- позбавлені зовнішньополітичних повноважень;
- обмежена їх влада у фінансовій сфері;
- жоден штат не має права змінити у себе форму правління, закріплену Конституцією США;
- штати абсолютно позбавлені права на вихід з федерації.

Третім принципом політичної системи США є *судовий конституційний нагляд*. Його суть полягає у тому, що

¹ У 1973—1974 рр. постало питання про імпічмент стосовно президента Ніксона за так звану « Уотергейтську справу », пов'язану із встановленням прослухувальної апаратури в штаб-квартирі Демократичної партії. Президент був достроково усунутий від влади. До суду справа дійшла лише в одному випадку. У 1868 р. президент Джонсон, який зайняв місце вбитого А. Лінкольна, був притягнутий до суду за звинуваченням у наданні допомоги рабовласницькому Півдню у громадянській війні. Для його засудження не набралось двох третин голосів у сенаті (не вистачило всього одного голосу).

судді Верховного Суду мають право визначати як такі, що не відповідають Конституції держави і тим самими визнавати недійсними, закони конгресу і акти виконавчої влади. Такі рішення Верховного Суду є остаточними і обов'язковими для всіх державних органів. Конституційний нагляд перетворився на могутній засіб пристосування Конституції до зміни соціально-економічних умов життя суспільства. З іншого боку, це — знаряддя, за допомогою якого судова влада може впливати на законодавчу владу, виконавчі органи і політичний процес у цілому.

Після прийняття Конституції США за формою державного устрою стали федерацією з сильним центральним державним апаратом. Коло питань, що належали до компетенції федеральних органів, було не досить великим. Це — зовнішня політика, збройні сили і оборона країни, еміграція та імміграція, зовнішня торгівля і зв'язок між штатами, фінансові питання, пов'язані з федеральним бюджетом. Питання, що не зачіпали інтереси федерації, вирішувалися штатами самостійно. В них працював свій державний апарат і діяли свої конституції. Останні, на відміну від Конституції США, були більш гнучкими і систематично зазнавали численних змін.

Біль про права. Оригінальний та добре відпрацьований текст Конституції США не містив у собі жодної статті, присвяченої громадянським правам і свободам. Тому ще в період її ратифікації окремі штати висували вимогу включити до федеральної конституції декларацію громадянських прав за зразком тих, які були у конституціях штатів.

Першому конгресові, скликаному на основі нової Конституції, довелося зайнятися поправками до неї. У червні 1789 р. було внесено перші 10 поправок, які до грудня 1791р. були ратифіковані штатами і вступили в силу. Вони одержали назву «Білья про права», оскільки так чи інакше торкалися політичних та особистих прав і свобод громадян. *Перша поправка* забороняла конгресові США видавати закони, спрямовані на обмеження свободи слова, друку, зборів, петицій, релігійних сповідань. *Друга* — дозволяла громадянам держави носити зброю. *Третя—четверта* поправки встановлювали недоторканність житла, забороняли довільні обшуки, визнавали таємницю листування. *П'ята* — стверджувала, що справа доказу вини покладається

в усіх випадках на обвинувача і що ніхто не може бути позбавлений життя, свободи, власності інакше ніж через суд. *Шоста—восьма* поправки присвячені процесуальним принципам і гарантіям, визначалося коло цивільних та кримінальних справ, які повинні розглядатися за участі присяжних засідателів. Заборонялися надзвичайні податки і штрафи, а також жорстокі й нехарактерні покарання. *Дев'ята—десята* поправки вказували, що перераховані у цьому документі громадянські права і свободи не виключають і не применшують інших прав. Вони є невід'ємними для всіх громадян штатів.

Прийняття «Білля про права» було безперечною перемогою американської демократії. Короткі, стислі приписи, зафіксовані в цьому документі, одержали детальне тлумачення в багатьох рішеннях Верховного Суду, деталізовані в сотнях актів конгресу. І все ж Конституція США, конституції штатів, «Біль про права» залишили осторонь як автохтонне населення американського континенту, так і вимушених іммігрантів до Сполучених Штатів (рабів-негрів).

Історично склалося так, що у Сполучених Штатах встановилася форма правління у вигляді президентської республіки. Система американської Конституції у тій її частині, котра стосується взаємовідносин законодавчої та виконавчої влади, не знайшла уподібнення на європейському континенті. В Європі буржуазні держави розвивалися в напрямі конституційної монархії, а згодом — до парламентської республіки. Саме тоді система президентської республіки США стала зразком для більшості держав Латинської Америки, що виникли у XIX ст.

Наступний розвиток США у XIX ст. характеризувався, насамперед, розширенням території держави і відповідним зростанням числа штатів. Від прийняття Конституції до громадянської війни територія держави збільшилася у кілька разів. У 1803 р., скориставшись сприятливою обстановкою, Томас Джефферсон за 15 млн доларів купив у Наполеона Бонапарта величезну Луїзіану, яка простяглася від Мексиканської затоки до Канади. Це подвоїло первісну територію США, на якій було утворено 12 теперішніх штатів.

У результаті американо-мексиканської війни 1846—1848 рр. Мексика змушена була віддати Сполученим Штатам

там Техас, Каліфорнію, Аризону, Нью-Мексико, Неваду, Юту і частину Колорадо. Придбана територія перевищувала сучасну територію Німеччини і Франції разом узятих.

У 1867 р. російський імператор Олександр II за сміхотворну суму (7,2 млн доларів) продав величезну Аляску, площа якої у три рази перевищує площу Франції. В результаті іспано-американської війни 1898 р. США захопили Пуерто-Рико, острови Гуам і Філіппіни, окупували Кубу.

Громадянська війна та її вплив на розвиток законодавства США (1861—1865 рр.). З часу завоювання незалежності та утворення федеративної держави в країні були усунені перешкоди на шляху до бурхливого розвитку буржуазних відносин. У кінці XVIII ст. тут відбувається промисловий переворот. Однак він охопив лише північні штати. Південь продовжував залишатися сільськогосподарським і рабовласницьким (в 1860 р. тут нараховувалося близько 4 млн рабів).

Усередині американського суспільства, у конгресі точилася постійна боротьба капіталізованої системи Півночі й рабовласницького Півдня. На певний час конфлікт між прихильниками і противниками рабства був вирішений шляхом штучного розмежування: північніше 36 градусів північної широти і західніше ріки Міссурі рабство заборонялося.

Республіканська партія, яка ставила за мету скасування рабства, на президентських виборах у листопаді 1860 р. одержала перемогу. Президентом був обраний категоричний противник рабства Авраам Лінкольн. Співвідношення сил різко зсунулося в бік промислової Півночі. Розуміючи, що питання скасування рабства із риторичного перейшло у практичну площину, південні штати вирішили діяти рішучіше. На початку 1861 р. 11 південних рабовласницьких штатів оголосили про свій вихід зі складу США. Вони утворили союз «Конфедерація американських штатів», обрали свого президента Д. Девіса, прийняли конституцію, проголосили столицею м. Річмонд. Заколот розділив країну на дві частини зі своїми президентами, парламентами і столицями.

У квітні 1861 р. південні штати розпочали військові дії проти північних. Тоді ж відповідно до Конституції А. Лінкольн оголосив південні штати заколотниками. Розпочалася громадянська війна, яка закінчилася 26 травня 1865 р.

перемогою Півночі. Конфедерація південних штатів припинила своє існування. На президентських виборах у листопаді 1864 р. Лінкольн було переобрано, а 14 квітня під час святкування з нагоди перемоги у громадянській війні президент А. Лінкольн був смертельно поранений.

Громадянська війна призвела до серйозних змін в економічній, політичній і правовій системі Сполучених Штатів. Вона знищила рабовласництво, ліквідувала залишки докапіталістичних соціальних структур, завдяки Гомстед-акту¹ остаточно вирішила аграрне питання шляхом передачі раніше націоналізованих земель Північного Заходу у власність фермерів. Остаточно утвердився так званий американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві, де основною фігурою стає капіталістичний фермер. У цьому відношенні війна Півночі з Півднем може вважатися продовженням і завершенням буржуазної революції, що була розпочата війною за незалежність.

Які наслідки для державно-правового розвитку США мала громадянська війна?

По-перше, було скасоване таке ганебне для XIX ст. явище, як рабство. На перших порах рабовласництво було скасоване Прокламацією президента Лінкольна (1863 р.) на територіях бунтівних штатів. А згодом, із завершенням громадянської війни, у 1865 р., було прийнято XIII поправку до Конституції, яка проголосила скасування рабства. Відповідно до неї в Сполучених Штатах «не повинні існувати ані рабство, ані підневільне слугування, крім тих випадків, коли це є покаранням за злочини».

Однак негри і після цього землю не отримали. Більше того, щоб забезпечити плантації робочою силою, парламенти південних штатів видали постанови, які отримали назву «**Чорних кодексів**»:

— негри, що не мали роботи, визнавалися бродягами, за що рішенням суду вони каралися штрафами, а при їх несплаті — примусовими роботами на плантаціях. Так виникло «кримінальне рабство», яке зводило в могилу майже половину засуджених. Страх перед звинуваченням у бродяж -

¹ *Гомстед-акт* — виданий Лінкольном закон, за яким кожному бажаючому було надане право зайняти ділянку величиною в 160 акрів за рахунок неосвоєних земель Заходу. Такий захід суттєво збільшив сили північної армії.

ництві примушував негра найматися на будь-яку роботу за найменшу платню;

— неграм заборонили займатися ремісничими професіями і торгівлею, а дозволялася лише праця на плантаціях і у складі прислуги;

— негри, яким ще не виповнилося вісімнадцяти років, насильно віддавалися в «учнівство» білим господарям. Останні мали годувати і одягати негрів, але мали право користуватися їхньою працею та застосовувати «помірні тілесні покарання»;

— неграм не дозволялося володіти землею, носити зброю, проводити мітинги і збори. Вони позбавлялися права на працю, на судовий захист і самозахист.

Конгрес під приводом запобігання зіткненням чорного і білого населення запропонував законопроект про низку обмежень для негрів: проїзд у спеціальних вагонах, поселення у відведених кварталах, навчання у визначених школах тощо. Цим було покладено початок політики сегрегації¹.

По-друге, громадянська війна призвела до серйозних змін у правовій і політичній системі США. У 1865 р. конгрес за відсутності депутатів південних штатів приймає знамениту XIV поправку до Конституції, якою встановлювалося, що «особи, народжені чи натуралізовані у Сполучених Штатах і підлеглі їх владі, є громадянами Сполучених Штатів і того штату, в якому вони проживають». Штатам було заборонено видання законів, що обмежують привілеї та вольності громадян держави. Жоден штат не може позбавити будь-яку особу життя, свободи чи власності «без належної судової процедури».

XIII та XIV поправки до Конституції створювали юридичні основи не тільки для звільнення негрів, а і зрівняння їх у правах з білими громадянами. Наслідком громадянської війни стало прийняття у 1870 р. XV поправки, котрою заборонялася дискримінація на виборах за ознакою раси чи кольору шкіри.

По-третьє, важливим наслідком громадянської війни стало значне посилення президентської влади. Президентом США після убивства Лінкольна став віце-президент

¹ *Сегрегація* — одна з крайніх форм расової дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні кольорового населення від білого. Сучасне міжнародне право відносить її до найтяжчих міжнародних злочинів.

Джонсон, який був прихильником південних штатів. Він оголосив амністію учасникам Конфедерації, допоміг уникнути відповідальності її президенту Девісу. За його порадою південні штати відмовилися від ратифікації XIV поправки. У відповідь на це конгрес у березні 1867 р. прийняв закон «Про реконструкцію Півдня», а слідом за ним — ще три законодавчі акти, що деталізували процедуру проведення радикальної перебудови у південних штатах.

Штати розгромленої Конфедерації були поставлені під контроль федеральних військ, їх територія поділялася на п'ять військових округів на чолі з генералами, котрі наділялися не лише військовими повноваженнями, а й перебирали на себе усю повноту влади. Місце загальних судів зайняли військові трибунали. З обох палат конгресу були виключені представники Півдня. Особам, що брали участь у заколоті, заборонялася політична діяльність, а лідерів заколотників взагалі позбавили права голосу.

Такі надзвичайні заходи, як було заявлено на засіданні конгресу, були розраховані на повернення до конституційного порядку в усій державі. Південні штати були змушені погодитися на відновлення довоєнних порядків і ратифікацію поправок до Конституції. Рішенням Верховного Суду у 1868 р. федерація була проголошена непорушним союзом, право штатів на сепаратію (вихід зі складу держави) було скасоване. Перемога Півночі призвела до зміцнення американської федерації, посилилася президентська влада, зріс авторитет Верховного Суду.

Незважаючи на такі кардинальні заходи, до фактичної рівноправності в суспільному житті держави було ще далеко. Ігноруючи XIV і XV поправки до американської Конституції, південні штати блокували участь негрів у виборах посадових осіб не лише у своїх штатах, але й до конгресу США. З цією метою запроваджувалися цензи грамотності та різноманітні принизливі іспити для чорношкірих. Негрів, які бажали участі у політичному житті, піддавали так званому «суду Лінча», що було незаконною саморозправою. За законами південних штатів, які згодом поширилися на всю країну, негри повинні були поселятися в особливих кварталах, їздити в спеціальних вагонах, навчатися в окремих школах. Шлюби між білими і чорними заборонялися під страхом кримінального покарання. Звернення до Верховного Суду за захистом принципу

«рівних гарантій», декларованих XIV поправкою, не приносило очікуваних результатів¹. А в 1898 р. Верховний Суд визнав конституційними обмеження виборчих прав негрів.

Особливості права США. Право Сполучених Штатів формувалося і розвивалося за класичними канонами буржуазного права. Як англійські колонії, штати сприйняли англійське «загальне право». При утворенні самостійних держав-штатів і федеративної держави воно було збережене, і до сьогодні в окремих штатах є основою чинного цивільного, кримінального і процесуального права.

Суттєвою обставиною, котра вплинула на розвиток правової системи США, було те, що вона виникла і сформувалася за умов американського федералізму. А він, як відомо, базується на визнанні широкої компетенції штатів у правовому регулюванні різних сфер суспільних відносин.

Американська правова система в цілому — це складне і своєрідне явище, яке включає федеральну правову систему у поєднанні з правовими системами штатів. Специфіка американської федерації породила явище, яке дістало назву «правовий дуалізм». Суть його зводиться до того, що на території кожного штату поширюється дія двох правових систем — своєї власної і федеральної.

Слід також відзначити надзвичайну заплутаність і суперечливість норм «загального права». Уже на середину XIX ст. в США було опубліковано близько 4 тис. томів рішень і вироків федеральних судів і судів штатів. Що ж стосується статутного права, яке формувалося законодавчою діяльністю конгресу і легіслатур штатів, то у порівнянні із «загальним правом» воно відіграло другорядну роль.

Невідкладним завданням правового розвитку постала уніфікація інститутів права. Однак прагнення до уніфікації

¹У 1896 р. скандалом завершився розгляд справи негра Гомера Плессі, засудженого судом штату Луїзіана за проїзд у вагоні для білих. Плессі звернувся до Верховного Суду США, вимагаючи захисту своїх конституційних прав. Суд відмовився скасувати расовий закон Луїзіани, зазначивши при цьому, що не право, а сама біологія створила відмінності між расами, а тому «легіслатури не можуть не рахуватися з расовими інстинктами». Даючи правову оцінку інциденту, Верховний Суд зупинився на формулі «окреме, але рівне», що було цинічним прикриттям фактичної нерівності білого і кольорового населення держави.

у загальнодержавному масштабі наштовхувалося на тенденцію до «роздробленості» по штатах. Ці дві протиборствуючі сили справляли вирішальний вплив на весь подальший процес еволюції американської правової системи. За таких умов радикальним вирішенням питання уніфікації могла б стати кодифікація права. Але проблема полягала в тому, що загальна кодифікація неможлива внаслідок того, що не всі галузі права досягли певного рівня зрілості, стабільності та загального визнання.

Особливістю американського процесу уніфікації права є і те, що вона здійснювалася не лише за допомоги статутів і кодексів, а й під впливом коментарів відомих суддів, провідних професорів-юристів.

Особливою рисою американського права є намагання (і, як свідчить практика, реальна здатність) вирішувати політичні й соціальні проблеми за допомогою правотворчої діяльності Верховного Суду. Правова історія США — це фактично історія практичної діяльності найвищої судової інстанції країни. Побуває прислів'я: «Конституція — це те, що скаже Верховний Суд». Практика «конституційних заборон» означала, по суті, те, що поряд із законодавством важливу роль у функціонуванні національної системи права відігравала правотворчість Верховного Суду США.

Процес розвитку права Сполучених Штатів яскраво простежується на кримінальному праві та судовому процесі. Американські правознавці і практики кінця XVIII—початку XIX ст. зіткнулися з певними труднощами, застосовуючи в кримінальному судочинстві запозичені з Англії правові доктрини. Справа в тому, що було непросто відтворювати на демократичному американському ґрунті феодально-консервативні англійські правові інститути. Адже американське суспільство, виявляючи свою ненависть до всього монархічного, відкидало головні положення королівського кримінального судочинства. В пам'яті переселенців з Англії надовго зафіксувалися факти свавілля англійської адміністрації, позасудові розправи з політичними і релігійними противниками.

Тому головною турботою американських теоретиків права було намагання захистити особу від будь-якого свавілля. Звідси стає зрозумілим зміст IV та V поправок до Конституції, які проголошували демократичні принципи кримінального процесу:

— кримінальне покарання не буде застосовуватися інакше, ніж на основі відповідної правової процедури;

— ніхто не буде двічі відповідати за один і той самий злочин;

— ніхто не буде примушений в будь-якій кримінальній справі свідчити проти самого себе;

— ніяка приватна власність не може бути відібрана для громадського використання без справедливої винагороди.

Тим самим прямо відкидалися інквізиційні та звинувачувальні риси кримінального правосуддя. Таємниці розслідування була протиставлена гласність судової процедури. Обов'язковому допитові звинуваченого під тортурами протиставлялося право особи відмовлятися від показань. Замість одноосібного судового розгляду запроваджувався суд присяжних.

Кримінальне право США в основному сприйняло англійську систему класифікації злочинних діянь: зрада (тризн), кримінальний злочин (фелонія), карні проступки (місдиміор). Головним джерелом кримінального права було «загальне право», яке, подібно до права Англії, було побудоване на судових прецедентах.

Американська Конституція, «Білль про права» закріплювали запозичений із англійського права суд присяжних. Саме присяжні вирішували питання про винуватість підсудного. У випадку, коли підсудний визнає себе винуватим, вердикту присяжних засідателів не вимагалось.

У прийнятій V поправці до Конституції закріплювався принцип презумпції невинуватості. В ній прямо зазначається, що доказ вини підсудного в усіх випадках покладається на обвинувача. Щоправда, реальна практика судочинства показала, що при загостренні політичної кризи в державі, у процесах політичного характеру принцип презумпції невинуватості відкрито ігнорувався.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Зазначте передумови війни за незалежність північноамериканських колоній.
2. Які особливості американської революції?
3. Розкрийте зміст «Декларації незалежності».
4. Які державотворчі процеси відбувалися у колоніях-штатах?

5. Що дало підстави Дж. Вашингтону назвати «Статті конфедерації» «мотузкою із піску»?
6. Яким чином розроблялася і приймалася американська Конституція?
7. Назвіть головні принципи Конституції США.
8. У чому суть системи «стримувань і противаг» гілок влади за Конституцією США?
9. Розкрийте зміст «Білля про права».
10. Як відбувалося розширення території США?
11. Які причини громадянської війни в Сполучених Штатах?
12. Державно-правові наслідки громадянської війни.
13. Назвіть головні риси правової системи США.
14. У чому суть правового дуалізму?
15. Зазначте особливості американського правосуддя.

Тести-тренінги

1. *Значення війни за незалежність у державотворчому процесі США полягало в тому, що:*
 - а) вона знищила рабовласництво як пережиток минулої епохи;
 - б) призвела до утворення федеративної держави;
 - в) поширила на США англосаксонську систему права;
 - г) надала жителям колоній громадянських прав.
2. *«Декларація незалежності» США проголошувала:*
 - а) рівноправність всіх вільних жителів колоній;
 - б) надання штатам державного суверенітету;
 - в) повне звільнення від підданства англійській короні;
 - г) право пригнобленого народу на повстання;
 - г) усі перераховані положення правильні.
3. *До правових наслідків громадянської війни в США слід віднести:*
 - а) розорення багатьох штатів, жертви серед мирного населення;
 - б) збереження США як федеративної держави;
 - в) надання штатам права вільного виходу зі складу федерації;
 - г) розширення території США.

Буржуазна держава у Франції

§ 1. Формування буржуазної державності в ході революції 1789—1794 рр.

1. *Буржуазна революція 1789—1793 рр. та створення буржуазної держави. Основні етапи революції.*
2. *Декларація прав людини і громадянина 1789р. та Конституція 1791 р.*
3. *Перша республіка у Франції.*

Література: 1 (с. 320—327; 413—416; 425—427); 2 (т. 2, с. 59—147; 233—268); 3 (с. 259—304); 4 (с. 554—593); 6(т. 2, с. 48—123); т (с. 201 — 217); 8 (с. 465—469); 9 (388 — 408); 10 (с. 306 — 324); 11 (с. 205 — 258); 12 (с. 282—331); 13 (с. 286—339).

Історія держави і права Франції багата на різноманітні події, інститути, державно-правові документи. Монархії і республіки, демократичні режими і диктатури в барвистій своїй різноманітності змінювали одна одну понад два останніх століття. Сучасна Конституція Франції, прийнята майже півстоліття тому, стала *дванадцятю* писаною конституцією країни. За відносно короткий період часу від Великої французької буржуазної революції країна мала кілька тимчасових урядів і різних політичних режимів. Після революційна Франція внесла до скарбниці історії права світової цивілізації перші кодекси буржуазного права, започаткувавши тим самим нову сторінку у розвитку права країн світу. Оригінальною формою політичного ладу стала Паризька Комуна 1871 р., котра була відчайдушною спробою революційних фанатиків шляхом насилля і терору втілити в жит-

тя ідеї французьких утопістів. Історична еволюція і кардинальні революційні зміни різних державницьких форм і правових інститутів упродовж останніх століть призвели до сформування сучасної цивілізованої держави французького народу.

Велика французька буржуазна революція є подією великої ваги в історії становлення і утвердження буржуазного ладу і власне буржуазного типу держави і права. За радикальністю свого змісту і тими перетвореннями, котрі вона здійснила всередині країни, за своїм впливом на державно-правовий розвиток інших країн вона з повним правом носить ймення Велика і має світове значення. Вона дала могутній поштовх соціальному прогресу в усьому світі.

Революція стала наслідком глибоких внутрішніх суперечностей між новим способом виробництва, ринковими відносинами буржуазного суспільства і системою феодального, абсолютистськими формами державного правління. Як і багато століть тому, лише феодали мали монополне право на землеволодіння. Прошарки буржуазії, підприємців зазнавали утисків внаслідок станово-корпоративних обмежень, свавілля і корупції у судово-адміністративній галузі. Французька революція розвивалася за умов, коли конфронтація буржуазії з феодальною монархією, дворянством і католицькою церквою була значно гострішою, ніж півтора століття тому в Англії. Усвідомлюючи свою економічну могутність, французька буржуазія хворобливо сприймала політичну безправність і станове приниження.

Економічна сила, готовність до політичних дій поєднувалися у буржуазії з її *ідеологічною платформою*, якою стали ідеї просвітителів XVIII ст. (Руссо, Монтеск'є, Воль-тера та ін.). Французькі революціонери не тільки набули досвіду англійської та американської революцій, але й володіли досить чіткою програмою боротьби за демократію, а політичні лозунги революції (« свобода », « рівність », « братерство») були зрозумілими і доступними простому люду.

Прелюдією Великої французької революції стали народні повстання у різних регіонах країни. Соціальна напруга набула особливого загострення у зв'язку з тим, що кілька неврожайних років призвели до поширення голоду. До цього додалася фінансова криза в країні. Попередити соціаль-

ний вибух можна було, застосувавши дієвий на той час захід — обкласти державними податками привілейовані імущі стани, насамперед — дворянство та духівництво. Однак король Людовик XVI відхилив таку пропозицію і дав розпорядження підготувати питання про оподаткування всього населення на збори нотаблів (феодалної знаті). Але аристократія побоялася взяти на себе таке непопулярне рішення. Тоді було вирішено скликати засідання Генеральних штатів, які припинили існування в далекому 1614 р. Загрожуючи з буржуазією і ставлячи за мету примусити привілейовані стани взяти на себе частину податків, монарх збільшив кількість представників від «третього стану» вдвічі (600 депутатів замість 300).

Сликання Генеральних штатів у Версальському палаці¹ відбулося 5 травня 1789 р. Тронна промова короля викликала роздратування серед депутатів. До цього додався розкол з приводу процедурних питань: депутати «третього стану» вимагали голосувати персонально на спільному засіданні трьох палат; депутати ж перших двох станів обстоювали колишній регламент роботи зібрання — обговорювати питання окремо по палатах, а остаточне рішення приймати на спільному засіданні, де кожна палата мала один голос.

У результаті стався *відкритий політичний конфлікт* між королем і привілейованими станами, з одного боку, і «третьим станом» (буржуазією) — з іншою. Він призвів до того, що 17 червня 1789 р. депутати «третього стану» разом з деякими представниками перших двох палат оголосили себе Національними зборами на тій підставі, що вони представляють більшість французької нації. Національні збори оголосили себе найвищим представницьким і законодавчим органом усього народу Франції.

Вирішальним моментом у розвитку подій революції стало повстання в Парижі 14 липня 1789 р., наслідком якого

¹ Відкриття засідання Генеральних штатів було приурочене до початку полювання у сусідніх з Версалем лісах і парках. У величезній залі Версальського дзеркального палацу, де зібралися депутати, у центрі на троні сидів Людовик XVI в оточенні численної свити і фаворитів. Перед ним по один бік розмістилися 300 представників дворянства у визолочених камзолах і капелюхах, прикрашених перами. По другий бік у лілових сутанах сиділи 300 депутатів від духівництва. Позаду стояли 6000 представників «третього стану», вбраних у простий чорний одяг.

було взяття Бастилії¹ і перехід влади у столиці до рук органу міського самоуправління — Паризької комуни. Одночасно була створена Національна гвардія, яка уособлювала армію повсталого народу. Це стало початком Великої французької революції.

Підтримка повсталим народом версальських подій зміцнила позиції Національних зборів, які незадовго до цього, 9 липня 1789 р., проголосили себе Установчими зборами — органом, уповноваженим встановити новий політичний лад в країні. Влада опинилася в руках великої буржуазії.

Процес формування буржуазної державності у Франції співпадає з **основними** етапами революції. На *першому етапі* (14 липня 1789 р.—10 серпня 1792р.) буржуазія в особі конституціоналістів, які посідали більшість в Установчих зборах, йде на компроміс із дворянством. Політичним відображенням його стало встановлення в державі конституційної монархії, котра отримала правове оформлення у «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р. та Конституції 1791 р.

Другий етап (10 серпня 1792 р.—2 червня 1793 р.) характеризується подальшим наростанням і розширенням соціальної бази революції, народного руху в цілому. Влада переходить до рук жирондистів — радикальних кіл торгово-промислової буржуазії. За підтримки повсталих мас Франція вперше проголошується республікою, зміцнюються позиції революційної демократії.

На *третьому етапі* (2 червня 1793р.—27 липня 1794р.) до влади приходять широкий революційно-демократичний блок (якобінці), провідну роль в якому відігравали дрібно-буржуазні елементи. Остаточно ліквідовуються залишки феодальних відносин і утверджується диктаторський революційно-демократичний режим. Після його падіння влітку 1794 р. знову до влади повертається велика буржуазія, яка, врешті-решт, спровокувала контрреволюційний переворот Бонапарта 1799 р. і реставрацію монархії.

Одним з найважливіших програмних документів французької революції стала «Декларація **прав** людини і **гро-**

¹ *Бастилія* (фортеця Св. Антуана) споруджена близько 1370 р. як частина захисних споруд Парижа. Кардиналом Рішельє вона була перетворена на державну в'язницю. Її штурм 14 липня 1789 р. натовпом парижан, що нараховував бл. 80 тис. осіб, став початком революції. На момент штурму в Бастилії знаходилися лише сім в'язнів. Командир та більшість вояків військового гарнізону в'язниці були вбиті, а Бастилія повністю зруйнована.

мадянина» (26серпня 1789р.), прийнята Установчими зборами. Проголошена у *ст. 1* ідея свободи і політичного рівноправ'я, рівності всіх перед законом стала складовою природних прав людини, спрямованою проти станового поділу і деспотизму.

У *ст. 2* «Декларації» проголошувалися природні і невід'ємні права людини і громадянина, до яких, в першу чергу, було віднесено свободу, власність, опір пригнобленню та безпеку. Доречно зауважити, що автори «Декларації» в особі великої буржуазії не дійшли, за прикладом «Декларації незалежності» США 1776 р., до проголошення права народу на повстання. Під свободою розумілася можливість *робити все, що не заборонено законом, що не приносить шкоду іншому індивідууму чи суспільству (ст. 4)*.

У «Декларації» проголошувався *принцип законності*, спрямований проти свавілля абсолютистського режиму. «Усе, що не заборонено законом, — записано в *ст. 5*, — те дозволено, і ніхто не може бути примушений до дій, не приписаних законом». Ставилася вимога рівності всіх перед законом у випадках, коли він захищає і коли карає. З такого уявлення про закон виходить, що всі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його творенні, що всім громадянам однаково відкрито доступ до обійняття посад і обрання професій відповідно до їхніх здібностей без будь-яких обмежень. Однак досить скоро від цієї демократичної ідеї правлячі кола відмовились, встановивши за Конституцією 1791 р. цензове виборче право і поділивши громадян на «активних» і «пасивних».

У *ст. 8* виражена ідея видатного італійського правознавця, теоретика кримінального права Беккарія: *закон може встановлювати покарання відповідно до суспільної доцільності*. Ніхто не може бути покараний інакше, ніж як того вимагає закон, який має бути обнародований до вчинення правопорушення. Суттєве значення щодо кваліфікації злочинних дій мали *статті 5 і 8*, які стверджували, що злочинною є лише така дія, яка відповідно кваліфікується в законі. А покарання має відповідати нормі закону. *Закон зворотної сили не має*.

Прогресивний характер мали принципи, проголошені у *статтях 7 і 9*, які пізніше були покладені в основу судочинства: недоторканність особи і неприпустимість притягнення до відповідальності, затримання і ув'язнення інакше, ніж того вимагає закон і при дотриманні законності. У

ст. 9 проголошується *презумпція невинуватості* особи в кримінальному процесі.

Цілком новими і важливими для державного будівництва були статті, які формулювали нові демократичні принципи державного ладу, які заперечували абсолютизм як форму правління. Хоча в «Декларації» і не йшлося про форму правління, але ст. 3 недвозначно проголошувала: ніяка корпорація, ніякий індивід не можуть володіти владою, яка не виходить від нації.

У ст. 16 ідея просвітителя Монтеск'є про розподіл влади висловлена в такій формі: «*Суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не здійснено розподіл влади, не має конституції*». Зрозуміло, що і це положення не допускало абсолютистського правління, зосередження всіх важелів правління в одних руках. Вперше були проголошені такі громадянські права і свободи, як свобода совісті, слова, друку.

У «Декларації» вперше проголошувався *принцип священності і недоторканності приватної власності*. Ніхто не може бути позбавлений власності, проголошує ст. 17, якщо законом не передбачена явна суспільна користь і необхідність такого акта і, до того ж, за умови «справедливого і попереднього відшкодування».

Все ж «Декларація», незважаючи на її новаторський і прогресивний зміст, в першу чергу задовольняла інтереси заможної буржуазії. Вона не відобразила антифеодальних вимог селянства, яке сподівалося на скасування феодальних повинностей. Безоплатно скасовувалися лише особисті повинності селян.

Триколірний синьо-червоно-білий прапор став символом революції і атрибутом нової держави. Король, який зберіг статус глави держави, перебував у Парижі фактично на правах заручника. Після невдалої спроби королівської родини 20 червня 1791 р. втекти з-під контролю революційного народу, Людовіка XVI було заарештовано.

Завершальним етапом в роботі Установчих зборів стало прийняття 3 листопада 1791 р. першої в історії Франції Конституції. Вона складалася з двох частин: «Декларації прав людини і громадянина» і положень про вищі органи влади. Конституція закріпила політичне панування великої буржуазії, яка пішла на компроміс із дворянством, встановивши в країні *конституційну монархію*. За своєю структурою конституція мала вступ і сім розділів, поділених на глави.

У *вступі* урочисто підтверджуються засади «Декларації», скасовуються станові відмінності, феодальний лад, титули, звання і привілеї, які поєднувалися з ними¹.

Перший розділ присвячений природним і громадянським правам. Застерігалось, що законодавча влада не може приймати закони, які б перешкоджали здійсненню громадянських і природних прав. Але вона може встановити покарання за дії, шкідливі для суспільства.

Другий розділ визначав форму державного устрою і встановлював новий адміністративний поділ країни. Франція оголошувалася єдиним і неподільним королівством, до якого входили 83 департаменти, а ті, своєю чергою — розподілялися на дистрикти, а кожен дистрикт — на кантони. Міські і сільські общини (комуни) одержали право на самоуправління.

У *третьому розділі* розглядалися форма правління та виборче право. Визнавався суверенітет за нацією, який був невідчужуваним і неподільним. Представниками нації виступали Законодавчий корпус і король. *Законодавча влада* вручалася однопалатним Законодавчим зборам (Законодавчому корпусу), *виконавча* — королю і призначуваним ним міністрам, *судова* — виборним суддям. Щодо закріпленого тут виборчого права, то воно надавалося лише так званим «активним громадянам»: французьким чоловікам з 25-річного віку, з цenzом осілості, які сплачували прямий податок у розмірі оплати трьох робочих днів, не перебували у складі прислуги, а також були внесені до списків Національної гвардії муніципалітету. У результаті виборчі права отримали лише 15 відсотків громадян. До того ж, вибори не були прямими, а проводилися за двоступеневою системою. Для виборців встановлювався підвищений майновий ценз. *Особа депутата проголошувалася недоторканою*.

Четвертий—сьомий розділи Конституції регулювали питання збройних сил і Національної гвардії. Закріплювалася недоторканність житла. Регулювалися питання запровадження загальнодержавних податків, розглядалися питання міжнародних відносин, урочисто проголошувалася відмова від завойов-

¹ У Франції в період революції (1790 р.) відбувся перепис населення. Виявилось, що із 26 млн французів рідною мовою розмовляють і вважають її такою лише 11 млн громадян. Ще 3 млн так-сяк володіють нею, а 6 млн вважають рідною інші мови (німецьку, італійську, іспанську тощо). Конвент (парламент) прийняв термінове рішення про використання рідної мови, якій надавався статус державної.

ницьких воєн і застосування збройних сил проти свободи інших народів. Застерігалось, що конституція не поширюється на колонії і володіння Франції в Азії, Африці та Америці.

Перша республіка у Франції. Прийняттям конституції 1791 р. революція для великої буржуазії по суті була закінчена. Влітку 1792 р. проти революційної Франції були кинуті об'єднані війська Австрії і Пруссії. Розпочався період революційних воєн. З іншого боку, в самій країні готувалися контрреволюційні змови прихильників монархії. Особливо загострена політична ситуація склалася в Парижі, якому загрожував вторгнення коаліційних армій і внутрішня смута. Народне повстання *10 серпня 1792 р.* передало владу до рук Паризької комуни. Король Людовик XVI був звинувачений у контрреволюційній змові проти революційного народу. Цими подіями завершився період конституційної монархії.

Антиконституційний переворот 10 серпня поставив на чолі держави новий орган революційної влади — *Національний конвент*, обраний на основі загального (для чоловіків) виборчого права. У ході виборів більшість отримала партія жирондистів. Оскільки королівська влада перестала функціонувати, прерогативи виконавчої влади були передані *Тимчасовому виконавчому комітетові*. Актом від 21 вересня 1792 р. Конвент скасував королівську владу, а 22 вересня цього самого року *Франція вперше проголошується республікою*. Під тиском революційних мас Конвент 387 голосами проти 334 засудив Людовика XVI до страти «за скоєні ним злочини проти народу», зокрема і за те, «що він був королем». У грудні 1792 р. французький король був страчений.

Зміна влади призвела до політичного стану, подібного до попереднього періоду. Виражаючи інтереси торгово-промислової буржуазії, жирондисти намагалися не допустити дальшого поглиблення революції. І лише під тиском якобінців були здійснені деякі радикальні заходи: прийнято аграрний закон, який скасовував викуп селянами феодальних повинностей; був прийнятий декрет про конфіскацію і передачу в безстрокову оренду чи продаж земель емігрантів.

Вже через кілька місяців правління жирондистів у країні знову загострюється політична криза. Вона була викликана половинчастим характером аграрних перетворень (селяни вимагали скасування всіх феодальних відносин). Гостро відчувалася нестача продовольства, в Парижі почався голод. До цього додалися повстання і заколоти різноманітного спрямування, хаос і безладдя. Давалася взнаки і зовнішня агре-

сія. Жирондисти відкрито стали на шлях репресій. Зокрема, у березні 1793 р. Конвент приймає закон, який передбачав смертну кару за пропаганду зрівняльного землекористування. Влаштовуються гучні судові розправи над політичними противниками. Чергове повстання у Парижі 2 червня 1793р. призвело до переходу влади до рук якобінської партії і встановлення *якобінської диктатури*.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Зазначте передумови та причини Великої французької буржуазної революції.
2. Дайте періодизацію французької буржуазної революції.
3. Назвіть основні положення «Декларації прав людини і громадянина».
4. Яку форму правління закріпила Конституція Франції 1791р.?
5. Яка відмінність між «активними» та «пасивними» громадянами за Конституцією 1791 р.?
6. Який державний механізм встановила Перша республіка?

Тести-тренінги

1. З наведених положень вкажіть на ті, котрі належать до «Декларації прав людини і громадянина» 1789р.:
 - а) скасовувалися станові привілеї;
 - б) проголошувався принцип національного верховенства;
 - в) обґрунтовувалося положення про невід'ємність прав людини, дарованих їй природою;
 - г) проголошувалися громадянські права і свободи;
 - г) всі положення вірні.
2. *Перша Конституція Франції (1791 р.):*
 - а) проголосила Францію буржуазною республікою;
 - б) закріпила в державі режим конституційної монархії;
 - в) встановила загальне виборче право для чоловіків;
 - г) передала виконавчу владу прем'єр-міністру.
3. *Прихід до влади жирондистів у серпні 1792 р. мав такі державно-правові наслідки:*
 - а) Франція вперше проголошувалася республікою;
 - б) встановлювалося цензове виборче право для чоловіків;
 - в) законодавча влада зосереджувалася в руках Національного конвенту;
 - г) прийнятий аграрний закон, котрий скасовував викуп селянами землі;
 - г) всі викладені положення правильні.

§ 2. *Зміни в державно-правовому розвитку Франції в кінці XVIII—XIX ст.*

1. *Якобінська диктатура, її механізм та законодавство.*
2. *Директоріальна та консульська республіка.*
3. *Державно-правовий розвиток Франції у XIX ст.*

Література: 1 (с. 320—327; 413—416; 425—427); 2 (т. 2, с. 59—147; 233—268); 3 (с. 259—304); 4 (с. 554—593); 6 (т. 2, с. 48—123); 7 (с. 201—217); 8 (с. 465—469); 9 (388—408); 10 (с. 306—324); 11 (с. 205—258); 12 (с. 282—331); 13 (с. 286—339).

Історична роль якобінців у становленні буржуазної державності у Франції. Вона полягала в тому, що якобінці ліквідували залишки феодального ладу, створивши відповідну основу для розвитку капіталістичних відносин і буржуазної державності.

Своє правління якобінці розпочали з видання закону про продаж селянам землі, конфіскованої у феодалів. Слідом за ним вийшов акт про ліквідацію всіх феодальних повинностей. Цим самим якобінці заручилися підтримкою більшості населення країни і створили правову основу перетворення селянства на дрібних приватних власників.

За час правління якобінського Конвенту ним були прийняті «Декларація прав людини і громадянина» (1793 р.) і Конституція 1793 р. Нова «Декларація», насамперед, проголошувала мету суспільства — загальне благо і щастя, а уряд в державі покликаний забезпечувати людині можливість користуватися її природними і невід'ємними правами. Дається визначення власності як права розпоряджатися, користуватися на свій розсуд своїм майном, прибутками і плодами праці (ст. 16).

Допускалася свобода зборів, совісті, але замовчувалося про свободу спілок. Новим було право колективних петицій. Важливим положенням був обов'язок суспільства надати притулок і створити гідні для людини умови для життя неімущим і непрацездатним. Крім того, в «Декларації» мали місце принципово нові за своїм змістом статті:

заборона під страхом смерті монархії; право народу на революцію.

Повторюється положення «Декларації» 1789 р. про принципи кримінального права, судочинства, гарантії недоторканності особи. Однак відразу робляться суттєві доповнення: *закон, який карає за проступки, вчинені до його виходу, оголошується тиранічним, а надання закону зворотньої сили вважається злочином (ст. 14)*. Порушення процесуальних форм законодавства при звинуваченні, затриманні або ув'язненні громадянина дає право на опір таким діям аж до застосування сили.

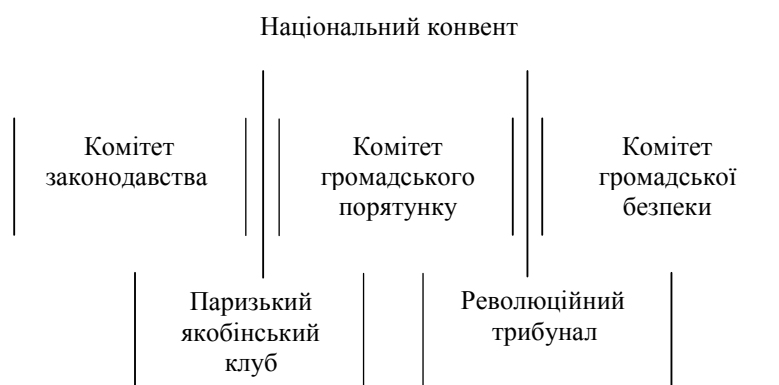
Будь-яке зазіхання на суверенітет народу карається смертю. Народу належить право перегляду чи зміни своєї конституції. «Жодне покоління не може підпорядковувати своїм законам покоління майбутні, — говорить у ст. 28. *Державні посади є тимчасовими і розглядаються не як визнання якихось заслуг чи, тим більше, винагорода, а лише як громадянський обов'язок.*

Радикальний характер мала і *Конституція 1793р.* Вона проголошувала, що за формою правління Франція є республікою, а за формою державного устрою — єдиною і неподільною, тобто унітарною, державою. Законодавча влада належала Законодавчому корпусу, депутати якого користувалися недоторканністю. Він формувався прямим голосуванням народу по кантонах. Виконавча влада вручалася Виконавчій раді у складі 24 осіб, обраних Законодавчим корпусом. Встановлювалася виборність місцевих органів влади. Виборче право було демократичнішим, ніж за попередньою конституцією: воно надавалося кожному громадянину з 21-річного віку, який проживав у кантоні не менше шести місяців і жив за рахунок власної праці. Однак жінки і прислуга позбавлялися виборчого права. Процедура виборів була спрощена і за бажанням громадянина могла мати вигляд відкритого голосування або шляхом подання записок.

Надзвичайні умови, в яких довелося працювати якобінцям, не дозволили втілити в життя ні «Декларацію», ні Конституцію. Вони так і залишилися пам'ятками права Франції.

Сам механізм *якобінської диктатури* відзначався простою і чіткістю. Найвищим органом державної влади

Механізм якобінської диктатури

залишався Конвент, якому надавалися законодавчі повноваження. Він же зосередив і всю верховну виконавчу владу. Тим самим було конституційовано, що революційний уряд не знає поділу влади. Управління країною здійснювалося за допомоги різних комітетів і комісій.

Робочим ядром влади, її штабом, центром управління став *комітет громадського порятунку*, який здійснював урядову владу в системі революційно-демократичної диктатури. Його склад у кількості від 9 до 16 осіб щомісячно переобирався Конвентом. Він посідав провідне місце серед інших комітетів і мав досить широкі повноваження — від дипломатичних до адміністративних. Комітет очолював М. Робесп'єр;

Структурною частиною революційного уряду був *комітет громадської безпеки*, який теж обирався Конвентом і щомісячно перед ним звітував. Він підпорядковувався комітету громадського порятунку, керував поліцією і вів боротьбу з контрреволюцією. Роль комітету різко зросла після 17 вересня 1793 р., коли був прийнятий «Декрет про підозрілих». Він оголошував підозрілими всіх, хто не міг надати достатніх доказів своєї революційності, або тих, хто не міг довести, на які кошти він живе. Декрет предписував арештовувати всіх підозрілих. Якщо на них мали обвинувачувальні матеріали, арештовані підлягали суду. Якщо ж

їх не було, такі особи залишалися під арештом на невизначений термін.

У системі органів якобінської диктатури важливу роль відігравав *революційний трибунал*. Він був створений жирондистським Конвентом ще навесні 1793 р., але знаряддя революційного терору став з осені того самого року. Судді, присяжні засідателі, громадські обвинувачі призначалися Конвентом. Процедура судочинства в трибуналі характеризувалася спрощеністю і швидкістю. До 10 червня 1794 р. за вироком революційного трибуналу було страчено 2607 осіб.

Ючервня 1794 р. Конвент прийняв декрет «Про ворогів народу», який ще більше спрощував судову процедуру. Відкидалися будь-які демократичні основи судочинства. Звинувачений допитувався лише на судовому засіданні у присутності присяжних і публіки. Він позбавлявся права на захист. При винесенні вироку присяжні керувалися лише власною совістю і «революційною свідомістю». За злочини, які підлягали суду революційного трибуналу, виносився виправдувальний вирок або смертна кара. За цим декретом за 48 днів диктатури було страчено 1350 осіб.

Влітку 1794 р., коли в результаті перемог революційних армій зникла безпосередня небезпека для революції, а завдання буржуазно-демократичних перетворень були в цілому вирішені, все яскравіше стали виявлятися внутрішні суперечності якобінської диктатури. Буржуазію не влаштували запроваджені якобінцями обмеження у сфері підприємництва. Вона не бажала дальшого продовження якобінського терору. Приватновласницьке селянство, отримавши в ході революції давно очікувану землю, стало відвертатися від якобінців. Воно бажало порядку і стабільності. До цього ж прагнули міські низи.

У результаті розбіжностей відбувся розкол в якобінському блоці. У Конвенті визріла контрреволюційна змова. 27 липня 1794 р. (9 термідора за якобінським календарем) стався контрреволюційний заколот, що призвів до падіння якобінської диктатури. Цими подіями завершилася Велика французька буржуазна революція.

Директоріальна та консульська республіка. Поразка якобінців і прихід до влади термідоріанців (переворот 9 термідора) суттєво видозмінили республіканську форму правління. За прийнятою у 1795 р. новою Конституцією,

найвищим органом законодавчої влади став *Законодавчий корпус*, котрий складався з двох палат — ради старійшин (верхня палата) і Ради 500 (нижня). Законопроекти складала Рада 500, а верхня палата їх затверджувала або відхиляла. Законодавчий корпус обирався виборщиками — особами з 25-річним віковим цензом, які володіли майном.

Виконавча влада вручалася *Директорії* у складі 5 осіб, яка призначалася радою старійшин з кандидатів, висунутих Радою 500. Щорічно відбувалася ротація складу Директорії на одну особу. Оскільки в системі владних відносин цієї республіки провідну роль відігравала Директорія, то форма правління дістала назву *директоріальна республіка*.

Директоріальна республіка виявилася недовговічною. Ситуація в державі склалася так, що термідоріанці опинилися «між молотом і наковальнею» (двома конфліктуючими соціально-політичними силами — трудящими з низьким рівнем життя і дворянством, яке вимагало реставрації старих порядків).

Свій політичний порятунок правлячі сили вбачали у встановленні такої форми правління, за якої державу б очолила «сильна особистість», котра б не зупинилася ні перед чим задля захисту влади і власників. У встановленні сильної влади була зацікавлена і частина селянства, яка отримала в ході революції землю у власність.

Саме в цей час на політичній арені з'являється фігура генерала Бонапарта. Сталося так, що підбурювані роялістами (прихильниками монархічної влади) біля приміщення Конвенту зібралися понад 20 тис. осіб, які вимагали скасувати недемократичний декрет про вибори. Для придушення заколоту Директорія звернулася до Наполеона Бонапарта і доручила йому командувати військами. Досить швидко повстання було придушене. Директорія побачила в ньому свого захисника, уособлення твердої влади.

Другою сторінкою в біографії Наполеона, у його боротьбі за владу став його авторитет в армії, успішно проведені ним військові операції у «революційних війнах». Наполеон також користувався підтримкою впливових фінансистів, сановників, зокрема двох членів Директорії. Змова для здійснення державного перевороту вступила у вирішальну фазу тоді, коли опозиціонери домоглися призначення Бонапарта командуючим Паризьким гарнізоном військ.

9 листопада 1799 р. будинок, де засідав Законодавчий корпус, був оточений військами Бонапарта під приводом захисту Законодавчого корпусу від якобінського повстання. Спочатку Наполеон намагався умовити Раду 500 погодитися на зміну Конституції. Одержавши відмову, він наказав солдатам увірватись до зали і розігнати найвищий орган Франції. А надвечір того самого дня частину депутатів парламенту насильно зібрали у залі засідань. Під загрозою розправи вони ухвалили рішення про передачу влади трьом консулам — Бонапарту, Роже Дюко і Сійесу. Встановлений у державі режим консульства фактично був військовою диктатурою.

Як далекоглядний політик Наполеон розумів, що військова диктатура може мати право на існування за умови її прикриття певними конституційними формами. У грудні 1799 р. за його ініціативи на плебісциті (близько 3 млн голосів «за» і лише 1,5 тис. «проти») було прийнято чергову Конституцію Франції, яка закріпила режим консульства в країні.

На вершині влади опинився уряд, що складався з трьох консулів, з терміном повноважень у 10 років. Перший консул (Наполеон) наділявся виключними повноваженнями, другий і третій — дорадчими функціями. Бонапарту надавалося право призначати і звільняти з посад членів Державної ради, міністрів, послів, вищих офіцерів. Він же призначав (однак без права звільнення) суддів, чиновників у департаменти.

Законодавча влада навмисне була розділена між різними установами: Державна рада готувала законопроекти; Трибунат їх обговорював; Законодавчий корпус без обговорення приймав або відхиляв законопроекти (через це його влучно охрестили як «триста німих») і, нарешті, Сенат остаточно ухвалював проекти законів перед поданням їх на підписання першому консулу. Такою довготривалою процедурою прийняття законів переслідувалася двояка мета. З одного боку, прикривався диктаторський режим консульства, а з іншого — унеможлилювалася опозиція диктатору з боку законодавчої влади.

Державно-правовий розвиток Франції у XIX ст. У 1801 р. Наполеон підписав угоду з Папою Римським Пієм VII, на підставі якої католицька церква Франції повернула собі офіційну позицію за умови суворого державного підпо-

рядкування і дотримання принципу свободи віросповідання. Протягом 1802—1803 рр. наполеонівська армія провела низку переможних операцій проти своїх сусідів, внаслідок чого збільшилася територія держави і була встановлена воєнно-політична гегемонія Франції в Європі. Розпочалася доба наполеонівських воєн (1803—1815 рр.).

Продемонструвавши переваги сильного уряду і створивши сприятливі умови для буржуазного розвитку Франції, Бонапарт підготував політичний ґрунт для остаточного знищення республіканського ладу. У 1802 р. у результаті плебісциту Наполеон був проголошений довічним консулом, а у 1804 р. йому присвоюється титул імператора. Очевидці розповідають, що під час церемонії в Парижі Бонапарт демонстративно вихопив корону з рук Папи Римського і самостійно увінчав нею власну голову. Розпочався період Першої імперії, який тривав до 1814 р.

Перемога над австрійськими військами у 1805 р. призвела до повного панування Франції в Європі та ліквідації Священної Римської імперії германської нації. Воєнні дії 1806 р. принесли Наполеону низку перемог над Пруссією та російськими військами і долучили до імперії польські землі, якими володіли Пруссія та Росія. На завойованих землях були створені маріонеткові уряди, які очолювали найближчі родичі імператора.

Політика Наполеона в перші роки його правління користувалася неабиякою підтримкою населення — від великої буржуазії до бідноти. Далися взнаки пожвавлення в економіці, зростання добробуту більшості громадян, а служба в армії була не лише престижною, але й давала можливість швидко збагатитися. Сам імператор вбачався рятівником вітчизни, переможні війни гуртували націю, викликали національне піднесення і почуття гордості за свою країну. У той же час безперервні, понад 20 років, війни почали виснажувати людські і матеріальні ресурси, а набори в армію вже викликали незадоволення. Стало зрозумілим, що економічно підпорядкувати собі усю Європу неможливо, для буржуазії війни на теренах Європи почали втрачати сенс. Російська воєнна кампанія 1812 р. стала початком кінця імперії.

Після поразки у війні з Росією і вступу союзників до Парижу в 1814 р. Наполеон I був арештований і засланий

на о. Ельба, який одержав у своє володіння¹. Династія Бурбонів була реставрована. На престол вступив брат страченого короля — Людовик XVIII.

У тому самому, 1814 р., у новій Конституції, *названій Хартією 1814 р.*, Франція проголошувалася *конституційною монархією*, що отримала назву легітимної (законної). Наступного року Наполеону вдалося втекти з острова і за підтримки армії вступити до Парижу, де він протримався при владі рівно 100 днів. Після цього його було усунуто від влади остаточно і заслано на о. Св. Єлени. Бурбони повернулися до столиці.

Відповідно до конституційної Хартії 1814 р. особа короля проголошувалася священною. Йому вручалася вся повнота виконавчої влади. Разом з тим, він мав значні права і у законодавчій владі (право видання указів поза парламентом, право остаточного підпису законопроектів тощо).

Законодавча влада належала двопалатному парламенту: нижня — палата депутатів, верхня — палата перів. Нижня палата обиралася, а верхня — призначалася королем. До того ж, він мав право призначати перів довічно чи навіть спадково. Виборче право обмежувалося всілякими цензами, в результаті чого лише незначна частина населення Франції мала такі права.

Наприкінці 20-х років XIX ст. внутрішньополітична ситуація в державі знову загострюється. Вона була викликана, насамперед, спробою короля Карла X ліквідувати конституційний режим та відновити монархію. З 27 по 30 липня 1830 р. у Франції відбулася *липнева революція*, в результаті якої монархія Карла X була повалена, сам король втік за межі держави. Була створена *конституційна монархія*, головну роль в якій відігравала фінансова аристократія. Політичний режим липневої монархії був закріплений Хартією 1830 р., котра багато в чому нагадувала Хар-

¹ У підписаному Наполеоном 22 червня 1815 р. «Акті про зречення влади» говорилося: «Французи! Почавши війну для збереження національної незалежності, я розраховував на об'єднання усіх зусиль, усіх бажань і на сприяння усіх авторитетів нації. Я мав підстави сподіватися на успіх і не надавав значення усім спрямованим проти мене деклараціям уряду. Обставини видаються такими, що змінилися. Я приношу себе в жертву ненависті ворогів Франції. Чи можуть вони бути щирими, заявляючи, що їм завжди була потрібна лише моя особистість! Моє політичне життя завершилося...».

тію 1814 р. Були лише розширені права парламенту, а також знижені майновий та віковий цензи у виборчому праві.

У лютому 1848 р. у Франції знову спалахнула революція. Король Луї Філіпп був вимушений відректися від престолу, і країна була проголошена республікою. Розпочалася доба *Другої республіки* (1848—1852 рр.).

У листопаді 1848 р. приймається нова Конституція, відповідно до якої найвищим органом влади стають однопалатні *Законодавчі збори* з терміном повноваження три роки. Виконавча влада належала *президенту*, який обирався на чотири роки без права переобрання на новий термін. Оригінальною політичною структурою стала Державна рада з дорадчими та контрольними повноваженнями. Запроваджувалося загальне (для чоловіків) виборче право. Першим президентом Франції став Луї Наполеон Бонапарт (родич Наполеона I).

У грудні 1851р. Луї Наполеон, спираючись на воєнщину, розпустив Законодавчі збори, грубо порушивши Конституцію. В країні встановився відкритий терор. У наступному році була прийнята чергова Конституція, відповідно до якої вся повнота влади зосереджувалася в руках президента, котрий обирався на 10 років. А в листопаді 1852 р. спеціально виданим законом Луї Наполеон Бонапарт був проголошений «імператором французів» під ім'ям Наполеона III. Розпочався період *Другої імперії* (1852—1870 рр.).

Паризька комуна 1871 р. Зі встановленням Другої імперії справжнім господарем Франції стала фінансова і промислова буржуазія. Відбувається концентрація капіталу і створення монополій. Виникнення великих заводів та фабрик спричинило зростання чисельності і концентрації найманих робітників, у середовищі яких поширювалися ідеї рівноправності, справедливості, демократії, республіканської форми правління. Намагаючись приборкати робітничий рух, уряд організував над його лідерами низку гучних судових процесів. Це ще більше загострило відносини між підприємцями і робітниками. Антиурядові виступи проходили один за одним. На їх придушення уряд Наполеона III був змушений кинути війська.

Політична недалекоглядність та авантюризм уряду призвели до втягнення Франції у війну з Пруссією (1870 р.). Французька армія зазнавала поразки за поразкою аж поки не відбулася Суданська катастрофа, котра завершилася

повним розгромом французької армії і полонем Луї Наполеона.

4 вересня 1870 р. збройні загони Національної гвардії проголосили Францію республікою. Скориставшись політичним хаосом, до влади прийшли діячі буржуазно-ліберальної опозиції із Законодавчого корпусу, які перебували у Версалі. А тим часом у Парижі створюється Центральний комітет національної гвардії, який став діяти незалежно від уряду, набувши статусу військово-революційного комітету.

У січні 1871 р. уряд укладає з Прусією перемир'я, призначає вибори до Національних зборів з тим, щоб домогтися від парламенту згоди на підписання принизливого миру з німцями. Одночасно з цим військова рада на чолі з новим прем'єр-міністром Тьером прийняла рішення силою зброї придушити бунтівний Париж. 18 березня 1871 р. розпочався наступ урядових військ на столицю, однак більша їх ча-

Державний лад Паризької Комуни

Паризька Комуна

Виконавча комісія

Військова комісія	Комісія праці, промисловості та обміну
Комісія продовольства	Комісія громадських служб
Комісія фінансів	Комісія зовнішніх зносин
Комісія юстиції	Комісія освіти
Комісія громадської безпеки	

стина перейшла на бік повсталих. У результаті влада перейшла до рук ЦК Національної гвардії, який негайно оголосив вибори до Ради Паризької Комуні.

18 березня 1871р. Рада Паризької Комуні була проголошена найвищою державною владою. У прийнятій наступного дня декларації «До французького народу» держава проголошувалася республікою. Комуна відкинула принцип поділу влади і створила своєрідний тип державної організації — Раду Комуні, яка зосередила в своїх руках як законодавчу, так і виконавчу владу. Її декрети і розпорядження виконували комісії, кожна з яких відала функціями колишніх міністерств. Однак така структура державного апарату мала серйозні недоліки. Була відсутня централізація управління, в комісіях не існувало постійного голови чи робочої групи, відповідальної за прийняті рішення.

Паризькою комуною було скасовано поліцію, знищено жандармерію, а порядок підтримували пролетарські батальйони Національної гвардії. Зазнала ліквідації стара судова система, і був створений новий судовий апарат з виборними суддями. Проголошувалося демократичне судочинство, прилюдний, рівний для всіх суд, свобода захисту. Одночасно застосовувалися заходи репресивного характеру, наслідком яких став терор щодо безвинних осіб.

Паризька Комуна проіснувала всього 72 дні. Вона зробила свій внесок в історичний досвід розвитку демократії, збагативши його новими державницькими і правовими інститутами. Разом з тим, Комуна не можна розглядати як певну еталонну модель самоуправління народу, як це нерідко робилося у радянській історіографії. Слід взяти до уваги короткочасність її існування, особливі екстремальні умови перебування її при владі, невелику територію, на якій вибирав своє майбутнє революційний Париж.

Третя республіка у Франції. Після придушення Паризької Комуні і підписання принизливого миру з Німеччиною Національні збори Франції, обрані в лютому 1871 р., розпочали роботу зі створення нової Конституції. *Третя французька республіка одержала юридичне оформлення у Конституції 1875 р.*

Від інших конституцій Франції вона відрізнялася тим, що не являла собою один конституційний документ, а складалася з трьох законів: «Про організацію державної влади», «Про організацію Сенату», «Про відносини між пуб-

лічними владами». Закони відрізнялися надзвичайною стислістю (мали всього 34 статті), а тому багато питань конституційного облаштування залишалися нерозробленими і вирішувались за допомоги поточного законодавства.

Конституцію Третьої республіки можна охарактеризувати як документ, який вніс у республіканський устрій Франції принципи англійської конституційної монархії.

Законодавча влада належала двопалатному парламенту у складі Сенату і Палати депутатів. Спільне засідання обох палат для вирішення питань виборів президента і прийняття поправок до Конституції називалося Національними зборами.

Сенат складався із 300 осіб і був постійно діючою установою. Його не можна було розпустити, а лише кожні три роки відбувалася ротація його складу на одну третину. Як і Палата депутатів, він володів правом законодавчої ініціативи, розробки законів, контролю за діяльністю уряду. Сенат володів юрисдикцією особливого суду для розгляду злочинів, здійснених президентом чи міністрами за звинуваченням, пред'явленим Палатою депутатів (на зразок американського імпичменту). Нарешті, згода Сенату була необхідна для дострокового розпуску президентом Палати депутатів.

Палата депутатів складалася з 600 осіб, які обиралися на 4 роки.

Виконавчу владу Конституція поклала на президента і міністрів. Президента терміном на 7 років обирали Національні збори абсолютною більшістю голосів. Він володів досить широкими повноваженнями — керував всією поточною державною політикою. Президент призначав міністрів і головував у Раді Міністрів (про посаду прем'єр-міністра Конституція не згадує). Міністри підписували (контрасигнували) всі акти президента. Передбачалася колегіальна (солідарна) відповідальність міністрів за політику уряду і персональна відповідальність за дії кожного з них.

Президент володів відкладувальним вето щодо рішень парламенту, міг закрити сесію парламенту, але не раніше 5 місяців від її скликання. Нарешті, він міг за підтримки Сенату розпустити Палату депутатів. Всі ці повноваження забезпечували *перевагу президентської влади над парламентською*, оскільки президент міг паралізувати будь-які спроби усунення уряду з боку Палати представників шляхом її дострокового розпуску.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому суть якобінської диктатури? Який її механізм?
2. У чому полягав карально-репресивний характер декрету «Про ворогів народу»?
3. Назвіть передумови приходу до влади Наполеона I.
4. У чому суть режиму консульства?
5. На який час припадає існування Першої імперії у Франції?
6. Чому, на Вашу думку, відбулася криза і падіння імперії Наполеона Бонапарта?
7. Охарактеризуйте державний механізм Другої республіки.
8. Державний механізм та законодавство Паризької Комуні.
9. Чим відрізнялася Конституція Франції 1875 р. від інших конституцій держави?

Тести-тренінги

1. *Які з названих структур можна віднести до механізму якобінської диктатури:*
 - а) Національна рада, в руках якої зосереджувалася вся революційна влада;
 - б) Комітет державної безпеки як орган боротьби з контрреволюцією;
 - в) Національний конвент, який зосередив законодавчі повноваження та виконавчу владу;
 - г) міжнародний революційний трибунал.
2. *Укажіть, яке з наведених положень є правильним:*
 - а) Конституція 1793 р. діяла короткий термін, оскільки не вдовзі стався державний переворот, що призвів до падіння якобінської диктатури;
 - б) у Конституції 1793 р. монархічна форма правління була прикрита режимом якобінської диктатури;
 - в) третя Конституція Франції реставрувала в державі монархічну форму правління;
 - г) внаслідок контрреволюційного заколоту 27 липня 1794 р. була повалена якобінська диктатура;
 - г) усі положення вірні.
3. *Режим консульства у Франції встановив такий механізм державного правління:*
 - а) законодавча влада належала трьом консулам;
 - б) лише підпис трьох консулів надавав законопроекту силу закону;
 - в) передбачався розподіл законодавчої влади між різними установами.

Утворення Німецької імперії та її державно-правовий розвиток (XIX—поч. XX ст.)

1. *Ліквідація Священної Римської імперії германської нації та утворення Німецького союзу.*
2. *Підготовка та прийняття Конституції Пруссії 1850 р.*
3. *Об'єднання Німеччини, її державний лад та право.*

Література: 1 (с. 297—306; 438—590); 2 (т. 2, с. 47—58; 100—129; 160—165; 229—232; 265—268; 387—390); 3 (с. 326—358); 4 (с. 594—632; 662—690); 7 (с. 218—238); 8 (с. 544—561); 9 (341—347; 381—387; 414—418); 10 (с. 300—303; 318—322; 333—337; 360—364); 11 (с. 279—320); 12 (с. 374—419); 13 (с. 384—432).

На початку XIX ст. Німеччина, як і у попередні часи, являла собою феодально роздроблену державу — конгломерат понад 300 державних утворень («карликових держав») з власними кордонами, митними системами, органами влади та управління, законодавством тощо. Уряди цих держав керувалися лише власними інтересами, їх мало цікавили проблеми загальнонімецької єдності, хоча формально держава називалася Священна Римська імперія германської нації. Домінуючою формою правління в німецьких державах залишалася абсолютна монархія.

Таке соціально-політичне становище було зумовлене тим, що німецькі держави значно відставали у своєму економічному розвитку від інших європейських країн, буржуазні відносини лише зароджувалися, а проведені в першій чверті XIX ст. аграрні реформи мали поверхневий характер. Міста не стали осередками економічного зростання, торгівля, за винятком портових міст, була роз-

винута слабо, а місцева буржуазія була нечисленною, економічно і політично незрілою.

Помітний вплив на всі сфери суспільно-політичного життя німецьких держав справила Велика Французька буржуазна революція. Загострилася криза феодально-кріпосницької системи господарювання, посилювався рух народних мас за проведення економічних і політичних реформ. Наполеонівські війни завершили справу розпаду «імперії», була ліквідована самостійність «вільних» міст-держав та окремих князівств. Із численних країн сформувалося кілька десятків держав, а західні регіони, розташовані в басейні Рейну, перейшли під протекторат Франції. Тут відразу були ліквідовані феодально-кріпосницькі порядки, запроваджене французьке законодавство, створені передумови для економічного зростання.

У серпні 1806 р. останній з правителів імперії Франц II Габсбург відмовився від титулу імператора. Так завершилася історія тисячолітнього існування держави, в утворенні якої брали участь Карл Великий, Оттон I, Карл V та ін. Окремі німецькі держави поспішили стати васалами Франції. Після поразки Наполеона в Росії німецькі держави здобули більшу самостійність, однак про відновлення колишньої феодальної імперії не могло бути й мови.

За Паризьким трактатом 1814 р. був створений *Німецький союз*, котрий дістав схвалення Віденського конгресу 1815 р. Такий крок не спричинив утворення єдиної німецької національної держави, оскільки це суперечило планам членів Священного союзу, які не бажали мати на своїх кордонах сильного суперника. Все ж кількість самостійних німецьких держав була зменшена до 38 (34 монархії і 4 вільних міста — Бремен, Гамбург, Любек, Франкфурт-на-Майні). Найбільшими серед держав були Пруссія, Саксонія, Баварія, Ганновер. Австрії належала роль глави Німецького союзу. Конгрес зобов'язав усі німецькі держави увійти до складу Союзу. Повноправними його членами стали правителі Данії, Англії та Нідерландів, оскільки вони мали землі в німецьких державах.

Як зазначалося у Німецькому союзному акті від 8 червня 1815р., метою союзу була «охорона зовнішньої і внутрішньої безпеки». Найвищим органом об'єднання став *союзний сейм (бундесрат)*, який засідав у Франкфурті-на-Майні і складався з представників усіх держав. Це були своєрідні «збори дипломатів» із числа послів німецьких країн, котрі були

суттєво обмежені в ініціативі прийняття рішень і були зобов'язані всякий раз радитися зі своїми урядами. Це надовго затягувало роботу сейму і нерідко призводило до безрезультативності засідань, оскільки для прийняття закону вимагалася одностайність всіх членів бундесрату, а звичайних рішень — кваліфікована більшість. У рамках Союзу кожна держава продовжувала зберігати свій уряд, армію, дипломатичну службу.

Таким чином, здійснені перетворення мали в цілому позитивний характер і вели до створення єдиної державності в німецьких землях. Однак вони не вирішували питання про єдність Німеччини. Реально була створена слабка конфедерація, яка не мала спільних збройних сил, судових органів, фінансів, зовнішньополітичних відомств, виконавчих та законодавчих структур влади. Була відсутня навіть державна печатка та інша символіка Союзу, зберігалися митні кордони.

Оскільки головну роль в об'єднанні відігравала Австрія, її посол був постійним головою сейму, а засідання відбувалися в приміщенні австрійського посольства у Франкфурті-на-Майні. Союзний сейм, влучно названий «колекцією мумій», виявляв турботу лише про те, щоб у Німеччині нічого не змінювалося. І хоч ст. 13 Союзного акта проголошувала, що в усіх державах буде запроваджено представницький орган правління, вона не накладала ніяких обов'язків на правителів, які тлумачили поняття представництва у феодальному дусі — як станове представництво, котре ще з часів станово-представницької монархії у вигляді ландтагів мало місце в німецьких князівствах. Німецька буржуазія була слабкою, залежною від феодалів і тому не могла виступити за радикальні державно-правові перетворення в країнах.

Після утворення Німецького союзу в державах був встановлений жорсткий поліцейський режим. Монархи найбільших держав — Австрії та Пруссії — разом з російським царем підписали спільну угоду, метою якої було придушення будь-якого революційного руху всередині країн або за їх межами. І хоча у південно-німецьких державах на зразок французької Хартії 1814 р. деякі правителі з тактичних міркувань стали октроювати¹ власні конституції,

¹ *Октройована конституція* (від фр. *Ostrojer* — дарувати) - конституція, розроблена без участі парламенту та інших представницьких органів і «дарована» народом країни монархом.

кардинальних змін у суспільно-політичне життя Німеччини вони не внесли. Внутрішня політика супроводжувалася масовим терором: функціонували таємні суди, численна поліція, було тотальне стеження за всім населенням. Реакційна урядова політика дозволила дворянам повернути свою колишню владу над селянами, феодальні суди — панщину, а в деяких місцях — навіть право позасудової розправи на селянином. Зберігся грошовий податок, який прийшов на заміну середньовічному праву «першої ночі».

Все ж буржуазний розвиток Німеччини пробивався крізь середньовічні державно-правові перепони. На вимогу буржуазії та ліберального юнкерства у 1834 р. між 18 німецькими державами був укладений Митний союз. Від участі в ньому найбільше виграла Пруссія. Австрія та її сателіти відмовилися від входження до нього, а дрібніші країни увійшли до союзу без особливого ентузіазму, розуміючи, що для них він означав поступову ліквідацію їхньої економічної і державної самостійності. Митний союз залучив на бік Пруссії буржуазію середніх та дрібних держав, зацікавлену у подоланні середньовічних феодальних перешкод для свого підприємництва.

Підготовка та прийняття Конституції Пруссії 1850 р. У кінці 40-х років XIX ст. політична ситуація в Німеччині ускладнилася внаслідок економічної кризи. Виступи селян, викликані неврожаєм, загрожували перерости у селянську війну. Навесні 1848 р. в багатьох містах почалися революційні демонстрації. Налякані цим буржуазні ліберали просили прусського короля піти на деякі переміни. Врешті-решт, правитель погодився на скасування поміщицьких судів і поліцейського свавілля феодалів над селянами, поширення суду присяжних на галузь політичних злочинів. Були запроваджені вибори до Установчого ландтагу (Національних зборів).

Буржуазно-демократичний рух охопив низку німецьких держав. Під його тиском правителі дали згоду на скликання у Франкфурті-на-Майні Установчих зборів, на котрих були представлені депутати від усіх держав Німеччини. Вони повинні були розробити єдину конституцію. Однак франкфуртські збори не виправдали покладених на них надій. Нескінченні дискусії дозволили реакціонерам виграти час, і після придушення революційних виступів франкфуртські збори були просто-напросто розігнані. Розроблений ними проєкт загальнодержавної конституції так і залишився на папері.

Одночасно з намаганням радикальних кіл німецьких держав створити загальноімперську конституцію у Пруссії в 1849 р. був розроблений проект власної конституції, який містив у собі деякі елементи лібералізму. Для її перегляду король Фрідріх-Вільгельм IV поставив вимогу скликати нові Національні збори. Щоб запобігти некерованим діям з боку депутатського корпусу, була придумана особлива система виборів — двоступеневі і відкриті, яка одержала назву «куріальна». Відповідно до неї всі чоловіки-виборці поділялися за майновим цензом на три курії. До перших двох входили найзаможніші верстви, до третьої — решта виборців. Кожна курія обирала однакову кількість виборщиків. У результаті чисельно невелика група громадян перших двох курій обирала дві третини виборщиків.

Проведені в державі вибори дали бажаний для уряду результат: із 350 депутатів Зборів 250 були чиновниками різних рівнів — слухняним знаряддям правлячої верхівки. У 1850 р. вони прийняли *Прусську Конституцію*, яка дістала назву «конституції панівної контрреволюції». Її ліберально-демократичні риси були вихолощені.

Законодавча влада вручалася королю і двопалатному ландтагу. Верхня палата (палата панів) складалася із призначених короною довічних перів. Депутати нижньої палати (палати представників) обиралися за досить складною трикуріальною системою колегіями виборців. В основу поділу виборчого корпусу на розряди було покладено майновий ценз. Крім цього, був встановлений і віковий ценз — 30 років. У результаті кількість виборців першого розряду була у 20 разів меншою, ніж третього, хоч обирали вони однакову кількість депутатів¹.

Виборча система забезпечувала в палаті представників переважну більшість землевласникам і великій буржуазії. До того ж, палата панів гальмувала проведення навіть по-

¹ Під час прийняття Конституції Пруссії та затвердження нової виборчої системи Бісмарк як міністр обстоював ідею проурядової верхньої палати парламенту. Дещо пізніше він змінив власну думку. У своїх мемуарах Бісмарк писав, що палата виборна користується у населення престижем, якого ніколи не досягне палата призначувана. «Коли верхня палата, — продовжував він, — стає в очах громадської думки органом урядової або навіть королівської політики, це свідчить про дефект в конституції». Він висловив припущення, що іноді буває корисним, щоб незначна сама по собі і безпечна палата демонструвала видимість незалежності в судженнях. Уряду буває іноді вигідно спонукати палату до видимих незгод, щоб не кидалось у вічі її справжнє становище «дублера урядової влади».

міркованих реформ. Під тиском реакційних сил до конституції була внесена зміна, яка допускала видання королем актів, що мали силу закону, під час перерви в роботі парламенту. Роль ландтагу Пруссії обмежувалася обговоренням бюджету та проектів деяких законів. По суті, ландтаг залишався законодавчим органом при королі. Його законодавча влада паралізувалася правом абсолютного вето правителя держави.

Виконавча влада належала королю, який призначав і відкликав міністрів. Принцип парламентської відповідальності міністрів не утвердився. Палати могли лише звинувачувати порушенні Конституції, державній зраді чи хабарництві. Справи у таких звинуваченнях розглядав Верховний суд.

Конституція не забороняла королю розпуск парламенту, причому якихось обмежень у цьому не існувало. Це правило нерідко втілювалося в життя. Причому іноді парламент розпускався раніше, ніж нижня палата збиралася на своє перше засідання. Міністри не лише не знали про вотум недовіри з боку парламенту, а й не дотримувалися принципу «солідарної відповідальності». Їх справжнім главою був король, перед яким вони несли відповідальність за свої дії.

В Конституції проголошувалася рівність пруссаків перед законом, гарантії особистої свободи, неприпустимість покарання шляхом конфіскації майна, свобода слова, зборів, друку тощо. Але ст. 111 основного закону допускала тимчасове припинення низки статей, які захищали права людини. А у випадку війни чи якихось заворушень, коли дозволялося використання армії, за рішенням уряду всі цивільні інститути влади і права переставали функціонувати. Показовим є і той факт, що армія, на відміну від цивільних чиновників, звільнялася від присяги у вірності Конституції і присягала лише королю.

Конституція 1850 р. була не позбавлена деяких декларацій щодо рівності громадян перед законом, свободи слова, зборів, спілок, недоторканності особи. Вони ніяк не гарантувалися. Так, свобода зборів була обставлена умовами: тільки в закритому приміщенні і не на квартирі ініціатора чи організатора. Поліція могла здійснювати довільні арешти та обшуки.

Таким чином, об'явлена парламентськими атрибутами прусська Конституція залишалася за своїм змістом основним законом абсолютної монархії, яка, спираючись на юнкерство, утримувала буржуазію, а та, своєю чергою, потребувала підтримки з боку феодалів.

—

Як вже зазначалося, у складі союзу німецьких держав найсильнішими конкурентами залишалися Австрія і Пруссія. У битві при Садовій у 1866 р. Пруссія завдала Австрії нищівної поразки. До того ж, монархію Габсбургів підірвали зсередини національно-визвольні рухи в Чехії, Угорщині, Словаччині, Хорватії, Польщі. У цій ситуації дворянство і велика буржуазія імперії переконали свого короля у необхідності піти на союз із Угорщиною з тим, щоб врятувати монархію від розвалу.

У 1867 р. австрійський парламент (рейхсрат) надав Угорщині внутрішню автономію. Вона одержала право на свої законодавчі органи і свій уряд. Спільні справи двох держав повинні були вирішуватися делегаціями від їхніх представницьких органів, які скликалися щорічно. Офіційно визнавалася унія двох країн, а новоутворена держава стала іменуватися «*Австро-Угорщина*». Двоєдину державу очолював імператор Австрії, він же був королем Угорщини. Союзниці було дозволено обирати свій парламент, мати власну конституцію. Дворянство і велика буржуазія Угорщини домоглися розширення своїх політичних прав.

Угорський сейм, в якому засідали переважно представники імущих верств, був однопалатним, а рейхсрат Австрії, подібно до прусського, — двопалатний: верхня палата називалася палатою панів, нижня — палатою представників. Частина депутатів верхньої палати призначалася імператором, а депутати нижньої палати обиралися сеймами областей. Влада парламенту була незначною. Міністри несли відповідальність лише перед імператором, а не перед рейхсратом. Усі функції у сфері управління здійснював численний чиновницький апарат. Імператор був главою виконавчої влади і очолював державу. Він міг сам видавати надзвичайні укази. У загальному віданні імперії залишалася незначне коло питань: військо, фінанси, зовнішня політика. Відповідно призначалися лише три загальнодержавних міністри. Для контролю над ними та вирішення загально-імперських питань щороку в столицях обох країн збиралися делегації від законодавчих органів (по 60 осіб від кожного). Така форма правління, що дістала назву *дуалістична монархія*, проіснувала до кінця Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської імперії.

Об'єднання Німеччини, її державний лад та право. Об'єднання Німеччини було необхідною умовою її економічного і політичного зростання, розквіту нації. На цьому напрямі

перед нею розкривалася двояка перспектива. Приклад першого шляху показали події революції 1848 р., в результаті чого могла бути утворена велика держава із республіканським ладом. Розвиток пішов іншим шляхом, коли осередком об'єднання країни стала Пруссія, яка намагалася закласти під будову нової держави власний державно-правовий фундамент. 18 серпня 1866 р. був підписаний договір про створення союзу німецьких держав, очолюваного Пруссією. Відповідно до нього всім німецьким державам, розташованим північніше ріки Майн, пропонувалося об'єднатися під владою прусського короля. Одні держави вступили в об'єднання добровільно, інші — під загрозою вторгнення прусської армії. У наступному, 1867 р., Північнонімецький союз одержав конституційний устрій, котрий закріпив провідне становище Пруссії. Управління Союзом здійснювалося «президентом» — в особі прусського короля, канцлером — в особі прусського першого міністра і двопалатним парламентом. Нижня палата (рейхстаг) обиралася відповідно до загального виборчого права. За межами об'єднання залишалися лише великі і впливові північнонімецькі держави — Баварія, Вюртемберг, Ваден та ін. Піти добровільно під владу Пруссії вони не бажали, а здійснити їхню насильницьку анексію перешкоджала Франція, оскільки вона остерігалася появи на своїх східних кордонах сильної держави.

Успішна війна проти Франції у 1870—1871 рр. позбавила південно-німецькі держави свободи вибору, і вони змушені були заявити про свою згоду увійти до складу єдиної Німецької імперії. *31 січня 1871 р. Німеччина стала називатися імперією*, а 16 квітня цього самого року рейхстаг затвердив Конституцію.

Відповідно до Конституції до складу держави входили 22 монархії і кілька вільних міст. Вони наділялися певною незалежністю, але про рівноправність всіх її суб'єктів не було й мови. За формою державного устрою держава стала *федерацією*, а столицею її — адміністративно-політичний центр Пруссії Берлін.

Німецька федерація мала свої особливості, які відрізняли її від подібних форм: *по-перше*, суб'єкти федерації наділялися значно ширшими повноваженнями, ніж це мало місце у США чи Швейцарії; *по-друге*, між членами федерації існувала велика нерівність; *по-третє*, у союзній раді делегати окремих держав були представниками не парла-

ментів, а урядів і діяли за їх вказівками; *нареши*, у Німеччині не було особливої загальноімперської адміністрації, тому виконання законів покладалося на владні структури держав—членів імперії.

За *формою правління* Німеччина стала конституційною монархією, главою якої оголошувався король Пруссії. Йому присвоювався титул імператора. Він очолював збройні сили держави, призначав усіх імперських чиновників, зокрема і канцлера — главу уряду. Імператор також призначав делегатів у верхню палату парламенту (союзну раду) і міг безпосередньо управляти міністрами. Повноваження імператора були настільки широкими, що перетворювали його владу на таку, яка стояла над усім державним механізмом. Конституція наділяла його виключними правами в галузі зовнішніх зносин. Він виступав представником імперії в усіх міжнародних справах, оголошував війну та укладав мир. Для оголошення війни конституція вимагала згоди союзної ради. Однак це положення практично усувалося застереженням, що така згода була необхідна у випадку, коли буде здійснено напад не на територію союзу чи його прибережжя (ст. 11).

У Конституції не було ясно вирішене питання про розмежування законодавчої і виконавчої влади. Фактично конституювався режим, при якому уряд на чолі з імператором мав перевагу над парламентом. Хоч законодавча влада і передавалася парламенту, імператор міг контролювати союзну раду і рейхстаг. Тільки йому належало право скликати, відкривати, закривати засідання парламенту. Головування в союзній раді передавалося імперському канцлеру, який призначався і звільнявся імператором. Розроблені союзною радою законопроекти вносились на розгляд рейхстагу від імені імператора. Він же обнародував закони, а також здійснював нагляд за їх виконанням. Крім того, імператор отримав право видавати розпорядження і укази, скріплені підписом канцлера, який ніс відповідальність за їх виконання.

Щодо виконавчої влади, то вона повністю знаходилася в руках глави держави. Імператор призначав главу уряду — канцлера і міністрів (статс-секретарів). Такі прерогативи імператора дають підстави твердити про юридично необмежений характер його влади.

Конституція надавала імператору і союзній раді право «забезпечувати єдність» Німецької держави. У випадку

порушення будь-якою країною своїх союзницьких обов'язків до неї могла бути застосована сила. «Коли члени союзу, — говорить у ст. 19, — не дотримуються своїх конституційних союзних обов'язків, вони можуть бути примушені до їх виконання шляхом езекуції. Розпорядження по цій езекуції віддається союзною радою і приводиться до виконання імператором».

Виборна палата парламенту — рейхстаг — створювалася як ширма для прикриття влади імператора і надання Німеччині рис демократичної держави з представницькими органами. Стаття 4 Конституції наділяла союзню раду і рейхстаг правом видавати закони з різних питань державного життя, зокрема, встановлення розміру податків і митних зборів; визначення чисельності армії і флоту; прийняття постанов про свободу друку та спілок тощо. Важливим доповненням до ст. 4 став прийнятий у 1873 р. пункт про включення у компетенцію парламенту «загального законодавства з цивільного, кримінального права і судочинства».

Рейхстаг складався із депутатів, що обиралися населенням на основі рівних і загальних виборів при таємному голосуванні. Термін повноваження депутатів спочатку визначався трьома роками, а з 1887 р. вони обиралися на п'ять років. Від кожного із 397 округів обирався один депутат. Округ за тих часів нараховував приблизно 100 тис. жителів. Дуже швидко, з різних причин, рівність виборчих округів різко змінилася, однак уряд відмовився переглядати їх склад, остерігаючись збільшення числа депутатів від міського населення. Депутати рейхстагу не одержували грошової винагороди за свою роботу.

Юридично рейхстаг володів правом законодавчої ініціативи, а фактично цим правом майже не користувався. Він був більше зайнятий обговоренням і прийняттям урядових законопроектів. Конституція дозволяла у формі депутатських запитів критикувати уряд, однак результати такої критики були мізерні. Уряд як відповідальний перед парламентом залишався при владі, а непокірний рейхстаг, як правило, зазнавав розпуску.

Союзна рада як верхня палата парламенту посідала вагоміше місце, примушуючи рахуватися з собою імператора та уряд. Вона складалася з представників урядів окремих держав і вільних міст. Показово, що із 58 голосів у ній Пруссії належало 17, Баварії — шість, Саксонії — чотири. Карликові держави мали по одному голосу. Союзна рада

видавала постанови, що стосувалися діяльності адміністрації і доповнювали закони. Вона призначала деяких імперських чиновників, давала згоду на розпуск рейхстагу, оголошувала війну і виносила постанови про застосування езекуцій проти тих суб'єктів імперії, які не виконували своїх конституційних обов'язків.

Союзна рада володіла також судовими функціями. Вона вирішувала всі спори, що виникали між державами, які входили до імперії, з однієї сторони, та імперським урядом, з іншої. Палата була найвищою апеляційною інстанцією у тому випадку, коли суд відмовляв кому-небудь у захисті його інтересів або коли спір між суб'єктами федерації заходив у глухий кут. Вона могла давати тлумачення конституційних законів. Усі засідання ради були закритими.

Таким чином, поряд з імператором союзна рада дозволяла пруському юнкерству утримувати політичну владу в своїх руках і справляти вирішальний вплив на внутрішню та зовнішню політику Німецької імперії.

Імперський уряд був представлений однією особою — канцлером. Кабінету міністрів не існувало, а окремі міністри були фактично заступниками канцлера по своєму відомству.

Реакційна за своїм змістом і антидемократична за спрямуванням Конституція 1871 р. водночас відзначалася юридичними суперечностями, а то і просто неузгодженістю положень. Наприклад, «президент» імперії був пов'язаний контрайсигнатурою з канцлером, якого він особисто призначав і звільняв. Противагою владі імператора була союзна рада парламенту, але, як пруський король, він міг у наказному порядку зобов'язати пруських депутатів діяти за його вказівкою.

У цілому Конституція стала відображенням компромісу і міцного союзу, який склався між феодално-юнкерськими землевласниками і торговельно-промисловою буржуазією.

Право Німецької держави. До об'єднання Німеччини під верховенством пруської монархії тут не існувало єдиної правової системи. У більшості карликових держав збереглися старі збірники законів або рецептоване римське право, пристосоване до умов феодалізму. У прикордонних з Францією регіонах діяло наполеонівське законодавство, у північних князівствах — датське право, на сході — пруське право.

Поява Саксонського цивільного уложення 1863—1865 рр. було значним кроком вперед у розвитку цивільного права Німеччини. Його автори здійснили спробу наблизити право до підручника, зробивши його доступнішим для населення. Поряд з римським правом Уложення включало інститути чисто німецького характеру (поземельні повинності, верховенство чоловіка у використанні майна жінки тощо). Багато із застарілих феодальних інститутів були відкинуті.

Утворення Німецької імперії поставило на порядок денний подолання строкатості правових систем. Зусиллями депутатів рейхстагу у 1873 р. були внесені поправки до Конституції, які відкривали можливості для створення єдиного загальнонімецького цивільного права. Невдовзі після прийняття поправок рейхстаг створив комісію у складі 11 осіб для розробки проекту цивільного кодексу. А в 1888 р. робота комісії завершилася опублікуванням проекту цивільного кодексу, який через свою складність та архаїчність норм виявився неприйнятним. Створена в 1890 р. друга комісія розробила і подала новий проект Цивільного уложення, який 1896 р. був прийнятий рейхстагом і підписаний імператором (вступив у силу з 1 січня 1900 р.).

Перша книга Уложення («Загальна частина») присвячена загальним інститутам цивільного права. Тут значна увага приділяється юридичним особам (на відміну від Цивільного кодексу Франції, де про них немає і згадки). В параграфах детально регламентуються права і обов'язки різних юридичних осіб.

Уложення не ліквідувало залишки станового устрою. Дворянству залишалось чимало привілеїв, встановлених законодавством земель. Воно поділялося на вище і нижче. Вище володіло автономією у галузі приватного права. Нижче дворянство також зберегло за собою право користування титулами, гербами, дістало низку привілеїв.

Друга книга охоплювала зобов'язальне право. Тут чітко видно вплив римського права, але водночас мають місце інститути, невідомі римському і французькому праву (наприклад, відносини, пов'язані з біржовими операціями, з банківськими грошовими переказами тощо).

Уложення містить докладну регламентацію різних видів договорів (купівлі-продажу, найму, застави, поруки тощо). Всі норми зобов'язального права так чи інакше відображали інтереси обігу капіталу, причому явно про-

глядається захист прав представників імущих панівних верств. Характерно і те, що найм робочої сили регулювався у невеликій кількості параграфів (близько 20). Це пояснюється намаганням надати підприємцю більше свободи визначати відносини з найманими працівниками на власний розсуд. Тому «свобода договору» дозволяла буржуазії визначати і тривалість робочого часу, і розмір оплати, й інші умови праці.

У *третьій книзі* містилися інститути речового права, серед яких головним був інститут приватної власності. Тут теж помітний вплив римського права. У регулюванні відносин власності на землю вже зустрічаються ознаки, характерні для пізніших часів. Наприклад, якщо статті французького цивільного кодексу включали у право власності на землю все, що знаходилося над землею і в її надрах, то в німецькому Цивільному уложенні зазначено, що власник не може заперечувати проти проникнення до нього з іншої ділянки газів, пари, запахів, диму, шуму та інших подібних втручань, якщо це не заважає йому користуватися своєю ділянкою землі.

Четверта книга містить норми сімейного права. Укладення шлюбу вважалось актом громадянського стану, а шлюб, укладений лише у формі релігійного обряду, не мав юридичної сили. Главою сім'ї був чоловік, за ним залишалось вирішення всіх питань подружнього життя, вибору місця проживання і самого житла. Однак, у цьому не повинно бути зловживань з його боку. Дружина була зобов'язана носити прізвище чоловіка, вести домашнє господарство. Діти до досягнення повноліття знаходились під владою батьків. Їх влада над дітьми була настільки значною, що вони могли застосовувати до них «відповідні виправні заходи». Батьки могли експлуатувати працю дітей.

Розлучення допускалось лише у визначених законом випадках (перелюб, посягання одного із подружжя на життя іншого, душевна хвороба тощо). Рішення про розлучення виносилося судом після детального і скрупульозного розгляду справи.

П'ята книга містила спадкове право. Успадкування за законом здійснювалось по черзі відповідно до ступеня родинних відносин. При успадкуванні за заповітом певна частка (а саме половина того, що одержала б особа при успадкуванні за законом) залишалася для законних спадкоємців.

Таким чином, за своїм змістом і об'ємом Цивільне уложення Німеччини є однією з найбільших кодифікацій кінця XIX ст., призначених регулювати буржуазні виробничі відносини. На відміну від класичного кодексу епохи промислового капіталізму — цивільного кодексу Франції 1804 р., який відзначається ясністю і недвозначністю юридичних формулювань, у німецькому Уложенні стиль викладу і формулювання утруднені навіть для юриста-професіонала. Це сприяло довільному тлумаченню закону. Все ж Уложення виявилось не менш стійким, ніж французький Цивільний кодекс. Воно справило свій вплив на цивільне законодавство багатьох країн і продовжує діяти у ФРН до теперішнього часу.

Важливою пам'яткою права Німеччини є *Кримінальне уложення*, прийняте 1870 р. у Північнонімецькому союзі і поширене в наступному році на всю імперію. Воно являло собою обширний звід, що складався із вступних постанов і двох частин. Вступна частина стосувалася розмежування злочинів, проступків і поліцейських порушень, характеристики зворотної дії закону тощо. У першій частині розглядалися загальні питання кримінального права (співучасть, обставини, що скасовували чи пом'якшували покарання, замах та ін.). У другій — містилися норми щодо окремих видів злочинів (своєрідна особлива частина).

Найбільше статей присвячувалося державним злочинам, злочинам проти власності та особи. До числа державних злочинів, крім класичних їх видів, належали і такі, як, наприклад, образа імператора, місцевих князів, фальшивомонетництво, опір владі чи заклик до непокори. Покаранням за ці злочини була смертна кара або тривале тюремне ув'язнення. Також тюремним ув'язненням на різні терміни каралися особи, що здійснили злочини проти власності (крадіжка, розбій, пограбування тощо).

Останній розділ Уложення присвячений поліцейським правопорушенням. Штрафом чи тюремним ув'язненням каралися ті, хто порушував поліцейські приписи щодо виїзду за кордон, зберігання зброї, виготовлення печаток і штампів та ін. Спеціальний пункт зобов'язував кожного громадянина надавати допомогу поліцейській владі. Коло обов'язків поліції було досить широким. Вона могла втручатися в усі сфери діяльності і навіть особистого життя підданих імперії.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка форма правління була притаманна Німеччині до початку XIX ст.?
2. Який вплив на суспільно-політичне життя німецьких держав справила Французька буржуазна революція?
3. Яку роль у формуванні єдиної Німецької держави відіграв Німецький союз 1814 р.?
4. Яка з німецьких держав відігравала провідну роль у Німецькому союзі?
5. Що собою являв митний союз німецьких держав?
6. Які основні положення Конституції Пруссії 1850 р.
7. Які декларативні положення містила Пруська Конституція?
8. Як утворилася Австро-Угорська держава?
9. Які положення містив договір про створення Північно-німецького союзу?
10. Які особливості були притаманні Німецькій імперії як федеративній державі?
11. Розкрийте зміст кожної книги Цивільного уложення Німеччини.
12. Зазначте основні риси Кримінального уложення 1870 р.

Тести-тренінги

1. *Після створення Німецького союзу держав (1814 р.) найвищим органом об'єднання німецьких держав став:*
 - а) союзний сейм (бундесрат);
 - б) союзна рада;
 - в) бундестаг;
 - г) рейхстаг.
2. *Конституція Пруссії 1850 р. була прийнята:*
 - а) Національними зборами;
 - б) рейхстагом;
 - в) Установчими зборами;
 - г) референдумом.
3. *Після свого утворення у 1867р. Австро-Угорська імперія мала форму правління у вигляді:*
 - а) дуалістичної монархії;
 - б) президентської республіки;
 - в) конституційної монархії;
 - г) парламентської монархії.

Становлення та розвиток буржуазного права

1. *Становлення національних правових систем.*
2. *Формування буржуазного права у Франції, його кодифікація.*
3. *Англійське право.*

Література: 1 (с. 297—306; 438—590); 2 (т. 2, с. 47—58; 100—129; 160—165; 229—232; 265—268; 387—390); 3 (с. 326—358); 4 (с. 594—632; 662—690); 7 (с. 218—238); 8 (с. 544—561); 9 (341—347; 381—387; 414—418); 10(с. 300—303; 318—322; 333—337; 360—364); 11 (с. 279—320); 12 (с. 374—419); 13 (с. 384—432).

Становлення буржуазного права проходило, з одного боку, з використанням феодальних правових систем, а з іншого — шляхом застосування цілком нових принципів: єдності закону; юридичної рівності осіб; законності; свободи.

Проблема *єдності закону* впливала із питання уніфікації права. Характерна для феодалізму багатоманітність правових систем (партикуляризм права) стояла на перешкоді розвитку капіталістичного господарювання. Тому ще в ході буржуазних революцій відбувалося становлення єдиного для всієї держави права. Однак закони революційного періоду лише торкалися окремих питань суспільного життя і не встановлювали завершену систему правових норм. *Єдині національні правові системи стали складатися із утвердженням влади буржуазії.*

Юридична рівність суб'єктів правовідносин впливала, перш за все, із необхідності встановлення договірних відносин (між підприємствами, особами, в сімейних відносинах тощо). До буржуазних

революцій в жодній державі не існувало однакової для усіх громадян правоздатності. Існувало багато категорій осіб з обмеженою правоздатністю або наділених правовими перевагами. Наприклад, дворянство мало численні пільги та привілеї; селяни та міщани обмежувалися в майнових правах, а іноді і в особистій свободі (кріпосне селянство); жінки обмежувалися у цивільних правах; в колоніях існувало рабство.

Принцип законності пов'язаний з юридичною рівністю. Саме остання означала не тільки рівні права, але й рівні для всіх обов'язки, рівну відповідальність перед законом. Одним з проявів законності є правомірна поведінка всіх громадян і юридичних осіб як суб'єктів правовідносин у державі. Вона є гарантом стабілізації економічного і політичного життя в суспільстві.

Важливим принципом буржуазного права є *свобода*. Вона знайшла відображення, насамперед, в прийнятих в ряді держав конституціях, деклараціях прав людини і громадянина, біллях про права тощо, націлених на проголошення демократичних свобод. Розвиток підприємництва і розгортання комерційної діяльності буржуазії вимагав свободи приватної власності, свободи договорів, корпорацій та ін.

Отже, названі принципи характеризують буржуазний тип права в цілому. Водночас у рамках єдиного типу буржуазного права кожна держава мала свою національну систему права з притаманними їй особливостями.

Правові системи європейських держав, котрі склалися в добу зародження і утвердження капіталізму, можна поділити на дві групи.

Першу групу складають правові системи країн *континентальної Європи* і тих держав, які їх сприйняли. Вони розвивалися у XIX ст. під впливом французького права, а в XX ст. суттєвий вплив на їх розвиток виявило німецьке право. Названі системи характеризуються поділом права на приватне і публічне. Перше захищало інтереси приватних осіб від протиправних посягань з боку як окремих громадян, так і самої держави. До нього належали такі галузі, як цивільне, сімейне, торговельне та ін. Публічне право визначало порядок організації і діяльності органів влади та управління. Воно захищало інтереси всього суспільства і держави від будь-яких зазіхань. До публічного права належали конституційне, адміністративне, міжнародне, кримінальне та ін.

Континентальні правові системи чітко розмежують право матеріальне і процесуальне. Головним джерелом права тут виступає закон, який встановлює загальні правила поведінки і правові принципи. В країнах такого права суд не займається нормовстановлюючою діяльністю, а лише застосовує правові норми до конкретних випадків. Особливістю континентальних правових систем є поширення кодифікації як матеріального, так і процесуального права.

У державах цієї системи відповідальність можлива лише за дії, передбачені в кодексі (законі). Тут характер кримінальних дій проглядається легко, а рішення судді без особливих зусиль можна піддати контролю і оскарженню. Не- • доліком цієї системи є її закостенілість, мала рухливість. Не можна покарати особу, коли в її діях не існує складу злочину, передбаченого законом.

Англосаксонські правові системи ґрунтуються на «загальному праві» Англії. Тут відсутній поділ на публічне і приватне право, не існує розмежування на матеріальне і процесуальне право. Галузі права структурно не виділені. Відсутні кодифікації. Головним джерелом права в країнах цієї системи є судовий прецедент, який вважається обов'язковим для всіх судів при розгляді аналогічних справ. Тут суд творить право, але він створює не загальні, а казуїстичні норми (тобто правила для вирішення конкретної справи).

У англосаксонських державах право і закон не співпадають, вони не є тотожними. Парламентський закон (акт) стає правом країни лише у тому випадку, коли він був застосований і отримав тлумачення суду. Винесене судове рішення щодо конкретної справи надалі використовується як зразок. Судді діють ніби за аналогією.

У випадку виникнення кримінальної чи цивільної справи, яка не мала прецедентів у минулому, суддя на свій розсуд виносить рішення за аналогією з подібними справами. Зацікавлені сторони можуть погодитися з рішенням судді або вимагати передати справу для розгляду судом вищої інстанції. В судах цієї системи першорядну роль відіграють адвокати, оплата праці яких вимагає значних коштів від клієнта.

Помітна роль звичаїв і конституційних угод. Останні досить широко застосовуються у сфері здійснення державної влади. Англосаксонському праву притаманна особлива термінологія, наявність інститутів, відсутніх в інших країнах.

Нерідко в житті виникають випадки, коли санкції, передбачені існуючим законодавством, є недостатніми. У суддів континентальної системи можливість застосування покарання обмежена кодексами¹. Для суддів англосаксонської системи є можливість застосувати нестандартні, але досить дієві покарання².

Формування буржуазного права у Франції, його кодифікація. Одним із завдань французької революції було створення єдиної національної правової системи. На відміну від Англії, тут здійснювалися рішучі заходи зі зруйнування феодальних відносин, зокрема у правовій сфері. Постало питання не тільки про створення нового законодавства, а й про його систематизацію. Свідченням цього є спроби кодифікації, здійснені ще в роки революції: у 1791 р. розробляється проект кримінального кодексу; у 1793, 1794 та 1796 рр. — проекти цивільного кодексу. Однак позитивного завершення вони не мали.

Лише після закріплення влади великої буржуазії уряд Наполеона остаточно скасував дореволюційне право, відмінив низку законів революційного часу і виробив кодекси буржуазного права. Наполеонівська епоха ознаменована створенням п'яти головних кодексів країни: *цивільного, кримінального, торговельного, цивільно-процесуального та кримінально-процесуального*.

Цивільний кодекс Франції був прийнятий першим. У 1800 р. була створена комісія для його розробки, яка за досить короткий термін (4 місяці) узгодила проект і направила його на обговорення до найвищих судів. Після цього проект кодексу, як того вимагала процедура, проходив звичний шлях будь-якого закону: Державна рада—Трибуна́т—Законодавчий корпус—Сенат.

Але при проходженні через Трибуна́т і Законодавчий корпус проект зустрів серйозну опозицію депутатів, головним чином через те, що він мав значні відхилення назад у порівнянні із законодавством доби революції. Уряд забирає

¹ Наприклад, підліток на власному мопеді зухвало порушує правила руху, створює шум у пізній час. Покаранням тут може бути стягнення штрафу з батьків або вилучення транспортного засобу. Для деяких осіб таке покарання є незначним.

² Наприклад, зобов'язати порушника відвідувати морг і бути присутнім під час розтину трупів загиблих у дорожніх пригодах. Якщо таке рішення суду не буде виконане, то це розцінюватиметься як неповага до суду і каратиметься ув'язненням чи великим штрафом.

проект на доопрацювання. А тим часом Наполеон своєю владою виключає із Трибунату та Законодавчого корпусу головних критиків проекту і вводить нових. У результаті 26 березня 1804р. всі 36 титулів як окремі закони були об'єднані в один кодекс, схвалені і підписані імператором.

Джерелами Кодексу стали окремі положення французького звичаєвого права (кутюми), революційне законодавство, юридична доктрина післяреволюційного періоду і рецептоване римське право.

Головними принципами, покладеними в основу Кодексу, були юридична рівноправність, законність, єдність права та свобода.

Подібно до англійського цивільного права, в Кодексі передбачалося, що всякий француз користується громадянськими правами, здійснення яких не залежить від соціального стану громадянина. Водночас іноземці і заміжні жінки були позбавлені повної правоздатності.

Характерною особливістю Кодексу є невизнання юридичних осіб як суб'єктів цивільного права. До певної міри це можна пояснити, по-перше, нерозвиненістю буржуазних відносин, коли головну роль в економіці відігравало індивідуальне підприємництво; по-друге, від часів революції у свідомості збереглося негативне ставлення до різних товариств, об'єднань, цехів, церковних установ тощо.

Право власності. Кодекс закріпив і узаконив нові суспільні прошарки власників — буржуазію і селянство, котрі були опорою уряду Наполеона. З цією метою ліквідували відмінності у правовому статусі між родовим і набутим майном; заборонили субституції¹, оскільки вони перешкоджали повному розпорядженню власністю.

Кодекс не дає визначення права власності, він перераховує (ст. 544) головні повноваження власника. Вони можуть здійснюватись найбільш абсолютним чином, тобто в межах, не заборонених законом. Підкреслюється повнота права власності: встановлюється, що власність на річ дає право на все, що ця річ виробляє.

Таким чином, у Кодексі у найповнішому вигляді сформульоване право приватної власності як надбання і результат буржуазної революції. Тут право власності за своєю широтою і повнотою наближається до його розуміння

¹ *Субституція* — врегульоване правом призначення наступного спадкоємця, якщо перший не зможе прийняти спадщину.

римським правом, яке, як відомо, дозволяло власнику широко володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю згідно зі своїми потребами аж до її знищення.

Однак свобода власності зовсім не означала абсолютної свободи суб'єкта права власності. В інтересах третіх осіб Кодекс встановлює деякі обмеження щодо сваволі власника. Вони є завжди конкретними, і відсутні загальні правила, які б примушували власника рахуватися з інтересами суспільства чи будь-якої особи. Наприклад, ст. 545 говорить про те, що *ніхто не може бути примушений до поступки своєю власністю, якщо це не робиться з причини суспільної користі і за справедливу попередню винагороду*.

В усіх статтях Кодексу, присвячених інституту власності, йдеться про власність взагалі, хоч найбільше уваги приділяється нерухомій власності і, насамперед — землі. Наприклад, рухомим майном опікун міг розпоряджатися на свій розсуд, а нерухомістю — лише зі згоди сім'ї або суду.

Зобов'язальні відносини. У цьому розділі Кодексу найвідчутніший вплив римського права. Кодекс не дає загального поняття зобов'язання, але ст. 1101 чітко формулює визначення договору: *«Договір є угодою, за допомогою якої одна чи декілька осіб зобов'язуються перед іншою особою дати що-небудь, зробити щось або не робити нічого»*. Тобто, поняття предмета договору тут співпадає з поняттям предмета зобов'язання.

За Кодексом, першою умовою дійсності договору є згода сторони, яка дає зобов'язання (ст. 1108). Договір втрачає силу, якщо згода була отримана шляхом насильства, обману або помилки (ст. 1109). Водночас явна збитковість договору не може бути підставою для визнання його недійсним. У цьому положенні чітко проглядається дія буржуазного принципу правової свободи.

Другим принципом, за яким будувався договір, була не-порушність договору. Стаття 1134 вказує: *« Угоди, укладені законно, займають місце закону для тих, хто їх укладав »*. Однак робилося застереження, що за взаємної згоди договір може бути змінений. Одностороннє порушення договору покладало відповідальність на його порушника, який був зобов'язаний сплатити всі збитки своєму контрагенту.

Крім договорів, Кодекс вказує й на інші підстави для виникнення зобов'язань — це заподіяння шкоди. Наприклад, ст. 1384 говорить, що *господарі та особи, що дали доручення, є відповідальними за збиток, заподіяний їхніми слугами чи особами, котрі виконували їх доручення*.

Кодексу відоме і «натуральне зобов'язання». Воно полягає в тому, що не можна вимагати виконання зобов'язання у судовому порядку. Але коли воно вже виконане, то не можна вимагати повернення виконаного.

Шлюбно-сімейні відносини. У цій частині Кодексу найбільше виявилися реакційно-консервативні тенденції французького буржуазного права. Головними принципами відносин у сім'ї були: а) повновладдя чоловіка і батька; б) обмежена правоздатність і недієздатність заміжньої жінки.

Чи не єдиним прогресивним явищем, взятим із революційного законодавства, був світський шлюб і свобода розлучення.

Кодекс розглядає шлюб подібно до того, як його сприймає римське право, а саме — як договір сторін. Тому взаємна згода майбутнього подружжя була першою необхідною умовою вступу до шлюбу. Другою умовою було досягнення шлюбного віку (для хлопців — 18 років, для дівчат — 15 років) і не перебувати в іншому шлюбі. Для дітей віком до 25 років (хлопці) і 21 року (дівчата) при вступі до шлюбу вимагалася згода батьків. Заборонялися шлюби між родичами.

Допускаючи розлучення, Кодекс вказує на такі його причини (статті 229—233):

— перелюб. При цьому чоловік однозначно повинен був вимагати розлучення, а жінка — лише у тому випадку, коли її чоловік утримував коханку в їхньому помешканні¹;

¹ Така принизлива для жінки нерівність у шлюбі пояснюється досить просто. Батьком дитини, народженої в шлюбі, Кодекс майже однозначно визнавав чоловіка породіллі. У такому разі будь-яка народжена в шлюбі дитина стає законним спадкоємцем батьківського і материнського майна. Але законодавець, йдучи за стародавньою традицією і тим інтересом, завдяки якому виник у суспільстві парний шлюб, бажав, щоб спадкове майно досталося дітям, народженим від спадкодавця. Перелюб чоловіка в цьому випадку не має значення, оскільки пошуки батьківства, а відтак аліменти на утримання позашлюбних дітей не мали місця у судовому порядку. Закон цього не допускав. Лише «плюндрування домашнього вогнища», тобто порушення загальноприйнятих правил пристойності спонукає законодавця погодитися з правом дружини вимагати розлучення.

Цій темі присвячене відоме оповідання Г. Мопассана «Позбулася». Молода маркіза де Реннедон, бажаючи розлучення, вирішує найняти служанку, котрій доручає звабити свого чоловіка (звичайно, за плату). Та блискуче виконала доручення і за змовою з господинею призначає час перелюбу... «Коли годинник розпочав свій бій — я раптово відкрила двері... Ха, ха, ха... роман в самому розпалі...». При цьому начебто випадково з'являються свідки: батько молоді маркізи, сторож і, звичайно, представник так званої поліції моралі.

- зловживання, тяжкі образи одного із подружжя;
- засудження когось із них до тяжкого чи ганебного покарання;
- взаємне і вперте наполягання обох сторін на розлученні.

Під впливом католицької церкви, з метою запобігання частим розлученням та задля збереження сім'ї до Кодексу було внесене положення про роздільне проживання подружжя. Підставою для цього були ті самі обставини, котрі призводили до розлучення.

Стосунки між чоловіком та дружиною будувалися на основі влади і підлеглості. Стаття 213 вказує: «*Чоловік зобов'язаний надавати покровительство своїй дружині, бути слухняною чоловікові*». Недієздатність жінки полягала в тому, що вона не могла самостійно здійснювати будь-які юридичні дії. А принизлива для жінок ст. 215 забороняла жінці виступати в суді у будь-якій ролі без дозволу свого чоловіка.

Неповнолітні діти знаходилися під владою батька. Позашлюбні діти могли бути узаконені, однак, за ст. 340, лише на добровільних засадах. Винятком був дозвіл на розшукування батька за рішенням суду у тому випадку, коли мати дитини була викрадена і час викрадення співпадав з початком її вагітності. Такі правила, у переважній більшості випадків, залишали без будь-якого захисту інтереси позашлюбних дітей. У цьому полягала одна з головних причин величезної смертності серед таких дітей. Водночас дозволялося розшукувати матір, яка залишила дитину.

Цивільний кодекс Франції (або, як його ще називають, «Кодекс Наполеона») відіграв значну роль у становленні цивільних правовідносин в багатьох країнах, де буржуазія, ставши до влади і намагаючись стабілізувати своє панування за допомоги твердого правила закону, запроваджувала з певними видозмінами французький Цивільний кодекс. Він був рецептований в Італії, Бельгії, Голландії, Польщі, деяких німецьких державах до їх об'єднання, у кантонах Швейцарії. Крім того, він мав вплив на законодавство Румунії, Греції, деяких держав Латинської Америки. Складений на початку XIX ст. М. Сперанським проект цивільного уложення Росії зазнав сильного впливу Кодексу Наполеона.

Кримінальне право Франції. Ще за часів буржуазної революції, у 1791 р., Установчими зборами був прийнятий

Кримінальний кодекс¹, який спирався на гуманістичні ідеї французьких просвітителів. Подібно до інших документів доби революції він мав досить просту і чітку структуру.

У *першій його частині* («Про покарання») містилася регламентація покарань, які призначалися виключно на основі закону. Кодекс відмовився від застосування типових для феодалізму калічницьких покарань, хоча в цілому вони залишалися досить суворими. Наприклад, смертна кара, котра виконувалася, як і раніше, публічно, призначалася у понад 40 випадках. Збереглися ганебні покарання (публічне позбавлення честі, виставлення в ошийнику біля ганебного стовпа), узаконювалися каторжні роботи, застосовувалися тюремне ув'язнення і заслання.

У *другій частині* («Про злочини і покарання») давався перелік дій, які розглядалися як кримінально карані проступки. Покарання встановлювалося за принципом їх відповідності до злочину, що дозволяло виключити чи, принаймні, значно зменшити свавілля суддів. Кодекс відмовився від кваліфікованої смертної кари («досить простого відрубання голови»).

Була відкинута довічність ув'язнення, за винятком заслання, яке застосовувалося з метою «звільнення суспільства від невинуватих злочинців». Найтяжчим з кримінальних покарань було визнане позбавлення волі «у кайданах» із залученням до примусової праці в особливих гамівних будинках або до виконання важких громадських робіт.

Кодекс виключив тілесні покарання, скасував конфіскацію майна засудженого, запровадив амністію.

Чіткий і завершений вигляд отримала кримінально-правова програма буржуазії у **Кримінальному кодексі Франції 1810р.**, який теж має назву «Кодекс Наполеона». Хоча у деяких моментах він був кроком назад порівняно з кримінальним законодавством доби революції, все ж у цілому для свого часу це був прогресивний документ. У ньому обстоювалася ідея формальної рівності осіб перед кримінальним законом, запроваджувалися чіткі критерії злочину, окреслювалося коло покарань.

¹ Автором Кодексу був відомий мислитель, громадський діяч, аристократ за походженням Лепелетьє, який був убитий роялістами відразу після того, як проголосував за застосування смертної кари до короля Людовика XVI.

Структура Кодексу була дещо складніша, однак все ж у принципі повторювала структуру Кримінального кодексу 1791 р. Короткі попередні положення, а також перша і друга книги були присвячені загальним питанням покарань, їх видам, кримінальній відповідальності в цілому. Тобто вони були своєрідною загальною частиною Кодексу, у якій викладаються основні поняття і принципи кримінального права. У третій і четвертій книгах містився конкретний перелік злочинних діянь з визначенням у кожному конкретному випадку виду і міри покарання. Це була своєрідна особлива частина Кодексу.

Відповідно до ідей класичної школи кримінального права Кодекс вказував, що *злочином є діяння, заборонене законом* (ст. 1), і що *закон зворотної сили не має* (ст. 4). Кодекс запроваджує тричленну класифікацію злочинних діянь та відповідні їм покарання:

а) *найтяжчі злочини*, котрі каралися болісними та ганебними покараннями;

б) *проступки* — злочини, які каралися виправними заходами (тюремне ув'язнення, тимчасове позбавлення політичних або громадянських прав, великий штраф);

в) *поліцейські проступки* — каралися засобами адміністративно-поліцейського характеру.

З метою усунення зловживань і сваволі суддів Кодекс чітко окреслює коло можливих кримінальних санкцій. Він відмовився від цілої низки не виправдано жорстоких середньовічних покарань. Але у порівнянні з Кодексом 1791 р. тут було зроблено крок назад. Зокрема, відновлювалася довічна каторга; запроваджувалася смертна кара з попереднім відрубанням руки; застосовувалися депортації в колонії; як додаткове покарання застосовувалося таврування на правому плечі правопорушника.

На відміну від кримінально-правового законодавства революційних часів, тут було розширене коло ганебних покарань: додалися вигнання за межі держави і громадянська смерть¹. Значно посилювалися покарання за реци-

¹ Цей вид покарання бере свій початок у римському кримінальному праві. Воно полягало у позбавленні злочинця майнових, батьківських прав. Будь-яка угода з такою особою вважалася недійсною. Будь-яке набуте нею майно відходило до казни. Дружина, якщо вона не розривала шлюб, вважалася коханкою, народжені нею діти — незаконними.

див (статті 56—58). Співучасники, а в деяких випадках і пособники, каралися так само, як і основні зловмисники.

Злочинці до 16 років, коли суд встановлював, що вони діяли без усвідомлення наслідків своїх дій, могли бути виправдані. В інших випадках їх тримали у в'язниці чи виправному будинку до досягнення 20-річного віку (ст. 66).

Смертна кара призначалася у 35 випадках. Кодекс відкидав будь-які обставини, що пом'якшували вину звинуваченого чи звільняли його від покарання. Це було теж реакційною стороною кримінального закону.

Турбуючись про захист приватної власності, законодавець велику увагу приділяє злочинству. Крадіжка чужого майна за обтяжливих обставин (уночі, із застосуванням насилля) каралася каторжними роботами терміном від 5 до 20 років. Засуджені до такого покарання, а також до тюремного ув'язнення чи перебування у гамівних будинках, повинні були після відбування покарання перебувати під поліцейським наглядом впродовж 20 років (фактично — довічно).

Таким чином, Кримінальний кодекс дав Франції єдине кримінальне право, поклавши край партикуляризму феодалного права. Було припинене або суттєво обмежене свавілля і примхи суддів стосовно кваліфікації злочинних діянь і вибору міри покарання. Усі громадяни стали однаковою мірою відповідальними перед кримінальним законом. Кодекс 1810 р. з повним правом називають класичним кодексом буржуазії саме тому, що він у досконалій формі переклав на мову кримінального права прагнення не революційної буржуазії, котра йшла або тільки що прийшла до влади, а можновладців, які вже закріпили свої позиції в державі. У них вже немає потреби виставляти загальнолюдські, гуманістичні вимоги. Вони стурбовані лише тим, як закріпити своє панування і забезпечити безперешкодне збагачення та накопичення капіталів на основі «священної і недоторканної» приватної власності.

У цьому головна причина того, що Кодекс не тільки зберігся у Франції до наших днів (звичайно, з низкою доповнень і змін), а й став «класичним оригіналом» (Ф. Енгельс) для багатьох буржуазних країн, котрі повністю відтворили його у себе або запозичили багато інститутів і принципів.

Англійське право. Англійське *цивільне право* в тих його основних рисах, в яких воно існує донині, склалося ще в

XVII—XVIII ст. і має у собі відбитки англійської буржуазної революції середини XVII ст. Як зазначалося у попередніх темах, революція призвела до компромісу між дворянами-землевласниками та буржуазією. Внаслідок цього дореволюційне англійське право не було скасоване і не було замінене новим правом. Отже, *характерною рисою англійського цивільного права є гармонійне поєднання дореволюційного і післяреволюційного законодавства.* Звичайно, англійське право не змогло втримати після революції свій колишній феодальний зміст. У цьому не було і особливої потреби. Розвиток торгівлі, зростання промисловості покликали до життя нові інститути буржуазного права. Англія навіть суттєво обігнала континентальні країни, наприклад в таких непростих інститутах буржуазного права, як право на винаходи (закон 1632 р.), авторське право (закон 1709 р.)

Становлення англійського цивільного права припадає на добу феодалізму. З часом воно наповнюється новим, адаптованим до буржуазних відносин змістом, і впродовж останніх століть у низці своїх інститутів стає правом буржуазним: встановлюється формальна рівність, свобода підприємництва, свобода договірних відносин тощо. Разом з тим, англійське цивільне право послідовніше і повніше виявляє ставлення буржуазного суспільства, ніж, наприклад, німецьке право.

Буржуазний зміст англійського права упакований в архаїчні форми. Це — ще одна риса права Великобританії. Але ця зовнішня архаїчність і закостенілий консерватизм не повинні вводити нас в оману. Англійський суддя досьо-годні носить перуку і середньовічну мантію, але водночас він виражає буржуазні інтереси і приймає чисто буржуазні за своїм змістом рішення. Буржуазія взагалі прихильно ставиться до архаїчних форм і традиційних ритуалів. У цьому вбачається непорушність і незмінність як самого права, так і існуючого суспільно-політичного устрою. У жодній державі світу цей архаїзм і консерватизм не підтримується з такою силою, як в Англії.

Англійське право розвивалося значною мірою самостійно. Особливості історії Англії, ранній розвиток її промисловості і торгівлі, територіальна відокремленість від материка призвели до того, що впродовж століть англійські юристи і суди розробляли правові форми самостійно, не відчуючи на собі помітного впливу законодавства інших

країн. Звичайно, на становлення та розвиток англійського права справило вплив римське рабовласницьке право. Але тут рецепція римського права не мала такого впливу, як це спостерігалось, наприклад, у Франції чи Німеччині. Тому і континентальна юридична доктрина незначною мірою відбилася в англійському праві.

Нарешті, слід зазначити, що *в розвитку англійського права особливу роль відіграла діяльність суддів і взагалі юристів*. Інститути англійського права значною мірою формувалися не законом, а судовими рішеннями, думками суддів. Саме вони стали головними теоретиками англійського права і навіть проголосили себе єдиними виразниками стародавнього звичаєвого права. В жодній країні світу судова практика не відіграла і не відіграє такої ролі, як у Великобританії, і це надає англійському праву гнучкості та пристосованості до вимог сучасності.

Основними джерелами англійського цивільного права є «загальне право», «право справедливості» та статутне право, їх детальна характеристика дається у попередніх темах.

Англійське буржуазне право визнавало суб'єктами цивільних правовідносин як громадян, так і юридичних осіб. Цим самим воно відрізняється від цивільного права Франції, кодекс якої не визнавав суб'єктами цивільного права юридичних осіб. На відміну від інших країн, в Англії достатнє поширення мали юридичні особи, що базувалися на використанні інституту довірчої власності (трасту)¹. *Трастом називалася така форма власності, за якої одна особа (довірчий власник) управляє, розпоряджається майном, котре передане йому іншою особою (засновником, фундатором) на користь третіх осіб (бенефіціантів)*.

Довірчий власник розпоряджався наданим йому майном не довільно, а в тих рамках, які визначав йому засновник. Останній встановлює, хто буде користуватися доходами з його власності.

Всупереч принципу юридичної рівності існували категорії осіб з обмеженою правоздатністю (іноземці, жінки).

Досить своєрідним в Англії є *право власності на землю*. До наших днів уся земля в державі формально визнається

¹ Інститут довірчої власності застосовувався у багатьох випадках. Наприклад, для захисту майнових інтересів недієздатних осіб, для оформлення відносин, коли створюються благодійні фонди тощо.

власністю короля, а окремі особи вважаються держателями земельних ділянок, а не їх власниками. Звичайно, на практиці право утримання земель приватними особами нічим не відрізняється від права власності: воно є довічним, встановлює можливість користуватися землею і відчужувати її без будь-якого дозволу з боку монарха. Щоправда, передача права держання на земельну ділянку вимагає виконання складних юридичних формальностей.

Інтересам захисту права власності на землю служив договір на її оренду. У цьому випадку право неприховано захищало інтереси земельного власника і не надавало орендару ніякого захисту його прав. Наприклад, орендна плата встановлювалася за згодою сторін, а фактично — за бажанням і волею землевласника. Якщо орендар по закінченню терміну договору не звільнив земельної ділянки, то орендна плата автоматично подвоюється. У випадку прострочення внесення орендної плати землевласник може взяти як завдаток майно орендаря.

Такою самою мірою нормування договору особистого найму не містило в собі жодних гарантій дотримання прав та забезпечення захисту інтересів наймита. Щоправда у ХХ ст. відбулося деяке пом'якшення цих правил.

Сімейне та спадкове право. Для сімейного права характерним було збереження у ньому значних пережитків феодалізму. Тривалий час утримувалася церковна форма шлюбу і лише у 1836 р. був запроваджений і цивільний шлюб. Форма шлюбу обиралася майбутнім подружжям.

Особисті стосунки подружжя базувалися на верховенстві чоловіка. Йому надавалося право «нагляду» за дружиною і навіть «помірного покарання» жінки. Право управляти і розпоряджатися сімейним майном належало теж чоловікові. Дружина взагалі не вважалася суб'єктом права. У цьому спостерігається збереження архаїчного принципу «юридичного поглинання» особи дружини особою її чоловіка. Тривалий час визнавалося, що коли дружина здійснила будь-який делікт у присутності чоловіка, то відповідальність покладалася на чоловіка. Таке дивне, на перший погляд, правило виходило із правового закріплення принизливого становища дружини, із заперечення визнання її як суб'єкта права. Тільки в 1870 р. за дружиною стала визнаватися деяка майнова самостійність.

До 1857 р. інституту розлучення в англійському праві взагалі не існувало. У випадку неможливості спільного проживання застосовувався давній феодальний спосіб «відлучення подружжя від столу і ложа». У такому випадку вони повинні були проживати окремо, встановлювалася певна роздільність їхнього майна. Але формально вважалося, що шлюб ще існує (ніхто з них не мав права укласти новий шлюб або навіть проживати із кимось іншим). Припинення шлюбу розлученням було для чоловіка справою більш простою, ніж для дружини: чоловік міг вимагати розлучення у випадку порушення дружиною подружньої вірності, в той час, як дружина — лише при двоєженстві, кровозмішуванні та ін.

Діти до 21-річного віку перебували під владою батька. До батьківських прав належало широке поле впливу на дитину, право на її покарання. Причому це право могло бути передане ним іншій особі, наприклад, вихователю чи вчителю. Дружина користувалася таким правом лише за відсутності чоловіка. Мати позашлюбної дитини тільки в 1845 р. одержала право вимагати кошти на утримання дитини від її батька, але воно було обмежене низкою складних умов. Узаконення позашлюбних дітей допускалося лише у виключних випадках, на основі парламентського акта.

Характерною відмінністю *спадкового права* була повна свобода заповіту. Будь-яка особа, що досягла 21-річного віку, могла заповідати своє майно будь-кому, і найближчі родичі не мали права на отримання будь-якої частки майна за наявності заповіту.

Що ж стосується успадкування за законом, то тут мали місце різні правила: одні — для земельної власності, другі — для всього іншого майна.

Кримінальне право. У кримінальному праві Англії досить чітко віддзеркалювався консервативний характер англійської революції. Особливо застарілими виявилися норми, що передбачали покарання. До 1810 р. їх поширеними видами були: четвертування, колесування, виривання нутрощів з живого тіла та ін. До 1873 р. піддавався смертній карі той, кого впродовж місяця бачили в оточенні циганів.

Консервативний характер права виявлявся і в тому, що кримінальне право продовжувало розвиватися, головним чином, не шляхом видання законів, а завдяки розвитку прецедентного права. Починаючи з 1907 р. англійське

кримінальне право зазнає деякого пом'якшення. Зокрема, в ньому вперше з'являється умовне засудження. Водночас у цьому самому році запроваджується превентивне ув'язнення. Воно полягало в тому, що суд міг визнати особу, засуджену не менш як три рази за серйозні злочини і яка вела злочинний спосіб життя, невинним злочинцем. Наслідком такого судового рішення було засудження особи до превентивного (попереджувального) ув'язнення.

До початку XX ст. для деяких злочинців-чоловіків застосовувалися тілесні покарання.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. На яких принципах базувалося буржуазне право?
2. Якими рисами характеризується континентальна правова система?
3. Які характеристики притаманні англосаксонській системі права?
4. Проаналізуйте хід підготовки Цивільного кодексу Франції.
5. Чи визнавав Цивільний кодекс 1804 р. юридичних осіб як суб'єктів цивільного права?
6. Регулювання питань власності за Цивільним кодексом Наполеона.
7. Шлюбно-сімейні відносини за Цивільним кодексом Франції.
8. Дайте характеристику Кримінального кодексу Франції 1810 р.
9. Англійське цивільне право, його особливості.
10. Кримінальне право буржуазної Англії.

Тести-тренінги

1. *На яких основоположних принципах відбувалося становлення буржуазного права?*: а) єдності закону;
б) юридичної рівності;
в) законності;
г) свободи;
г) усі вказані відповіді вірні.

2. *Укажіть, яке з наведених положень вірне:*
- а) англосаксонські правові системи чітко розмежовують право матеріальне і процесуальне;
 - б) головним джерелом континентальної системи права ви ступає закон;
 - в) у державах континентальної системи права закон і пра во не є тотожними.
3. *Джерелами Цивільного кодексу Франції 1804р. були:*
- а) кутюми;
 - б) революційне законодавство;
 - в) юридична доктрина післяреволюційного часу;
 - г) рецептоване римське право;
 - г) усе разом узяте.
4. *До консервативно-реакційних характеристик Кримі нального кодексу Франції 1810 р. слід віднести:*
- а) відновлення такого виду покарання, як довічна каторга;
 - б) запровадження смертної кари з попереднім відрубун ням руки;
 - в) застосування депортацій в колонії;
 - г) усе разом узяте.

тН Держава і право Росії
другої половини
Св XIX-поч. XX ст. __ ^^ __
Ф

*§ 1. Буржуазні реформи
другої половини XIX ст.*

1. *Передумови буржуазних реформ.*
2. *Селянська реформа 1861 р.*
3. *Формування органів місцевого самоуправління.*
4. *Судова реформа 1864 р.*
5. *Військова та поліцейська реформи.*

Література: 5 (с. 192—213); 7 (606—611).

Передумови буржуазних реформ у Росії крилися у самому соціально-політичному устрої держави. На середину XIX ст. Росія знаходилася у стані кризи феодально-кріпосницької системи господарювання. В економіці все яскравіше стали виявлятися буржуазні риси, однак розвиток продуктивних сил відбувався досить повільно. Причинами такого стану були:

— *дворянська (поміщицька) монополія на землю.* Століттями ніхто з інших верств населення не мав права приватної власності на землю. А це викликало невдоволення молоді російської буржуазії;

— *кріпосне право*, яке на той час стало анахронізмом. Росія залишилася єдиною державою в світі, де збереглась така форма середньовічних відносин феодалів із залежним населенням. Продуктивність праці кріпосного селянина була настільки низькою, що, незважаючи на її дешевизну, не виправдовувала себе економічно.

Землевласники-поміщики займалися пошуками шляхів виходу із такого становища. Більшість із них намагалися підвищити рентабельність своїх господарств шляхом скорочення надільної землі у селян і збільшення панщини до крайніх меж — шести днів на тиждень.

Інші феодалі стали запроваджувати «місячину», сутність якої полягала у ліквідації селянських наділів, повному переведенні селян на роботу в поміщицьке господарство і наданням їм щомісячно харчів та елементарного одягу.

У районах з розвинутою промисловістю поміщики намагалися збільшити доходи з власних маєтностей шляхом збільшення оброку (грошової ренти), надаючи селянам наділи фактично на правах оренди. Але доходи від селянських господарств були невеликими, і селяни нерідко були змушені шукати додаткового заробітку на підприємствах. Відчуваючи гостру нестачу робочої сили, підприємці охоче йшли на такий найм некваліфікованих працівників. І хоч це було порушенням кріпосницьких відносин, держава і землевласники на це «заплющували очі».

Кріпосний стан селянства бумерангом відбивався на стані промисловості. В країні стався парадокс: за наявності багатомільйонних мас селянства ринок найманої робочої сили практично не діяв. Промисловість «задихалася» від нестачі робочих рук взагалі й особливо кваліфікованих працівників, без чого не могло розвиватися сучасне фабрично-заводське виробництво. Зрозуміло, це викликало невдоволення підприємців і тих феодалів, котрі намагалися перевести свої господарства на рейки капіталістичного виробництва з використанням найманої робочої сили.

До передумов проведення реформ слід також віднести і відсталість Росії у політичному розвитку. Якщо країни Заходу вже століттями розвивалися як буржуазно-демократичні держави, успішно впроваджували парламентсько-конституційні форми правління, демократизували судово-адміністративну систему, а головне — залучали буржуазію, інші, колись непривілейовані, верстви населення до управління державними справами, то Росія продовжувала залишатися самодержавно-абсолютистською монархією. Молода російська буржуазія, займаючи вагомі позиції в багатьох галузях промисловості, гостро відчувала своє принизливе економічне становище і політичне безправ'я.

Отже, чинниками, що обумовили проведення реформ у Росії у другій половині XIX ст., були:

а) відсталість економічного розвитку, криза кріпосницької системи господарювання;

б) падіння рентабельності поміщицьких господарств і пошуки землевласниками шляхів ефективного господарювання;

в) відсталість політичного розвитку та відсторонення буржуазії від участі у справах управління державою як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні;

г) загострення соціальної кризи, котра полягала в тому, що феодално-кріпосницьким ладом була незадоволена більшість населення держави. І якщо раніше у принизливому, безправному становищі перебували маси кріпосного селянства, заворушення, повстання та виступи якого вдавалося стримувати і придушувати, то тепер невдоволення виявляли самі поміщики, оскільки доходи від їхніх господарств різко впали; буржуазія, яка була незадоволена монополією правом власності дворян на землю і яка потерпала від дефіциту дешевої робочої сили; саме селянство, котре відчувало на собі зростаючий гніт з боку держави і поміщиків.

Треба мати на увазі й те, що Російська імперія була багатонаціональною державою, колонії якої знаходилися в межах її кордонів. Така «тюрма народів» була вибухонебезпечною. Прагнення великих і малих націй і народів до здобуття власного суверенітету поєднувалося із звільненням їх від соціального, національного, релігійного та інших форм пригноблення.

Своєрідним поштовхом до проведення реформ, каталізатором змін стала поразка Росії у Кримській війні та масові селянські виступи і заворушення, що загрожували вилитися у чергову селянську війну.

Селянська реформа 1861 р. Аграрні перетворення в Росії були і залишаються чи не найскладнішими і найактуальнішими для більшості населення країни. Розуміючи, що скасування кріпосної залежності мільйонів селян не пройде спокійно, що невдоволені однаково будуть — як селяни, так і поміщики, російський імператор Олександр II діяв надто обережно. У 1857 р. він створив таємну комісію з підготовки реформи, яка згодом отримала назву Головного комітету із селянських справ. Наступного року розпоча-

лася широка підготовка реформи, яка тривала три роки. В усіх губерніях (окрім Архангельської, де не було кріпацтва) за рішенням уряду створювалися дворянські комітети з селянської реформи.

На початок 1861р. проект селянської реформи був представлений до Державної ради як найвищій інстанції перед його затвердженням імператором. У складному процесі розробки та обговорення проекту реформи селянство участі не брало.

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Маніфест про високомилостиве дарування селянам-кріпакам прав вільних сільських жителів та про облаштування їхнього побуту, а також «Положення про селян, які вийшли з-під кріпосної залежності». В цих нормативно-правових актах вирішувалися три основні питання: а) особисте звільнення селян; б) порядок наділення звільненого селянства землею; в) механізм укладення викупних угод між селянами та поміщиками.

Відповідно до цих нормативних актів, поміщицькі селяни ставали особисто вільними, поміщик не міг втручатися в їхнє особисте життя і розпоряджатися ними як своєю власністю. Селянин отримував і загальногромадянські права: виступав як фізична особа у цивільно-правових відносинах, міг укладати договори, пред'являти позови, вести торгівлю, володіти майном, змінювати місце проживання та рід занять тощо.

Однак право власності на землю залишалося за поміщиками. У користуванні селян знаходилося лише рухоме майно. Нерухомість, зокрема будівлі, присадибні та польові ділянки, оголошувалася власністю поміщика. Права відмовитися від них селянин не мав, а за користування ними він був змушений відбувати панщину чи платити оброк. Таке становище вважалося тимчасовим до того моменту, коли між поміщиками та селянами буде укладена угода про викуп землі.

Поміщики зберігали право власності на всю землю, що належала їм до реформи. У цьому, з боку держави, виявився захист майнових інтересів землевласників. Водночас держава зобов'язувала їх надати селянам за викуп землю, виходячи із того, що на одну ревізку душу розмір наділу не міг бути вищим від встановленої норми. Вона коливалася від 3 до 12 десятин, залежно від регіону. У тому випад-

ку, коли до реформи у користуванні селянина було більше землі, ніж це дозволяло «Положення», поміщик мав право відрізати лишки. Так з'явилися відомі «відрізки», які складали до 20% колишніх селянських наділів.

Для розв'язання неминучих суперечностей при вирішенні аграрних питань створювалися Губернські в селянських справах присутствія та інститут мирових посередників, які склалися з державних чиновників і землевласників. До переходу селян на викуп стосунки між ними і поміщиками регламентувалися Уставними грамотами, на складання та впровадження у життя яких відводилося два роки. Селяни, котрі не уклали з поміщиками викупних угод і не сплатили за свою землю, називалися тимчасовозобов'язаними і були зобов'язані виконувати ті самі повинності на користь поміщика, що і до реформи.

Як вже зазначалося, на звільнених від кріпацтва селян поширювалися економічні права — купувати нерухомість, займатися підприємництвом і промислами, створювати товариства тощо. Селяни мали право збиратися на сільські сходи і обирати на них органи селянського самоврядування.

Поряд з такими прогресивними сторонами реформи у «Положенні» зберігалася низка положень, за якими селянство залишалося найнижчою соціальною верствою з обмеженим статусом. На відміну від представників інших станів, котрі мали безстрокові паспорти, селянин отримував такий документ лише на один рік. Існувала адміністративна опіка поміщика протягом усього тимчасовозобов'язаного стану селян, який у дійсності тривав до семи, дев'яти, а в деяких місцевостях і до 20 років. Насправді це означало примусове прикріплення селян до землі у пореформений час.

Здійснюючи реформу, уряд вирішив зберегти общинне землекористування. Община зберігалася в усіх губерніях, вихід селян з неї був досить утрудненим, практично неможливим. Іншими словами, перебування в общині мало примусовий характер. Земля знаходилася в користуванні, а згодом — і у власності общини і періодично перерозподілялася між селянськими дворами. Община дозволяла державі та поміщику стягувати з селян гарантовані податки і примушувати їх виконувати різноманітні повинності. Круговою порукою вона прив'язувала селянина до землі. Селянські земельні наділи були невеликими, і не кожна сім'я могла прогодувати сама себе, тому поміщики вбачали в общині

невичерпний резерв депієвої робочої сили. Нерідко селяни були змушені брати землю у поміщика в оренду на кабальних умовах. Правда в тих губерніях, де до реформи общин не існувало (наприклад на Лівобережній Україні), був збережений подвірно-надільний принцип володіння землею.

«Положення» урегульовувало механізм викупу селянами присадибною і надільною землею. Якщо селянин погоджувався одержати одну четверту частину норми земельного наділу, земля надавалася йому негайно і безплатно, і він ставав сільським обивателем (дрібним власником). Це — так званий «кошачий наділ» площею у 2,5 акра.

При укладенні викупних угод з поміщиками селяни повинні були сплатити за отриману землю. А позаяк грошей у них практично не було, уряд пішов на своєрідну поступку: казна сплачувала поміщику викупну позику у розмірі 75—80 відсотків викупної суми (загальної вартості селянського наділу); решту (20—25 відсотків) сплачували селяни при укладенні з поміщиком викупних угод, котрі скріплював своїм підписом представник держави — мировий посередник. Тобто фактично за свою землю селянин сплачував відразу одну п'яту чи одну четверту частину. За надану селянину позику казна щорічно впродовж 49 років стягувала з селян (фактично — із сільської общини) «викупні платежі» у розмірі шести відсотків викупної позики.

Таким чином, механізм звільнення селян від кріпосної залежності і вирішення поземельного питання в цілому мав прогресивний характер. Але він стосувався лише поміщицьких селян. Дворові селяни (ті, що обслуговували панські садиби) не одержували ні польового, ні присадибного наділу. Вони звільнялися без викупу, але не відразу. Упродовж двох років такі селяни були зобов'язані виконувати ті самі роботи на користь поміщика, що і до реформи. Достроково їх міг звільнити лише сам поміщик.

Удільні селяни (власність царської родини) були звільнені у 1863 р. з наданням їм дещо більших земельних наділів, ніж приватновласницьким селянам. У 1866 р. отримали свободу і державні селяни. Посесійні селяни (прикріплені до мануфактур та інших підприємств) протягом двох років поступово переводилися на оброк (грошовий податок). За ними закріплювалася присадибна і надільна земля, яка викупувалася на таких самих умовах, що і поміщицькими селянами.

Скасування кріпосного права вивільнило селянство з-під адміністративної та судово-поліцейської влади поміщиків і зумовило необхідність створення органів селянського самоуправління. Ними стали сільські та волосні сходи. Сільські сходи об'єднували всіх домогосподарів. На них обирався сільський староста і невеликий штат чиновників. Волосний схід об'єднував представників від кількох сільських сходів. Тут обиралося волосне правління на чолі з волосним старшиною, волосний суд, котрий розглядав дрібні кримінальні й цивільні справи. Посадові особи волосного суду наділялися також поліцейськими повноваженнями.

Органи селянського самоуправління підпорядковувалися місцевій адміністрації. Керівництво ними здійснював мировий посередник, який призначався губернатором з числа місцевих дворян з високим земельним цензом. Посада мирового посередника затверджувалася міністром внутрішніх справ.

Формування органів місцевого самоуправління. Дореформене місцеве управління в Росії базувалося відповідно до кріпосницької системи господарювання. Центральною фігурою в ньому був поміщик, який зосереджував у своїх руках економічну, поліцейську, адміністративну та судову владу над селянами.

Країна поділялася на губернії, головною особою в яких був призначуваний імператором губернатор чи генерал-губернатор. Другою особою в губернії був губернський предводитель дворянства, головною функцією якого був захист прав та інтересів дворянства. Спираючись на численний чиновницький апарат, він виконував також поліцейські, слідчі, благодійні та інші функції. На повітовому рівні апарат повітових чиновників очолював повітовий предводитель дворянства.

Система місцевого управління відбивала інтереси переважно дворянсько-поміщицького класу. Її суттєвими недоліками були:

— домінування принципів бюрократизму і сувора централізація;

— ігнорування реальних місцевих особливостей, що для багатонаціональної і багаторелігійної Росії було досить актуальним;

— до участі в місцевому управлінні не були допущені молода буржуазія, купецтво, інтелігенція, міщани, роль яких у суспільному житті помітно зростає;

— негативні сторони цієї системи ще більше посилювалися нероздільністю адміністративних, судових, господарських та культурно-освітніх повноважень місцевої адміністрації.

Початок реформи місцевого управління поклато затверджене 1 січня 1864 р. «Положення про губернські та повітові земські установи». Воно передбачало запровадження органів місцевого самоуправління на повітовому і губернському рівні. В губерніях, вперше на виборній основі, формувалося губернське земське зібрання, котре складалося з обраних депутатів — земських гласних. Вони обиралися на повітових земських зібраннях у розрахунку один губернський гласний на шість повітових гласних терміном на три роки. На повітовому рівні головним органом земського управління було повітове земське зібрання. Воно складалося із повітових земських гласних (від 10 до 96 осіб) залежно від кількості населення у повіті. Гласні обиралися на трирічний термін.

Повітові й губернські земські зібрання скликалися один раз на рік на кілька днів (як правило, восени). В них головували повітові та губернські предводителі дворянства. Виконавчими органами повітових і губернських земств були відповідні управи, голови яких затверджувалися міністром внутрішніх справ (губернський голова) або губернатором (повітовий голова).

Уперше в історії Росії органи місцевого самоуправління формувалися шляхом системи виборів. Зокрема, для обрання земських установ у повітах все населення поділялося на три курії: а) курія землевласників, куди входили дворяни-поміщики з високим майновим цензом; б) міська курія, представлена в основному буржуазією з певним майновим статусом; в) сільська курія, для якої не встановлювався майновий ценз, але запроваджувалася триступенева система виборів самих виборщиків.

Таким чином, система виборів до органів місцевого самоуправління дозволяла поєднати принцип становості з майновим цензом. До того ж, куріальна система дозволяла уряду заздалегідь планувати соціальний склад земських установ.

Коло повноважень земських установ окреслювалося досить невизначено. Вони здійснювали керівництво освітою, охороною здоров'я, продовольчою справою, турбувалися

про благоустрій населених пунктів, будівництво доріг, сприяли розвитку торгівлі, агрономії, займалися благодійницькою діяльністю, страхуванням майна тощо. Така невизначеність повноважень земських установ дозволяла, з одного боку, деяким найбільш енергійним земствам розвивати бурхливу діяльність у багатьох галузях місцевого життя. А з іншого боку, така невизначеність дозволяла місцевій адміністрації оспорювати законність багатьох постанов земських зібрань.

Негативними сторонами земської реформи було те, що:

— вони не утворювали завершеної системи в межах держави. Не існувало органу, котрий би очолював і координував роботу земств на загальнодержавному рівні. З іншого боку, реформа не створила найнижчої ланки — волосного земства, яка б замкнула ланцюг земських установ;

■ — земські установи були громадськими. Свої рішення вони проводили через адміністративно-поліцейський апарат держави;

— були відсутні централізовані кошти на їх утримання і діяльність. Вони фінансувалися за рахунок обкладання податками населення.

У 1870 р. була проведена *міська реформа* на тих самих засадах, що і земська. Замість запроваджених Катериною II станових міських дум створювалися позастанові міські установи місцевого самоуправління. Розпорядчими органами в містах стали міські думи, а виконавчими — міські управи, обрані думами. Депутати міських дум — гласні — обиралися на 4 роки виборцями, для яких встановлювався майновий ценз, віковий ценз (25 років) і ценз осілості (5 років у межах міста).

Управи склалися, як правило, з двох-трьох осіб під головуванням міського голови, котрий затверджувався на своїй посаді губернатором або міністром внутрішніх справ. Міським головою не могла бути особа єврейської національності.

Компетенція міського самоуправління обмежувалася місцевими питаннями: благоустрій міста, боротьба з пожежами, розвиток промисловості й торгівлі, охорона здоров'я, освіта тощо. На міські думи покладалися видатки на утримання поліції, в'язниць та казарм.

Думи та управи, як і земські органи, не володіли засобами примусу і діяли через державні адміністративні, подат-

ково-фіскальні та інші органи. У цілому міська реформа справила позитивний вплив на розвиток міського господарства.

Судова реформа 1864 р. Структура дореформеної судової системи була досить складною і заплутаною. Існували особливі суди для дворян, міщан, ремісників і купців, спеціальні комерційні, військові та інші суди. Судові функції виконували й адміністративні органи — поліція, губернські правління та ін. Розгляд справ у судових інстанціях проводився за зачиненими дверима. На діяльність суддів сильний тиск справляли різні адміністративні органи.

У 1864 р. була здійснена реорганізація судової системи, яка закріпила *нові принципи судочинства*:

- а) відокремлення суду від адміністрації;
- б) створення загальностанових судів;
- в) рівноправність всіх громадян перед судом;
- г) запровадження змагальності в судовому процесі;
- ґ) відмежування судової влади від обвинувачувальної;
- д) незмінюваність суддів і судових слідчих;

є) прокурорський нагляд за діяльністю судів, слідства і місцями позбавлення волі;

є) виборність мирових суддів і присяжних засідателів¹.

Новим явищем судової реформи було створення двох судових систем. Першу складали *місцеві суди*, до яких належали волосні суди, мирові судді та з'їзди мирових суддів. До другої входили загальні суди, до яких належали окружні суди (територіально охоплювали кілька повітів); судові палати з цивільних або кримінальних справ (поширювали свою діяльність на кілька губерній) і касаційні департаменти Сенату². Влада названих судів поширювалася на всі сфери, за винятком тих, де діяла юрисдикція духовних, військових, комерційних, селянських судів і так званих судів «іногородців» (іногородцями в Росії презирливо називали всіх неросіян).

¹ При підготовці судової реформи дискутувалося питання про модель суду присяжних, а саме — яку модель суду присяжних вибрати: континентальну (де ставилося запитання «Чи винен підсудний?») чи англосаксонську (там ставилося запитання «Чи здійснив підсудний це протиправне діяння?»). Врешті-решт, була обрана перша модель.

² Касацією називається розгляд справи вищою судовою інстанцією не за її суттю, а з метою перевірки відповідності судового рішення чи вироку нормам чинного матеріального або процесуального права.

Уряд надзвичайно прискіпливо стежив за складом судових працівників. Усі сенатори, а також члени судових палат, були, зазвичай, дворянами. В окружних судах посади голови, товаришів голови (його заступників) і членів окружного суду обіймалися дворянами або вихідцями з духовенства. Особливо суворі класово-політичні вимоги ставились до складу прокуратури.

Мирова юстиція, запроваджена судовими статутами 1864 р., формувалася виключно з місцевих багатих землевласників. До кандидатів на судові посади ставилися вищі вимоги, ніж при призначенні на адміністративні посади. Тут вимагався відповідний віковий ценз — не менше 25 років, освітній рівень (вища юридична університетська освіта), службовий чи майновий ценз, моральні якості.

Місцеві судові органи. Такими органами були, *спис вск*г зазначалося, мирові судді, з'їзди мирових суддів та волосні суди. Мирові судді були виборними. Але їх обирало не населення, а повітові земські зібрання, а в Петербурзі та Москві — міські думи. Список кандидатів у мирові судді попередньо затверджувався губернатором. Після обрання склад мирових суддів затверджувався Сенатом.

Кандидат на посаду мирового судді мав відповідати певним вимогам: бути місцевим жителем, володіти певним освітнім і майновим цензом. Мирові судді поділялися на *дільничних* і *почесних*¹. У межах округу всі мирові судді утворювали з'їзд мирових суддів, який був апеляційною інстанцією для дільничних суддів.

Нагляд за органами мирової юстиції здійснювали касацийні департаменти Сенату і міністр юстиції.

На окраїнах імперії, в національних районах організація мирової юстиції мала дещо інший вигляд. Мирові судді і голови з'їздів мирових суддів там не обиралися, а призначалися міністром юстиції. Крім того, мирові судді були зобов'язані виконувати обов'язки судових слідчих.

Загальні судові органи. Ними, як вже зазначалося, були окружні суди і судові палати. В основі підпорядкування ок-

¹ *Дільничний суддя* був основною ланкою мирової юстиції. Він здійснював правосуддя лише на своїй дільниці. Там само знаходилася його камера (так називалося місце роботи судді, його приміщення). Дільничні мирові судді діяли одноосібно. *Почесні мирові судді* не мали своїх камер. Вони могли обіймати інші посади і не одержували платні за участь в судочинстві. Вони навіть могли не проживати в окрузі, який їх обрав, але користувалися всіма правами мирового судді.

ружному суду була не адміністративна одиниця — губернія, а особлива територіальна одиниця — судовий округ. Декілька окружних судів утворювали округ судової палати. Окружний суд був, зазвичай, судом першої інстанції, і тільки в особливих випадках, зокрема у кримінальних справах, повноваження суду першої інстанції передавалися судовій палаті, Сенату чи Верховному кримінальному суду.

Судом другої інстанції в системі загальних судів була судова палата, котра поділялася на цивільні та кримінальні департаменти, очолювані їх головами. Судова палата була апеляційною інстанцією щодо окружних судів. Але вона була позбавлена права перегляду кримінальних справ, вирішених окружними судами за участі присяжних засідателів. Вироки окружних судів у таких справах вважалися остаточними і підлягали лише касації в Сенаті.

Суд присяжних. Суд за участі присяжних засідателів складався з двох колегій — коронної і колегії присяжних засідателів. Інститут присяжних мав місце лише в окружних судах.

Коронні судді призначалися «короною», тобто імператором за поданням міністра юстиції. Кандидати на цю посаду мали відповідати певному цензу: мати вищу юридичну освіту і стаж роботи в правоохоронних органах не менш як три роки. Колегія присяжних (лава присяжних) складалася з 12 осіб, які обиралися повітовими земськими зібраннями чи міськими думами на три роки. Для кандидатів на цю посаду вимагався високий майновий ценз (100 десятин землі або одна-дві тис. рублів прибутку у містах), ценз осілості (два роки), вік (від 25 до 70 років). Не могли бути присяжними засідателями священнослужителі, військовослужбовці, вчителі, прислуга і наймані працівники. Підсудний мав право відведення всього складу присяжних, прокурор — лише його половини.

На суд за участі присяжних виносилися справи «про злочини і проступки, за які особа могла понести покарання, поєднане із позбавленням всіх прав». Мається на увазі, насамперед, покарання позбавленням волі, конфіскацією майна та позбавленням титулів, прав і привілеїв. На такий суд не могли бути винесені справи про державні та посадові злочини.

Після розгляду справи по суті і завершення дебатів голова суду роз'яснював присяжним правила про силу приведених на суді доказів, спонукаючи їх до максимально об'єктив-

ного підходу. Після цього він вручав присяжним засідателям письмові питання про факт злочину та про вину підсудної особи, які оголошувалися в суді. Відповідь на поставлені запитання присяжні повинні дати колегіально — за більшістю голосів. У кінцевому результаті ними виносився вердикт, який можна було скасувати судом лише в одному випадку — коли суд одногосно визнає, що рішенням присяжних засуджена невинувата людина. У такому випадку суд виносив постанову про передання справи на розгляд новому складу присяжних, вердикт яких буде остаточним.

Інститут присяжних засідателів був найрадикальнішим нововведенням судової реформи. Вердикт присяжних, що виносився на основі їх власного переконання, не вписувався у стару систему російського феодального судочинства. Ця суперечність до певної міри згладжувалася підбором присяжних.

Таким чином, судова реформа органічно впліталася в серію демократичних перетворень в Росії другої половини XIX ст. Нові принципи судочинства, нові, невідомі раніше, інститути справили помітний вплив на судову систему, забезпечили становлення буржуазно-демократичних основ російського суспільства.

Військова реформа (1864—1874 рр.) проходила у два етапи. На першому з них було покращене технічне і збройне оснащення армії та відбулося скорочення терміну служби рекрутів із 25 до 15 років.

Початок другому етапу реформи поклав, прийнятий 1 січня 1874 р. новий Статут про військову повинність. Замість станової військової повинності була запроваджена всестанова повинність та загальна військова повинність усього чоловічого населення. Призов на службу здійснювався щорічно за жеребом (через те, що число осіб, котрі підлягали призову, перевищувало потребу армії). Більша частина призовників зараховувалася в ополчення і брала участь лише в навчальних зборах. Ополчення скликалося лише в надзвичайних випадках чи за умов війни.

Військову повинність несли чоловіки з 21-річного віку. Термін служби визначався для піхотинців — 6 років (до них додавалися 9 років у запасі), для моряків — 7 років (плюс 3 роки у запасі). Надавалася перевага у службі особам, котрі отримали освіту. Запроваджувалися пільги з урахуванням сімейного стану. Офіцерський корпус укомплектовувався лише особами, які закінчили юнкерські чи військові училища. Зазвичай це були дворяни.

Військова реформа упорядкувала прикордонну службу. Були створені нові прикордонні округи. Країна поділялася на воєнні округи.

Поліцейська реформа була здійснена на основі затверджених Олександром II «Тимчасових правил про облаштування поліції в містах та повітах» від 25 грудня 1862 р.

До реформи в губерніях окремо існували повітова поліція, у вигляді земського суду, та міська поліція, що називалася міською управою. На середину XIX ст. обов'язків у поліції накопичилося стільки, що фізично виконувати їх вона була не в змозі. Владав у вічі низький професіоналізм. Посади нерідко обіймали відставні офіцери або ті, хто одержав поранення на війні. Повітовий справник (начальник повітової поліції) обирався місцевим дворянством.

Поліцейська реформа централізувала органи управління поліцією і звужила її компетенцію. Замість міської та земської поліції у кожному повіті створювався єдиний поліцейський орган — *повітове поліцейське управління*. Це був колегіальний орган на чолі з повітовим справником, який призначався губернатором. Повітовий справник разом зі своїм заступником та членами повітового поліцейського управління складали «загальне присутствіє» повітового поліцейського управління. Управлінню поліції підпорядковувалися «виконавчі чиновники» поліції — станові пристави, соцькі, десяцькі. Усі посадові особи повітової поліції, крім соцьких і десяцьких, отримували платню з казни, інші — обиралися з числа місцевих жителів і утримувалися коштом податків з населення.

У всіх губернських та в деяких інших великих містах, міських посадах та містечках зберігалася міська поліція, яка діяла незалежно від повітового поліцейського управління і очолював її поліцмейстер, котрий призначався губернатором. Місто поділялося на дільниці, очолювані дільничними приставами, а дільниці складалися з поліцейських околотків, куди призначалися околоточні наглядачі у кількості трьох-п'яти осіб. їм підпорядковувалися городові. Околоточні наглядачі разом з городовими складали поліцейську охорону міста.

Відповідно до поліцейської реформи поліція звільнялася від низки не властивих їй функцій, зосередивши увагу на «забезпеченні безпеки і порядку». З її компетенції вилучаються слідчі, судові та господарські питання.

Поряд із загальногромадянською поліцією піддавалася перебудові і *політична поліція*. 16 лютого 1864 р. імператор підписав «Положення про Третій округ Корпусу жандармів», відповідно до якого в кожній губернії створювалося губернське жандармське управління. Значно збільшувалася чисельність жандармів, посилена централізація жандармерії, підвищені вимоги до підбору кандидатів на цю службу.

У 80-ті роки **XIX** ст. царський уряд здійснює заходи щодо перебудови та зміцнення органів політичної поліції. Жандармські управління запроваджуються у повітах. Одночасно збільшувалися повноваження жандармських органів, змінювалися форми і методи їхньої діяльності. До них перейшло слідство у політичних справах, котре до цього знаходилося в руках судових слідчих.

Після вбивства народовольцями імператора Олександра **III** березня 1881 р. були прийняті нормативні акти, які дозволяли жандармам арештовувати всіх, хто викликав підозру у здійсненні державних злочинів, проводити довільні обшуки. При міністрі внутрішніх справ встановлювалася *Особлива нарада*, яка мала право висилати у адміністративному порядку у віддалені райони країни на термін до п'яти років будь-яку підозрілу особу. Водночас з'являються таємні розшукові відділення поліції, які згодом отримали назву *охоронних відділень* («охранок»). Кожне з них мало свою агентуру для спостереження за «неблагонадійними» — так званих філерів та негласних агентів.

Таким чином, поліцейська реформа в Росії знаходилася в одному блоці з іншими буржуазними реформами другої половини **XIX** ст. Її буржуазний характер виявився у деякому звуженні компетенції поліції, визначенні її взаємовідносин з іншими установами охорони порядку в державі. Внесені зміни у систему, структуру і компетенцію поліції сприяли пристосуванню її до нових, більш складних умов діяльності кінця **XIX**—початку **XX** століть.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Укажіть на передумови та причини буржуазних реформ у Росії другої половини **XIX** ст.
2. Які причини селянської реформи?
3. Які нормативно-правові акти покладені в основу селянської реформи?

4. Розкрийте механізм вирішення поземельних питань відповідно до селянської реформи,
5. Які обставини спонукали царський уряд до проведення реформи місцевого самоуправління?
6. Розкрийте сутність і механізм земської та міської реформ.
7. На яких принципах будувалося судочинство в пореформеній Росії?
8. Які нові, прогресивні інститути судочинства з'явилися в Росії внаслідок судової реформи? Дайте їм характеристику.
9. Розкрийте зміст військової реформи в Росії.
10. Яку спрямованість мала реформа загальної і політичної поліції? Розкрийте її механізм.
11. Дайте оцінку буржуазним реформам у Росії другої половини XIX ст. Яке їх значення?

Тести-тренінги

1. *Із перерахованих положень укажіть ті, які можна віднести до передумов буржуазних реформ у Росії другої половини XIX ст.:*
 - а) кризова ситуація у промисловості;
 - б) назрілі проблеми боротьби зі злочинністю і жебрацтвом;
 - в) гострий дефіцит вільнонайманої робочої сили;
 - г) неможливість уряду управляти державою по-старому;
 - г) усе разом узятє.
2. *Які нові органи управління селянами були створені після проведення селянської реформи 1861 року:*
 - а) запроваджена посада мирового посередника;
 - б) сільські та волосні сходи;
 - в) волосні суди;
 - г) усе разом узятє.
3. *Інститут присяжних засідателів, запроваджений відповідно до судової реформи, передбачав:*
 - а) присяжні у кількості 12 осіб призначалися прокурором;
 - б) прокурор дістав право відведення всього складу присяжних;
 - в) священнослужителі і вчителі не могли бути присяжними засідателями;
 - г) вердикт присяжних міг бути відхилений судом.

§ 2. Держава і право Росії другої половини XIX-поч. XX ст.

1. *Право Росії другої половини XIX ст.*
2. *Зміни в суспільному устрої та державному ладі на початку XX ст.*
3. *Лютнева буржуазно-демократична революція. Формування буржуазної держави і права.*

Література: 5 (с. 192—213); 7 (с. 606—611).

Деякі буржуазні принципи прийшли в російське право ще до реформ 60-х років. Цьому сприяла кодифікація законодавства, проведена комісією Михайла Сперанського в першій половині XIX ст. Щоправда, на відміну від інших європейських держав, російська правляча верхівка, бюрократія негативно ставилися до видання чітких галузевих кодексів, вбачаючи у цьому наступ на непорушну сферу влади. Все ж на основі доре-формених кодифікацій були видані друге і третє Повне зібрання законів. У галузі кримінального права більша частина норм «Уложення про покарання кримінальні і виправні» 1845 р. зберегла дію.

Як джерело права зберіг свою дію, звичайно, з певними обмеженнями, *правовий звичай*. Він застосовувався в національних країнах, особливо в регіонах мусульманського права. Звичай застосовувався волосними судами в селянських майнових спорах і при розгляді дрібних проступків. У торговельно-промисловій сфері до звичаю зверталися за відсутності закону.

У сімейних відносинах та у судочинстві щодо осіб духовного звання зберігся вплив *канонічного права*.

Починаючи з 1863 р. стало видаватися періодичне Зібрання узаконень і розпоряджень уряду, яким до певної міри заповнювали прогалини у праві. Це видання виходило у світ під патронатом Сенату як найвищої судової та апеляційної інстанції держави. У віданні Сенату знаходилося тлумачення права, за допомогою якого застарілі положення пристосовувалися до потреб буржуазного розвитку суспільства. Окремі постанови Сенату

отримували «височайше затвердження», тобто підписувалися імператором і набували сили закону.

Цивільне право. Поступово утверджувалися буржуазні принципи цивільно-правових відносин. Усі піддані Російської імперії ставали суб'єктами правовідносин незалежно від статі, віросповідання чи національності. Водночас закон не проголошував загальної рівності, продовжувала зберігатися станова нерівноправність суб'єктів (наприклад, у деяких випадках обмежувалися права жінок, селян, духовенства, «іногородців» тощо).

Особа вважалася правоздатною з часу народження. Повна дієздатність наставала з досягненням 21-річного віку. Вона могла бути обмеженою за рішенням суду.

Прогресивною стороною цивільного права є визначення ним поняття цивільної особи. Спочатку воно застосовувалося до держави, навчальних закладів, монастирів. Згодом перше місце посіли купецькі та промислові корпорації і спілки, акціонерні товариства. Юридичні особи вступали в договірні відносини, володіли власністю. Їхня правоздатність визначалася законом відповідно до мети діяльності.

Кримінальне право. В основі тлумачення злочину знаходилася формальна ознака. *Під злочином розумілася дія або бездіяльність, покарання за які передбачувалися законом.* У цьому виявилися важливі кримінально-правові принципи: немає злочину без закону, не існує покарання поза законом. Проголошення цих принципів мало своїм наслідком регламентацію законних підстав притягнення до кримінальної відповідальності.

Буржуазна юриспруденція виробила поняття складу злочину як сукупності необхідних елементів при доказуванні вини: суб'єкт злочину, його об'єкт, протизаконна дія та наявність вини. Але однозначного трактування елементів складу злочину в теорії права не існувало. Об'єкт посягання нерідко не відмежовувався від предмета, поняття вини поглиналося осудністю особи, а причинний зв'язок протиправного діяння і його наслідки трактувалися по-різному.

Суб'єктом злочину була осудна особа, котра досягла певного віку. Пережитком минулих часів було притягнення до кримінальної відповідальності дітей із 7-річного віку. Щоправда, вік злочинця мав вплив на характер призначу-

ваного судом покарання (наприклад, до осіб, що були молодшими 21 року, смертна кара не застосовувалася).

Обов'язковою ознакою злочину була винуватість суб'єкта, під якою розумівся такий стан, за якого особа усвідомлювала чи мала можливість усвідомити характер і наслідки своїх дій. Закон регламентував форми наміру (прямий, непрямий), різні форми необережності. Мав місце і принцип презумпції невинуватості, але за поліцейські порушення і фіскальні (фінансові) проступки до відповідальності притягували і за відсутності вини.

У розумінні об'єкта злочину чіткого тлумачення не існувало. Як правило, ним були суб'єктивні права особи, правові блага (речі, власність, інтереси, що охоронялися законом). Теоретичне визначення об'єкта не давалося, а закріплювалися лише окремі конкретні випадки зазіхань на нього.

У цілому в пореформеному праві були детально представлені всі види зазіхань на особу, власність, регламентувалися посадові злочини, злочини проти порядку управління, сімейно-моральні злочини тощо. Особливо виділялися злочини проти релігії та церкви. Найнебезпечнішими вважались політичні злочини — бунт, повстання, державна зрада та ін. До них належали зазіхання на імператора та членів його родини. Відповідальність за такі злочини наставала навіть при незакінченому діянні.

Метою покарання було намагання шляхом кримінальної репресії виключити небажані для держави діяння. Саме в цей час у Росії достатнє поширення отримує ідея виправлення і перевиховання злочинців. Через те існувало багато видів і форм позбавлення волі. До кінця століття зберігався поділ покарань на основні (смертна кара, каторга, тюремне ув'язнення та ін.) і додаткові (позбавлення титулів, звань, поліцейський нагляд тощо). На початку ХХ ст. з'являється умовне і умовно-дострокове звільнення, стали практикуватися полегшені форми покарань, застосовувалися амністії.

Щодо *смертної кари*, то перед урядом стояло завдання двоякого характеру: з одного боку, зберегти карально-репресивний характер політики держави, її залякувальну спрямованість; з іншого — не відмовлятися від ліберально-буржуазних кримінально-правових доктрин. Вихід було знайдено в тому, що за існуючого обмеження застосування смертної кари згідно з чинними нормами кримінального

права вона застосовувалася за особливим законодавством у місцевостях, оголошених на воєнному становищі.

Відповідно до загального законодавства смертна кара призначалася за злочини державні і карантинні (опір карантинним властям, підпал карантинних споруд тощо. Такий суворий захід був зумовлений боротьбою з поширенням епідемій). Відповідно до чинного військового законодавства смертю каралися мародерство, пограбування, дезертирство та ін.

У 1863 р. у зв'язку з польським повстанням генерал-губернаторам було надане право запроваджувати у губерніях воєнний стан. За таких умов найважливіші справи переходили до відання військового суду, що полегшувало винесення смертних вироків. Посилилися репресії і після загострення ситуації в державі у 1879—1881 рр., коли стали запроваджуватися посади тимчасових генерал-губернаторів і тим самим поширювалося застосування надзвичайних законів.

Тюремне ув'язнення як вид покарання одержало у ХІХ ст. в Європі та Америці домінуюче становище. Воно переслідувало дві мети: а) забезпечення безпеки держави та її громадян шляхом ізоляції злочинців; б) здійснення заходів щодо «перевиховання» правопорушників шляхом запровадження у місцях ув'язнення примусових робіт. Режим утримання злочинців у місцях позбавлення волі був різний. До ув'язнених могли застосовуватися спеціальні види покарань: побиття різками (до 50 ударів), триденне переведення на хліб та воду, ізоляція у темному карцері (до 1 місяця). Закон передбачав й інші види позбавлення волі: ув'язнення у фортеці, виправному будинку, арешт тощо.

Покарання каторгою бере свій початок з часів класичного абсолютизму. До каторжних робіт засуджували довічно або на певний термін (до 20 років). Такий вид покарання застосовувався за державні і тяжкі кримінальні злочини. Каторгу відбували на рудниках Сибіру та Далекого сходу. Жінки на каторзі у рудниках не працювали. Закон визначав терміни, відповідно до яких каторжники «доброї поведінки» переводилися на полегшені роботи і вільніший режим. З часом вони могли вступати до шлюбу, споруджувати житло, набувати власність.

Ті, хто відбув каторгу чи був звільнений від неї достроково, переводилися у стан засланих-поселенців. *Заслання*

як вид покарання було примусовим поселенням у віддалених районах, переважно у Сибіру. Такі особи отримували певні пільги щодо придбання майна за місцем заслання.

Зміни в суспільному устрої та державному ладі на початку ХХ ст. На початок ХХ ст. в Російській імперії остаточно сформувалися чотири суспільні верстви: дворянство, духовенство, міські (буржуазія) і сільські обивателі. *Дворянство* зберегло більшість своїх колишніх привілеїв. Велике землеволодіння втратило свій справжній дворянський характер, оскільки майже третина великих землевласників були за своїм походженням буржуазією. Низький рівень господарювання і невеликі прибутки з поміщицьких маєтностей примушували дворян закладати або продавати свої маєтності. Водночас дворяни залишалися панівним класом, найосвіченішим і найдосвідченішим у питаннях політичного життя і справах управління державою.

Буржуазія була економічно наймогутнішим класом і найперспективнішим щодо політичного життя держави. Вона стала ініціатором створення перших політичних партій («Союз 17 Октября» — октябристи, партія конституційних демократів — кадети та ін.), організатором підприємницьких корпорацій. Уряд своєю політикою протекціонізму сприяв розвитку капіталістичної промисловості, підтримуючи тим самим буржуазію. Але до вершин політичної влади вона не допускалася.

Селянство складало майже 80% населення Російської імперії. Незважаючи на скасування кріпосного права і деяке вирішення гострих поземельних питань, воно продовжувало залишатися майже неосвіченим, найнижчим і нерівноправним станом. На селі продовжували зберігатися значні пережитки кріпосництва: відробітки на користь землевласника, кругова порука, сплата викупних та оброчних платежів, общинне землекористування.

Ще до першої російської буржуазно-демократичної революції (1905—1907рр.)іза доби революції було ліквідовано найпомітніші залишки кріпосницької системи на селі:

- скасовано кругову поруку в сільській общині щодо виплати викупних платежів та виконання повинностей;
- скасовано тілесні покарання селян, до яких вони засуджувалися за вироками волосних судів;
- у 1907 р. скасовано викупні платежі;

— скасовувалися «увольнительные» — документи, що видавалися сільськими громадами селянам, котрі вступали на державну службу чи йшли на навчання;

— селянам надавалася свобода у виборі місця проживання.

Однак найрадикальнішим заходом уряду щодо селянства стало проведення *столипінської аграрної реформи*. Насамперед, вона дбала про зміцнення сільської буржуазії шляхом зруйнування общини, зміцнення приватної власності на землю, ліквідації існуючих обмежень стосовно відчуження надільних земель.

Початок реформи поклав Указ від 9 листопада 1906 р., за яким кожний домогосподар як член сільської общини дістав право вимагати надання йому земельного наділу у приватну власність. Захищаючи інтереси селянина-власника, закон приписував надавати землю однією ділянкою шляхом виділення хуторів чи відрубів.

14 червня 1910 р. було опубліковано закон про вихід селян із сільської общини. Розвиваючи положення попереднього указу, закон визнавав приватними власниками селян тих общин, у яких земельні переділи не проводилися протягом останніх 24 років. Таким чином домогосподарі отримували у власність ті наділи, якими вони користувалися останнім часом.

У губерніях і повітах організовувалися землевпорядкувальні комісії. Значну роль у здійсненні реформи відіграв Селянський банк, створений у кінці XIX ст., котрий видавав позики на купівлю землі і був посередником при продажу землі помісного дворянства.

Столипінська аграрна реформа передбачала проведення політики переселення до районів Сибіру і Далекого Сходу. Вона переслідувала мету — зменшити земельний голод у центральних районах Росії, послабити суперечності між селянами та землевласниками-поміщиками. Крім того, передбачалася і непряма мета — здійснення русифікації національних окраїн держави.

Реформа сприяла зміцненню сільської буржуазії, розвитку капіталістичних відносин на селі. Її негативною стороною було те, що вона не зачіпала поміщицьке землеволодіння, не ліквідувала старих, докапіталістичних порядків у країні.

Революція 1905—1907 рр. призвела до перетворення абсолютистської самодержавної монархії на *різновид конституційної монархії*.

1. У серпні 1905 р. були прийняті три закони: «Маніфест про запровадження Державної Думи», «Запровадження Державної Думи» і «Положення про вибори до Державної Думи». Відповідно до них Дума являла собою представницький орган, який обирався на 5 років на основі цензового і станового виборчого права. Виборчих прав позбавлялися особи до 25 років, жінки, військовослужбовці, учні (студенти), «іногородці», кочові народи.

Положення про Думу визначало її компетенцію як органу, який створювався для попередньої розробки і обговорення законопроектів (*законодорадчий орган*). Вона могла бути достроково розпущена імператором.

2.17 жовтня 1905 р. видається Маніфест «Про удосконалення державного порядку», який проголошував демократичні права і свободи. Передбачалося розширення повноважень Думи.

Важливим положенням Маніфесту було проголошення того, що жодні закони не можуть бути прийняті в державі без схвалення Думи. Крім того, Дума наділялася правом контролю за діяльністю виконавчо-розпорядчих органів держави.

3. Реорганізується Рада міністрів, яка до цього часу була дорадчим органом при імператорі та координувала діяльність міністерств. Відтепер у Росії створювався урядовий орган. Звичайно, він ще не мав вигляду «буржуазного урядового кабінету», який би формувався парламентом більшістю або партією, яка здобула перемогу на парламентських виборах. Голова Ради міністрів і міністри призначалися та звільнялися імператором і були відповідальними лише перед ним.

4. Реорганізується Державна рада. Якщо раніше весь її склад призначався імператором, то відтепер половину призначав імператор, а інша частина обиралася з числа духовенства, вчених, дворян і буржуазії. Термін її повноважень визначався дев'ятьма роками. При цьому кожні три роки відбувалася ротація її складу на одну третину. У галузі законодавства Державна рада отримала такі самі права, як і Дума. Без її затвердження законопроект не передавався імператору на підпис.

23 квітня 1906 р. видаються «Основні державні закони», які з формально-юридичного боку мали характер конституційних актів. Відповідно до них імператору належала

верховна самодержавна влада. У галузі законодавства сформувався своєрідний *законодавчий тріумвірат*: імператор— Дума— Державна рада. Жоден закон не міг бути прийнятий без схвалення Думи та Державної ради і вступити в силу без підпису імператора. «Основні державні закони» (ст. 87) надавали імператору можливість з подання Ради міністрів приймати укази законодавчого характеру в тому випадку, коли в них виникала нагальна потреба, а сесійні засідання Думи і Державної ради не проводилися.

Таким чином, *Росія зробила перший крок на шляху до перетворення феодально-абсолютистської монархії на монархію буржуазну*. Зміни, що відбулися в державному ладі, дозволили буржуазії зміцнити свої позиції, але в цілому невідкладні соціально-економічні та політичні питання залишилися невирішеними.

Навесні **1906** р. Дума розпочала роботу. Однак рівні законодавчі права Думи і Державної ради з перших засідань обумовили постійні конфлікти між ними. Державна рада, яка наполовину складалася з високих чиновників, була консервативним органом. Дума — ліберального спрямування.

Загострення конфлікту між Думою і урядом при обговоренні аграрного питання призвело до її розпуску в червні **1906** р. Перша Дума проіснувала всього 72 дні.

Друга Дума, скликана у лютому 1907 р., була за своїм складом більш радикальною, ніж перша. Вона стала ще в жорсткішу позицію до уряду з цілої низки питань. Це змусило уряд піти на радикальні кроки, які згодом були розцінені як *«липневий державний переворот»*. Його суть полягала в тому, що 3 липня 1907 р. імператор видає указ про розпуск II Думи, скориставшись формальним приводом — підготовкою соціал-демократичною фракцією Думи збройного повстання. Такий крок уряду був легітимний, оскільки монарх мав право на розпуск Думи.

Однак, разом з тим, імператор видає нове «Положення про вибори», яке означало зміну виборчого закону, що зробити самостійно, без самої Думи і Державної ради, правитель не міг. Зміна виборчого закону була очевидним порушенням Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Новий виборчий закон сприяв формуванню в Думі консервативної більшості. Такий її склад задовольняв уряд, дозволяв йому проводити через неї свою лінію.

Третя Державна Дума пропрацювала повністю визначений законом термін (п'ять років) і восени 1912 р. припинила роботу. Четверта Дума розпочала свою роботу в 1913 р. Незважаючи на такий самий консервативний склад Думи і підтримку нею уряду, вона не змогла ефективно працювати. Перша світова війна внесла свої корективи. Труднощі військового часу, поразки російських військ на фронті та інші чинники обумовили розкол Думи і уряду. Розпочалася тривала урядова криза. Стали висуватися вимоги створення Міністерства громадської довіри, яке б несло відповідальність перед Думою. Іншими словами, йшлося про створення «кабінету міністрів» у його класичному варіанті, який був би відповідальним перед парламентом. Однак замість цього імператор застосовував практику частої зміни міністрів і прем'єрів.

Врешті-решт, урядова криза призвела до видання самодержцем 25 лютого 1917 р. указу про розпуск четвертої Думи. 27 лютого того самого року її депутати створили Тимчасовий комітет Державної Думи, на основі якого був сформований Тимчасовий уряд.

Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії. Формування буржуазної держави і права. Буржуазно-демократична революція в Росії розпочалася 23 лютого (8 березня зан. ст.) 1917р. у Петрограді і завершилася 27 лютого цього самого року. Імператор Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михаїла, але і той відмовився прийняти корону. Це поклало край російському самодержавству, феодальній державі і праву.

В організації верховної влади в державі ще в ході революції виявилися дві політичні лінії. Перша — лінія ультра-радикальних сил, насамперед більшовиків, яка полягала у створенні єдиного революційного органу — Тимчасового революційного уряду, який би здійснював економічні та соціальні перетворення у більшовицькому дусі. Це, фактично, була замаскована форма узурпації влади більшовиками та їхніми соціалістичними союзниками легітимним шляхом.

Друга — лінія більшості помірно демократичних сил, яка полягала в утворенні коаліційного Тимчасового уряду, котрий зосередив би в своїх руках законодавчу та виконавчу владу до скликання Всеросійських Установчих зборів.

На початку революції на роль урядової влади претендував Тимчасовий комітет Державної Думи, який три дні виконував урядові функції. Однак під тиском Петроградської ради він змушений був піти на створення Тимчасового уряду, який був сформований у ніч з 1 на 2 березня 1917 р. на чолі з князем Львовим. Формально Тимчасовий уряд ні перед ким не звітував і не був відповідальним, але фактично йому доводилося працювати під контролем Тимчасового комітету Державної Думи і Петроградської Ради¹.

Таким чином, на початок березня 1917 р. в Росії на руїнах абсолютистської самодержавної монархії було створене *двовладдя*. Одну владу представляв Тимчасовий уряд — виразник інтересів буржуазії; другу — Петроградська рада, котра представляла інтереси дрібнобуржуазних революційно-демократичних сил. Тимчасовий уряд продовжував політику самодержавства у Першій світовій війні, заявивши про свою прихильність до всіх укладених до нього міждержавних договорів (« війна до переможного кінця »). Після завершення війни передбачалося скликання Всеросійських Установчих зборів, які повинні сформувати новий (постійний) уряд і визначити долю Росії.

Лютнева буржуазно-демократична революція проголосила права і свободи громадян, зокрема і свободу політичної діяльності. Усі партії вийшли з підпілля.

Залишившись осторонь від влади, більшовики вирішили «від імені революційного народу» створити ще один орган влади, який був би наділений повноваженнями здійснювати контроль над Тимчасовим урядом і перед яким цей уряд був би відповідальним. Таким органом, за планами більшовиків, повинна була стати Всеросійська нарада Рад. У такий спосіб більшовики прагнули усунути Тимчасовий уряд від влади, зосередивши її у Всеросійській нараді Рад, тобто в своїх руках. Але на той час ця «рокиров-ка» влади була утопією.

Тоді більшовики йдуть на наступний крок. У квітні 1917р. вони висунули лозунги «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові». «Перетворимо війну імперіалістичну у громадянську». За логікою більшовиків, Тимчасовий уряд не

¹ *Петроградська Рада* робітничих і солдатських депутатів (Петроградська рада) представляла собою орган влади у столиці, створений в ході Лютневої революції, який перебував під контролем і впливом революційно-демократичних партій (меншовиків та есерів).

здатний дати «ні миру, ні землі», а тому його треба усунути від влади, яку передати радам. Ради, звичайно, повинні контролюватися більшовиками. У червні 1917 р. з їхньої ініціативи скликається *I Всеросійський з'їзд Рад*, на якому більшовики запропонували надати З'їзду повноваження найвищого органу влади та утворити з числа його депутатів свій уряд. Іншими словами, знову йшлося про відсторонення від влади законного Тимчасового уряду. Більшість депутатського корпусу блокувала вимоги більшовиків.

Перед загрозою спроб усунення від влади буржуазного Тимчасового уряду керівництво партії кадетів (її представники переважали у складі уряду) приймає рішення про надання Тимчасовому уряду повноважень законодавчого і виконавчого органу. Крім того, за відсутності самодержця він став виконувати функції глави держави. Це посилювало роль Тимчасового уряду як державного органу. Але за умов двовладдя до початку липня 1917р. Тимчасовий уряд продовжував працювати фактично під контролем Тимчасового комітету Державної Думи і Петроградської Ради.

Формування буржуазної держави в Росії в період після Лютневої буржуазно-демократичної революції проходило шляхом: а) пристосування царського державного апарату до нових умов; б) створення нових органів влади; в) ліквідації адміністративно-каральних органів царського режиму.

Найважливіше місце в системі органів державної влади посідав *Тимчасовий уряд*. Як відомо, буржуазні революції на Заході спричинювали демократизацію найвищих ланок влади — створення парламентів і відповідальних перед ними урядів. Низовий же апарат поступово реорганізовувався і пристосовувався до нових умов.

В Росії все відбувалось по-іншому: старі органи влади були ліквідовані, а ті, що виникали в ході революції, виявилися нездатними управляти державою і тримати під контролем ситуацію в країні. Як наслідок — часті урядові кризи, гарячкові спроби управляти з допомогою «батога і пряника».

Продовжував функціонувати Урядовий сенат — найвищий судовий орган держави; міністерства, а також утворені в ході війни Особливі наради: з питань палива, оборони, перевезень, продовольства та біженців. Новими органами влади та управління стали, насамперед, нові

міністерства: праці, продовольства, пошти і телеграфу, віросповідань тощо.

Апаратом державного регулювання економіки стали органи, що діяли разом з буржуазними громадськими організаціями або апаратом монополій. Це — Головний економічний комітет та Економічна рада, призначені вирішувати економічні питання. З метою вирішень аграрних проблем були створені Головний, губернські, повітові та волосні земельні комітети. Була створена Особлива нарада з підготовки положення про вибори до Установчих зборів. Для підготовки законопроектів і складання висновків з юридичних питань при уряді була створена Юридична нарада, до складу якої увійшли найвпливовіші і відомі юристи держави. Не будучи виконавчим чи розпорядчим органом, Нарада відіграла першорядну роль у законотворчості, впроваджувала ідеї і принципи буржуазної законності, ліквідувала суперечності між нормативними актами, забезпечувала їх політичну та юридичну цілісність.

Перед загрозою втрати влади з ініціативи О. Корейського Тимчасовий уряд у серпні 1917 р. прийняв рішення про скликання у Москві, котра була дещо спокійнішою, ніж столиця, *Державної наради*, у якій взяли участь понад 2 тис. представників від різних громадських і політичних організацій. Вона повинна була стати еквівалентом Установчих зборів чи парламенту. Основним її завданням було створення «сильної влади», яка б користувалася підтримкою усього населення. *Це була політична альтернатива намаганням більшовиків передати владу до рук Рад робітничих і солдатських депутатів.* З поставленими завданнями Державна нарада не справилася, але підготувала ґрунт для корніловського заколоту, який був придушений.

Тоді за справу зміцнення державного ладу Росії і створення парламенту взялися меншовики та есери. В останні дні серпня 1917р. вони запропонували скликати Демократичну нараду, яка була б демонстрацією єдності народу та уряду і уособлювала сильну владу. З іншого боку, ініціюючи її скликання, вони намагалися перешкодити більшовикам захопити владу через раду. Наприкінці своєї роботи, 22 вересня 1917 р., Демократична нарада затвердила *Всеросійську демократичну раду (предпарламент)*, перед якою ніс відповідальність Тимчасовий уряд. 7 жовтня того самого року предпарламент під назвою Тимчасова рада рес-

публіки розпочав роботу. Замість того, щоб контролювати Тимчасовий уряд, предпарламент став дорадчим органом при ньому. Він повинен був виконувати свої функції до скликання Всеросійських Установчих зборів. Це, фактично, була спроба відновити в державі двовладдя.

Таким чином, за весь період перебування при владі буржуазія не зуміла завершити будівництво своєї держави: не було створено парламенту; був відсутній розподіл влади, а Тимчасовий уряд, зосередивши фактично всю повноту влади, виявився нездатним її утримати; не було сильного механізму виконавчої влади як у центрі, так і на місцях.

Як зацікавлена у деякій реконструкції державного апарату буржуазія боялася, що такі кроки послаблять державний механізм, що це можуть використати ультрарево-люційні сили для утвердження своєї диктатури. Тому буржуазія всіляко намагалася зберегти успадковані від царизму систему, структуру та кадри державного апарату. Головну причину своєрідності буржуазного державного будівництва в Росії в 1917 р. необхідно шукати у постійному підштовхуванні буржуазного уряду до більш-менш радикальних змін із боку революційного народу, в середовищі якого зростав авторитет і вплив більшовиків.

Період між Лютневою революцією і жовтневим більшовицьким переворотом в історії Росії прийнято поділяти на два етапи: а) *двовладдя* (березень—липень); б) *доба буржуазної диктатури* (липень—жовтень).

В умовах двовладдя політичний режим характеризувався переплетенням двох диктатур — буржуазної демократії, яку уособлював Тимчасовий уряд і його органи на місцях; і революційно-демократичну, представлену Радами всіх рівнів і різними дрібнобуржуазними комітетами, комісіями тощо.

За формою правління Росія формально залишалася «монархією без монарха». У державному устрої відбувався процес пристосування старого державного апарату до нових умов, реконструкції абсолютистського політичного режиму, демократизації і децентралізації управління країною. В період буржуазної диктатури в політичному режимі з'явилися елементи бонапартизму і посилення особистої влади глави Тимчасового уряду О. Ф. Керенського. Змінилася і форма правління. Незважаючи на нелегітимність цього

кроку, Росія таки була 1 вересня **1917** р. офіційно проголошена республікою. У зв'язку з появою на її окраїнах, в національних районах власних урядів, які не визнавали центральне керівництво, намаганням національно-патріотичних сил домогтися створення власної державності (як це яскраво спостерігалось на прикладі України) унітарна імперія стала швидко розпадатися.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть джерела права Росії другої половини XIX ст.
2. Охарактеризуйте цивільне та кримінальне право Росії.
3. Яку мету переслідувало покарання за кримінальним правом Росії?
4. Дайте характеристику суспільного устрою Росії початку **XX ст.**
5. Мета, зміст та наслідки столипінської аграрної реформи.
6. Державна Дума в Росії: формування, склад, компетенція.
7. Які парламентські інститути з'явилися у державному устрої Росії на початку XX ст.?
8. Що таке «законодавчий тріумвірат»?
9. Чому події початку липня **1907 р.** дістали назву «державний переворот»?
10. Які лінії розвитку політичних подій в Росії постали в період Лютневої буржуазно-демократичної революції?
11. Що таке двовладдя в Росії?
12. Чому скликання Державної наради у серпні **1917 р.** вважають альтернативою насильницькому захопленню влади?
13. Дайте характеристику предпарламенту в Росії.

Тести-тренінги

1. Які з названих джерел не були притаманні праву Росії другої половини XIX ст.:
 - а) правовий звичай;
 - б) канонічне право;
 - в) кримінальний кодекс;
 - г) царське законодавство.

2. *Що розумілося під злочином за кримінальним правом Росії другої половини XIX ст.:*
 - а) дія або бездіяльність, за які закон передбачав покарання;
 - б) порушення закону і розпоряджень царської влади;
 - в) порушення права власності і зазіхання на життя людини;
 - г) протиправна поведінка осудної особи.
3. *Століпінська аграрна реформа передбачала:*
 - а) звільнення селян від кріпосної залежності;
 - б) наділення селян земельними ділянками за викуп;
 - в) можливість селян-домогосподарів вийти з общини;
 - г) створення органів селянського самоуправління.
4. *На I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів (червень 1917 р.) депутати від більшовиків запропонували:*
 - а) ліквідувати двовладдя в Росії і передати владу Тимчасовому уряду;
 - б) утворити з числа депутатів з'їзду свій уряд;
 - в) створити в Росії коаліційний парламент;
 - г) підняти збройне повстання проти заколоту Корнілова.

Ч^иЄШІ
/ЛІЬ

: .

І
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
НОВІТНЬОГО ЧАСУ

Формування та розвиток радянської держави і права в Росії

1. *Передумови більшовицького перевороту в Росії.*
2. *Встановлення та конституційне закріплення більшовицького режиму.*
3. *Зміни в побудові та функціях більшовицьких органів влади та управління.*
4. *Становлення основ радянського права.*
5. *Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.*

Література: 5 (с. 245—361).

Лютнева буржуазно-демократична революція застала більшовиків зненацька. При виході із підпілля їхня партія нараховувала ледве 24 тис. членів, що у порівнянні з буржуазними і дрібно-буржуазними партіями було надзвичайно мало. З квітня 1917 р. зі Швейцарії через територію Німеччини, давши підписку не вести антивоєнну пропаганду, до Росії в опломбованому німецькому вагоні прибув В. І. Ленін зі своїми соратниками. Діставшись Петрограда, він виголосив свої «Квітневі тези» — програму підготовки до соціалістичної революції, їхнім ідеалом і кінцевою метою була світова комуністична революція¹. За теорією комунізм-

¹ Академік І. Павлов у листі до РНК СРСР від 21 грудня 1934 р. писав: «Ви марно вірите у світову пролетарську революцію. Я не можу без посмішки споглядати плакати: «Хай живе світова соціалістична революція, хай живе світовий Жовтень». Ви сієте по культурному світу не революцію, а з величезним успіхом фашизм. До Вашої революції фашизму не було... Всі інші уряди зовсім не бажають бачити у себе те, що було і є у нас, і, звісно, вчасно здогадуються застосувати для попередження цього те, чим користувалися і користується Ви, — терор і насилля» (Российская газета, 1995, 25 февраля).

му К. Маркса, така революція могла перемогти лише одночасно в усіх чи, принаймні, більшості країн світу. В. І. Ленін зробив поправку з цього вчення на умови Росії, вказавши, що така революція може спочатку перемогти в одній країні, а потім вже поширитися на весь світ.

Залишившись осторонь від влади в умовах двовладдя, більшовики прийняли рішення «від імені революційного народу» створити новий орган влади, котрий був би наділений повноваженнями здійснювати контроль над Тимчасовим урядом. Ним повинен був стати Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. Але, як вже зазначалося, скликаний у червні 1917 р. з'їзд Рад відкинув пропозиції більшовицьких представників.

Тоді більшовики вирішили діяти рішучіше. На початку липня 1917 р. ними організуються масові демонстрації та виступи, зокрема озброєних солдатів і робітників, з метою викликати кризову ситуацію в державі і падіння Тимчасового уряду. Їх підтримала Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. Тимчасовий уряд розцінив це як спробу силового повалення законної влади в державі. Більшовики оголошувалися заколотниками, проти них розпочалися репресії, а щодо їхнього лідера В. Ульянова (Леніна) відкрита кримінальна справа за звинуваченням у спробі державного перевороту. Тимчасовий уряд вийшов з-під опіки Петроградської ради. *Двовладдя в Росії закінчилося.*

Здавалося, Росія нарешті вибралася з глибокої трясовини на шлях створення буржуазної державності. Але Тимчасовий уряд і буржуазні партії, які він представляв, виявилися нездатними до творення власної держави. За цих умов найрішучішою і безкомпромісною політичною силою виявилися більшовики, які після невдалих липневих подій взяли курс на збройне повстання. Їхньому успіхові сприяли, зокрема, невирішені соціальні проблеми багатомільйонного народу, питання війни і миру, а також вміло проведені демагогічні та організаційні заходи.

Створений більшовиками для керівництва збройним повстанням в Петрограді Військово-революційний комітет у ніч з 24 на 25 жовтня 1917 р. (за н. ст. 7 листопада) взяв владу в той момент, коли вона випала з рук Тимчасового уряду. Прийнята о 10-й годині ранку 25 жовтня 1917 р. відозва Військово-революційного комітету «До громадян

Росії» проголосила повалення влади буржуазії і початок будівництва радянської держави.

Встановлення та законодавче закріплення більшовицького режиму. Більшовицький переворот в Росії призвів до встановлення диктатури пролетаріату, яка мала форму *республіки Рад*. Фактично це була диктатура правлячої партії більшовиків, прикрита парламентсько-демократичними і конституційними формами. *Саме більшовицька партія визначала стратегічні напрями розвитку держави і права спочатку в Росії, а згодом — в інших радянських республіках, що виникли на терені Російської імперії і, в кінцевому результаті, — в багатонаціональному державному утворенні — Союзі Радянських Соціалістичних Республік.*

Скликаний у день перевороту II Всеросійський з'їзд Рад своїм декретом затверджує утворення більшовицького уряду — *Ради Народних Комісарів (РНК)*. При цьому зазначалося, що цей уряд є «тимчасовим робітничим та селянським урядом», який уповноважений здійснювати владу до скликання Всеросійських Установчих Зборів.

З'їзд обрав зі свого складу орган, котрий мав виконувати його рішення у період між скликаннями з'їздів Рад, — *Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК)*. Це був своєрідний квазіпарламент, слухняний керівництву більшовицької партії.

Були також прийняті перші нормативно-правові акти радянської влади — *Декрети «Про мир» і «Про землю»*. Відповідно до «Декрету про землю» поміщицька власність на землю скасовувалася без будь-якого викупу. Поміщицькі, удільні (царські), монастирські і церковні землі з усім майном, садибними будівлями переходили в розпорядження земельних комітетів і повітових рад. З цього видно, що *про націоналізацію землі не йшлося.*

Право приватної власності на землю скасовувалося назавжди. Земля ставала всенародною власністю і переходила у користування трудящих. Надра, ліси і води переходили у виключне державне користування. Дрібні ліси, озера, річки надавалися у користування сільськогосподарських общин. Висококультурні господарства (розсадники, оранжереї, сади, заповідники тощо) поділу не підлягали і передавалися у цілісному вигляді в користування общин чи держави.

Право користування землею надавалося всім громадянам, які виявляли бажання обробляти її самі. Наймана праця при цьому не допускалась.

Встановлювалося зрівняльне землекористування. Це означало, що земля розподілялася між трудящими за трудовою чи споживчою нормою. Розподілом землі займалися місцеві органи самоуправління. Допускалася свобода форм землекористування: подвірна, хутірська, артільна. Дозволялося переселення селян у малообжиті райони. При цьому всі витрати брала на себе держава.

Обидва декрети відзначалися своєю декларативністю, а головне — усі невідкладні питання переносилися на вирішення Всеросійськими Установчими Зборами.

Через кілька днів після появи перших декретів була опублікована «Декларація прав народів Росії», у якій поряд з проголошенням принципів майбутнього «добровільного і чесного союзу народів Росії» йдеться про розробку в найближчий час «конкретних декретів», які б затверджували ці принципи. Про розгляд опублікованих нормативно-правових актів Установчими зборами згадувалося.

Проголосивши перші законодавчі акти та поширивши свою владу на європейську територію країни, більшовицький режим зіткнувся з проблемою Установчих зборів. Як відомо, ще до свого падіння Тимчасовий уряд призначив вибори до них на 12 листопада 1917 р. Скасувати чи перенести їх більшовики не наважилися. Тому в одній із перших своїх постанов РНК підтвердив дату виборів, які були проведені.

Результати виборів до Установчих зборів підтвердили побоювання більшовиків, які дістали лише 175 мандатів. Якщо ці результати розглядати під кутом зору ставлення народу (виборців) до уряду, створеного жовтневим переворотом, то це був відкритий вотум недовіри РНК. З іншого боку, результати виборів ясно довели, що Установчі збори стануть поштовхом до об'єднання сил опозиції з обох боків — лівого (соціалістів) і правого (прихильників Тимчасового уряду). До того ж, вагомі позиції в Росії мали промонархічні політичні сили.

З цього часу доля Установчих зборів була постійним «головним болем» більшовицьких лідерів. Саме цим можна пояснити розв'язання більшовиками пропагандистської кампанії проти скликання Установчих зборів.

Поразка більшовиків на виборах до Установчих зборів вперше штовхнула їх на пошуки коаліції зі своїми най-

ближчими союзниками — лівими есерами. Був розширений склад ВЦВК за рахунок депутатів від селян, представників армії та флоту, профспілок. Для повноти коаліції більшовики навіть віддали лівим есерам три народних комісаріати у своєму уряді (сільського господарства, юстиції, пошти і телеграфу), а також деякі посади нижчого рангу. Більшовики переводять штаб-квартиру народних комісаріатів зі Смольного у приміщення колишніх міністерств Тимчасового уряду.

Бурхлива пропагандистська кампанія проти Установчих зборів зводилася до висновку, що будь-яка спроба розглядати Установчі збори з формально-юридичної точки зору як представницький орган всієї Росії буде розцінюватися як контрреволюційний виступ проти робітничо-селянської влади.

Напередодні скликання Установчих зборів, 3 січня 1918р., ВЦВК прийняв постанову «Про визнання контрреволюційною дією всілякі спроби присвоїти собі функцію державної влади». В ній прямо зазначалося: вся влада належить Радам і радянським установам, а тому будь-яка спроба присвоїти будь-якому зібранню функції органу держави буде розглядатися як контрреволюційний виступ, котрий буде придушуватися аж до застосування збройної сили.

Установчі збори були скликані 5 січня 1918 р. в Петрограді в Таврійському палаці. За деякими даними на них були присутніми близько 410 депутатів. Від більшовицького уряду голова ВЦВК Я. Свердлов зачитав «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу» і запропонував зборам прийняти її, тобто визнати радянську владу. Збори відхилили її і прийняли свій порядок денний. На знак своєї незгоди депутати-більшовики залишили залу засідань. Установчі збори прийняли постанову про те, що саме вони є найвищим представницьким органом народів Росії і їм належить верховна влада в країні. Виходячи з цього, РНК повинна підкоритися рішенням зборів. Це був чи не єдиний з реальних кроків депутатів, спрямований на пошуки виходу із надзвичайно складної політичної ситуації в державі. Після цього Установчі збори перетворилися на безплідний «дискусійний клуб». Майже о п'ятій годині ранку наступного дня начальник охорони матрос А. Железняков, увійшовши до зали засідань, запропонував припинити роботу зборів, мотивуючи тим, що «караул втомився, час розпо-

дитися по домівках»¹. Було оголошено перерву на 12 годин, але Установчі збори більше ніколи так і не зібралися.

Того самого дня, 6 січня 1918р., ВЦВК прийняв декрет «Про розпуск Установчих зборів». Важливо було знайти мотиви такого кроку нової влади. Вони зводилися до того, що революція висунула Ради як масову організацію всіх трудящих. На їх тлі буржуазний парламентаризм уже став анахронізмом. Антибільшовицькі сили намагалися використати Установчі збори як прикриття своєї боротьби за повалення влади робітників і селян². 18 січня 1918 р. РНК прийняв декрет, яким наказував ліквідувати посилення на Установчі збори з усіх виданих раніше законів.

Розгоном Установчих зборів було ще раз підтверджено відсутність в Росії міцної бази або будь-якої широкої народної підтримки інститутів і принципів буржуазної демократії.

Ось чому, коли 10 (23) січня 1918 р. у Таврійському палаці відкрився III Всеросійський з'їзд Рад, він виявився цілком природним, хоч до певної міри і своєрідним, спадкоємцем Установчих зборів. З'їзд відразу затвердив розпуск Установчих зборів. Він прийняв «Декларацію прав трудячого і експлуатованого народу», затвердив федеративний устрій Російської держави. Термін «тимчасовий», який до цього часу офіційно додавався до назви робітничо-селянського уряду (РНК), зник. З'їзд доручив ВЦВК підготувати і представити до наступного з'їзду проект «основних положень Конституції Російської Федеративної Республіки».

¹У своїй книзі «Історія Радянської Росії» відомий англійський історик Е. Карр пише: «У кожного періоду історії є свій драматичний символ. Одним з таких символів став озброєний матрос, який закриття Установчих зборів «тому, що караул стомився». Але за зовнішньою недбалістю приховувалась певна занепокоєність більшовиків про можливі наслідки їх свавілля. Демонстрація на підтримку Установчих зборів, що відбулася під час їх засідання, була розігнана військами, і кількох людей, яких почергово називали то «мирними демонстрантами», то «озброєними змовниками», було вбито».

²Тривалий час радянська історіографія виправдовувала розгром Установчих зборів. За останнє десятиліття ця акція більшовиків була піддана різкій і справедливій критиці, оскільки вони ліквідували єдиний на той час представницький орган загальноросійського масштабу, обраний населенням на демократичній основі. Деякі вчені вважають, що це призвело до виникнення громадянської війни і значно загостило політичну обстановку в державі.

Конституція РФСРР 1918 р. Розробка проекту і прийняття Конституції символізувало переломний момент в історії більшовицького режиму. Нова Конституція не стільки створювала нові форми правління, скільки закріплювала і давала дорогу тим формам, котрі стихійно виникали у ході революційної перебудови суспільства.

Важливо мати на увазі й те, що Російська республіка, для якої складалася Конституція, розглядалася лідерами більшовизму як короткий перехідний етап на шляху до світової соціалістичної революції. Тому Конституція держави має тимчасовий характер.

Однією з причин прийняття Конституції було те, що ще до її прийняття більшовицька держава опублікувала низку нормативних актів фактично конституційного характеру. Мається на увазі:

- рішення II Всеросійського з'їзду Рад про перехід усієї влади в країні до рук Рад;
- встановлення принципу єдиновладдя і повновладдя Рад як у центрі, так і на місцях;
- прийняття перших декретів і декларацій;
- створення Червоної Армії, радянських судів, революційних трибуналів, надзвичайних органів захисту революції тощо.

Усі ці кроки мали отримати певне конституційне закріплення.

Другою причиною прийняття Конституції був правовий хаос в країні. Росія не мала власного досвіду конституціоналізму, а з урахуванням масової неписьменності і неосвіченості населення стали непоодинокими випадки створення конституцій в губерніях, повітах, автономіях.

Нарешті, необхідно зважити й на те, що в країні набирав обертів загальний хаос і свавілля при створенні органів влади на місцях. Нерідко доходило до того, що на місцях не визнавали розпоряджень центральних органів і не підпорядковувалися їм.

Як вже зазначалося, створенню основного закону держави не надавалося особливого значення. Тому не дивно, що лідери більшовицької партії в роботі над проектом конституції спочатку участі не брали. Крім того, їхній освітній рівень не дозволяв запропонувати щось суттєве. І коли у березні 1918 р. зібрався III Всеросійський з'їзд Рад, на його розгляд було підготовлено лише кілька чорнових проектів,

котрі знаходилися в комісаріатах внутрішніх справ та юстиції.

З урахуванням цього, у квітні 1918 р. ВЦВК створив комісію з розробки проекту Конституції, яку очолила довірена особа партії — голова ВЦВК Я. Свердлов. З липня цього самого року проект конституції був опублікований, а 10 липня, фактично без обговорення, прийнятий *ВСеросійським з'їздом Рад*.

Порівняно з чинними на той час конституціями багатьох інших держав, Конституція РФСРР була досить оригінальною. Вона закріпила політичну основу більшовицької держави — Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; диктатуру пролетаріату у формі Республіки Рад (фактично це була диктатура правлячої більшовицької партії). Основний закон держави відобразив федеративний устрій Росії.

Конституція не визнавала поділу влади. Більшовики розглядали відокремлення законодавчої влади від виконавчої як характерну особливість буржуазного парламентаризму, а їхнє злиття — як особливе досягнення і перевагу радянської системи¹. В положеннях Конституції не можна побачити якихось відмінностей між функціями ВЦВК та РНК. Обидва вони однаково були як законодавчими, так і виконавчими органами. Надалі взаємовідносини між ними зводилися до фактичного переважання уряду (РНК) у справах внутрішньої і зовнішньої політики. Не беручи до уваги конституційний статус Всеросійського з'їзду Рад, Конституція (ст. 31) зробила ВЦВК «найвищим законодавчим, розпорядчим та контролюючим органом РФСРР». А ст. 32 зобов'язала його давати «загальний напрям діяльності Робітничо-Селянського уряду і всіх органів радянської вла-

¹ Досить показовою щодо цього є точка зору на питання поділу влади представника Народного комісаріату юстиції М. Рейснера, який зазначав: «Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову... відповідає структурі буржуазної держави, у якій головним завданням є збалансування головних політичних сил, тобто імущих класів, — з одного боку, і трудящих мас — з іншого... Російська соціалістична республіка не зацікавлена в будь-якому поділі чи збалансованості політичних сил з тієї простої причини, що вона ґрунтується на перевазі однієї всеохоплюючої політичної сили, а саме — російського пролетаріату і селянства. Ця політична сила зайнята здійсненням одного завдання — встановлення соціалістичного ладу. І ця героїчна боротьба вимагає єдності і зосередження влади, а не її поділу».

ди в державі». Деякі дослідники схвально ставляться до такої конструкції органів влади та управління, виправдовуючи це тим, що диктувалося це складною історичною обстановкою і намаганням влади створити такий працюючий державний апарат, який поєднав би законодавчі та виконавчі функції і тим самим міг уникнути негативних сторін буржуазного парламентаризму¹. При цьому не береться до уваги, що більшовики відкинули будь-який досвід парламентаризму, демократії, поділу влади тощо, не запропонувавши натомість нічого нового, більш раціонального і ефективного.

Статті 37 і 38 Конституції вказували, що Раднаркому належить загальне управління справами РСФРР. Він видає декрети, розпорядження, інструкції, застосовує інші заходи, необхідні для нормального державного життя. За змістом статей основного закону можна зрозуміти, що найвищим органом державної влади в перервах між скликанням з'їздів Рад був ВЦВК. Статті 40 та 41 підкреслювали, що всі рішення, які мали «велике загальнополітичне значення», повинні прийматися ВЦВК. За ним залишалося право скасувати або призупинити будь-яке розпорядження Раднаркому².

В Конституції взагалі відсутні положення про виконання судових функцій будь-яким органом. Безпосередня організація та контроль над судовою практикою покладалися на Народний комісаріат юстиції, що свідчило про підпорядкування судової влади виконавчій.

Найвищим органом влади вважався Всеросійський з'їзд Рад. Але він відповідно до ст. 51 Конституції мав лише дві функції, якими не володів ВЦВК: внесення доповнень та змін до Конституції та ратифікація мирних договорів. На місцях влада належала обласним, губернським, повітовим, волосним з'їздам рад; міським і сільським радам, які обирали зі свого складу виконавчі комітети. Місцеві ради володіли всією повнотою влади в питаннях місцевого життя. Разом з тим, на них покладалося втілення в життя рішень і ухвал відповідних вищих органів радянської влади.

¹ Див., наприклад: История государства и права России: Учебник / Под ред. Ю. П. Титова. — М.: Проспект, 2000. — С. 304.

² Але далі читаємо примітку: «заходи, які вимагають невідкладного виконання, можуть бути здійснені РНК безпосередньо».

Таким чином, з точки зору державного будівництва і конституційної практики Конституція не впорядковувала механізм влади, а навпаки — створювала передумови до переплетення сфер компетенції його складових частин, вносячи дезорганізацію у роботу владних структур. Але небезпека зайти в глухий кут нейтралізувалася тим, що поза Конституцією стояла найвища політична сила — необмежена влада правлячої більшовицької партії. Керівники держави всіх рівнів не могли не бути членами партії, а відтак — підпорядковувалися залізній партійній дисципліні.

Конституція проголосила нову, класову, пролетарську демократію, демократію виключно для трудящих. Вона не визнавала формальної рівності прав. За часів самодержавства всі піддані царя поділялися на п'ять встановлених законом станів, котрі володіли певним правовим статусом: духовенство, дворяни, купці, міщани та селяни. Декретом від 10 листопада 1917 р. всі відмінності між станами були скасовані і встановлена єдина категорія населення — громадяни. Однак, скасувавши стани в законодавчому порядку, нова влада не могла ліквідувати їх як фізичних осіб (після прийняття декрету дворянин не ставав робітником, а купець — селянином). Щоправда, в багатьох документах тієї пори можна зустріти твердження, що метою диктатури пролетаріату є не встановлення формальної рівності між представниками буржуазії і робітничого класу, а знищення буржуазії як класу. Що і буде зроблено, але дещо пізніше.

Конституція надавала всі права лише «робітничому класові і селянській бідноті». А відтак — не був законним такий принцип буржуазної демократії, як «одна людина — один голос». Виборче право перестає бути невід'ємним правом людини і перетворюється на «соціальну функцію виборців». У результаті, за деякими підрахунками, виборчих прав були позбавлені 5 млн осіб, серед яких: особи, що використовували найману працю з метою отримання прибутку (експлуататори); особи, котрі жили на нетрудові доходи (лихварі-рантьє); приватні торговці; служителі церкви та релігійних культів; злочинці та божевільні. Таке дискримінаційне виборче право зберігалось до прийняття Конституції СРСР 1936 р.

Жодна політична сила, яка приходила до влади в інших державах світу, не дозволяла собі так вільно поводитися з

невід'ємними, природними правами людини, дарованими їй Всевишнім, як це робили більшовики. Позбавлення політичних прав «експлуаторів» пояснювалося надзвичайно загостреною класовою боротьбою в країні. Але не говорилося, що саме більшовицька партія, узурпувавши владу, спровокувала таке загострення, а згодом — і громадянську війну. Зазначалося, що позбавлення політичних прав було своєрідною формою здійснення за тих умов функції придушення опору повалених експлуаторських класів і що буржуазія сама виключила себе з політичного життя, активно борючись проти радянської влади.

Конституція закріпила обов'язки громадян, серед яких на першому місці стояла обов'язкова праця («Непрацюючий хай не їсть»). Обов'язком всіх громадян був захист соціалістичної Батьківщини, однак і тут існував відповідний поділ: почесне право захищати революцію зі зброєю в руках надавалося лише трудящим, а всі інші залучалися до виконання другорядних військових справ.

У дещо прихованій формі виявилася дискримінація в середовищі трудящих між робітничим класом і селянством. При виборах делегатів на Всеросійський з'їзд Рад у місті обирався один делегат від 25 тис. виборців, у сільській місцевості — один делегат на 125 тис. жителів. Формально це пояснювалося «закріпленням провідної ролі робітничого класу» в дрібноселянській країні, якою була Росія. Вибори до всіх ланок рад, крім міських і сільських, були багатоступеневі і непрямі. Правом обирати і бути обраним користувалися лише трудящі, яким виповнилося на день виборів 18 років, незалежно від віросповідання, національності, статі, осілості тощо.

Конституція стала до певної міри базою для іншого законодавства. Вона була своєрідним еталоном для конституцій інших радянських республік, зокрема і Конституції УСРР 1919 р. Розвиток однопартійної системи в державі, непримирність більшовиків до будь-якої опозиції, вплив громадянської війни зруйнували ті оптимістичні надії і певні демократичні підвалини першої російської Конституції.

Зміни в побудові та функціях більшовицьких органів влади та управління. Як вже зазначалося, після Жовтневого перевороту в країні встановилася оригінальна форма політичного режиму — «диктатура пролетаріату». Це поняття не містило в собі якихось конституційних характе-

Таким чином, з точки зору державного будівництва і конституційної практики Конституція не впорядковувала механізм влади, а навпаки — створювала передумови до переплетення сфер компетенції його складових частин, вносячи дезорганізацію у роботу владних структур. Але небезпека зайти в глухий кут нейтралізувалася тим, що поза Конституцією стояла найвища політична сила — необмежена влада правлячої більшовицької партії. Керівники держави всіх рівнів не могли не бути членами партії, а відтак — підпорядковувалися залізній партійній дисципліні.

Конституція проголосила нову, класову, пролетарську демократію, демократію виключно для трудящих. Вона не визнавала формальної рівності прав. За часів самодержавства всі піддані царя поділялися на п'ять встановлених законом станів, котрі володіли певним правовим статусом: духовенство, дворяни, купці, міщани та селяни. Декретом від 10 листопада 1917 р. всі відмінності між станами були скасовані і встановлена єдина категорія населення — громадяни. Однак, скасувавши стани в законодавчому порядку, нова влада не могла ліквідувати їх як фізичних осіб (після прийняття декрету дворянин не ставав робітником, а купець — селянином). Щоправда, в багатьох документах тієї пори можна зустріти твердження, що метою диктатури пролетаріату є не встановлення формальної рівності між представниками буржуазії і робітничого класу, а знищення буржуазії як класу. Що і буде зроблено, але дещо пізніше.

Конституція надавала всі права лише «робітничому класові і селянській бідноті». А відтак — не був законним такий принцип буржуазної демократії, як «одна людина — один голос». Виборче право перестає бути невід'ємним правом людини і перетворюється на «соціальну функцію виборців». У результаті, за деякими підрахунками, виборчих прав були позбавлені 5 млн осіб, серед яких: особи, що використовували найману працю з метою отримання прибутку (експлуататори); особи, котрі жили на нетрудові доходи (лихварі-рантьє); приватні торговці; служителі церкви та релігійних культів; злочинці та божевільні. Таке дискримінаційне виборче право зберігалось до прийняття Конституції СРСР 1936 р.

Жодна політична сила, яка приходила до влади в інших державах світу, не дозволяла собі так вільно поводитися з

невід'ємними, природними правами людини, дарованими їй Всевишнім, як це робили більшовики. Позбавлення політичних прав «експлуаторів» пояснювалося надзвичайно загостреною класовою боротьбою в країні. Але не говорилося, що саме більшовицька партія, узурпувавши владу, спровокувала таке загострення, а згодом — і громадянську війну. Зазначалося, що позбавлення політичних прав було своєрідною формою здійснення за тих умов функції придушення опору повалених експлуаторських класів і що буржуазія сама виключила себе з політичного життя, активно борючись проти радянської влади.

Конституція закріпила обов'язки громадян, серед яких на першому місці стояла обов'язкова праця («Непрацюючий хай не їсть»). Обов'язком всіх громадян був захист соціалістичної Батьківщини, однак і тут існував відповідний поділ: почесне право захищати революцію зі зброєю в руках надавалося лише трудящим, а всі інші залучалися до виконання другорядних військових справ.

У дещо прихованій формі виявилася дискримінація в середовищі трудящих між робітничим класом і селянством. При виборах делегатів на Всеросійський з'їзд Рад у місті обирався один делегат від 25 тис. виборців, у сільській місцевості — один делегат на 125 тис. жителів. Формально це пояснювалося «закріпленням провідної ролі робітничого класу» в дрібноселянській країні, якою була Росія. Вибори до всіх ланок рад, крім міських і сільських, були багатоступеневі і непрямі. Правом обирати і бути обраним користувалися лише трудящі, яким виповнилося на день виборів 18 років, незалежно від віросповідання, національності, статі, осілості тощо.

Конституція стала до певної міри базою для іншого законодавства. Вона була своєрідним еталоном для конституцій інших радянських республік, зокрема і Конституції УСРР 1919 р. Розвиток однопартійної системи в державі, непримирність більшовиків до будь-якої опозиції, вплив громадянської війни зруйнували ті оптимістичні надії і певні демократичні підвалини першої російської Конституції.

Зміни в побудові та функціях більшовицьких органів влади та управління. Як вже зазначалося, після Жовтневого перевороту в країні встановилася оригінальна форма політичного режиму — «диктатура пролетаріату». Це поняття не містило в собі якихось конституційних характе-

ристик. Вказувалося на панівний клас, а не на форму правління, з допомогою якої цей клас здійснює свою владу. У цьому розумінні не існувало суперечності між диктатурою і представницькою владою. І ось чому.

У класичному розумінні поняття «диктатура» ще із Стародавнього Риму означало правління небагатьох або однієї людини — диктатора. Таке правління обов'язково спиралося на насилля і військовий режим. У більшовиків диктатуру здійснювала більшість населення (тобто робітничий клас в союзі з найбільш біднішим селянством). Передбачалося, як про це неодноразово писав і говорив у виступах В. Ленін, що коли буде виконана функція придушення експлуаторських елементів і знищення буржуазії, насильницька форма правління (диктатура) стане непотрібною. А це розчистить шлях до зникнення соціально виправданого насилля, тобто до відмирання держави.

У перші дні революції ніщо не порушувало цієї ідилії. Майже безкровний переворот 25 жовтня 1917 р. створював ілюзію всенародної підтримки більшовицького режиму. Одним з актів великодушності нової влади стало звільнення юнкерів, захоплених у полон у Зимовому палаці після заповнення «не піднімати зброю проти народу». Члени Тимчасового уряду, арештовані і розміщені в казематах Петропавлівської фортеці, невдовзі були звільнені. І це в той час, коли у містах по всій країні було багато випадків здійснення актів насилля з боку натовпу чи просто декласованих елементів або злочинців.

Отже, в перші місяці перебування більшовиків при владі масових репресій, страт, розстрілів, ні за прискореними вироками революційних трибуналів, ні за результатами нормального судочинства не було. Ще на II Всеросійському з'їзді Рад нова влада скасувала смертну кару на фронті, запроваджену урядом О. Керенського у вересні 1917 р.

Помилково було б вважати, що репресивні заходи, які пізніше застосовувалися для захисту більшовицької революції, були нав'язані новому режиму всупереч його ідеології і революційним традиціям. Зовсім навпаки. Історія свідчить, що принцип терору є невід'ємною складовою будь-якої революції. Один з керівників якобінської диктатури у Франції Робесп'єр скасував звичайну законність як таку, коли вона була нездатна захистити революцію. Його риторичне запитання звучить зовсім не риторично: «Коли

криза викликана саме безсиллям законів, чи можливо визначити з кримінальним кодексом в руках, які саме необхідні заходи для громадської безпеки?..».

В Росії принцип революційного терору ніколи не відкидався партіями, котрі домагалися влади. Суперечки між ними йшли в руслі того, якими конкретними методами це здійснювати (політичними вбивствами, тактикою індивідуального терору чи іншими засобами). В. Ленін як гарячий прихильник якобінців у принципі визнавав терор. Засобом здійснення терору на державному рівні стало утворення 20 грудня 1917 р. «Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем» (в російській абревіатурі — ВЧК). Одним з її перших актів став надісланий на адресу місцевих рад циркуляр з вимогою «надсилати до ВЧК всі дані й відомості про організації та окремих осіб, діяльність яких спрямована на шкоду революції і влади народу».

Через кілька днів підписується декрет про створення революційного трибуналу для суду над особами, «котрі організують повстання проти влади робітничо-селянського уряду, активно протидіють чи не підкорюються йому». Під суд революційного трибуналу підпадали цивільні службовці, які звинувачувалися у шкідництві, саботажі, приховуванні громадського майна. Трибунал призначав покарання відповідно до «обставин справи і веління революційної совісті».

Усі ці заходи здійснювалися радянською владою до так званого «білого терору», до початку громадянської війни, до політичних вбивств лідерів більшовицької партії Володарського, Урицького, поранення Леніна.

Кульмінацією більшовицького терору стала осінь 1918 р. 2 вересня 1918 р. ВЦВК приймає резолюцію у зв'язку із вбивством Урицького і замахом на Леніна, у якій зазначалося: «... За кожен замах на діячів Радянської влади і носіїв ідей соціалістичної революції будуть відповідати всі контрреволюціонери і всі їхні натхненники. *На білий терор ворогів робітничо-селянської влади робітники і селяни дадуть відповідь масовим червоним терором* (виділено нами. — Авт.) проти буржуазії та її агентів»¹. З цього часу терор свідомо перетворюється на інструмент політики.

¹ Ця дата цікава тим, що співпадає із 2 вересня 1793 р., коли в Парижі після Маніфесту герцога Брауншвейгського, який погрожував іноземною інтервенцією і безжальним придушенням революції, якобінцями було гільйотиновано 3 тис. аристократів.

5 вересня 1918 р. Раднарком Росії прийняв постанову, яка увійшла в історію як «*Постанова про червоний терор*»:

— правоохоронним та каральним органам ставиться пряме завдання — забезпечити революційний порядок шляхом застосування терору;

— ВЧК отримала практично необмежені повноваження і широкі права. Розширювалися штати цього органу;

— з метою захисту Радянської республіки від класових ворогів рекомендувалося якнайширше практикувати їх *ізоляцію у концентраційних таборах* (виділено нами. — Авт.);

— всі особи, які мали будь-яке відношення до білогвардійських організацій, заколотники підлягали розстрілу без суду і слідства;

— широко оповіщати населення про здійснені репресивні заходи, публікувати імена розстріляних та вказувати на підстави таких репресій.

Визначальна риса терору, здійснюваного на державному рівні, полягала у тому, що він мав класовий характер. Він обирав своїх жертв не на основі вчинених злочинів, а за приналежністю до певних класів чи соціальних груп. Лише у січні 1920 р. ВЦВК і РНК РРФСР прийняли постанову про скасування смертної кари щодо політичних ворогів радянської влади.

Зміни у структурі та діяльності органів державної влади торкнулися і такої важливої складової частини радянського режиму, як *перетворення більшовицької партії на правлячу партію держави*. Цей процес супроводжували такі моменти:

— концентрація влади в руках нечисленного партійного ядра;

— перетворення партії із революційної організації, спрямованої на повалення існуючих інститутів влади, на керівну ланку урядової та адміністративної машини;

— створення для партії більшовиків монопольного становища шляхом ліквідації інших партій.

Концентрації влади в самій партії відповідав аналогічний процес в державних органах. Це зрозуміло: одні і ті самі особи управляли справами партії і держави. Вже на час прийняття Конституції 1918 р. стало очевидним, що суверенний Всеросійський з'їзд Рад — масове зібрання понад 1 тис. делегатів — може царювати, але не управляти. Від початкового наміру скликати його кожні три місяці дове-

лося відмовитися, і з'їзди стали скликатися один раз на рік. Незважаючи на вимоги Конституції, жодного разу ні голова ВЦВК, ні голова РНК не звітували перед Всеросійським з'їздом Рад. А оскільки Конституція поширювала майже всі функції з'їзду Рад на ВЦВК, перехід влади до нього відбувся спокійно й безболісно. Така сама доля спіткала губернські та повітові з'їзди Рад, де влада перейшла до їх виконкомів.

Провідна роль РКП(б) у політичному житті більшовицької Росії здійснювалася двома різними, але цілком визначеними шляхами. По-перше, на вершині влади Центральний Комітет партії (ЦК), згодом витіснений вузьким складом партійних функціонерів — політбюро, — став найвищим суддею з усіх питань суспільного життя і кінцевою інстанцією для апеляції в усіх ланках структури управління. По-друге, на нижчих горизонтах влади партійні комітети пронизували всі адміністративні інститути, державні органи і громадські організації.

Коли в ході еволюції партійної структури влада поступово перейшла від ЦК до Політбюро, останнє швидко підпорядкувало своєму впливу РНК та інші головні урядові структури. Партійні з'їзди стали приділяти все більше уваги питанням державної політики, давали свої вказівки, а в окремих випадках навіть приймали офіційні резолюції, які санкціонували політику радянського уряду або його декрети та розпорядження.

Партійний контроль на загальнодержавному рівні доповнювався і набував дієвості шляхом організованого включення членів партії в усі відділи адміністративного апарату на різних рівнях. Партія здійснювала призначення на всі посади.

Таким чином, з перших років радянської влади була визнана і проголошена влада партії над усіма ланками системи управління. Саме РКП(б) давала напрями будь-яким формам суспільної організації в радянській державі. Її рішення були загальнообов'язковими для всіх громадських і державних організацій. З цього часу боротьба за владу відбувалася вже в надрах самої партії.

Становлення основ радянського права. Державотворчі процеси більшовицької держави не могли не накласти свій відбиток на її право. У перші роки радянської влади в Росії існували три групи джерел права.

По-перше, це старе, дореволюційне, добільшовицьке законодавство. Його застосування було зумовлене відсутністю нової правової системи. Декрет про суд № 1 вимагав застосовувати старе право в судах з урахуванням нових умов суспільного життя. Можливість використання старого права була зумовлена тим, що багато з його норм мали загальнолюдський характер і легко рецептувалися в нових умовах.

По-друге, більшовицька влада, відкидаючи будь-які буржуазні принципи права, не зуміла створити сама якісь нові правові форми. Оскільки маса нового законодавства була невеликою і недосконалою, а старе право використовувалося з певними обмеженнями, створювався «правовий вакуум» — сфера відносин, нерегульованих законодавством. Тому як специфічне джерело права стала застосовуватися *безпосередньо революційна «правосвідомість трудящих»*. На практиці це означало, що суди, адміністративні органи, посадові особи у випадку, коли не могли спертися на правову норму, діяли так, як їм підказувала «революційна совість».

По-третє, з'являються перші результати законотворчої діяльності радянських органів влади. Намагаючись якнайшвидше заповнити прогалини у праві, оперативно вирішити численні питання суспільного життя, нова влада значно розширила коло законодавчих органів. Нормативні акти найвищої юридичної сили видавали Всеросійські з'їзди Рад, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК), Раднарком (РНК). Правотворчу діяльність здійснювали й інші органи радянської держави: народні комісаріати, місцеві ради. Певне значення мали акти профспілкових органів (особливо в питаннях регулювання трудових відносин). Не будучи за своєю природою актами правовими, вони на практиці виступали нарівні з актами державних органів. Нормотворчу роботу проводили і безпосередньо трудові колективи. Створені ними акти регулювали широке коло питань дисципліни праці, її оплати, відпусток тощо.

За своєю формою законодавчі акти мали характер відозв, декларацій, постанов. Але найбільше поширення мали декрети, якими називали всі акти радянської держави в Росії перших років її існування.

Цивільне право. У перші післяреволюційні місяці були прийняті нормативні акти, які закріпили власність держа-

ви на основні засоби виробництва (земля, надра, ліси, великі промислові підприємства, залізниці, банки тощо). Наслідком такої повальної націоналізації стало різке звуження сфери приватної власності. Держава захищала власність, засновану на особистій праці, і навпаки, при-тісняла власника, котрий експлуатував чужу працю. Скорочувалися договірні відносини, а стосунки між націоналізованими підприємствами базувалися не на цивільному, а на адміністративному праві.

Було скасоване успадкування як за законом, так і за духовним заповітом. Після смерті власника його рухоме і нерухоме майно ставало власністю держави. Щоправда, майно, яке оцінювалося до 10 тис. рублів, переходило безпосередньо до найближчих родичів. Фактично обмеження щодо успадкування майна стосувалося лише буржуазної власності.

Визнавалися недійсними дарування, передача, переуступка майна на суму понад 10 тис. рублів. Держава присвоїла собі право на націоналізацію авторських творів, а відтак, авторське право не можна було передати у спадок.

Шлюбно-сімейне право. Держава визнавала лише цивільні шлюби, укладені органами ЗАГСу. Церковне вінчання ставало особистою справою. Для вступу до шлюбу не вимагалось згоди батьків і начальства. Не мала значення расова, релігійна чи національна приналежність. Нижня межа шлюбного віку визначалася для чоловіків у 18 років, жінок — 16 років. Верхньої межі не існувало. Позашлюбні діти зрівнювалися у своїх правах і обов'язках зі шлюбними. Розлучення було вільним, з ініціативи як одного з подружжя, так і обох. За наявності неповнолітніх дітей суд вирішував, на чиєму утриманні вони залишалися.

Допускався судовий порядок встановлення батьківства. Вагітна жінка, яка не перебувала у шлюбі, могла не пізніше як за три місяці до пологів подати заяву до місцевого ЗАГСу, зазначивши час початку вагітності та місце проживання батька майбутньої дитини. Те саме могла зробити заміжня жінка, якщо вона завагітніла не від свого чоловіка. Органи ЗАГСу повідомляли про це особу, заявлену як батько. Він повинен був у двотижневий термін порушити судову справу про неправильність заяви. У противному разі дитина автоматично визнавалася його. Суд визначав участь батька у витратах, пов'язаних з вагітністю, пологами, народженням і утриманням дитини.

Якщо суд встановлював, що мати була в близьких стосунках одночасно з кількома особами, усіх їх він притягував як відповідачів і накладав на них обов'язки щодо участі у витратах на дитину.

Не допускалося усиновлення ні своїх, ні чужих дітей, оскільки вважалося, що це призведе до їх експлуатації. А це для радянської влади було неприйнятним.

Трудове право. Встановлювався 8-годинний робочий день. Визначався порядок встановлення обідньої перерви (не менше однієї години). Заборонялася нічна праця для жінок і підлітків до 16 років. Особи до 14 років не допускалися до роботи за наймом. Для підлітків робочий час не повинен перевищувати 6 годин.

Понадурочні роботи оплачувалися у подвійному розмірі. Їх тривалість не мала перевищувати 4 години на дві доби. Запроваджувалася загальна трудова повинність від 16 до 50 років. Тривалість щорічної оплачуваної відпустки не перевищувала двох тижнів.

Кримінальне право і судовий процес. Насамперед закріплювалися норми, спрямовані на зміцнення радянської влади, посилення диктатури більшовиків під прикриттям «диктатури пролетаріату». *Під злочином* розумілася дія або бездіяльність, які були небезпечними для інтересів робітничого класу і всіх трудящих та спрямовані на послаблення могутності радянської влади, на підрив завоювань революції.

До числа найтяжчих злочинів контрреволюційного характеру належали:

- змови і заколоти, спрямовані на повалення радянської влади, а також антирадянські виступи у пресі;
- присвоєння злочинними організаціями функцій державних органів з метою повалення радянської влади;
- вступ до контрреволюційного війська, продаж контрреволюціонерам зброї;
- шпигунство, диверсії, шкідництво, терористичні акти;
- саботаж заходів радянської влади з боку колишніх державних службовців.

Особливо небезпечними злочинами, які іноді могли кваліфікуватися як контрреволюційні, вважалися погроми, крадіжки, бандитизм, спекуляція, хуліганство. Законодавство також розрізняло посадові злочини: хабарництво, службова тяганина, казнокрадство тощо.

Найтяжчим видом військового злочину вважалося використання військовими спеціалістами свого досвіду і

знань з метою надання допомоги контрреволюціонерам. Кримінальна відповідальність наставала за мародерство, крадіжку військового майна, пограбування і насилля над населенням. Було сформульоване поняття дезертирства. Підлягали кримінальній відповідальності особи, які не з'явилися по призову у тилове забезпечення.

Одним з найперших кримінально-правових актів радянської влади, де до певної міри систематизувалися види і міра покарання, стала «Інструкція НКЮ» від 19 грудня 1917 р. про революційний трибунал. Вона встановлювала такі покарання: грошовий штраф, позбавлення волі, вигнання зі столиці, окремих місцевостей та Російської Федерації, оголошення ворогом народу, позбавлення політичних прав, конфіскація майна, присудження до виконання обов'язкових громадських робіт.

Оригінально підходив законодавець до такого поширеного виду покарання, як позбавлення волі. Спочатку визначався досить короткий термін ув'язнення — від семи днів до одного року. Тільки за небезпечні злочини встановлювалася межа «не нижче». Наприклад, за переробку хліба на самогон встановлювалося покарання не менше 10 років з конфіскацією майна і примусовими роботами.

Тюремне ув'язнення не застосовувалося до неповнолітніх, вони направлялися до дитячих колоній і пріютів. Застосовувалося і умовне покарання (наприклад за незначну крадіжку).

Характерною рисою кримінального права була невизначеність санкції. Часто замість встановлення конкретних видів покарання закон обмежувався вказівкою на «покарання за всією суворістю революційних законів», «керуючись обставинами справи і велінням революційної совісті». Іноді за один і той самий злочин призначалося кілька покарань. Зазвичай суду надавалося право вирішувати питання про термін ув'язнення і порядок його відбування.

Встановлювався новий порядок розгляду справ у суді. Декрет про суд № 1 скасовував старий апарат юстиції: окружні суди, прокуратуру, адвокатуру, інститут судових слідчих. Створювалися два види судів: *місцеві суди і революційні трибунали*.

До відання місцевих судів належали цивільні справи на суму позову до 3 тис. рублів, а також кримінальні справи, якщо звинуваченому загрожувало покарання до двох років позбавлення волі. Всі інші справи розглядали робітничі і селянські революційні трибунали.

У місцевих судах звинувачений мав право на захист. Захисниками, як і обвинувачами, могли бути «всі неопорочені громадяни обох статей, не обмежені в правах». Народні засідателі (вони прийшли на заміну присяжних засідателів) мали право відведення голови суду у будь-який момент процесу, вирішувати питання про міру покарання, зменшувати передбачене законом покарання аж до умовного чи звільнення від нього. Такі необмежені права надавалися народним засідателям тому, що суддями були, зазвичай, старі кадри — професіонали, яким не довіряли більшовики. Це була своєрідна форма «народного контролю» за діяльністю буржуазних спеціалістів.

Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Наприкінці громадянської війни в Росії (осінь 1920 р.) новостворена держава багато в чому була не схожою на колишню Російську імперію. Із її складу вийшли і стали незалежними державами Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Ще низка держав (соціалістичних або народних республік) перебували в номінальній залежності від Росії. Це — Україна, Білорусія, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Далекосхідна республіка, Хорезмська і Бухарська народні республіки. До складу Росії входило майже 20 автономних утворень.

На початок 20-х років більшовики встановили свою владу не лише в Росії, а й в Україні, Білорусії, державах Закавказзя. Відтак постало питання про відтворення Росії в кордонах колишньої імперії, на початок хоча б і без втрачених Польщі, Фінляндії, прибалтійських країн. Ніхто з більшовицьких лідерів не заперечував проти цього, а розбіжності в їхніх поглядах стосувалися не питання, що потрібно відтворити, а як це зробити, щоб зберегти видимість державного суверенітету суб'єктів майбутнього утворення.

Проекти об'єднання

Автономізація	Федералізація	Конфедералізація
<i>Автор: Й. Сталін</i>	<i>Автор: В. Ленін</i>	<i>Автор: компартія Грузії</i>
<i>Суть: всі радянські країни повинні увійти до складу Росії на правах автономій</i>	<i>Суть: всі радянські республіки на рівноправних засадах утворюють федеративну державу</i>	<i>Суть: незалежні радянські держави будують свої відносини на основі договорів</i>

Ще в ході громадянської війни, у січні 1919 р., Тимчасовий робітничо-селянський уряд України проголосив свою солідарність з РФСРР — «колискою світової революції» і висловив побажання об'єднатися з Радянською Росією на принципах «соціалістичної федерації». Невдовзі, в лютому цього самого року, таку саму заяву зробив більшовицький уряд Білорусії.

У середині травня 1919 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) виступив ініціатором утворення військового союзу між соціалістичними республіками та РФСРР. І хоч механізму взаємодії республік не існувало і умови союзу не були вироблені, все ж реальна військова допомога республікам з боку Росії надходила.

Наступним об'єднавчим кроком стали економічні і політичні союзи, які уклали радянські республіки протягом 1920—1922 рр. в міру звільнення їх територій від іноземних інтервентів і національно-демократичних урядів.

Нарешті, на початку 1922 р. західні країни запросили РФСРР як правонаступницю Російської імперії на європейську конференцію країн-переможниць у Першій світовій війні до Генуї. У лютому 1922 р. всі вісім радянських республік укладають угоду, доручаючи Росії представляти їхні інтереси на конференції. Скориставшись цим, РФСРР надалі вже самостійно діяла на міжнародній арені від імені республік, не запитуючи їхньої згоди.

Отже, до кінця 1922 р. процес об'єднання республік з більшовицькими режимами під егідою Росії був практично завершений. Залишалося надати йому певної державно-організованої форми. І тут виникло питання, на яких засадах повинно відбутися об'єднання. Якщо зробити республіки-держави автономіями і включити їх до складу Росії, це суттєво обмежило б їхній суверенітет, на що не погодилася б насамперед Україна.

Закавказькі республіки взагалі були проти створення якихось наддержавних політичних структур і пропонували будувати відносини на основі договорів. Щоб зламати опір місцевої партійно-політичної еліти, більшовицьке керівництво Росії вирішило спершу провести об'єднання закавказьких держав. 12 березня 1922 р. в Тифлісі був підписаний договір про створення ЗФСРР (Закавказької Федеративної Соціалістичної Радянської Республіки) у складі

Грузії, Вірменії та Азербайджану. Новостворену федерацію очолили ставленики Москви.

Питання про утворення СРСР вирішувалося виключно партійними лідерами. А оскільки державні керівники всіх республік були членами більшовицької партії з її залізною дисципліною, особливого опору з їхнього боку не чинилося. У серпні 1922 р. рішенням Політбюро ЦК РКП(б) була створена комісія «по підготовці питання про удосконалення федеративних відносин між РФСРР та іншими радянськими республіками». Як член комісії і нарком у справах національностей Й. Сталін розробив проект рішення комісії, відповідно до якого республіки увійшли б до складу РФСРР на правах автономії («проект автономізації»). Це викликало гостру критику в партійному керівництві. Завдяки особистому втручання В. Леніна, який рішуче виступив проти сталінського проекту «автономізації», становище вирівнялося.

30 грудня 1922 р. в Москві скликається I Всесоюзний з'їзд Рад, на якому були представлені делегації від РФСРР, України, Білорусії та ЗФСРР. Ці держави і стали фундаторами Союзу Радянських Соціалістичних Республік. На з'їзді було прийнято зачитану Й. Сталіним Декларацію про утворення СРСР та Союзний договір, обрано керівників нової держави — Михайла Калініна, який став головою ВЦВК (парламенту) СРСР, та Володимира Леніна, який очолив РНК (уряд) держави.

На пропозицію української делегації, очолюваної Михайлом Фрунзе, було запропоновано затвердити названі документи про створення СРСР як проекти з тим, щоб після перевірки практикою остаточно їх схвалити на II Всесоюзному з'їзді Рад. Пропозиція була підтримана делегатами, але до цього питання вже ніхто не повертався. Також передбачалося, що Договір про утворення СРСР для кожної союзної республіки набере чинності після ратифікації його республіканським з'їздом Рад, але насправді цього ніколи так і не відбулося.

Менш як через два тижні після підписання Союзного договору, 10 січня 1923 р., Президія нового ВЦВК призначила комісію з 13 осіб для складання проекту конституції. Скоро її склад поповнився представниками від союзних республік. У ході підготовки проекту конституції до комісії були направлені два контрпроекти — від Українського і

Білоруського Центральних Виконавчих Комітетів (парламентів), які були згодом оприлюднені. Обидва проекти в цілому спрямовувалися проти надмірної централізації влади і широких повноважень загальносоюзних органів. Тому вони, звісно, не вписувалися у концепцію Союзу, прийняту у грудні 1922 р. Зрозуміло, проектна комісія залишила обидва контрпроекти поза увагою.

Під час обговорення проекту конституції, розробленого комісією, у червні 1923 р. в ЦК РКП(б), постало запитання: що ж необхідно створювати — конституцію чи удосконалений союзний договір? Звичайно, союзна держава могла бути оформлена і конституцією, і союзним договором. Але *якщо конституція — документ, безумовно, єдиної держави, то союзний договір може існувати і в конфедерації*. Цю небезпеку розпізнали шовіністично настроєні російські члени комісії. Саме за їхнім наполяганням було вирішено створити конституцію як основний закон єдиної держави, а не союзу держав. В основу конституції були покладені Декларація про утворення СРСР та Союзний договір.

У червні-липні 1923 р. проект Конституції СРСР був обговорений на сесіях ЦВК союзних республік. 6 липня сесія ВЦВК затвердила проект, а 31 січня 1924 р. її затвердив II Всесоюзний з'їзд Рад. Формально СРСР мав статус федеративної держави, а фактично це була унітарна держава.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які чинники зумовили швидке і легке взяття влади більшовиками?
2. Назвіть перші нормативно-правові акти радянської влади.
3. Які форми землекористування встановив Декрет про землю?
4. Проаналізуйте питання, пов'язані зі скликанням і розпуском Установчих зборів.
5. На якому форумі і коли був затверджений федеративний устрій більшовицької Росії?
6. Які причини прийняття Конституції РСФРР 1918 р.?
7. Проаналізуйте основні положення Конституції.
8. Які категорії громадян Росії були позбавлені виборчих прав?
9. Назвіть та проаналізуйте джерела права перших років радянської влади.

10. Проаналізуйте цивільне та кримінальне право Росії. Вкажіть на їх особливості та характерні риси.
11. Які зміни у судочинство внесла радянська влада?
12. Які об'єднані процеси відбувалися в радянських республіках до утворення СРСР?
13. На яких засадах будувалися відносини між суб'єктами СРСР?
14. Що надавало СРСР характеру унітарної держави?

Тести-тренінги

1. *Проблема Всеросійських Установчих Зборів полягала в тому, що:*
 - а) Тимчасовий уряд, проголосивши про свій намір скликати Збори, не призначив дату виборів до них;
 - б) більшовицький уряд визначив не зовсім вдалу дату скликання Зборів;
 - в) за результатами виборів більшовики отримали більшість голосів;
 - г) всі відповіді неправильні.
2. *Зазначте, які з названих категорій населення Росії були, за Конституцією 1918 р., позбавлені виборчих прав:*
 - а) наймані робітники;
 - б) приватні товаровиробники;
 - в) особи без постійного місця проживання;
 - г) божевільні та душевно хворі;
 - г) всі разом узяті.
3. *Історія радянської держави і права в Росії започаткована:*
 - а) II Всеросійським з'їздом Рад, який юридично оформив повалення Тимчасового уряду;
 - б) Конституцією РСФРР 1918 р., яка юридично закріпила новий державний лад;
 - в) повстанням у Петрограді 25 жовтня 1917р.;
 - г) розпуском Всеросійських Установчих Зборів.
4. *Джерелами права в Росії в перші роки радянської влади були:*
 - а) дореволюційне законодавство Російської імперії;
 - б) рішення партійних з'їздів і пленумів більшовицької партії;
 - в) особисті розпорядження голови РНК В. Леніна.
 - г) постанови центрального комітету партії більшовиків.

*# I. Утвердження сучасної
державності і права в країнах світу*

- 1. Загальні закономірності державно-правового розвитку провідних країн світу у ХХ ст.*
- 2. Державно-правові наслідки Першої світової війни.*
- 3. Політико-правовий розвиток Німеччини.*

Література: 1 (с. 344—400; 441 — 466); 2 (т. 2, с. 391—502; 554—621); 3 (с. 359—455); 4 (с. 722—828); 6 (т. 2, с. 205—379; 429—452; 516—703); 7(с. 239—397); 8(с. 422—523; 544—561); 9(с. 333— 347; 374—387; 409—418; 432—440; 459—460); 10(с. 367—454); 11 (с. 321—374; 381—403); 12(с. 420— 556); 13 (с. 433—575).

На початок ХХ ст. у провідних державах світу в цілому завершився процес перемоги та утвердження буржуазних суспільних відносин. І це закономірно: *економічне панування буржуазії об'єктивно зумовило її домінуючу роль у політичній сфері.*

Вже на кінець ХІХ ст. типовою формою здійснення політичної влади буржуазії стає буржуазна демократія, яка визначалася самим характером буржуазних революцій в країнах Європи та Америки. Саме під кутом зору цих революцій слід розглядати прийняття в державах таких важливих документів демократичного характеру, як «Петиція про права», «Хабеас корпус акт» (Англія), «Декларація прав людини і громадянина» та конституції Франції, «Декларація незалежності», «Білль про права» та Конституція США тощо.

Саме демократичний устрій держави дозволив буржуазії разом з іншими верствами населення, їхніми політичними силами і партіями здійснювати владу в державах, забезпечувати найсприятливішу внутрішню та зовнішньополітичну обстановку для реалізації інтересів більшої чи меншої частини нації. Основними ознаками буржуазно-демократичного політичного режиму є: а) парламентаризм; б) розподіл влади; в) участь народних мас у справах управління державою.

Крок за кроком, на основі законів і неписаних угод формується важливий принцип буржуазної конституційної політики — відповідальність уряду перед парламентом. Встановлюється правило, відповідно до якого до уряду приходять члени керівництва партії, котра одержала перемогу на парламентських виборах.

У ХХ ст. набуває поширення таке важливе, з точки зору управління державою, політичне явище, як підвищення виконавчої влади (урядів) над представницькими установами (парламентами). Це поставило перед правлячими політичними силами і їх партіями завдання двоякого характеру: з одного боку, зосередити вирішення найважливіших державних справ у руках уряду або голови виконавчої влади — президента; а з іншого — максимально забезпечити парламентську підтримку діяльності органів виконавчої влади. Це робилося з тим, щоб не допустити кризової ситуації внаслідок виникнення суперечності між законодавчою і виконавчою владою. Саме цим можна пояснити ту практику, яка склалася у багатьох державах, коли повновладним учасником, розпорядником, а іноді й керівником законодавчого процесу стає президент чи уряд.

Одночасно з державою суттєвих змін зазнає *право*. Становлення сучасного права — це довготривалий процес, що охопив кілька століть, починаючи з раннього Середньовіччя. Він проходив більш плавно, еволюційно, на відміну від політико-державних процесів, які нерідко набували форм суспільних катаклізмів. Історико-культурні корені сучасного права створювалися на ґрунті рецептованого римського права, міського (магдебурзького) права, міжнародного права тощо. Разом з тим, правові системи Середньовіччя були досить недосконалими, а їхній партикуляризм ставав на заваді розвитку політичної демократії і капіталістичного підприємництва.

Важливу роль у реформуванні старого феодального права на новій основі відіграли перші європейські буржуазні революції. Вони, а особливо Велика Французька буржуазна революція, стали серйозним випробуванням на міцність середньовічної правової надбудови. Революції не сприяли зміцненню правових засад у суспільстві. Навпаки, вони призвели до глибокої руйнації правових устоїв, що створювалися віками, до правового нігілізму і волюнтаризму. Але в широкій історичній перспективі ці революції, поклавши початок перевороту в економічній і політико-державній сфері, в кінцевому результаті сприяли значним змінам у галузі права, формуванню нового правового порядку. Таким чином, сучасне право в країнах Заходу складалося і розвивалося як логічне продовження систем середньовічного і навіть античного права. Воно увібрало в себе, зберегло і використало їхні інститути, конструкції і суспільно-корисні елементи. В нових, буржуазних, відносинах право виявило свій великий творчий потенціал, створило простір для зростання виробництва і торгівлі, проявів особистої ініціативи і підприємництва, для всебічного задоволення потреб нового суспільства. На новому історичному етапі розвитку права в ньому виявилася низка його важливих якостей.

По-перше, право нового часу, на відміну від дореволюційного з його правовим партикуляризмом, народжувалося як інтегровані національні правові системи. Піддаючи нещадній руйнації всілякі станові, регіональні, митні бар'єри і перешкоди, капіталізм призвів до виникнення не тільки національних держав, а й національних правових систем. Держава починає відігравати вирішальну роль у формуванні самого обличчя правової системи. *Правова система* набуває нової якості — як система законодавства і система права. *По-друге*, нові правові системи породжували і нові форми існування самого права, яке зростало переважно вже не на звичаях чи судовій практиці, а на законодавчій основі. *Ядром правових систем нового часу стає конституційне* (державне, публічне) *право*, яке стало базою для побудови правової надбудови суспільства. З розвитком конституційних основ права законодавство стає вже його домінуючим джерелом, найважливішим інструментом розвитку права, надаючи йому системності і цілісності.

По-третє, в Новий, а особливо в Новітній час право, зберігаючи в собі загальнолюдську гуманістичну цінність, набуває вигляду приписів державних органів. Поряд з принципом *«верховенства права»*, *«верховенства закону»* воно включає в себе й інші принципи. Йдеться про те, що, на відміну від права середньовічного, нове право базується на *принципах індивідуалізму*, який відображав звільнення особи від цехових, станових та інших феодальних пут. У центрі правових систем Нового часу постала людина, особистість, а не станово-кастові утворення. Тому права людини стали розглядатися як природні, священні і невідчужувані. Вони підкріплювалися низкою прав громадянина у публічній і приватній сферах.

Для Новітнього періоду історії характерними є не тільки суттєві зміни в політичних системах, конституціях, державному праві сучасного суспільства, а й у головній галузі попередньої доби — *кримінальному праві*. Утвердження буржуазного ладу в країнах Європи на перших порах призвело до ужорсточення кримінального законодавства. Наприклад, в Англії на час відновлення монархії (1660 р.) 50 складів злочину каралися смертною карою. На початку XIX ст. таких складів злочину було вже близько 240. Навіть дрібна крадіжка каралася смертю. У Франції в період якобінської диктатури кримінальне законодавство набуло характеру карально-репресивного (Декрет «Про ворогів народу»).

Однак вже в середині XIX ст. буржуазія переглядає основи кримінальної політики, різко скорочується кількість складів злочину, котрі караються смертю. Наприклад, в Англії на 1861 р. їх залишилося всього чотири. З практики застосування покарань поступово вилучаються каліч-ницькі та тілесні покарання. Натомість ширше практикуються майнові покарання — конфіскації, штрафи, відшкодування збитків тощо. Принципово новим видом покарання стає заслання у колонії чи віддалені райони держави. Цим самим держава вирішувала одночасно дві проблеми: позбавлялася соціально небезпечних чи неблагонадійних елементів і освоювалися нові землі.

У цілому позитивні зміни у кримінальному праві провідних буржуазних держав у XIX ст. стосувалися таких аспектів:

— звужується сфера застосування смертної кари. Зазвичай, усі майнові злочини каралися позбавленням волі чи більш м'якими формами покарань;

— поступово скасовуються тілесні, калічницькі, ганебні та інші покарання, які принижували честь і гідність особи;

— ведуться пошуки боротьби із рецидивною злочинністю. При цьому не зупиняються перед застосуванням превентивних заходів;

— пом'якшуються покарання щодо неповнолітніх. Стали ширше застосовувати умовне засудження (в Англії — з 1887 р., у Франції — з 1891 р.);

— скорочується сфера застосування заслання в колонії;

— передбачаються умовні покарання та дострокові звільнення засуджених;

— правоохоронні органи намагаються вести боротьбу не лише зі злочинами, а й з їх причинами (наприклад, лікування алкоголіків, організація притулків для бродяг).

Водночас смертна кара зберігалася в усіх без винятку державах.

XX ст., особливо його друга половина, ознаменувалося суттєвими еволюційними змінами в кримінальному законодавстві. Після Другої світової війни скрізь, без винятку, припинили кваліфікувати як кримінальні злочини політичні дії, не пов'язані із застосуванням насильства. Навіть заклики до зміни суспільного ладу чи порушення територіальної цілісності держави не переслідувалися, якщо вони не були пов'язані з тероризмом.

Встановлюється посилені і безстрокова відповідальність за злочини проти людства (геноцид).

Держава вдається до захисту власних економічних інтересів шляхом посилення відповідальності за майнові злочини, пов'язані з ухиленням від сплати податків. Широко застосовуються покарання, не пов'язані із позбавленням волі (штрафи, суспільні роботи, заборона займатися певним видом діяльності). Утверджується переконання, що позбавлення волі тягарем лягає на бюджет, а виправлення злочинців при цьому не відбувається. Режим утримання в'язнів і вся пенітенціарна система зазнають лібералізації.

Державно-правові наслідки Першої світової війни. Ще в другій половині XIX ст. боротьба Австрії і Пруссії за першість серед німецьких держав переросла у збройний конфлікт між ними. У червні 1866 р. вибухнула австро-пруссська війна, в якій Австрія зазнала поразки. Створена у травні 1867 р. унією Австрії та Угорщини дуалістична

Австро-Угорська монархія включила до свого складу низку земель Південної і Південно-Східної Європи.

Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні призвела до розпаду «клаптикової монархії». 31 жовтня 1918 р. була повалена влада династії Габсбургів, а через два тижні (16 листопада 1918 р.) була проголошена *Угорська республіка*. В країні розпочалися демократичні перетворення (проголошене загальне і пряме виборче право, таємне голосування, свобода зібрань, політичних організацій та ін.)

Демократизація суспільно-політичного життя в Угорщині викликала хвилю національно-визвольного руху неугорського населення в країні (румунів, слов'ян), який одержав підтримку країн-переможниць у світовій війні (Антанти). Це спричинило гостру політичну кризу і відставку навесні 1919 р. буржуазного уряду Угорської республіки. Цим негайно скористалися місцеві соціалісти і комуністи, проголосивши 21 березня 1919 р. *Угорську Радянську республіку* російського зразка. За прикладом більшовицької Росії в країні прискореними темпами проводилися націоналізація промисловості, банків, транспорту, конфіскація землі у поміщиків і церкви, примусові реквізиції майна заможних верств, створення сільськогосподарських кооперативів. Була створена інтернаціональна Червона Армія, червона міліція, революційні трибунали.

За підтримки провідних держав Антанти проти новоутвореної радянської республіки розгорнулася збройна інтервенція румунських і чехословацьких військ. Надії на військову допомогу більшовицької Росії не справдилися (більшовики обстоювали свою владу у боротьбі з армією Денікіна). Незважаючи на завдану у травні 1919 р. угорській Червоній Армії поразку, вона зуміла зібрати сили і перейти в контрнаступ. Угорські війська швидко досягли кордонів колишньої Австро-Угорської імперії, увійшли на територію Словаччини, де 16 червня 1919 р. за підтримки угорських окупантів була проголошена *Словацька Радянська республіка*.

А тим часом у червні 1919 р. Всеугорський з'їзд Рад прийняв Конституцію держави, за якою країна проголошувалася Угорською Соціалістичною Федеративною республікою, продемонструвавши тим самим намір зберегти Велику Угорщину в кордонах 1914 р. у формі «соціалістичної федерації».

Подібний сценарій не влаштовував ні Антанту, ні сусідів Угорщини, не говорячи вже про нації і народи, котрі увійшли до складу новоствореної імперії із соціалістичним забарвленням. На вимогу Антанти в червні 1919 р. угорські війська були виведені зі Словаччини, і 7 липня 1919 р. Словацька Радянська республіка припинила існування. 1 серпня 1919 р. радянський уряд Угорщини був змушений піти у відставку, Будапешт окупували румунські війська, і Угорська Радянська республіка припинила існування.

У листопаді 1919р. під тиском низки європейських держав румунські збройні сили були виведені з території Угорщини. На початку 1920 р. тут проводяться вибори до Національних зборів, які 1 березня 1920 р. прийняли рішення про відновлення в Угорщині монархії (однак престол залишився вакантним). Правителем держави став диктатор Міклош Хорті, який володів майже необмеженою владою регента із збереженням в політичному устрої держави парламенту та елементів парламентської демократії.

Під впливом подій, пов'язаних із розпадом Австро-Угорщини, 28 жовтня 1918 р. була проголошена *Чехословацька держава*, яка 14 листопада цього самого року стала республікою. Національні збори обрали президента (Т. Масарика) та прийняли Конституцію республіки. Відповідно до неї законодавча влада вручалася двопалатним Національним зборам, виконавча — президенту та його уряду. До складу держави увійшла Закарпатська Україна.

Після того, як в результаті трьох поділів *Польщі* (1772, 1793, 1795) Австрія, Пруссія та Росія «стерли» зполітичної карти Європи Польську державу, провідні польські політики, патріоти і націоналісти пов'язували відновлення національної державності із загальноєвропейською війною, в якій усі три, чи хоча б одна з держав-руйнівниць Польщі, зазнають поразки.

Восени 1917 р. в Парижі з числа польських емігрантів був створений Польський національний комітет, який західні держави визнали офіційним представником польського народу. У грудні цього самого року більшовицький уряд Росії задекларував право поляків на створення власної держави, а 29 серпня 1918 р. анулював договори царизму про поділи Польщі.

У ніч з 6 на 7 листопада 1918 р. в Любліні було сформовано польський уряд, який проголосив *Польщу Народною рес-*

публікою. Новостворений уряд лише 5 днів виконував свої функції. 11 листопада цього самого року Регентська рада у Варшаві передала всю повноту влади Юзефу Пілсудському — одному з найавторитетніших політиків, котрий отримав оригінальну посаду «начальника держави».

Новостворена Польська держава розпочала бойові дії фактично проти всіх своїх сусідів, маючи на меті максимальне розширення власної території. На жаль, не вдалося уникнути протистояння поляків і українців у Галичині. 1 листопада 1918 р. між ними розпочалися збройні сутички, які впродовж наступних чотирьох днів переросли у справжню війну. До середини наступного року польський контроль поширився майже на всю Східну Галичину.

Паризька мирна конференція висловилася за те, щоб східними кордонами Польщі стали етнічні польські межі по р. Буг. 8 грудня 1919 р. Рада послів Антанти прийняла декларацію «Про тимчасовий східний кордон Польщі», але його лінія була визначена лише у 1920 р. на конференції у м. Спа і названа на честь міністра закордонних справ Великобританії Дж. Керзона «*лінією Керзона*» (вона проходила по лінії Гродно—Яловка—Немирів—Брест-Литовськ—Устилуг, східніше Грубешова, далі західніше Рави-Руської, східніше Перемишля і до Кардіат).

З самого початку проголошення Польщею своєї незалежності розпалювався більшовицько-польський антагонізм. Ленінський декрет про «відпущення» Польщі було розцінено поляками як тактичний крок Росії, спрямований на те, щоб приспати їхню пильність. Неоголошена війна між двома країнами тривала більше року. Юзеф Пілсудський, якого не полишала надія на федерацію з Україною, скориставшись скрутним становищем в Україні Директорії, 21 квітня 1920 р. уклав з Симоном Петлюрою союз проти більшовиків на умовах передачі майже всієї Правобережної України до складу Польщі. 25 квітня польсько-українські війська розпочали наступ на Україну. Розбивши дві більшовицькі армії, союзники швидко підійшли до Києва і без бою увійшли до нього.

Проте невдовзі ситуація значно ускладнилася. Українське населення насторожено зустріло фактичну окупацію. Перегрупувавши сили, більшовики перейшли у наступ. Розпочався швидкий відступ союзників, який призвів до того, що 13 серпня 1920 р. червоні війська вже були під

стінами Варшави. Здавалося, збувалися мрії Л. Троцького про «світову революцію» і надії В. Леніна на те, що разом з Варшавою впаде вся Версальська система. Російські лідери навіть везли у своєму обозі «уряд» Польщі на чолі з Феліксом Дзержинським.

Але в ці драматичні дні польський народ під гаслом «Спочатку Польща, а потім подивимося яка», виявив традиційний патріотизм і стійкість¹. За шість місяців війни 180 тис. поляків добровольцями виступили на захист свободи. І під Варшавою сталося «диво на Віслі»: польська армія завдала раптового контрудару, відкинувши більшовицькі війська аж за Мінськ.

У жовтні 1920 р. у Ризі Польща уклала з Росією перемир'я, кинувши при цьому напризволяще свого українського союзника. Залишки армії УНР відступили за р. Збруч, потрапивши згодом до польських таборів. За Ризьким мирним договором між РФСРР, УСРР та Польщею 18 березня 1921 р. Варшава визнала більшовицьку Українську державу (УСРР), одержавши натомість Східну Галичину.

Лише у 1923 р. були стабілізовані кордони Польщі. У березні 1921 р. Сейм прийняв Конституцію Польської республіки, за якою законодавча влада належала двопалатному парламенту (нижня палата — сейм, верхня — сенат). Структуру виконавчої влади очолював президент, який обирався парламентом на сім років.

На початку жовтня 1918 р. в Загребі було скликане Народне віче словенців, хорватів і сербів, яке оголосило про перехід влади до його рук в усіх районах колишньої Австро-Угорщини, населених південними слов'янами.

1 грудня 1918 р. тут було утворено Королівство сербів, хорватів та словенців (КСХС), на чолі якого постала династія Карагеоргієвичів. 28 червня 1921 р. Установчі збори прийняли Конституцію КСХС, яка проголосила державу конституційною парламентською монархією. Законодавча влада вручалася королю і скупщині (парламенту). Виконавча — королю і раді міністрів. Королівство поділялося на 33 області — жупи. Незважаючи на багатонаціональний

¹ «У Польщі сталося те, — писав В. Ленін, — що, можливо, повинно було статися... Та революція, на яку ми розраховували в Польщі, не вдалася. Робітники і селяни повстали на захист свого класового ворога, дозволяючи, щоб наші відважні солдати Червоної Армії вмирали з голоду, загнані в засідки, побиті до смерті...».

склад королівства, за формою державного устрою воно являло собою єдину унітарну державу.

Із жовтня 1929 р. країна офіційно стала називатися *Югославією*, етнічні назви областей були замінені новими.

Отже, можна окреслити такі *державно-правові наслідки Першої світової війни*.

По-перше, розпалися і припинили існування дві багатонаціональні феодальні імперії — Російська та Австро-Угорська. Але якщо розпад Австро-Угорщини призвів до виникнення на її руїнах республікансько-демократичних держав, зорієнтованих на західні державно-правові традиції і гуманістичні цінності, то в Росії правонаступником монархії за короткий час стала багатонаціональна більшовицька Російська Федерація, яка за кілька років перетворилася на ще більше утворення з більшовицько-комуністичним режимом — Союз Радянських Соціалістичних Республік.

По-друге, після закінчення світової війни відновили власну державність або здобули незалежність Фінляндія, Польща, Литва, Латвія, Естонія. Низка держав, що утворилися на руїнах Російської імперії (УНР, Білорусія, Грузія, Вірменія, Азербайджан та ін.), не змогли утримати власну національну державність. Їхнім народам були нав'язані радянські режими у тісному воєнному, економічному і політичному союзі з Російською Федерацією.

По-третє, закінчення світової війни викликало небачений раніше спалах національно-визвольного руху. Боротьба народів за своє національне визволення співпала у часі з широкими демократичними реформами і соціальними перетвореннями. Ці зміни певною мірою стимулювалися більшовицькою революцією в Росії у тому розумінні, що події в ній підштовхнули правлячі кола європейських держав до суттєвих поступок трудящим з метою запобігання подібному розвитку подій у власних країнах.

Нарешті, новоутворена більшовицька держава — РФСРР, опинившись у міжнародній ізоляції, намагалася стимулювати світовий комуністичний рух і здійснити «світову революцію» ціною жертв, зусиль і зубожіння власного народу, нав'язати комуністичні режими в інших країнах, не зупиняючись перед збройним втручанням в їхні внутрішні справи.

Політико-правовий розвиток Німеччини. Внутрішні суперечності Другої Німецької імперії, які загострилися у

зв'язку з її поразкою у Першій світовій війні, стали головною причиною листопадової буржуазно-демократичної революції. Вона розпочалася 3 листопада 1918 р. збройним повстанням моряків у порту Кіль і швидко поширилася по всій Німеччині. За прикладом російських більшовиків радикальна революційна група «Спартак» стала ініціатором скликання у листопаді 1918 р. Першого з'їзду рад Німеччини, на якому передбачалося проголосити державу соціалістичною республікою та запровадити радянську систему органів влади. З'їзд відкинув цю пропозицію і прийняв рішення про скликання Національних Установчих зборів. На початку лютого 1919 р. у м. Веймар розпочали роботу Установчі збори німецької нації, які у липні цього самого року прийняли нову Конституцію, що отримала назву *Веймарської*. Основні положення цього документа можна звести до такого.

1. Конституція перетворила Німеччину на буржуазну парламентську республіку на чолі з президентом.

2. Проголошена рівність громадян перед законом та запроваджене загальне, рівне і пряме виборче право, яке надавалося чоловікам і жінкам з 20-річного віку.

3. Запроваджувалася пропорційна виборча система та проголошувалися свобода слова, друку, мітингів, таємниця листування і недоторканність особи.

4. Найвища влада в державі належала двопалатному парламенту, що складався з рейхстагу і рейхсрату. Нижня палата — рейхстаг — визнавалася законодавчим органом, депутати якого обиралися на 4 роки загальним, прямим і таємним голосуванням. Його депутати не були відповідальними перед виборцями. Верхня палата — рейхсрат — складалася із представників земель, на які поділялася Німеччина, і займалася питаннями управління ними. Рейхсрат міг опротестувати закони, прийняті рейхстагом. У разі незгоди палат вирішення питання належало президенту республіки: він або приєднувався до рейхсрату, або виносив питання на всенародний референдум.

5. Главою держави ставав президент, який обирався на сім років загальним виборчим корпусом. Його влада мало чим відрізнялася від монархічної: міг розпустити рейхстаг; призупинити повністю або частково права і свободи людини; оголосити війну та укласти мир; призначав найвищих посадових осіб; міг запровадити в країні надзвичайний стан.

Щоправда, рейхстаг мав право винести на референдум питання про імпічмент президенту, що було малоімовірним. Президент обирався з необмеженим правом переобрання.

6. Президент призначав канцлера і за його поданням затверджував міністрів. Останні були відповідальними перед рейхстагом: у випадку вираження рейхстагом вотуму недовіри всі міністри повинні були піти у відставку.

7. У складі країни було 18 земель: 15 республік і 3 вільних міста, які користувалися автономією. Кожна із земель мала свою конституцію, складену у погодженні з імперською, свій законодавчий орган (ландтаг) та свій уряд.

Далі слід зупинитися на короткій *характеристиці наслідків Першої світової війни для Німеччини*. Економічне становище в державі було надзвичайно складним. Підприємства закривалися. У зв'язку із скороченням збройних сил до 100 тис. чоловік сотні тисяч солдатів та офіцерів, які повернулися з фронту, не змогли знайти роботу.

Втрата стратегічних промислових районів, насамперед Ельзасу та Лотарингії, заморських колоній, реструктуризація воєнної промисловості і армії, необхідність виплати величезної контрибуції призвели до соціального та економічного розбалансування, наслідком якого стали безробіття, інфляція та суттєве зниження рівня життя основної маси населення. До всього цього слід додати негативні психологічні чинники: втрата довіри населення до уряду, падіння авторитету держави в очах громадян, постійний міжнародний контроль. Все це підготувало ґрунт для успішної діяльності екстремістських реваншистських рухів. Виникали численні (до 70) націоналістичні політичні і воєнні організації, групи, союзи. Усі вони проповідували небезпечну, але зрозумілу народу, ідеологію расизму та націоналізму. Однією з таких організацій була нацистська партія, створена у січні 1919 р. у Мюнхені, яка згодом стала називатися Націонал-соціалістична німецька робітничая партія (за німецькою аббревіатурою — НСДАП).

Останньою краплею у зростанні внутрішньої напруги в суспільстві стала світова економічна криза кінця 20-х—початку 30-х років, яка виявила нездатність державних структур здійснити радикальні соціальні і політичні зміни в країні.

У 1930 р. на чергових виборах до рейхстагу НСДАП, очолювана Гітлером¹, здобула перемогу. Тріумф нацистів на виборах став кінцем Веймарської республіки. Увесь цей час антидемократичні кола Німеччини займалися пошуками виходу з кризи шляхом авторитетної заміни Веймарської республіки та її конституції. Шлях Гітлера до влади пролягав через досягнення згоди з націонал-консервативними силами та отримання згоди Гінденбурга на канцлерство Гітлера. Під тиском представників великого бізнесу президент Гінденбург, як того вимагала Веймарська конституція, призначив лідера НСДАП Гітлера канцлером держави. Таким чином, 30 січня 1933 р. нацистський уряд прийшов до влади.

Що являла собою фашистська диктатура в Німеччині? Який її механізм?

Впродовж кількох місяців після приходу до влади німецькі націонал-соціалісти повністю зруйнували демократичну конструкцію держави, створену Веймарською конституцією. Уже 4 лютого 1933 р. А. Гітлер та П. Гінденбург підписали постанову, яка скасувала свободу виборів та друку. 28 лютого цього самого року були прийняті постанови «Проти зради німецькому народові» та «Про захист народу і держави», які призупинили дію всіх статей Веймарської конституції про права та свободи громадян і переслідували мету — призупинити «шкідливі для держави комуністичні насильницькі дії».

¹ *Гітлер Адольф* (1889—1945 рр., справжнє прізвище Шикльгрубер) — лідер нацистської партії. Народився в Австрії, у м. Бранану в родині чиновника митниці. В дитинстві цікавився мистецтвом, але, не закінчивши середньої школи, не зміг вступити до Віденської Академії мистецтв. В юнацькі роки заробляв продажем листівок та малярством у Відні та Мюнхені. За часів Першої світової війни добровольцем брав участь у військових діях, де був відзначений за хоробрість двома Залізними Хрестами. Після війни — агент військової розвідки. Вступив до лав Німецької робітничої партії у Мюнхені. У 1921 р. очолив партію і перетворив її на Націонал-соціалістичну робітничу партію. Як талановитий оратор і демагог Гітлер зумів здобути прихильність широких кіл ветеранів, незадоволених принизливою для Німеччини Версальською системою міжнародних договорів. Зовнішня політика була зорієнтована на зруйнування Версальської системи і перетворення Німеччини на імперію світового масштабу. Автор книги «Майн кампф», яку він написав, перебуваючи у 1924 р. в ув'язненні. В ній він обґрунтував ідеї расової переваги німців (арійців) і претензії їх на світове панування. Наклав на себе руки навесні 1945 р. за кілька днів до поразки Німеччини у Другій світовій війні. Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі за злочини проти людства визнаний воєнним злочинцем.

Підпал рейхстагу в ніч на 28 лютого 1933 р. став приводом до розгортання масового терору проти противників нового режиму. Закріплюючи одноосібну, диктаторську владу 23 березня 1933 р. Гітлер проводить через рейхстаг закон «Про повноваження уряду», який наділив імперський уряд правом видавати нормативно-правові акти з будь-яких питань внутрішньої і зовнішньої політики без санкції парламенту чи президента.

Наступного дня було видано закон «Про усунення бідунів народу і держави», за яким встановлювалося, що *закони можуть прийматися урядом і не узгоджуватися з Конституцією*. Вони набирали чинності на наступний день після їх публікації. Договори Третього Райху¹ з іноземними державами теж не вимагали схвалення парламенту.

Таким чином, всупереч конституції і не скасовуючи її офіційно, Гітлеру передавалися всі законодавчі та виконавчі повноваження, на фоні яких рейхстаг та президент фактично усувалися з політичної арени країни.

Після смерті президента П. Гінденбурга в 1934 р. рішенням уряду посада президента була скасована, а 2 серпня цього самого року А. Гітлер офіційно прийняв титул фюрера німецького народу.

Суть фашистської політичної доктрини. Фашистська політична ідеологія заперечувала парламентаризм, обстоювала «надкласову» диктатуру і крайній шовінізм. В основі політичної доктрини фашизму знаходилася досить примітивна, але приваблива і зрозуміла масам схема.

Вона зводилася до того, що у світі йде боротьба на виживання націй і держав. Нація, котра бажає стати переможницею, повинна домогтися внутрішньої єдності, відмовитися від непродуктивної трати ресурсів. Задля цього на жертви повинні піти всі соціальні верстви країни. Але для втілення в життя планів нації потрібна сильна державна машина. Демократія тут буде неспроможною і повинна поступитися місцем диктатурі.

¹ *Третій Райх* — офіційна назва нацистського режиму в Німеччині 1933—1945 рр. 5 березня 1933 р. указом А. Гітлера було скасовано Веймарську республіку і проголошено Третій Райх. Вище нацистське керівництво вважало Третій Райх продовженням двох попередніх німецьких імперій — Священної Римської імперії германської нації (962—1806 рр.) та Німецької імперії (1871—1918 рр.), заснованої О. Бісмарком. Третій Райх припинив існування після розгрому нацистської Німеччини у травні 1945 р.

За ідеологією націонал-соціалізму, однієї внутрішньої єдності нації недостатньо. Потрібна ще чистота раси. Треба відгородитися від впливу інших націй і рас. Всі нації світу поділялися на три категорії:

а) нації — творці культури (до них належали представники арійської раси і японці). Вони повинні правити світом;

б) нації — носії культури (до них належали ті народи, котрі здатні лише запозичувати і копіювати створене творцями культури. Це — більшість націй, в тому числі і слов'яни). З них необхідно 15% онімечити, а решту перетворити на рабів;

в) нації — руйнівники культури (євреї і цигани). Вони користуються лише власними інтересами і готові знищувати все, що надбане першою групою націй. Такі нації підлягали знищенню.

Соціалістична і расова риторика знайшла своє відображення у партійних символах. У книзі «Майн кампф» А. Гітлер писав: «Як національні соціалісти ми вбачаємо нашу програму в нашому прапорі. У червоному ми вбачаємо соціальну ідею руху, в білому ми вбачаємо націоналістичну ідею і у свастиці ми вбачаємо нашу місію досягти перемоги арійської людини». У 1924 р. офіційною уніформою НСДАП, на відміну від італійських фашистів, яких називали «чорносорочечниками», стали коричневі сорочки.

Специфікою фашистського режиму в Німеччині була особлива форма державного управління, в основі якої знаходився такий механізм:

а) заборона діяльності всіх політичних партій, крім НСДАП, котра проголошувалася «носієм національної ідеї». Закон «Про забезпечення єдності партії та держави» легітимізував її диктатуру в країні;

б) створення апарату терору, до складу якого входили штурмові загони СА, охоронні загони СС¹, органи держав-

¹ СС — елітні охоронні підрозділи нацистської партії. Створені за розпорядженням А. Гітлера у 1925 р. У 1938 р. нараховували близько 240 тис. осіб. З цих загонів була сформована особлива охорона Гітлера, а також підрозділи, що охороняли вищих представників влади на місцях і вели боротьбу з противниками режиму. У 1934 р. були створені спеціальні підрозділи СС для охорони концентраційних таборів («Мертва голова»). Підрозділи СС поповнювалися через спеціальні школи (інтернати), де навчалися та виховувалися в дусі націонал-соціалізму хлопці від 10 до 18 років. Ці елітні фашистські підрозділи не слід плутати з українськими націоналістичними загонами січових стрільців (мали таку саму абревіатуру), які вели боротьбу як проти фашизму, так і проти радянського комунізму.

ної безпеки СД, таємна поліція гестапо¹, народні трибунали та інші органи фашистської юстиції;

в) організаційний і пропагандистський вплив на населення (фашистська партія, націонал-соціалістичний жіночий союз, гітлерюгенд, трудовий фронт, пропагандистське відомство Геббельса тощо);

г) внесення змін до структури державного апарату. За кон «Про Верховного главу Німецької імперії» 1934р. об'єднував посади канцлера та президента. А. Гітлеру було при своєне звання глави держави довічно з правом призначати собі наступника. Він став фюрером (вождем) німецького народу.

Рейхстаг формально не було ліквідовано, але він збирався лише для того, щоб заслухати виступи Гітлера. Депутат рейхстагу втрачав свій мандат, якщо не присягнув на вірність фашистській партії або був виключений із неї. Вибори до парламенту були таємними, але під час голосування оголошувалося, що той, хто приховує від громадськості свій голос, є ворогом народу.

Протягом 1933—1934 рр. відбувається процес централізації внутрішнього державного управління на основі перегляду взаємовідносин імперських і провінційних органів. Зокрема, запроваджується унітарна система державного устрою. Автономні землі були перетворені на області, які управлялися урядом та його представниками на місцях. Скасовувалися традиційні елементи федералізму (наявність у землях своїх парламентів, урядів, законодавства, громадянства тощо). Була ліквідована незалежність суддів, нагляд за діяльністю яких і їх призначенням здійснював міністр юстиції. Існував так званий «народний суд», який розглядав будь-які справи.

¹ *Гестапо* — таємна державна поліція Німеччини, заснована за ініціативою Г. Геринга у квітні 1933 р. для боротьби з противниками гітлерівської диктатури. У 1939—1945 рр. гестапо очолював Г. Мюл-лер. Із вересня 1939 р. увійшло до структури Головного управління імперської безпеки. На початку 1944 р. налічувало близько 30 тис. працівників. У своїй діяльності широко застосовувало тортури щодо ув'язнених, розстріли заручників, провокації. Гестапо створило широку агентурну мережу для виявлення противників нацизму і учасників Руху Опору. За вироком Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі гестапо було визнане злочинною організацією, а його керівники — страчені або засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

Судді вирішували, допускати чи не допускати адвокатів, заслуховувати чи не заслуховувати свідків. Слідчі органи замінювалися гестапо, а тому досить часто застосовувалася позасудова розправа, тортури, залякування, відправлення до концтаборів.

Таким чином, до 1935 р. завершується процес створення нацистської держави в Німеччині, яку можна охарактеризувати такими рисами:

— провідні державні посади посіли представники військово-фашистських кіл;

— ліквідовані представницькі установи і форми федеративної державної організації;

— встановлюється однопартійність, а правляча партія (НСДАП) перетворилася на складову частину державного апарату;

— скасовуються буржуазно-демократичні конституційні права і свободи громадян;

— режим законності змінюється терористичним воєнно-поліцейським свавіллям.

Формально не скасована Веймарська конституція припинила існування.

Законом «Про захист німецької крові і честі» (1935 р.) були заборонені шлюби між німцями і особами неарійського походження. Порушники цього закону каралися каторгою, а їхній шлюб вважався недійсним. «Шлюб не можна брати, якщо від нього можна очікувати нащадків, що становлять небезпеку для збереження чистоти німецької крові», — говориться в законі. Держава визнавала недійсними шлюби, укладені між особами різного соціального походження (дворянином і селянкою, фабрикантом і робітницею). Діти, народжені в такому шлюбі, визнавалися позашлюбними¹.

Післявоєнний розвиток Західної Німеччини. Поразка Німеччини у Другій світовій війні призвела до ліквідації

¹ У суспільному устрої Німеччини часів А. Гітлера була запроваджена категорія *унтерменшен* («недолюди»). До них належали «неповноцінні» слов'янські народи, євреї, цигани та ін. Цей термін був запозичений з філософської концепції Ф. Ніцше про виведення в майбутньому «раси панів» (надлюдей) і «раси рабів» (біологічно недосконалих істот). Дотримання нацистських расових доктрин позбавило їх підтримки з боку мільйонів людей в інших країнах, які були противниками «советського» режиму.

фашистського режиму. На Потсдамській конференції чотирьох держав (СРСР, Англії, Франції, США) були прийняті угоди про післявоєнний розвиток Німеччини. Відповідно до них, тут був запроваджений *тимчасовий окупаційний режим на чотиристоронній основі*. Верховну владу на всій території Німеччини здійснювала Союзна контрольна рада, куди увійшли командуючі збройними силами чотирьох названих держав. Рішення Ради вимагали згоди всіх її учасників.

Подальша доля Німеччини стала «каменем спотикання» між СРСР та Західними державами. Протистояння між ними призвело до того, що протягом 1946—1948 рр. на основі англо-американських окупаційних зон була створена Бізонія. Ландтаги об'єднаних земель утворили спільний парламент у складі Економічної ради (була наділена правом приймати закони) і Ради земель (мала право законодавчої ініціативи та право вето щодо рішень верхньої палати). Функції уряду виконувала Адміністративна рада, котра обиралася Економічною радою і затверджувалася Радою земель. Був створений Верховний суд, члени якого призначалися військовими губернаторами двох зон.

У 1948 р. до Бізонії приєдналася французька окупаційна зона. В середині цього самого року у всіх західних зонах була проведена грошова реформа. А у травні 1949 р. із представників земель була сформована Парламентська рада, яка ініціювала підготовку проекту конституції і після її обговорення схвалила його. Після цього проект основного закону був затверджений трьома воєнними губернаторами окупаційних зон. Цього самого року *Конституція ФРН (так звана Боннська конституція)* отримала схвалення ландтагів земель і набрала чинності.

Одночасно з Конституцією у квітні 1949 р. був розроблений і прийнятий *Окупаційний статут*. Він закріплював верховну владу в ФРН трьох держав і режим воєнної окупації, наділяв окупаційні держави правом контролю за дотриманням Конституції і надавав їм право скасовувати закони і розпорядження західнонімецьких державних органів, якщо вони суперечили Конституції чи Окупаційному статуту.

У 1951 р. Окупаційний статут був переглянутий у бік деякого розширення повноважень ФРН, а в 1955 р. — скасований у зв'язку з прийняттям ФРН до НАТО і Західноєвропейського союзу.

За Конституцією ФРН Німеччина проголошувалася демократичною правовою і соціальною державою. Основний закон держави базувався на двох основних принципах: розподілу влади і федералізму земель. Характерною особливістю Конституції ФРН є закріплення в ній спеціального механізму, призначеного гарантувати її охорону. Іншими словами, в ній передбачені норми, котрі здатні позбавляти окремих осіб конституційних прав, забороняти політичні партії, а також норми, які не допускали зміни деяких її положень. Цим самим автори Конституції намагалися максимально врахувати «уроки Веймару» — використання націонал-соціалістами конституційних форм для узурпації влади в державі і насадження власного режиму.

Найвищим органом влади був двопалатний парламент. Нижня палата — *бундестаг* — був загальнодержавним органом народного представництва. Обирався на чотири роки населенням загальним, прямим і таємним голосуванням за змішаною виборчою системою (мажоритарною і одномандатною). Конституція наділяла його законодавчими повноваженнями, правом ратифікації міжнародних договорів, участі у виборах федерального президента, формуванні уряду. Прийняті ним законопроекти направлялися до бундесрату.

Верхня палата парламенту — *бундесрат* — формувалася урядами земель і не мав статусу представницького органу. Його згода була необхідна для прийняття законів щодо зміни Конституції, кордонів, структури органів у землях. Висловлював свою думку щодо законопроектів, переданих йому бундестагом.

Главою держави був федеральний *президент*, якого Конституція наділяла невеликими повноваженнями: представляти державу, укладати міжнародні договори, призначати і звільняти федеральних суддів та чиновників, правом помилування. Президент рекомендує на посаду федерального канцлера. Обирається на 5-річний термін федеральними зборами, які для цього спеціально скликаються і формуються з депутатів бундестагу і представників земель.

Центральне місце в системі найвищих органів федерації посідає *федеральний уряд*, який очолює *канцлер*, котрий обирається за пропозицією президента парламентом. Канцлер формує весь склад уряду, який потім затверджується

президентом. Формально уряд є відповідальним перед парламентом, а в дійсності ніякого парламентського контролю не існувало. Вотум недовіри міг винести бундестаг лише щодо канцлера. Федеральний уряд був позбавлений права законодавчої ініціативи. В землях (їх спочатку було 10) діяли свої конституції, однопалатні парламенти — ландтаги (в Баварії парламент двопалатний), уряди та інші владні структури.

Федеральне право мало пріоритет над правом земель. Федерація мала право нагляду за дотриманням загальнодержавних законів у землях.

У радянській (східній) зоні окупації ще у 1946 р. були проведені вибори до земельних парламентів, які мали формальний характер, оскільки все управління зосереджувалося в руках радянської військової адміністрації. Впродовж 1946—1948 рр. тут здійснюються реформи соціалістичного характеру, а у березні 1948 р. скликається Народний конгрес Східної Німеччини, котрий обирає Народну раду (парламент), доручивши їй розробити проект конституції.

7 жовтня 1949 р. Народна рада оголосила про створення на території радянської зони окупації нової держави — Німецької Демократичної Республіки. Відтепер уряд СРСР передав урядові НДР функції управління державою. Була прийнята Конституція НДР, на основі якої у 1949 р. були проведені перші загальнонародні вибори до парламенту.

Із створенням двох німецьких держав виникла проблема Західного Берліна. У квітні-червні 1945 р. відповідно до рішень міжнародних конференцій частина території колишньої столиці Німеччини була передана західним союзникам, інша частина — радянській адміністрації. Згодом Берлін було поділено на чотири окупаційні зони, управління якими здійснювалося союзницькою комендатурою Берліна.

Виникнення двох німецьких держав стало причиною фактичного поділу міста на дві частини — Східний Берлін (став столицею НДР) і Західний Берлін (анклав із особливим політичним і правовим режимом). Державно-політичний устрій Західного Берліна визначався Малим окупаційним статутом, а з жовтня 1950 р. — власною конституцією, затвердженою окупаційними державами. Органи влади Західного Берліна підтримували тісні економічні і

політичні контакти з ФРН. Західний Берлін мав свої дипломатичні представництва у США, Великобританії та Франції. Суперечності колишніх союзників навколо Західного Берліна призвели до чергової міжнародної кризи, в результаті якої 13 серпня 1961 р. місто було поділене на дві частини Берлінською стіною¹.

Після тривалих переговорів між чотирма державами у вересні 1971 р. було підписано чотиристоронню угоду із Західним Берліном, яка визначила правовий статус міста-держави як самоврядної політичної організації під окупацією трьох західних держав. Із жовтня 1990 р. Західний Берлін увійшов до складу єдиної Німеччини, і відповідно до Конституції країни об'єднане місто знову стало її столицею.

Об'єднання Німеччини. Так звані роки «перебудови» в СРСР співпали з глибокою соціально-економічною і політичною кризою в НДР. На цій хвилі все наполегливіше ставилося питання про об'єднання двох держав однієї нації. У травні 1989 р. був відкритий австро-угорський кордон, і тисячі східних німців через Угорщину виїздили у західні держави. В самій НДР на початку листопада 1989 р. відбулася масова демонстрація трудящих, у якій взяли участь майже 1 млн осіб. Її наслідком стало відкриття кордону з ФРН. Це ще більше підірвало ослаблену економіку Східної Німеччини. З весни 1990 р. спостерігається масовий громадянський рух за об'єднання Німеччини. За тієї складної політичної обстановки існувало два шляхи об'єднання

¹ *Берлінська стіна* — споруда із бетону та колючого дроту, яка була зведена між Східним і Західним Берліном з метою запобігання масовим втечам жителів НДР до Західної Німеччини. Будівництво стіни, схвалене керівництвом СРСР та інших країн Варшавського договору, було завершено за 10 днів. Вона була завдовжки 45,1 км і відразу стала символом «холодної війни». Одночасно із спорудженням стіни були обірвані комунікації, лінії метро та іншого транспорту. Прикордонники одержали наказ вбивати за незаконну спробу перетину цього кордону. Незважаючи на це, люди продовжували тікати «крізь стіну», використовуючи каналізаційні труби, підкопи, інші засоби. Після того, як у листопаді 1989 р. стіну було зруйновано, під нею знайшли тунель, яким 13 вересня 1962 р. втекли до Західної Німеччини 29 осіб. Підземна споруда була прокопана студентами із Західного Берліна, мала довжину 126 м, знаходилася на глибині шести метрів і вела до підвалу одного з будинків у Східному Берліні. На наступний день після втечі прорвало каналізаційну мережу і вода затопила тунель.

Німеччини. Перший, схвалений урядом НДР, передбачав поступове, на рівноправній основі зближення ФРН з НДР. Такий процес мав би тривати два-три роки і завершитися утворенням конфедеративної держави з новою конституцією. Другий шлях передбачав входження НДР до ФРН відповідно до ст. 23 Конституції ФРН.

Об'єднання відбулося іншим шляхом. Хроніка об'єднання мала такий вигляд:

а) вересень—жовтень 1989 р. — наростання хвилі демонстрацій в НДР проти панівного соціалістично-комуністичного режиму. Особливо активними були так звані «понеділкові демонстрації» у Лейпцигу;

б) 4 листопада 1989 р. — близько 1 млн жителів Східного Берліна вийшли на демонстрацію з вимогою вільних виборів і дотримання прав людини;

в) 9 листопада 1989 р. — падіння Берлінської стіни;

г) 22 грудня 1989 р. — відкриваються Бранденбурзькі ворота як символ єдності німецької нації, а слідом за цим відкривається кордон між НДР і ФРН;

г) березень—жовтень 1990 р. — обрана на перших вільних виборах Народна палата НДР приймає рішення про вступ Східної Німеччини до складу ФРН;

д) 12 вересня 1990 р. — міністри закордонних справ чотирьох держав-переможниць разом з НДР та ФРН завершують переговори у форматі «4+2» і підписують договір про суверенітет і кордони об'єднаної Німеччини;

е) 3 жовтня 1990 р. — НДР вступає до складу ФРН. «День німецької єдності» стає національним святом німців.

Об'єднання німецької нації в єдину державу за потужної дипломатичної підтримки Заходу радикально змінило геополітичну та стратегічну ситуацію в Європі. У підсумку, ФРН утвердила свої позиції найпотужнішої держави Європи.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Вкажіть на ознаки буржуазно-демократичного політичного режиму.
2. Які характерні особливості притаманні континентальній системі права?

3. Вкажіть на характерні риси англосаксонської правової системи.
4. Проаналізуйте, як проходив процес формування незалежних національних держав на руїнах Австро-Угорської імперії.
5. Вкажіть на державно-правові наслідки Першої світової війни.
6. Які причини та наслідки листопадової буржуазно-демократичної революції в Німеччині?
7. Назвіть основні положення Веймарської конституції.
8. Проаналізуйте прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів.
9. Розкрийте механізм фашистської диктатури в Німеччині.
10. Як відбувався процес утворення ФРН і НДР?
11. Основні положення Боннської конституції.
12. Об'єднання Німеччини в єдину державу: причини та наслідки.

Тести-тренінги

1. *Який принцип буржуазної конституційної політики став основоположним у державному устрої країн світу у XX ст.:*
 - а) оголошення імпічменту президенту з боку парламенту;
 - б) відповідальність уряду перед парламентом;
 - в) двопартійна система правління;
 - г) все разом узятє.
2. *Веймарська конституція перетворила Німеччину на:*
 - а) буржуазно-парламентську республіку;
 - б) президентську республіку;
 - в) конституційну монархію;
 - г) парламентську монархію.
3. *Окупаційний статут, прийнятий у ФРН у 1949р.:*
 - а) закріплював верховенство влади у Західній Німеччині трьох держав;
 - б) визначав статус Західного Берліна;
 - в) контролював діяльність німецької адміністрації.

§ 2. Новітній державно-правовий розвиток країн світу

- 1. Державність новітньої Франції.*
- 2. Військово-диктаторські режими в Італії та Японії. Повоєнний розвиток країн.*
- 3. Держава та право США.*

Література: 1 (с. 344—400; 441—466); 2 (т. 2, с. 391—502; 554—621); 3 (с. 359—455); 4 (с. 722—828); 6 (т. 2, с. 205—379; 429—452; 516—703); 7 (с. 239—397); 8 (с. 422—523; 544—561); 9 (с. 333—347; 374—387; 409—418; 432—440; 459—460); 10(с. 367—454); 11 (с. 321—374; 381—403); 12(с. 420—556); 13 (с. 433—575).

Разом із союзниками по Антанті Франція вийшла із війни переможницею. У січні 1919 р. в Парижі була скликана міжнародна конференція, яка з перервами працюваладо 1920р. і мала за мету вироблення мирних договорів із переможеними країнами (Німеччиною, Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною). Результатом роботи конференції стало укладення Версальсь-кої системи міжнародних договорів.

Для Франції умови Версальського договору передбачали:

— повернення до неї багатих вугільно-металургійних районів Ельзасу і Лотарингії;

— на 15 років у користування Франції переходили шахти Саарського вугільного басейну;

— до Франції відійшли колишні німецькі африканські колонії (Того і Камерун) і території колишньої Османської імперії (Сирія та Ліван);

— як країна, котра понесла найбільше (за винятком Росії) матеріальних і людських втрат у Першій світовій війні, Франція домоглася виплати їй 52% репарацій.

У повоєнні роки стабілізація економіки країни відбувалася повільно. Зміна урядових кабінетів стала звичним явищем. Велика депресія 1929—1933 рр. не оминула і Францію, але тут вона була не такою гострою, як в інших країнах. За 1932—1933 рр. у Франції змінилося

сім урядів. Така політична нестабільність на фоні економічного застою сприяла поживленню діяльності фашистських організацій («Бойові хрести», «Французька солідарність», «Королівські рицарі» та ін.), які відкрито розпочали боротьбу за владу. За прикладом італійських фашистів їхні французькі соратники здійснили спробу путчу. 5 лютого 1934 р. 20 тис. озброєних фашистів стали учасниками маніфестації в Парижі з метою привести свого лідера до влади. У відповідь на це в країні розпочався загальний антифашистський страйк за участю 4,5 млн осіб, який відвернув фашистську загрозу. Не уряд, а народ врятував Францію від «коричневої чуми».

Напад гітлерівської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. став приводом до вступу багатьох країн світу, зокрема і Франції, у війну на боці антифашистських сил. У червні 1940 р. німецька армія вторглася на територію Франції і 14 червня 1940 р. без бою увійшла до Парижа. Франція капітулювала. За умовами мирного договору держава була поділена на дві зони: окуповану (північну, з Парижем) і неокуповану (південну, очолювану маріонетковим урядом маршала А. Петена). Таким чином, у червні 1940 р. *Третя республіка у Франції припинила існування*.

Після вторгнення союзників по антигітлерівській коаліції до окупованої гітлерівцями частини Франції тут був сформований тимчасовий уряд на чолі з генералом Шарлем де Голлем. На референдумі, проведеному в жовтні 1945 р., переважна більшість виборців висловилися за скликання Установчих зборів і прийняття нової конституції.

Вибори до парламенту 1946 р. надали найбільшу кількість депутатських місць комуністам, соціалістам та республіканцям. Укладений між ними компроміс дозволив підготувати проект конституції, який був схвалений на референдумі 13 жовтня 1946 р. З цього часу бере свій відлік *Четверта республіка у Франції (1946—1958 рр.)*.

Основні положення Конституції 1946 р. зводились до наступного:

— преамбулою і складовою частиною Конституції стала «Декларація прав людини і громадянина»;

— на парламентських виборах запроваджувалася пропорційна виборча система;

— затверджувалася двопалатна структура парламенту: верхня палата — Рада республіки, нижня — Національні

збори. До компетенції нижньої палати належало прийняття поправок до Конституції та законів держави, затвердження бюджету, ратифікація мирних договорів тощо;

— уряд ніс відповідальність лише перед Національними зборами;

— главою держави ставав президент, який обирався парламентом на сім років. Його влада обмежувалася контрасигнатурою прем'єра чи відповідного міністра.

За умов наростання «холодної війни» та посилення антикомунізму в країнах Заходу правлячі кола Франції намагалися послабити вплив комуністів. У 1951 р. пропорційна виборча система була замінена мажоритарною, що призвело до втрати комуністами значної кількості місць у парламенті. У виграші опинилася партія, очолювана П. де Голлем.

В середині—другій половині 50-х років минулого століття Франція зазнала вагомих втрат у зовнішньополітичній сфері. У 1954 р. вона була змушена вивести свої війська з В'єтнаму. Тоді ж розпочалася війна в Алжирі проти місцевих арабських повстанців. Ставлення суспільства до цих подій було двояким: одні наполягали на необхідності зберегти колоніальні володіння, не зупиняючись перед застосуванням військової сили; інші виступали за демократичне, цивілізоване вирішення питання шляхом надання народам права на самовизначення і державну самостійність. Кризова ситуація в суспільстві призвела до того, що рішенням парламенту 1 липня 1958 р. Шарлю де Голлю були надані надзвичайні повноваження.

Виходом з політичної кризи стало прийняття 28 вересня 1958 р. нової Конституції, яка встановила *П'яту республіку*. З урахуванням того, що це є нині чинна Конституція, котра вивчатиметься в навчальному курсі «Конституційне право зарубіжних країн», варто зупинити увагу лише на її загальній характеристиці:

— Конституція зосередила основні важелі управління в руках президента, який не ніс відповідальності ні перед урядом, ні перед парламентом. Йому неможливо оголосити імпічмент. На свій розсуд президент міг розпустити Національні збори і Сенат;

— затверджувалася традиційна для Франції двопалатна структура парламенту. Нижня палата — Національні збори (490 осіб) обирається на основі мажоритарної систе-

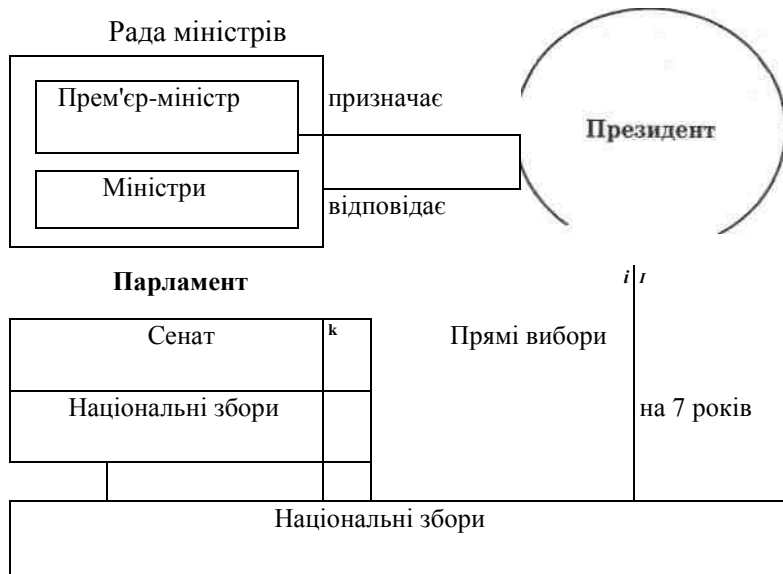
ми на 5 років, верхня — Сенат (283 особи) обирається за складною процедурою з числа депутатів Національних зборів та генеральних і муніципальних радників;

— більшістю голосів Національні збори можуть висловити недовіру уряду;

— заморським територіям і колоніям було дозволено самостійно вирішувати питання свого державного статусу. Якщо населення колоній схвалювало Конституцію Франції, вони зберігалися у складі держави як її «заморські території». Несхвалення Конституції означало вихід їх зі складу імперії з перспективою проголошення незалежності. Другим шляхом скористалися всі африканські колонії Франції.

Таким чином, Конституція Франції 1958 р. сконцентрувала значні повноваження в руках президента, затвердила двопалатний парламент, надала колоніям право самостійно вирішувати питання свого державного статусу, передбачила можливість надання президенту надзвичайних повноважень в екстремальних ситуаціях.

Система державної влади у Франції

Військово-диктаторський режим в Італії та Японії. Повоєнний розвиток країн. Перша половина ХХ ст. принесла людям чимало страждань і розчарувань: економічні та політичні кризи, повстання, революції і громадянські війни і, нарешті, дві світові війни. Демократія, на яку покладалося стільки надій, і конституції, котрі, здавалося, на десятиліття закладали міцні підвалини громадянського суспільства, не спромоглися забезпечити народи від небачених руйнувань і багатомільйонних жертв. Перед багатьма, хто ще вчора беззастережно вірив у парламентаризм і демократію, міжнародне право і недоторканність особи і власності, постали запитання: чому так сталося, хто винен, як уникнути подібних катаклізмів у майбутньому?

На рівні свідомості простого обивателя, у всьому була вина демократія, котра «відпустила гальма» вседозволеності й беззаконня. Саме в ній вбачався корінь зла, а відтак формувалася думка, що лише сильна влада може забезпечити людям спокійне і сите життя. Такі погляди стали популярними в державах, які або програли війну (наприклад Німеччина), або нічого не отримали від перемоги в ній (Італія).

У той час, поки політики та демократи, соціологи і дипломати прагнули розробити рецепти повоєнного облаштування світу і безуспішно намагалися подати їх народам, владу захоплювали ті, хто давав прості й зрозумілі пересічним громадянам відповіді на їхні повсякденні запити і обіцяли заманливі перспективи. На цьому ґрунті виріс небачений дотоді антипод демократії — *тоталітаризм*¹.

Серед науковців мають місце різні думки щодо різновидів тоталітаризму: одні поділяють його на правий (фашизм, націонал-соціалізм) та лівий (радянський більшовизм); інші називають його радянським, німецьким, італійським, іспанським тоталітаризмом. Однак спільні ознаки цього типу політичного режиму дають підстави вести мову про три головні різновиди тоталітарних режимів: *більшовизм* (СРСР), *фашизм* (Італія) та *націонал-соціалізм, або нацизм* (Німеччина). Іноді для спрощення розуміння

¹ *Тоталітаризм* — напрям політико-правової думки і тип політичного режиму, який за допомоги всеосяжного контролю над усіма сферами суспільного життя прагне реалізувати якусь, зазвичай утопічну ідею. Авторство самому терміну приписують ідеологу італійського фашизму Дж. Джентіле.

близьких за своєю суттю режимів італійський фашизм і німецький нацизм узагальнено називають фашизмом.

Ознаки тоталітарних режимів. Військово-диктаторські режими правління мали низку спільних рис¹, котрі тією чи іншою мірою були успадковані тоталітаристами інших країн.

1. До таких рис слід, насамперед, віднести *однопартійну диктатуру*. У тоталітарній державі партія будувалася на військовій дисципліні і певною мірою була подібною до середньовічних рицарських орденів чи релігійних сект. Причому в Німеччині та Італії ієрархічна структура в націонал-соціалістичній та фашистській партіях була прозо рішою, ніж у більшовиків.

У Радянському Союзі Й. Сталін та його соратники час від часу імітували партійну демократію: скликали партійні з'їзди, проводили вибори керівництва партії тощо. Вожді нацизму А. Гітлер та фашизму Б. Муссоліні цього не потребували, свідом уособлюючи собою націю, партію і державу.

2. *Культ особи «вождя»*². Він, насамперед, базувався на возвеличенні особи вождя, а разом — ідеї, яку він уособлював. Задля досягнення цієї мети працював розгалужений пропагандистський апарат. Населенню цілодобово втовкмачували образ турботливого «батька всіх часів і на родів», який тільки про те й думає, як зробити щасливим і заможним свій народ. У свідомості людей укорінювалася думка, що вождь є втіленням їх самих, що він ніколи не помиляється, володіє даром провидця. Ті ж, хто мав не обачність ставити це під сумнів, ставали не лише «ворогами народу», а й кожного громадянина.

¹ «Перерахувати основні риси сталінського тоталітаризму, — писав англійський дослідник радянської історії Р. В. Даніелс, — це означає перерахувати звичайні характеристики військової організації. Радянська Росія перетворилася на державу-гарнізон, в якій кожен насправді перебував в армії».

² «Завершальні слова Муссоліні потонули в дикому потоці захоплених вигуків, у все зростаючому, безперервному, завиваючому скандуванні: «Дуче! Дуче! Дуче!», в істеричному гвалті жінок, у вигуках, сповнених захвату і запевнень у вірності до смерті...» «Він подібний до Бога», — сказав один із «бонз»... «Ні, він не подібний до Бога, — зауважив той, хто стояв поряд із ним, — він і є Бог» (*Хибберт К. Бенито Муссоліні*. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 6).

3. *Злиття правлячої партії з державним апаратом та формування партійно-державної еліти.* Жоден з тоталітарних правителів не міг здійснювати свою політику самотужки, без підтримки відповідними партійно-політичними структурами. Ці люди, наділені недоступними для інших благами і привілеями, склали своєрідну касту. Для створення видимості турботи режиму про більшість нації, диктатура прикривалася певними народними формами — середнім класом в Італії та Німеччині, робітничим класом і найбіднішим селянством в СРСР. Проте ні ті, ні інші ніколи не допускалися до владного Олімпу, залишаючись засобом для досягнення своїх цілей правлячими колами, «гвинтиками» у державній машині. Вождь та його почет були нерідко представлені ділками з кримінальним минулим, фінансово-промисловими магнатами та тими, хто зумів пристосуватися до них.

У такому середовищі діяли особливі писані, а здебільшого неписані закони, панували кругова порука і чітка ієрархія. Система зверхності й підлеглості була відпрацьована до найменших дрібниць. Навіть з того, наскільки близько перебувала та чи інша особа до диктатора, можна було безпомилково визначити її ранг. Задля збереження такого становища ці люди йшли на скоєння будь-якого злочину, залишаючись поза карою.

4. *Тотальний контроль над виробництвом і розподілом матеріальних благ.* Це робилося, в першу чергу, шляхом одержавлення господарства. Провідні галузі економіки втрачали свою самостійність, більшість із них переводилися на виробництво військової продукції за державним замовленням. Тоталітарні режими зазвичай не посягали на приватну власність (за винятком більшовицького), але створювали для виробників такі умови, за яких ті змушені були обслуговувати систему, звичайно, не без власного зиску. Централізоване управління економікою дозволяло прискореними темпами долати кризу, а головне — надавати роботу сотням тисяч безробітних, підвищувати рівень життя більшості населення, створивши видимість турботи про загальне благо.

5. *Політичний контроль.* У демократичному суспільстві основою громадянської свідомості людини є право, закон, правопорядок і, хоча б теоретично, рівність всіх перед законом. За тоталітарного режиму цензури зазнає будь-яка

інформація, контролюються не лише дії, а й думки людей, карається вільнодумство. Первинним стає не закон, а довіра, замішана на страхі до лідера. Конституції виконують роль прикриття режиму, а вибори зводяться до механічного принизливого голосування за заздалегідь визначеного владою кандидата.

6. *Контроль за приватним життям людини.* Цілком ігноруються невід'ємні природні права людей, їхні свободи. Будь-який вияв індивідуальності розцінювався як загроза владі. Розгалужена мережа гласного і негласного контролю загрожувала кожному незгодному бути в будь-яку хвилину заарештованим, ув'язненим чи навіть знищеним.

Тоталітарні режими сформували особливий тип людей з цілком певними рисами: вірою в ідеальне суспільство, патологічною агресивною прихильністю до авторитету, розривом зі своїм минулим та історією свого народу, його культурними надбаннями, зневагою до інтелекту, некритичним ставленням до дійсності, покірністю, запопадливістю перед силою і владою. Такій людині з її вкрай низькими потребами, оточеній звідусіль «ворогами» залишалося одне — долати труднощі й боротися з «ворогами». Якщо ж реальних ворогів не знаходилося, їх негайно видумували: «троць-кісти» та «імперіалістичні найманці» в СРСР, євреї — в Німеччині та ін.

Порядність, чесність, гуманізм втрачали будь-який сенс у порівнянні зі служінням ідеї. У більшовиків такою ідеєю була «світова революція», у італійських фашистів — «Великий Рим», у нацистів — «Третій Райх».

7. *Репресії та переслідування, що здійснювалися спеціальними каральними органами.* Виправні трудові табори слугували джерелом дармової робочої сили, вселяли страх перед тими, хто їх уникнув, і дозволяли легко ізольовувати інакомислячих.

Як відомо, у демократичному суспільстві обмеження прав людини застосовується лише щодо тих, хто є небезпечним для оточуючих — злочинців та божевільних. При тоталітаризмі зникає сама грань між злочином і невинуватістю. Тоталітаризм карає людину незалежно від того, чи є в її діях вина. Тотальна несвобода на фоні суцільних життєвих обмежень і заборон могла бути замінена лише одним — тривалою каторгою у концтаборі або стратою. Уникнення цього повинно було створювати в людей ілюзію щастя і добробуту.

Фашистська диктатура в Італії. Соціально-економічна платформа, на якій виник і прийшов до влади італійський фашизм, багатьма своїми рисами була подібною до німецької: така сама економічна криза; погіршення соціального становища більшості населення; падіння авторитету і впливу буржуазно-демократичних інститутів влади і політичних партій; урядова криза тощо. Різниця полягала в тому, що Італія відчула все це на собі дещо раніше, ніж Німеччина.

За умов, коли в результаті війни зазнали краху наймогутніші світові монархії (Австро-Угорщина, Росія), в Італії король утримався при владі. Проте йому довелося піти на серйозні поступки: суттєве скорочення повноважень, передача державі частини маєностей тощо. В цілому значення монархії у політичному житті країни впала до критичної межі. Не кращим було становище й італійського парламентаризму. Політичні партії з калейдоскопічною швидкістю змінювали одна одну при владі, але становище в країні погіршувалося. Парламент поступово перетворювався на дискусійний клуб, нездатний запропонувати народу конкретні шляхи виходу із кризи.

Зневіра як у монархії, так і в демократії спричинила те, що тисячі знедолених і невдоволених результатами війни італійців почали з прихильністю дивитися на новонароджену політичну силу — фашизм¹. Спочатку фашистські групи, як, власне, і більшовицькі в Росії та націонал-соціалістичні — у Німеччині, були нечисленними і малопомітними у політичному житті. У **1919** р. у своїй партійній програмі фашисти запропонували італійцям привабливі й прості для розуміння цілі: встановлення республіки, запровадження Законодавчих зборів, передача землі селянам, обмеження всесилля буржуазії, підвищення заробітної плати, відродження «Великої Італії» тощо.

Як і у Німеччині, в Італії справжніми натхненниками фашизму стали фінансові, промислові кола, великі лати-фундисти. Вони все настирливіше ставили питання про необхідність сильної влади, здатної стабілізувати ситуацію в країні. А це було вкрай необхідним. На початку 20-х років. Італія стояла на порозі соціальної революції більшовиць-

¹ Термін «фашіо» у перекладі з італійської — «в'язанка дров», «пучок гілок», у переносному значенні — «союз», «єднання». У Стародавньому Римі туго прев'язана в'язанка гілок символізувала владу, її носили ліктори під час урочистих подій.

кого типу. Саме фашистська партія, створена в листопаді 1921 р., мала свої воєнізовані загони «чорносорочечників», які використовувались для розгрому революційних мітингів, демонстрацій, пікетів страйкарів.

28 жовтня 1922 р. партією Муссоліні був організований мирний похід на Рим бойових загонів (40 тис. осіб), який був представлений як вияв «волі народу» щодо подолання кризи. Уряд був змушений піти у відставку. Події завершилися призначенням 39-річного Б. Муссоліні двадцять сьомим прем'єром Італії. Як того вимагала Конституція, це зробив король країни Віктор Еммануїл. «Революція в спальному вагоні»¹ перемогла.

Наступним кроком до усталення італійських фашистів при владі стало зміцнення їхнього становища в парламенті. У 1923 р. Муссоліні проводить через парламент закон, який встановлював пропорційну систему виборів. Відповідно до нього партія, за яку проголосують 1/4 частина виборців, отримувала 2/3 місць у парламенті. На основі нового закону про вибори в наступному році проводяться парламентські вибори, на яких підозріло точно 3 млн із 12 млн виборців проголосували за фашистську партію. А через два роки спеціальним законом, прийнятим вже фашистською більшістю в парламенті, уряду Муссоліні надається право видавати декрети поза парламентом.

Після цього, в 1926—1927 рр., уряд приймає виняткові закони «Про захист держави», котрі заборонили всі політичні партії, крім фашистської. Опозиційні депутати були виключені зі складу парламенту, а деякі з них заарештовані. Запроваджувалася смертна кара за політичні злочини.

Фашистська диктатура в Італії мала багато спільних рис з диктаторськими режимами в інших країнах. Водночас їй були притаманні деякі особливості. Режим фашистської диктатури випередив процес формування структур влади. Тому він зберіг дофашистські державні інститути (монархію, парламент, вибори до представницьких органів влади тощо), перетворивши їх на прикриття відкритої терористичної диктатури.

¹ Цей термін з'явився після того, як Б. Муссоліні, дізнавшись в Мілані про своє призначення, зайшов до спального вагону й погрозово заявив залізничнику: «Тепер потяги курсуватимуть за розкладом». Це була чи не єдина обіцянка, яку він виконав.

Прийнятий у 1925 р. закон «Про повноваження глави уряду» звільнив прем'єр-міністра від контролю з боку парламенту і відповідальності перед ним. Міністри стали його помічниками. Окрім посади прем'єра, Б. Муссоліні обіймав ще сім міністерських посад одночасно. Перефразувавши відомий вислів Людовика XIV, він чітко сформулював суть нового політичного режиму: «Уряд — це я». Диктатор швидко став кумиром прихильників твердої влади у всьому світі¹.

Фашистська партія стала складовою частиною державного апарату. Її статут затверджувався королівським декретом, а керівник-секретар призначався королем за поданням глави уряду.

Встановлювався режим жорстокого терору, репресій, придушення інакомислення. До апарату терору належали: а) загальна поліція; б) організація охорони від антифашистських злочинів; в) особлива служба політичних розслідувань; г) добровільна міліція національної безпеки. Для по-засудової розправи з «ворогами режиму» були створені «особливі комісії» — поліцейські суди у складі начальника поліції, начальника міліції, прокурора та когось від громадськості. Важливі політичні справи розглядав особливий трибунал.

Тоталітарний режим прикривався законами про так звану «корпоративну державу» (1926—1934 рр.). У країні за галузевим принципом створювались 22 корпорації, до складу кожної з яких входили представники від профспілки, підприємницького союзу, фашистської партії. Главою кожної корпорації був Муссоліні — міністр корпорацій. Закон надавав корпораціям право видавати правила внутрішнього розпорядку, визначати умови праці, рівень заробітної плати, вирішення трудових спорів (страйки заборонялися). Фашистська корпоративна держава стала знаряддям панування монополій і економічним підґрунтям фашистського політичного режиму.

Позитивною стороною фашистського режиму в Італії стало надання в 1928 р. статусу суверенної держави Вати-

¹ Наприкінці 20-х років дуче отримав листа з Німеччини з висловленням захоплення його правлінням і проханням надіслати свою фотографію. Муссоліні наказав посольству в Берліні «подякувати цьому пану за висловлені ним почуття, але повідомити, що дуче не вважає за можливе задовольнити його прохання». Цим німцем був Адольф Гітлер.

кану (Лютеранський пакт Муссоліні з Папою Римським ПіємХІ).

Воєнно-монархічна диктатура в Японії. Для соціальної структури Японії було характерним тісне переплетення економічних і політичних інтересів монополістів, великих землевласників і професійної воєнщини. Такий союз переслідував дві мети: а) досягнення стабільності всередині країни; б) завоювання зовнішніх ринків для японської промисловості. Саме на реалізацію цих цілей була спрямована організація тоталітарного державного устрою, який мав свої *особливості*.

Якщо в інших фашистських державах тоталітарний режим посилювався за наростаючою, досягнувши свого апогею в роки Другої світової війни, то в Японії можна виділити два етапи його становлення.

Перший охоплює добу від початку непослідовних ліберальних реформ середини 20-х років і до військового путчу 1932 р. Він складався з ліберальної і реакційної сторони. *Ліберальна сторона* реформацій включала в себе, насамперед, запровадження в 1925 р. загального виборчого права для чоловіків. Однак водночас виборчих прав позбавлялися військовослужбовці, студенти, особи без однорічного цензу осілості, ті, хто одержував субсидії, глави знатних сімей (щоб не змішувалися з іншими громадянами). У судочинстві запроваджувався суд присяжних засідателів.

Реакційною стороною перебудови соціально-політичної структури було прийняття низки законів («Про охорону громадського спокою» — 1925 р.; «Про загальну мобілізацію нації» — 1938 р.), якими заборонялися всі «ліві» організації. За участь у заборонених політичних організаціях передбачалися каторжні роботи. Страйки оголошувалися злочинами. Трудові конфлікти вирішувала арбітражна секція «особливої поліції». Парламент став відігравати нікчемну роль. Нижня його палата (палата представників) збиралася на сесії не більше як три місяці на рік, інші дев'ять місяців державою правив уряд. За допомоги імператорського указу уряд міг розпустити палату парламенту. Реакційною стороною політичного життя було також створення незаконних бойових організацій на кшталт «молодого офіцера».

Другий етап розпочинається військовим заколотом «молодого офіцера» у 1932 р. Подібно до того, як повівся в такій

ситуації уряд Італії під час походу чорносорочечників на Рим у 1922 р., так само правлячі кола Японії поспішили віддати ключові посади в уряді військовим. Невдовзі після цього розпочинається агресія Японії проти Китаю, а в 1936 р. Японія та Німеччина укладають антикомінтернівський пакт.

З початком Другої світової війни в Японії формується так звана «нова політична структура», суть якої полягала в тому, що:

— всі партії саморозпускалися, а їхні лідери об'єднувалися в «Асоціацію допомоги трону» — державну організацію, що фінансувалася урядом і підпорядковувалася йому;

— представниками «Асоціації» на місцях були сусідські общини, котрі об'єднували 10—12 сімей. Декілька общин складали «асоціаціювулиці», «асоціаціюселища» та ін.

— На виробництві утворювалися «Товариства служінню батьківщині».

Всі ланки «нової політичної структури» були просякнуті тотальним наглядом, суворою цензурою та шовіністичною пропагандою. Крім того, створювалася «нова економічна структура», яка об'єднувала асоціації промисловців і фінансистів, і якій надавалися адміністративні повноваження.

Отже, японський фашизм, маючи низку близьких ознак зі спорідненими йому режимами в Європі, характеризувався деякими відмінностями:

а) в Німеччині та Італії існували відповідні фашистські партії з чіткою структурою, тоталітаристськими ознаками і залізною дисципліною. В Японії цього не спостерігалось;

б) в інших тоталітарних державах фашистські партії контролювали армію. В Японії сама армія відіграла роль головної керівної політичної сили;

в) подібно до Італії, в Японії фашизм не ліквідував монархію. Однак якщо в Італії король перетворився на «ве сільного генерала», то в Японії, навпаки, імператор посилив свій вплив і розширив повноваження.

Японський фашизм проявився у специфічній формі *військово-монархічної диктатури*.

Післявоєнний розвиток Японії. Поразка Японії у Другій світовій війні була для країни рівнозначною буржуазно-демократичній революції, яка призвела до утвердження режиму парламентської демократії. Згідно з першими післявоєнними перетвореннями, були розпущені японська армія,

ультранационалістичні та фашистські організації, скасовані репресивні закони, обмежені демократичні свободи.

Важливою демократичною акцією цього періоду стало прийняття нової Конституції 1946 р., яка набрала чинності у 1947 р. Конституція формально була прийнята парламентом і затверджена Таємною радою як змінена стара Конституція 1889 р. Але насправді це була принципово нова Конституція, яка вперше в історії конституційного розвитку країни була побудована на засадах буржуазної демократії.

Конституція встановлювала замість напівабсолютистсь-кої фактично парламентську монархію. При цьому *парламентові відводилася роль найвищого органу державної влади і єдиного законодавчого органу країни*. Відповідно до цього були ліквідовані органи, котрі раніше стояли над парламентом: Таємна рада, міністерство імператорського двору тощо.

Японський парламент являє собою двопалатний орган, де в чому подібний до конгресу США. Нижня палата — палата представників (491 особа) мала термін повноваження чотири роки; верхня — палата радників (252 особи), не мала терміну повноважень, але кожних три роки відбувалася ротація половини її складу.

Обидві палати створювалися на основі прямих і загальних виборів. Встановлювався відносно високий віковий ценз: 20 років для активного виборчого права і 25 років (для кандидатів до нижньої палати) та 30 років (для кандидатів до верхньої палати). Мав місце ценз осілості та вимога до кандидата в депутати щодо внесення ним грошового закладу, який надходив до казни, якщо за претендента на депутатське крісло проголосує менше 5% виборців. Система виборів була мажоритарною.

У Конституції знайшов відображення вплив англійського державного права, зокрема система «парламентських кабінетів». Главою кабінету міністрів як найвищого органу виконавчої влади стає лідер партії, яка перемогла на парламентських виборах. Прем'єр-міністр призначає кабінет міністрів (18 осіб), який несе відповідальність перед парламентом і у випадку імпічменту повинен піти у відставку. Правда, прем'єр може скористатися альтернативним заходом — у 10-денний термін після оголошення недовіри розпустити палату представників і призначити нові вибори. Це право глави кабінету міністрів є досить ефективним

стримуючим чинником для парламенту. Більше того, через порядок формування уряду (нагадаємо: його формує сам прем'єр) його відповідальність перед парламентом є чистою формальністю, оскільки партійна дисципліна зобов'язує депутатів підпорядковуватися прем'єр-міністрові як своєму лідерові.

Відповідна стаття Конституції (ст. 66) закріпила принцип цивільного уряду, відповідно до якого жоден із членів кабінету міністрів не може бути військовим.

Зберігалася спадкова імператорська влада. Щоправда, імператор мав публічно зректися свого «божественного походження»¹. Незважаючи на те, що ст. 4 відмовляла імператору у праві здійснювати державну владу, за ним закріплювалася низка конституційних повноважень: за поданням парламенту призначати прем'єр-міністра; за поданням прем'єра призначати верховного суддю; промульгувати поправки до Конституції; скликати парламентські сесії; розпускати нижню палату; підтверджувати призначення та відставку посадових осіб тощо. Звичайно, ці повноваження мають здебільшого формальний характер, оскільки головною ланкою державної машини є уряд та його прем'єр.

В японській Конституції спостерігається модифікований варіант американської системи «стримувань і противаг» гілок влади. Це з особливою ясністю проглядається у закріпленні незалежності суддів (ст. 76) та в процедурі імпічменту, яку можна застосувати щодо суддів, а також у повноваженнях суду вирішувати питання про конституційність актів парламенту чи указів виконавчої влади.

Принципово новим явищем у практиці світового конституціоналізму є введення до Конституції декларації (ст. 9) про відмову від війни, а також від погрози застосування або самого факту застосування збройної сили у вирішенні міжнародних питань.

Конституція вперше в японській історії закріпила автономію місцевих органів управління. Губернатори префектур, мери міст, сільські старости обиралися раз на чотири роки на основі загального виборчого права.

У післявоєнні роки на японській території розташовувались американські окупаційні війська. У 1951 р. між Япо-

¹ На всю Японію було оголошено, що Сонце та Імператор ніколи не були і не є сьогодні у родинних стосунках.

нією та США було підписано Сан-Франциський мирний договір та «договір безпеки». На їх основі були формально скасовані всі обмеження національного суверенітету Японії, зокрема право окупаційних властей санкціонувати прийняті японським парламентом закони і державний бюджет. Разом з тим, США одержали право розташовувати в Японії свої військові бази, а також використовувати свої збройні сили для придушення заворушень і безладу в країні.

Італія післявоєнного часу. Корінний перелом у Другій світовій війні став могутнім воєнно-політичним ударом по італійському фашизму. Італійський генералітет і частина керівництва фашистської партії намагалися вийти з кризи шляхом усунення від влади Б. Муссоліні.

У липні 1943 р. англо-американські війська висадилися на Сицилії, після чого Велика фашистська рада приймає рішення про відставку Муссоліні. Згодом його було заарештовано. Новий уряд, сформований маршалом Бодольо, розпустив фашистські організації і підписав акт про капітуляцію Італії. Після цього північ країни скуповується німецькими військами.

Навесні 1945 р. вся Італія в результаті загальнонародного повстання була звільнена від нацистських окупантів. Партії антифашистської коаліції створили Тимчасовий уряд і домоглися відставки короля Віктора Емануїла. У травні цього самого року проводиться загальнодержавний референдум з питання про форму правління і обираються Установчі збори. Референдум висловився за республіку, а Установчі збори затвердили у грудні 1947 р. Конституцію Італії.

Конституція проголосила державу *демократичною парламентською республікою*. Законодавча влада вручалася двопалатному парламентові. Палата депутатів (нижня палата) обиралася загальними і прямими виборами за пропорційною системою. Верхня — сенат, обиралася в областях країни за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою. Палати були рівноправні в питаннях законодавства і контролю за урядом.

Главою держави ставав *президент*, який обирався на спільному засіданні обох палат парламенту за участі представників від областей терміном на сім років. Президент дістав право розпустити парламент і видавати в особливих випадках декрети, що мали силу закону. Акти президента вимагали контрасигнації прем'єр-міністра.

Уряд держави був відповідальним перед парламентом. За певних обставин Конституція дозволяла парламентові делегувати урядові законодавчі повноваження і приймати урядом декрети, які мали силу закону.

У системі найвищих органів республіки Конституція передбачила *Найвищу раду магістратури* — орган з керівництва судовою системою і *Конституційний суд*, уповноважений визначати конституційність законів та інших актів влади.

Держава та право США. Після Першої світової війни жодна з держав світу не могла зрівнятися із США в економічному багатстві й ступені розвитку продуктивних сил. Все це стало наслідком не лише прямого збагачення монополій за рахунок війни, а й дії інших чинників. До них, насамперед, слід віднести підпорядкування державного апарату монополіям. Спочатку це відбувалося шляхом фінансування виборчих кампаній політичних партій і окремих кандидатів. Жоден кандидат на посаду президента чи конгресмена не міг розраховувати на успіх без підтримки тієї чи іншої групи фінансових олігархів.

Наступним кроком у цьому напрямі стало утворення парламентського лобізму¹, завдяки якому корпорації могли впливати як на законодавчі, так і на інші органи влади.

Нарешті, виявом підпорядкування державного апарату монополіям стало державне втручання в економіку. З особливою відкритістю це виявилось у так званому «новому курсі президента Рузвельта».

У листопаді 1932 р. відбулися вибори 32-го президента США, на яких переміг Франклін Делано Рузвельт. Після його інаугурації конгрес прийняв закон, який на два роки надавав президенту надзвичайні повноваження, яких американські президенти не мали навіть під час війни². *Основні напрями «нового курсу»* зводилися до наступного. *По-перше*, держава взяла на себе регулювання кредиту і грошового обігу. Це було здійснено з метою врятування від краху банківської системи країни. Банкам була надана дер-

¹ *Лобізм* — система впливу на членів законодавчого органу з метою ухвалення чи несхвалення певного законопроекту, вигідного певним колам суспільства.

² За перші одинадцять днів президентства Рузвельта було прийнято більше законів, ніж за всі 70 попередніх років, починаючи з громадянської війни в США.

жавна допомога для підтримки їхньої платоспроможності. Це стосувалося головним чином великих банків. Держава зосередила в своїх руках податки, весь золотий запас, заборонила купівлю-продаж золота. Був також заборонений вивіз золота, срібла, паперових грошей з країни. 22 березня 1933 р. був скасований «сухий закон».

По-друге, в галузі промисловості держава стала на шлях регулювання і штучного обмеження виробництва: встановлювалися квоти для продукції, що випускалася, розподілялися ринки її збуту, встановлювалися тверді ціни на товари, сировину тощо. У галузях промисловості запроваджувалися «кодекси чесної конкуренції», які фіксували ціни на продукцію, регулювали її виробництво та збут.

По-третьє, в галузі сільського господарства держава примусово скорочувала посівні площі з метою підтримки стабільності цін на сільськогосподарську продукцію. Лишки продукції, виробленої фермерами, скуповувалися державою. Фермерам видавалася компенсація за скорочення посівних площ, зменшення поголів'я худоби тощо.

По-четверте, одночасно із заходами щодо виходу із кризи промисловості, сільського господарства, грошово-кредитної системи уряд США здійснив оздоровлення соціальної сфери¹. Для боротьби з безробіттям була розроблена і оперативно втілена широка програма громадських робіт. Згідно із «Цивільним корпусом консервації природних ресурсів» по всій країні була створена мережа трудових таборів, де безробітні одержували житло, одяг, харчування, медичне обслуговування і невелику матеріальну винагороду для відправлення грошей своїм сім'ям. Люди були зайняті різноманітними громадськими роботами, а всі організаційні питання взяла на себе армія. Ефективність таких заходів перевищила всі сподівання. Також було прийнято закон про створення федеральної служби зайнятості, яка надала безробітним робочі місця і заробіток.

Таким чином, «новий курс» (або, як його назвали, — «нова здача карт») являв собою своєрідну експериментальну перевірку політики і практики державного втручання у приватно-економічні відносини. Було б помилковим вважати його глибоко продуманою, науково обґрунтованою і

¹ На час здійснення «нового курсу» кількість безробітних у США досягла 17 млн осіб.

передбачуваною системою заходів. Він включав у себе різноманітні напрями загального і надзвичайного характеру, проекти і експерименти. Наприклад, проект закону про банки обговорювався в конгресі 40 хвилин. А між тим закон наділяв уряд країни такою владою у фінансовій сфері, яка була не лише безпрецедентною, а й дуже вразливою з точки зору конституційних традицій держави.

Зміни в державному ладі США. Особливістю конституційного, державно-правового розвитку США є те, що формально він здійснюється в рамках Конституції 1787 р. Після Першої світової війни до неї було внесено всього вісім поправок. Зокрема, XVIII поправкою (1919 р.) було заборонено, а XXI (1933 р.) знову дозволено виробництво і продаж спиртних напоїв (так званий «сухий закон»).

Три поправки розширили виборчий корпус: XIX (1920 р.) надала право голосу жінкам; XXIII (1961 р.) надала право виборцям федерального округу Колумбія брати участь у виборах президента і віце-президента (до цього вибори здійснювалися по штатах); XXIV (1964 р.) скасувала виборчий податок при виборах федеральних органів.

Три поправки стосувалися посади президента: XX (1933 р.) встановила день початку повноважень новообраних президентів — 20 січня наступного року; XXII (1952 р.) не допускала обрання президента більше двох разів; XXV (1967р.), прийнята після вбивства Д. Кеннеді в 1963 р., відрегулювала порядок виконання обов'язків президента у випадку смерті чи нездатності його виконувати свої функції.

Фактично у конституційному механізмі держави з'явилася друга «конституція» — рішення Верховного Суду з конституційних питань, федеральне законодавство, а також конституційна практика самого життя. До головних рис цієї «другої конституції» слід віднести:

— обмеження конституційних прав і свобод громадян, закріплених «Біллем про права»;

— централізація державної влади, що дає підстави говорити про відхилення від конституційного принципу федералізму;

— розширення повноважень президента за рахунок послаблення влади конгресу;

— бюрократизація і мілітаризація державного апарату.

Помітне обмеження конституційних прав та свобод американців стало наслідком бурхливих подій першої чверті

XX ст. в Європі. Революції в Росії та їх наслідок — громадянська війна 1918—1920 рр., поширення більшовицького екстремізму викликали включення в державний механізм СІЛА режиму самозахисту. У більшості штатів приймалися «закони про заколоти», котрі оголошували злочинними революційно-екстремістські організації.

За умов економічної скрути 1929—1933 рр. урядом країни були проведені суттєві соціальні реформи, спрямовані на підвищення життєвого рівня багатьох верств. Тим самим правлячі кола зберегли стабільність і спокій у суспільстві, не звертаючись до «послуг» фашизму¹. Водночас в 1940 р. приймається «Закон Сміта» (про реєстрацію іноземців), який до певної міри обмежив свободу слова, зборів, друку, організацій².

Після Другої світової війни в США обмежувалися права осіб, які не мали громадянства, натуралізованих іноземців. З 1952 р. встановлюється особливий правовий режим для іммігрантів: із 14-річного віку вони зобов'язані реєструватися в міністерстві юстиції і повідомляти про зміну місця проживання. Особи без громадянства могли в будь-який момент бути вислані за межі країни, якщо міністр юстиції буде мати підстави судити, що «їхній спосіб життя і характер думок несумісні з інтересами США».

Щодо централізації державної влади, то вона набула широкого розвитку після громадянської війни. У XX ст. цей процес знайшов свій прояв, насамперед, у бюрократизації виконавчих структур і підвищенні федеральних органів над органами влади і управління штатів. Наступ на права штатів здійснювався і за допомогою механізму субсидування штатів з боку федерації. Стало широко практикуватися цільове виділення коштів суб'єктам федерації, що надавало загальнофедеральним органам можливість контролювати реалізацію субсидій.

¹ На той час у США діяли фашистські організації «Рицарі Колумба» та «Американська дія».

² Про деякі обмеження громадянських прав свідчила правова нерівність негрів, закріплена в законодавстві деяких штатів: заборона шлюбів білих з неграми під страхом кримінального покарання; у 20 штатах діяли закони про сегрегацію (примусове відокремлення негрів від білого населення); встановлювалася різна оплата однаково виконаної роботи; практикувалося роздільне навчання в школі. У 1964—1965 рр. закони про сегрегацію були скасовані.

Обмеження прав штатів виявилось у намаганні уніфікувати їхнє законодавство. З цією метою з представників штатів була створена національна комісія з питань видання однотипних законів, яка розробляла типові законопроекти і пропонувала їх легіслатурам штатів.

Все ж посилення федеральних органів за рахунок прав штатів не призвело до ліквідації ознак федералізму. Кожен штат має свою конституцію, свою систему органів влади та управління, власну судову систему, особливе цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство.

Посилення президентської влади яскраво спостерігалось за доби президентства Рузвельта, коли конгрес прийняв низку законів, які надали главі держави великих повноважень для втручання в економіку. За років Другої світової війни і в післявоєнні роки ці повноваження ще більше розширились. Надзвичайно зросла роль президента в галузі законодавства. Хоча Конституція, як і раніше, позбавляла його законодавчої ініціативи, він знайшов можливість обійти це табу шляхом направлення до конгресу президентських послань. Вони не тільки інформували конгрес про становище в державі та за її межами, але й містили законодавчі положення, які автоматично ставали предметом розгляду конгресу.

Другим засобом впливу президента на законодавчу діяльність американського парламенту є президентське вето, яке на практиці із відкладувального все більше перетворювалося на абсолютне.

Бюрократизація і мілітаризація державного апарату розпочалася з «нового курсу» і посилилася в післявоєнний період. У 1947 р. була створена Рада національної безпеки у складі президента, віце-президента, міністра оборони, державного секретаря та інших високих посадовців. Вона зосередила керівництво всією внутрішньою та зовнішньою політикою держави. У 1939 р. конгрес прийняв «Закон Хетча», який відокремив політику від державного апарату. Державним службовцям було заборонено бути членом політичної партії. У післявоєнний період президент Трумен видав указ про перевірку «лояльності» державних службовців.

Конгрес із повним правом вважається найважливішим осередком державної влади в США. Він охоплює службовців, які працюють у комісіях і підкомісіях, чиновників апарату партійних фракцій, помічників конгресменів. Останні при-

значаються в розрахунку по 15—16 осіб для члена палати представників і до 70 осіб для сенатора. Усі вони отримували платню з державної казни. Якщо вдатися до підрахунків, то на 535 конгресменів припадає майже 8,5 тис. помічників. Ще майже одна тисяча службовців працюють у комісіях і підкомісіях конгресу, а близько 400 співробітників обслуговують посадових осіб американського парламенту.

Президент у своїй діяльності теж спирається на розгалужений апарат Білого дому. Це — найближчі й особливо довірені політики, радники, секретарі та помічники. Серед них чільне місце належить помічнику з національної безпеки, посада якого була заснована в 1953 р. президентом Д. Айзенговером (Ейзенхауером).

Подібно до Великобританії, у США існує двопартійна система правління. Але якщо у Великобританії вона надавала великі переваги прем'єр-міністрові, який завжди міг розраховувати на партійну дисципліну парламентської більшості, котра його підтримувала, то в США склався інший порядок. Тут партійна дисципліна сили не мала, а президент не завжди міг розраховувати на підтримку в конгресі депутатів— членів своєї партії. З іншого боку, президент обирався населенням і був більш незалежним у своїх діях щодо конгресу, ніж прем'єр Великобританії. Американський президент виступає не тільки в ролі глави держави, глави уряду, головнокомандуючого, головного дипломата країни, але і як головна особа, на яку покладалася відповідальність за управління державою в період кризи чи надзвичайних подій.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які правові засади створення та розвитку Четвертої республіки у Франції?
2. Назвіть основні положення Конституції Франції 1946 р.
3. Які обставини зумовили встановлення у Франції П'ятої республіки?
4. Які чинники зумовили прихід до влади італійських фашистів?
5. У чому полягав механізм фашистської диктатури в Італії?
6. Коли і за яких обставин Ватикан набув статусу суверенної держави?
7. У чому полягали особливості японського фашизму?

8. Яку форму правління встановила Конституція Японії 1947р.?
9. Назвіть найвищі органи державної влади та управління Італії за Конституцією 1947 р.
10. Що таке лобізм?
11. Назвіть основні напрями «нового курсу» Рузвельта.
12. Зазначте основні зміни в державному ладі США періоду після Другої світової війни.
13. Що таке сегрегація? Яке вона має відношення до США?

Тести-тренінги

1. *Зазначте, яке з названих положень правильне:*
 - а) за умовами Версальського договору Франція була зобов'язана сплатити значну суму репарацій;
 - б) за наслідками Першої світової війни Франції були повернені області Ельзас та Лотарингія;
 - в) негативні наслідки Версальського договору для Франції спричинили появу в країні фашистських організацій.
2. *Посаду глави уряду Італії Муссоліні посів шляхом:*
 - а) військового перевороту;
 - б) легітимного призначення імператором країни;
 - в) здобуттям більшості своєї партії на парламентських виборах;
 - г) всі названі шляхи невірні.
3. *Із встановленням фашистської диктатури в Японії імператорська влада була:*
 - а) скасована;
 - б) посилена підтримкою його діяльності з боку фашистської партії;
 - в) посилена за рахунок розширення її прерогатив;
 - г) призупинена на знак особливої пошани до особи правителя.
4. *Які з названих реформацій не належать до програми «нового курсу» Рузвельта:*
 - а) примусове скорочення площ під виробництво сільськогосподарської продукції;
 - б) державне регулювання грошового обігу і кредиту;
 - в) заборона імпорту товарів першої необхідності;
 - г) регулювання цін на товари та штучне обмеження виробництва?

Відповіді на тести-тренінги

Вступ: тест 1 — в; тест 2 — а.

Перший модуль

Тема 1

Параграф 1: тест 1 — в; тест 2 — б; тест 3 — а; тест 4-а.

Параграф 2: тест 1 — а; тест 2 — б.

Параграф 3: тест 1 — в; тест 2 — а; тест 3 — а.

Тема 2

Параграф 1: тест 1 — г; тест 2 — г; тест 3 — г; тест 4-а.

Параграф 2: тест 1 — б; тест 2 — г; тест 3 — а; тест 4 — б.

Другий модуль

Тема 3

Параграф 1: тест 1 — г; тест 2 — б; тест 3 — б; тест 4 — б; тест 5 — г.

Параграф 2: тест 1 — в; тест 2 — б.

Параграф 3: тест 1 — а; тест 2 — б; тест 3 — г.

Параграф 4: тест 1 — а; тест 2 — г; тест 3 — в; тест 4 — в.

Тема 4: тест 1 — б; тест 2 — а; тест 3 — б; тест 4 — а.

Третій модуль

Тема 5: тест 1 — г; тест 2 — а; тест 3 — б; тест 4 — б.

Тема 6: тест 1 — б; тест 2 — в; тест 3 — д; тест 4 — а.

Тема 7: тест 1 — б; тест 2 — г; тест 3 — б.

Тема 8

Параграф 1: тест 1 — г; тест 2 — б; тест 3 — а, в.

Параграф 2: тест 1 — в; тест 2 — г; тест 3 — в.

Тема 9: тест 1 — а; тест 2 — а; тест 3 — а.

Тема 10: тест 1 — г; тест 2 — б; тест 3 — г; тест 4 — г.

Тема 11

Параграф 1: тест 1 — в; тест 2 — г; тест 3 — г.

Параграф 2: тест 1 — а; тест 2 — б; тест 3 — в; тест 4 —

Четвертый модуль

Тема 12: тест 1 — г; тест 2 — г; тест 3 — а; тест 4 — а.

Тема 13

Параграф 1: тест 1 — б; тест 2 — а; тест 3 — а.

Параграф 2: тест 1 — б; тест 2 — б; тест 3 — в; тест 4 —

Термінологічний словник

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ — різновид одноосібної форми правління, за якої вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади концентрувалася в руках спадкового глави держави.

АВЛУМИ — особлива група вільного населення Стародавнього Вавилону, наділена певними перевагами та привілеями.

АВТАРКІЯ — політика держави, спрямована на створення замкнутого національного господарства, відокремленого від економіки інших країн.

АДАД — бог грому, блискавки та дощу (Стародав. Вавилон).

АДВОКАТ — повірений у судових справах, захисник. Первісне значення слова взяте з лат. *advocatus* — «юрист, який все знає». В Римській республіці адвокатом називали кваліфікованого юриста, якого запрошували на засідання для пояснення спірних юридичних колізій. Пізніше, за доби імперії, адвокат став захисником у суді.

АВТОРИТАРИЗМ — державний лад, заснований на необмеженій особистій владі; самовладдя.

АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ — державно-правовий режим, заснований на сліпому, беззаперечному підкоренні владі, диктатурі.

АГЕНТ — особа, уповноважена установою, підприємством для виконання службових, ділових доручень; людина, що діє в чийхось інтересах.

АГРЕСІЯ — від лат. *aggressio* — «протиправне застосування сили однією державою проти іншої». **АДМІНІСТРАЦІЯ** — орган управління виконавчої влади, а також влада взагалі; посадові особи управління.

АКТ — закон, указ державних органів чи постанова громадських організацій. Документ, складений однією чи кількома особами, що підтверджує якісь установлені факти, події.

АКТ НОРМАТИВНИЙ — офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом, встановлює, змінює чи скасовує норму права.

АКТ ПІДЗАКОННИЙ — офіційний документ, прийнятий компетентним органом державної влади чи уповноваженим державою іншим суб'єктом на підставі закону, відповідно до закону і в порядку його виконання.

АКЦИЗНИЙ ЗБІР — вид непрямого податку на окрему продукцію, яка законом визначена як підакцизна. Включається до ціни відповідного товару.

АЛОД — подарована знаті королівська земля, що ставала успадкованою власністю, яка могла вільно відчужуватися (Держава франків).

АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ — застосування правової норми до подібних відносин, не врегульованих правом.

АНАРХІЯ — безвладдя; хаос, невизнання авторитету, порядку, дисципліни, непокора окремих осіб або груп людей владі.

АНЕКСІЯ — насильницьке приєднання всієї країни або її частини до іншої держави. Грубе порушення норм міжнародного права.

АНТИЧНИЙ ПОЛІС — община, що складалася з формально рівних громадян, які володіли виключним правом власності на основний засіб виробництва — землю; місто з околицями.

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ — рабовласницькі країни Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

АМНІСТІЯ — від гр. *amnestia* — «прощення, забуття вини». Часткове або повне звільнення від судового покарання певної категорії осіб, яке здійснюється верховною владою.

АПАРАТ — сукупність установ, органів чи осіб, які виконують певні функції державного управління.

АПЕЛА — народні збори у Стародавній Спарті.

АПЕЛЯЦІЯ — оскарження рішення суду до вищої судової інстанції з метою перегляду справи.

АРБІТРАЖ — вирішення спірних питань арбітрами, третейськими судьями; державний орган, що займається такими справами.

АРЕОПАГ — орган управління Афін, який обирав і контролював діяльність архонтів.

АРИСТОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА — форма правління, де формальне право брати участь у виборах найвищих органів

влади належить лише певним верствам населення (Спарта, Рим та ін.).

АРИСТОКРАТІЯ — найвищий родовитий прошарок панівного класу; привілейована частина класу або інших соціальних груп.

АРМІЯ — сукупність збройних сил держави. Походить від лат. *armare* — «споряджати, робити придатним до боротьби».

АРХАГЕТИ — найвищі посадові особи у Стародавній Спарті.

АРХІКАПЕЛЛАН — духівник короля франків, найстарший серед придворних.

АРХОНТИ — виборні найвищі посадові особи Стародавніх Афін.

АСТИМОНАХИ — посадові особи в Афінах, які стежили за порядком на вулицях та в громадських місцях, за дотриманням громадянами правил моралі.

АТІМІЯ — вид покарання в Афінській державі, який полягав у позбавленні правопорушника громадянських прав.

БАЗИЛЕВСИ — племінні вожді Стародавньої Греції. Згодом цим терміном іменували архонтів, котрі займалися питаннями релігійних культів і відали судочинством у кримінальних справах.

БАЛЬЯЖІ — адміністративні одиниці, на які була поділена територія домена короля Франції.

БАНДИТИЗМ — від італ. *banda* — «загін». Організація озброєної групи (банди) з метою нападу на державні чи громадські установи або на окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчиненому нею нападі.

БЕНЕФІЦІЙ — земельні ділянки разом з селянами, які надавалися франкським королем у довічне користування феодалу за службу.

БЕРЕЗНЕВІ ПОЛЯ — щорічні військові огляди народного ополчення Держави франків. Пізніше — феодалські з'їзди.

БІЛЛЬ — в Англії, США, Ірландії, Канаді та ін. — законопроект, що вноситься на розгляд законодавчого органу. Прийнятий закон.

БОГОХУЛЬСТВО — хуління бога, образа церковних реліквій, обрядів, звичаїв.

БОЙКОТ — засіб політичної та економічної боротьби. Утворене від власного імені англійця, капітана Бойкота, який, будучи управителем одного із маєтків в Ірландії, жорстоко

поводився з орендарами. На знак протесту останні в 1880 р. припинили з ним будь-які стосунки.

БРАХМАНИ — жрецька знать та їх родичі (Стародав. Індія).

БУЛЕ — Рада 500, законодавчий орган Афін (її члени називалися «булевлетами»).

БЮДЖЕТ — кошторис доходів та витрат держави, підприємства. Походить від англ. budget — «гаманець, сумка». Пізніше — портфель, у якому англійський міністр казначейства носив до парламенту гроші й свій звіт.

БЮРО — від фр. «стіл, покритий сукном». Пізніше — контора, у якій письмовий стіл і стілець були специфічними меблями.

БЮРОКРАТИЗМ — система управління, за якої діяльність органів влади ускладнена тягатиною і спрямована головним чином на забезпечення відомчих чи особистих інтересів на шкоду інтересам усього суспільства.

ВАЙШІ — селяни-общинники та дрібні торговці (Стародав. Індія).

ВАРВАР — від гр. barbaros — чужоземець, який «бурмоче щось собі під ніс», тобто розмовляє незрозумілою мовою. У Стародавній Греції та Римі — зневажлива назва іноземця.

ВАРНИ — особливі соціальні групи вільного населення Стародавньої Індії, нерівні за своїм суспільним становищем, правами та обов'язками; замкнуті соціальні стани.

ВАСАЛ — землевласник-феодал, який знаходився у залежності від свого пана (сюзерена) і зобов'язаний йому різними повинностями (головним чином — службою).

ВАСАЛІТЕТ — система взаємовідносин між феодалами, за якої сеньйор (вищий феодал) мав верховенство над меншим феодалом (васалом).

ВЕДИ — релігійні книги у Стародавній Індії.

ВЕКСЕЛЬ — цінний папір, борговий документ, який зобов'язував боржника сплатити кредитору суму грошей у встановлений термін.

ВЕЛЬМОЖА — знатний, багатий сановник.

ВЕРБАЛЬНІ КОНТРАКТИ — усні договори, що набували юридичної сили за дотримання певної словесної форми.

ВЕРГЕЛЬД — грошовий штраф, що сплачувався за вбивство родині потерпілого («Салічна правда»).

ВЕРДИКТ — рішення судового органу, згодом — присяжних засідателів, про винуватість або невинуватість звинуваченого.

ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ — принцип, що визначає провідну, визначальну роль закону в правовій системі, котра забезпечується його вищою юридичною силою щодо будь-яких інших актів.

ВЕРШНИКИ — соціальна верства Стародавнього Риму, що складалася з чиновників, купців, лихварів.

ВЕСТАЛКА — в Стародав. Римі незаймана жриця Вести — богині домашнього вогнища, хранителька вогню у храмі.

ВETERАН — від лат. *veteranus* — «старий». У Стародавньому Римі це було звання воїна, який прослужив під знаменами 20 і більше років.

ВЕТО — від лат. *veto* — «забороняю». Право відхилення главою держави прийнятого парламентом закону. Поділяється на *абсолютне* та *відкладальне*.

ВИБОРИ — передбачена конституцією чи іншими документами форма волевиявлення народу з метою формування органів державної влади чи місцевого самоврядування.

ВИБОРЧЕ ПРАВО — система правових норм, що регулюють виборчі відносини в державі.

ВИБОРЧИЙ ЦЕНЗ — спеціальні умови надання громадянам виборчих прав (наприклад, володіння майном, рівень освіти, термін проживання в державі або на певній території тощо). **ВИДИ ПОКАРАНЬ** — встановлений законом обов'язковий перелік покарань за ступенем їх тяжкості чи за іншим принципом.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА — один із видів державної влади, який забезпечує виконання конституції, законів, актів відповідно до наданих повноважень з управління державними справами.

ВИМОРОЧНЕ МАЙНО — майно, яке залишилось після власника без спадкоємця.

ВИГИ — партія промислової буржуазії, яка обстоювала принципи лібералізму.

ВІДОМСТВО — від лат. *videre* — «бачити». Тобто галузь управління, яка «все знає і бачить». Установа або сукупність установ, які обслуговують певну галузь державного управління.

ВІДОМСТВА (ГАЛУЗИ) — управління стародавньосхідних держав: а) фінансове; б) військове; в) громадських робіт.

ВІДЧУЖУВАТИ — передавати (майно) на користь іншої особи, організації чи держави на певних умовах.

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ — форма цивільної відповідальності за порушення зобов'язань. Відрізняється від *відшкоду-шкоди* тим, що при останньому боржник відшкодовує кредиторю лише прямі збитки. При відшкодуванні збитків винна особа відшкодовує ще й упушену вигоду, на яку можна було розраховувати за звичного стану.

ВІЗА — від фр. *visa* — «засвідчення документа». Позначка посадової особи на документі, яка надає йому відповідної сили чи значимості. Дозвіл на в'їзд на територію держави чи виїзд із неї.

ВІЛ ЛАНИ — особисто вільні селяни (Франція).

ВЛАДА — авторитетна сила, яка, використовуючи низку засобів та методів, забезпечує панування одних соціальних груп, прошарків чи класів над іншими.

ВЛАСНІСТЬ — історично зумовлена суспільна форма володіння, користування та розпорядження матеріальними та нематеріальними благами.

ВОЛОДІННЯ — фактичне, законне або протиправне, знаходження майна у конкретної фізичної чи юридичної особи (іншими словами, фактичне утримання речі).

ГАЛУЗЬ ПРАВА — система правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини.

ГАНА — родова община у Стародавній Індії, яка згодом трансформувалась у територіальну общину.

ГЕЛЕЯ — суд присяжних в Афінах, який володів законодавчими повноваженнями, остання інстанція законодавства.

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ — загальнофранцузьке зібрання представників трьох станів суспільства доби станово-представницької монархії.

ГЕНОЦИД — знищення окремих груп населення, цілих народів за расовою, національною чи релігійною ознакою.

ГЕОМОРИ — дрібні землероби (Афіни).

ГЕРУСІЯ — збори старійшин найсильніших і найвпливовіших родів Спарти, головний орган державної влади, до складу якого входили 28 геронтів з віковим цензом 60 років та два архагети.

ГЕРЦОГСТВО — велике територіальне прикордонне об'єднання, що складалося з кількох округів (Держава франків).

ГЕТЕРА — в Стародавній Греції — освічена неодружена жінка, яка вела вільний, незалежний спосіб життя.

ГІЛЬДІЯ — купецька або ремісничка корпорація (об'єднання).

ГІПОТЕЗА — основа, припущення. Частина правової норми, в якій зазначаються умови, обставини, за настання яких можна чи необхідно здійснювати *диспозицію*.

ГРАБІЖ — відкрите насильницьке заволодіння чужим майном.

ГРАФ — посадова особа, призначена франкським королем для управління округом.

ГРОМАДЯНСТВО — політико-правовий зв'язок держави та особи, який, з одного боку, поширює на особу державну владу; а з іншого — забезпечує здійснення прав особи та її обов'язків як на території держави, так і за її межами.

ДВІЧІ НАРОДЖЕНІ — у Стародавній Індії представники трьох вищих варн, над якими здійснювався спеціальний обряд "другого народження", що надавало їм особливого привілейованого становища у суспільстві.

ДЕКЛАРАЦІЯ — офіційна або урочиста програмна заява; назва деяких офіційних документів з повідомленням якихось даних.

ДЕКРЕТИ — судові рішення, винесені римським імператором (джерело римського права). Пізніше — один із видів нормативно-правових актів, котрі видавалися органами державної влади (наприклад «Декрет про мир» у Росії).

ДЕКУМ, ЛУБУТТУМ — командні посади в армії вавилонського царя.

ДЕЛІКТ — будь-яке правопорушення, тобто вчинення дії, що суперечить закону.

ДЕМИ — територіальні одиниці в Афінах, на які поділялися філи.

ДЕМІУРГИ — ремісники (Афіни).

ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА — форма правління, за якої право участі у виборах органів влади належить всім громадянам країни (Афіни).

ДЕНАРІЙ — срібна монета Держави франків, що дорівнювала 1/40 соліда («Салічна правда»).

ДЕНОНСАЦІЯ — повідомлення однією стороною іншої про припинення дії укладеного між ними договору.

ДЕПАРТАМЕНТ — відділ міністерства, найвищої державної установи; адміністративно-територіальна одиниця у Франції.

ДЕПУТАТ — виборний повноважний та відповідальний представник народу в парламенті, член виборної державної установи; уповноважена особа для виконання певного доручення.

ДЕРЖАВА — суверенна, територіальна організація влади, яка володіє спеціальним апаратом примусу і здатна через право робити свої веління загальнообов'язковими для всього населення країни, здійснювати управління в соціально-неоднорідному суспільстві.

ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ — система державних органів, призначених виконувати певні визначені їм функції і забезпечувати роботу державного механізму.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА — авторитетна сила, здатна відповідними засобами і методами здійснювати вплив на поведінку людей у суспільстві.

ДЕРЖАВНА ЗРАДА — один із злочинів проти держави, який полягав у зумисному вчиненні діянь, що заподіяли чи можуть заподіяти шкоду суверенітету, територіальній цілісності чи безпеці держави.

ДЕРЖАВНИЙ ОРГАН — складова частина державного апарату, наділена владними повноваженнями та необхідними засобами для реалізації.

ДЕРЖАВНИЙ МЕХАНІЗМ — система державних органів, організацій та установ, призначених здійснювати функції держави.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ — спосіб поділу держави на певні складові частини та поділ влади між нею та цими складовими частинами.

ДЕЦИМАЦІЯ — особлива процедура покарання солдатів у римській армії, яка полягала у покаранні смертю кожного десятого з підрозділу.

ДЖАТІ (ЧАТІ), або ВІЗИР — найвища посадова особа у Стародавньому Єгипті. **ДЖЕНТРІ** — нове дворянство в Англії.

ДЖЕРЕЛО ПРАВА — офіційний спосіб публічного вираження норми права та її юридичного оформлення.

ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА — матеріальний носій історичної державно-правової інформації, що безпосередньо відображає той чи інший бік політичної, державно-правової діяльності людини, соціальних груп, класів, суспільства в цілому. Джерела поділяються на: а) відносно об'єктивні; б) хибні; в) брехливі.

ДИКТАТОР — найвища посадова особа в Римі, якій вручалась влада за надзвичайних обставин. Особа, якій надана необмежена влада в певній галузі управління.

ДИКТАТУРА — нічим не обмежена, не заборонена нікими законами влада, що спиралася на пряме насилля.

ДИРЕКТИВА — керівна вказівка, розпорядження, наказ.

ДИСКРИМІНАЦІЯ — обмеження в правах, позбавлення рівноправ'я.

ДІСТА — в Афінах щоденна плата учаснику судового засідання, яка дорівнювала денному заробітку середнього афінянина.

ДОГОВІР — угода, зазвичай, письмова, про взаємні зобов'язання.

ДОКІМАСІЯ — перевірка політичної благонадійності особи, яка претендувала на найвищі посади в Афінській державі.

ДОНОС — таємне звинувачувальне повідомлення представнику влади, начальнику про чиюсь діяльність чи вчинки.

ДОПИТ — опитування під час слідства або суду підозрюваного, звинувачуваного, потерпілого чи свідка з метою з'ясування обставин справи, злочину.

ДОСЬЄ — збірка документів, що стосуються певної особи чи справи, а також папка з такими документами.

ДРАХМА — срібна монета в Стародавній Греції.

ДАВНЬОСХІДНА ДЕСПОТІЯ — форма правління, яка характеризувалась: а) необмеженою владою монарха; б) зосередженням в його руках релігійної влади; в) наявністю централізованого розгалуженого чиновницького апарату; г) визнанням монарха верховним власником землі.

ДУБЛІКАТ — другий примірник документа, що має ту саму силу, що й оригінал.

ДХАРМАПАСТРИ — збірники релігійно-правових приписів — дхарм (Стародав. Індія).

ЕВОКАЦІЯ — право королівської юстиції Франції приймати до свого розгляду будь-які справи з некоролівського суду.

ЕВПАТРИДИ — панівна верхівка в Афінах, знать.

ЕДИКТИ — публічні оголошення правил, які обнародували консули, претори та інші магістрати при вступі на посаду (Стародав. Рим).

ЕДИЛИ — посадові особи у Стародавньому Римі, які виконували поліцейські функції.

ЕКЛЕСІЯ — народні збори в Афінах.

ЕМФІТЕВЗІС — довгострокова оренда необроблюваних земельних ділянок (Стародав. Рим).

ЕН — титул вождя-жерця Стародавнього Вавилону мирного часу.

ЕНСІ — правителі окремих міст і територій Стародавнього Вавилону.

ЕПОНІМ — перший архонт Стародавніх Афін, наділений судовими повноваженнями у питаннях шлюбно-сімейних та спадкових відносин.

ЕФОРАТ — орган державного управління у Спарті (5 осіб), який здійснював контроль за діяльністю герусії та архагетів, а також виконував судові функції.

ЕХИНИ — глиняні або мідні посудини, у які клались і запломбовувалися докази до закінчення попереднього розслідування.

ЄРЕСЬ — відхилення від офіційних церковних догматів.

ЖУРИ (мале і велике) — суд присяжних (Англія).

ЗАВДАННЯ курсу історії держави та права полягає у виробленні глибокого розуміння основних закономірностей історичного процесу, у засвоєнні комплексу важливих чинників державотворення, виникнення та функціонування інститутів державної влади та управління, вміння правильно аналізувати правові акти, ті чи інші реформи державного механізму, розуміти їх причини, наслідки та ефективність.

ЗАГАЛЬНЕ ПРАВО — однотипні норми права, які склались на основі практики королівських роз'їзних судів Англії і застосовувались в усій державі.

ЗАКОН — нормативний акт, що регулює найважливіші відносини в державі й має найвищу юридичну силу щодо актів інших державних органів і організацій.

ЗАКОНОДАВЕЦЬ — орган або особа, що встановлює закони.

ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА — вид державної влади, головною функцією якої є законотворчість і організація контролю за дотриманням чинного законодавства всіма структурами держави.

ЗАКОНОДАВЧА ІНІЦІАТИВА — офіційне внесення законопроекту до законодавчого органу відповідно до встановленої процедури.

ЗАКОНОДАВЧИЙ ПРОЦЕС — порядок законодавчої діяльності, який полягає у поданні до законодавчого органу проекту закону, його розгляді, прийнятті та введенні в дію.

ЗАКОНОПОЛОЖЕННЯ — закон або сукупність законів у певній галузі права.

ЗАЛОЖНИК — людина, насильно затримана під забезпечення виконання якихось вимог.

ЗАМАХ НА ЗЛОЧИН — вчинення особою з прямим умислом певного діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, але при цьому сам злочин не було доведено до кінця через обставини, що не залежали від волі особи.

ЗАПОВІТ — усне або письмове розпорядження, переважно про спадщину, на випадок смерті або інших надзвичайних обставин.

ЗАСІДАТЕЛЬ — виборна посадова особа, яка бере участь у роботі певної установи.

ЗАСУДЖЕНИЙ — особа, щодо якої судом винесено обвинувальний вирок із призначенням покарання. З моменту винесення такого вироку особа вважається засудженою незалежно від того, чи набув він законної сили, чи ні.

ЗВИЧАЇ — правила поведінки людей, що склалися у процесі їх співжиття і закріпилися внаслідок довготривалого їх застосування.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ — володіння землею на правах приватної власності; земельна ділянка, що знаходиться у чийсь володінні.

ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ — використання землі, її сільськогосподарський обробіток, експлуатація. Користування землею на передбачених законом підставах.

ЗІКРУМ — жриця вавилонського храму, що займалася священною проституцією, доходи від якої йшли до храму.

ЗЛОЧИН — передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність).

ЗМАГАЛЬНІСТЬ — принцип судочинства, що полягає у наданні рівних прав сторонам або учасникам процесу вільно брати участь у спорі щодо захисту своїх інтересів при розгляді справи у суді.

ЗМОВА — таємна згода про спільні дії проти будь-кого з політичною чи іншою метою.

ЗНАТЬ — аристократія, найвищий прошарок привілейованої верхівки суспільства.

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ юридичного характеру — зобов'язання, які відрегульовані правом і відповідно пов'язані з можливим примусом зобов'язаної особи до здійснення певних дій або утримання від них.

ІСРАРХІЯ — порядок підпорядкування нижчих чинів чи посад вищим.

ЛІКА — земля, будинки та інвентар, надані чиновнику або воїну за службу (Стародав. Вавилон). Ця власність не могла відчужуватися (продаватися, заповідатися, даруватися тощо).

ЛЮТИ — поневолені Спартою жителі провінцій, які вважалися колективною власністю держави. Лютія була специфічною формою рабства.

ІМПЕРАТИВ — безумовна, категорична вимога, повеління.

ІМПЕРІЯ — складна багатонаціональна держава, що утворилася в результаті приєднання (добровільного чи примусового) нових територій, і в якій є абсолютною залежність її складових частин від верховної влади.

ІМПІЧМЕНТ — вираження недовіри однієї з гілок влади іншій, яка мала своїм наслідком вихід останньої у відставку. Бере свій початок з Англії з кінця ХІХ ст. Таку процедуру запровадив парламент з метою підпорядкування своєму контролю органів державного управління. Процедура полягала у порушенні палатою громад перед палатою лордів (як найвищим судом держави) звинувачення проти певної посадової особи, яка підозрювалася у зловживанні владою.

ІМУШТЕТНІ ГРАМОТИ — офіційні документи, які видавалися королівською владою світським земельним магнатам, монастирям та церквам і які вилучали відповідну територію з-під дії судової, поліцейської, фінансової та ін. юрисдикції державної влади.

ІНКВІЗИЦІЯ — особлива церковна установа, слідчий і каральний орган, метою якого було здійснення організованого терору щодо противників церкви.

ІНКРИМІНУВАТИ — пред'явити комусь звинувачення в чомусь.

ІНСИНУАЦІЯ — наклепницька вигадка з метою запламування, зганьблення будь-кого.

ІНСТАНЦІЯ — одна зі сходинок у системі підпорядкованих один одному органів.

ІНСТИТУТ ПРАВА — певна галузь права, яка включає в себе правові норми, що регулюють якісно однорідні або тотожні суспільні відносини.

ІНСТРУКЦІЯ — збір правил, які встановлюють порядок та способи здійснення, виконання певної дії.

ІНСТРУМЕНТАРІЙ — сукупність інструментів (прийомів або методів), що застосовуються у певній галузі.

ІНТЕНДАНТИ — особливі уповноважені королівського уряду на місцях, які керували місцевою адміністрацією і судом (Франція).

ІНТЕРВЕНЦІЯ — збройне втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої країни.

ПОТЕКА — форма закладу, яка полягала в тому, що закладена річ залишалася у володінні боржника до настання строку виконання ним зобов'язань щодо кредитора. У випадку невиконання зобов'язань річ продавалася.

ІСТОРИЧНІ форми виникнення держави:

а) *афінська*, за якої держава виникла як результат внутрішніх суперечностей родового суспільства;

б) *римська*, за якої держава виникла в результаті боротьби родової аристократії (патрициїв) з позародовим населенням (плебеями);

в) *германська*, за якої держава виникла як результат завоювання обширних чужих територій.

КА — міра ємкості (0,84 літра) (Стародав. Вавилон).

КАЗУЇСТИЧНА ФОРМА ПРАВА — викладення правових норм не у загальному, абстрактному вигляді, а у формі конкретних випадків (казусів).

КАМЕРАРІЙ — чиновник у Франції, завідувач королівською казною.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО — сукупність правових та релігійних норм, створених церквою для регулювання відносин всередині церковної організації, а також між церквою та світськими особами.

КАНЦЛЕР — найвища посадова особа у Франції доби станово-представницької монархії, яка здійснювала поточне управління державою і контроль за діяльністю чиновників.

КАПТУЛЯРІЇ — законодавчі постанови королівської влади (Держава франків).

КАСТИ — особливі замкнуті суспільні групи населення в Стародавній Індії, які розрізнялися за своїми професійними заняттями і місцем в економічному житті держави.

КВЕСТОРИ — помічники консулів у Римі, що відали попереднім слідством з кримінальних справ, управляючі казначейством та архівами.

КВОРУМ — певне число учасників зібрання, засідання, достатнє для визнання його правомочним.

КЛАСИЧНИЙ ХАРАКТЕР РАБСТВА — полягає в тому, що раби не тільки стають знаряддям праці, а й перетворюються на головну продуктивну силу.

КЛЕР — земельна ділянка разом з рабами (ілотами), яка надавалась у користування громадянину Спарти. Не могла відчужуватися.

КЛІЄНТ — людина, що знаходилася в особистій залежності від повновладного члена римської общини — римського громадянина.

КОДИФІКАЦІЯ — вид систематизації нормативних актів відповідно до галузей права, в процесі якої здійснюється переробка їх змісту. Результатом цього є створення зведеного нормативного акта (кодексу).

КОЛЕГІЯ — група посадових осіб, які утворюють адміністративний, дорадчий чи розпорядчий орган.

КОЛЕГІЯ СТРАТЕГІВ — державна установа в Афінах, що складалася з 10 осіб і відала військовими справами.

КОЛОНИ — суспільний прошарок залежного населення Риму періоду імперії, орендарі земельних ділянок.

КОМЕНДАЦІЯ — добровільне самовіддання селянина під покровительство патрона (захисника).

КОМІЦІЇ — народні збори в Римі (куріатні, трибутні, центу-ріатні).

КОМПОЗИЦІЯ — система штрафів, які сплачувалися родичам убитого замість кровної помсти.

КОМУНА — орган місцевого самоуправління (Франція).

КОННЕТАБЛЬ — командир кінного рицарського ополчення, згодом — командувач королівською армією (Франція).

КОНСЕНСУАЛЬНІ КОНТРАКТИ — договори, що ґрунтувалися на простому узгодженні сторін.

КОНСТИТУЦІЙНА МОНАРХІЯ — різновид монархічної форми правління, за якої влада монарха обмежується компетенцією інших державних органів (парламенту, думи тощо).

КОНСТИТУЦІЇ — у Стародавньому Римі законодавчі акти загальнодержавного значення, які видавалися принцепсами та імператорами.

КОНСУЛИ — магістрати в Стародавньому Римі, які володіли найвищою владою (військовою, судовою тощо).

КОНТРАСИГНАТУРА — особлива процедура, яка полягала в тому, що всі акти виконавчої влади, крім підпису короля, повинні бути підписаними відповідним міністром.

КОНФІСКАЦІЯ — примусове, безплатне вилучення у власність держави всього або частини майна.

КООПТАЦІЯ — самоповнення певного виборного органу новими членами без проведення виборчої процедури.

КОПГОЛЬДЕРИ — нащадки колишніх кріпосних селян, які за користування своїми земельними ділянками продовжували виконувати феодалні повинності (Англія).

КОРОЛІВСЬКА КУРІЯ — (Велика рада) — загальнодержавний орган державної влади і управління феодалної Франції, з'їзд найбільших феодалів країни.

КОРПОРАЦІЯ — об'єднання осіб однієї професії, одного соціального стану.

КОРУПЦІЯ — підкуп державних, політичних або громадських діячів, посадових осіб державного апарату, вчинений особою в певних інтересах. **КРАДІЖКА** — таємне заволодіння чужим майном.

КРАЙНЯ НЕОБХІДНІСТЬ — дія особи, яка за звичних умов підпадала під покарання, але вчинена за обставин, коли іншими діями було неможливо усунути небезпеку для особи, держави тощо.

КРИПТІЇ — таємні масові щорічні вбивства ілотів спартіатами, «узаконені» державою.

КУТЮМИ — місцеві звичаї (Франція).

КПАТРІЇ — військова знать на чолі з раджою (Стародав. Індія).

ЛАТИНИ — найближчі сусіди римлян, підкорені ними і приєднані до Римської держави. Не були римськими громадянами.

ЛАТИФУНДЦІЯ — велике землеволодіння, помістя.

ЛЕГАТИ — посадові особи, що очолювали провінції у Стародавньому Римі.

ЛЕГІСТИ — королівські юристи, освічені люди, що оволоділи курсом римського права. Найбільш впливова група посадових осіб при французькому королі доби Середньовіччя.

ЛЕН — у Середньовіччі земельне володіння, надане васалу; право на таке володіння взамін на виконання повинностей васала перед сеньйором.

ЛІТЕРАЛЬНІ КОНТРАКТИ — договори, укладені в письмовій формі (Стародав. Рим).

ЛІТИ — категорія залежних людей (Держава франків).

ЛІТУРГІЯ — повинності на користь держави, що накладалися на заможні верстви Афінської держави.

ЛІЧИЛЬНА ПАЛАТА — найвищий орган фінансового управління феодалної Франції.

ЛУГАЛЬ — військовий вождь Стародавнього Вавилону, згодом — вавилонський цар.

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ — соціальний прошарок населення Стародавнього Риму, що складався зі збіднілих, розорених верств, позбавлених засобів виробництва.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — феодальне право міського самоврядування. Походить від назви німецького міста Магдебург, де воно виникло ще в XIII ст. Встановлювало порядок виборів, функції і повноваження органів міського самоврядування, суду, купецьких та цехових об'єднань.

МАГІСТРАТУРА — сукупність посадових осіб Римської республіки, її магістратів.

МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА — Система виборів, за якої обраними вважаються кандидати, які отримали більшість голосів виборців по виборчому округу, де вони балотувалися.

МАЙНОВІ ПРАВА — суб'єктивні права учасників правовідносин, котрі пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном.

МАЙОРАТ — система успадкування, що зародилася при феодализмі, за якої нерухоме майно переходить до старшого сина або старшого у цьому роду.

МАНДАТИ — інструкції, що видавав римський імператор своїм чиновникам чи республіканським магістратам.

МАНІФЕСТ — урочисте письмове звернення верховної влади до народу.

МАНТРИН — радник раджі у Стародавній Індії.

МАНТРИПАРИШАД — зібрання царських сановників (Стародав. Індія), дорадчий колегіальний орган при раджі.

МАНЦИПАЦІЯ — особливі формальності, пов'язані з відчуженням певних (манципованих) речей (римське право).

МАРОДЕР — грабіжник, який заволодіває чужими речами на полі бою, забираючи їх у вбитих і поранених; аморальний солдат, який грабує населення під час бойових дій. МАРКА — територіальна сільська община (Західна Європа).

МАРШАЛ — у Державі франків начальник кінного королівського війська.

МАТЕРІАЛЬНЕ ПРАВО — сукупність правових норм, якими держава прямо і безпосередньо регулює відносини в різних галузях суспільного життя. У «чистому» вигляді норми ма-

теріального права містяться в цивільному, кримінальному та деяких інших кодексах.

МЕДИМН — міра ємкості для зерна — 52,4л (Афіни).

МЕТЕКИ — іноземці, що переселилися до Афін з інших дер-лсзв Греції. Позбавлені політичних прав.

МЕТОДИ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА — це сукупність способів пізнання та прийомів дослідження, які використовуються для одержання об'єктивних, істинних, доказово обґрунтованих знань з історії держави та права. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ — система всіх державних організацій, покликаних здійснювати її завдання та реалізовувати функції.

МІШТЕРІАЛИ — найвищі посадові особи Держави франків.

МІСДИМІНОР — проступки, незначні правопорушення (феодална Англія).

МІСЬКЕ ПРАВО — система права, яка регулювала відносини між городянами та між містами і феодалами.

МИТО — податок, яким обкладаються товари та інші предмети, що ввозяться на територію країни або вивозяться за її межі.

МОНАРХІЯ — форма правління, за якої верховна влада в державі повністю чи частково здійснюється однією особою, що належить до правлячої династії.

МОРАТОРІЙ — відстрочення виконання зобов'язань, встановлене державними органами на визначений термін або до закінчення якихось надзвичайних обставин.

МУНІЦИПАЛІЗАЦІЯ — передача державою власності (землі, будівель) до відання органів місцевого самоуправління.

МУНІЦИПАЛІТЕТ — орган місцевого самоуправління.

МУФТІЙ — богослов у мусульман, який тлумачить Коран, дає рекомендації з духовних чи юридичних питань, очолює орган духовного управління.

МУШЕПИШУМ — помічники чиновників, наглядачі (Старо-дав. Вавилон).

МУШКЕНУМИ — група вільного населення Стародавнього Вавилону, яка, зазвичай, була позбавлена власних засобів виробництва і жила за рахунок оренди землі. НАДІТУМ, ЕНТУМ — жриці вавилонського храму. НАВКРАРІЇ — округи Афінського полісу. Їх громадяни були зобов'язані спорядити за власні кошти корабель і укомплектувати його екіпажем.

НАКЛЕП — поширення в будь-якій формі завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять особу, державу, посадових осіб тощо.

НАРОДНІ ТРИБУНИ — плебейська установа влади в Стародавньому Римі, яка володіла «правом вето» на рішення будь-якої посадової особи чи сенату.

НАТУРАЛІЗАЦІЯ — набуття в індивідуальному порядку іноземцем громадянства іншої країни за його заявою.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ — повновладдя нації, її політична свобода, право і реальна можливість визначити характер свого національного життя, зокрема політично самовизначатися аж до відокремлення і утворення самостійної держави.

НЕДІЄЗДАТНІСТЬ — неможливість для особи власними діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки.

НЕКСУМ — договір, пов'язаний із самозакладом боржника (Стародав. Рим).

НЕОБЕРЕЖНІСТЬ — одна з форм вини, яка полягає в недбалому або самовпевненому ставленні правопорушника до своєї дії або бездіяльності, коли особа передбачала можливість настання небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), але легковажно розраховувала відвернути їх настання.

НЕОБХІДНА ОБОРОНА — дії, що вчинені з метою захисту інтересів чи прав особи, суспільства чи держави від суспільно небезпечного посягання іншої особи шляхом заподіяння шкоди тому, хто посягає.

НЕОСУДНІСТЬ — психічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної психічної хвороби.

НОМАРХ — глава ному (адміністративно-територіальної одиниці Стародав. Єгипту), що уособлював найвищу судову та адміністративну владу на місцях.

НУБАНДА — найвищий чиновник Стародавнього Вавилону, доглядач царського палацу.

ОБВИНУВАЧ — уповноважений законом орган чи особа, що формує і підтримує звинувачення в суді під час розгляду кримінальної справи.

ОБВИНУВАЧЕНИЙ — особа, щодо якої на підставі достатніх доказів винесено постанову про притягнення до участі у справі як обвинуваченої.

ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ — поставлені під охорону закону суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди.

ОБ'ЄКТИВНА ОСУДНІСТЬ — відповідальність без вини.

ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ — закріплена в законі сукупність ознак, що характеризують злочинне діяння.

ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ — вид покарання, який полягає в утриманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду, з обов'язковим залученням засудженого до праці.

ОВАЦІЯ — урочиста церемонія в'їзду до Риму полководця, під час якої в жертву приносилася вівця.

ОКУПАЦІЯ — тимчасове насильницьке зайняття території іншої держави без набуття суверенних прав на неї.

ОЛІГАРХІЯ — політичне та економічне панування аристократичної верхівки держави.

ОПТИМАТИ (НОБІЛІ) — найвищий соціальний прошарок населення Стародавнього Риму періоду імперії, власники латифундій.

ОРДАЛІЯ — система випробувань певної особи (звинувачуваного, свідка), за результатами якої вона визнавалася винуватою або виправданою, а її свідчення — правдивими чи брехливими.

ОРДОНАНС — королівський указ (феодальна Франція).

ОСТРАКІЗМ — процедура публічного вигнання небезпечної для існуючого ладу в Афінах людини (на 10 років) за допомогою голосування остраконами (глиняними черепками).

ОСУДНИЙ — людина, яка за своїм психічним станом здатна усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними.

ПАГИ — адміністративно-територіальні округи Держави франків.

ПАЙОК — спеціальні гроші, які видавались афініям за відвідування театру.

ПАКТИ — договори, що не були контрактами і не могли бути забезпечені позовним захистом; згодом — міжнародні угоди.

ПАЛАТИНИ — радники французького короля, виконавці його особливих доручень.

ПАРЛАМЕНТ — представницький виборний законодавчий орган держави. В деякій частині свого складу він може бути призначуваним.

ПАРЛАМЕНТСЬКА МОНАРХІЯ — державний лад, за яким глава держави — монарх — не може прямо впливати на склад і політику уряду, що формується виключно парламентом, і підзвітний лише йому (наприклад, Англія, Швеція, Данія, Японія).

ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА — державний лад, за яким глава держави — президент — не може впливати на склад і політику уряду, що формується виключно парламентом і підзвітний лише йому (наприклад, ФРН, Італія).

ПАРИЗЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ — найвища судова палата і найвища апеляційна інстанція феодальної Франції.

ПАРЦЕЛЛА — невелика ділянка землі, яка здавалася в оренду дрібним виробникам, вільновідпущеникам.

ПАСИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО — право балотуватися (бути обраним) до виборних державних органів та органів місцевого самоврядування.

ПАСПОРТ — головний документ установленого зразка, який засвідчує особу громадянина.

ПАТРИЦІЇ — повноправні громадяни Риму, члени римської общини.

ПАТРИЦІАТ — привілейована верхівка міського населення держав Західної Європи.

ПАТРОН — повноправний громадянин Стародавнього Риму, покровитель клієнта.

ПАТЕСІ — глава Стародавньовавилонського міста-держави (патесіанства).

ПЕКУЛІЙ — земельна ділянка, яка надавалася у користування рабам у Стародавньому Римі.

ПЕРЕГРИНИ — "чужаки», жителі завойованих Римом земель, іноземці.

ПЕРІЕКИ — «сусіди», жителі периферійних гірських районів Спарти, позбавлені політичних прав.

ПІДОЗРЮВАНИЙ — особа, затримана за підозрою у вчиненні правопорушення; особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її до відповідальності як обвинуваченого.

ПІДСУДНИЙ — особа, яка була притягнута до участі в справі як обвинувачена.

ПІДСУДНІСТЬ — розмежування компетенції між судами щодо підвідомчих їм справ, що підлягають розгляду ними.

Іншими словами, встановлення конкретного суду, який уповноважений законом вирішити конкретну судову справу.

ПОЛІМАРХ — третій за статусом архонт Афіського полісу, котрий відав справами, пов'язаними з метками та іншими іноземцями.

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ — сукупність засобів і прийомів реалізації політичної влади.

ПОНЯТИЙ — особа, що залучається слідчим або тим, хто здійснює дізнання, при огляді, обшуку, описанні майна тощо для засвідчення фактів.

ПРАВО СПРАВЕДЛИВОСТІ — рецептоване римське та канонічне право, яким користувався канцлер при винесенні судового рішення (феодална Англія).

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ — санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру.

ПРАВОВИЙ НІГЛІЗМ — крайній вияв правового невігластва, відкидання або ігнорування права, юридичних норм і загальноприйнятих правових цінностей, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій.

ПРАВОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ — рішення державного органу в конкретній справі, якому надаються безумовна обов'язковість і поширення чинності при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ — сукупність закріплених у законах та інших правових актах прав, свобод, законних інтересів та обов'язків особи, а також гарантій, які забезпечують їх здійснення.

ПРАВОВИЙ ФОРМАЛІЗМ — полягає в тому, що рішення у тій чи іншій справі може бути (незалежно від наявних доказів і навіть без їх розгляду) прийнято за наявності певних формальних моментів (наприклад, сталося нещастя зі свідком або свідок плутано давав свідчення тощо).

ПРАВОВІ НОРМИ — загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, встановлені та санкціоновані державою, які гарантуються та охороняються нею.

ПРАВООДАТНІСТЬ — закріплена у законодавстві й забезпечена державою можливість особи мати юридичні права і нести юридичні обов'язки.

ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА — вчинки особи, що не суперечать приписам правових норм або основним принципам права даної держави.

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ — державні органи, покликані здійснювати контроль і нагляд за точним і неухильним дотриманням вимог правових норм, забезпечувати правопорядок, застосовувати заходи державного примусу до правопорушників.

ПРАВОПОРЯДОК — стан фактичної врегульованості суспільних відносин з допомогою права, реальне, практичне здійснення законності.

ПРЕВОТАЖІ — округи, на які поділялися бальяжі (феодална Франція).

ПРЕДМЕТ історії держави і права — загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права окремих країн у конкретно-історичних умовах.

ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ — модель політичного правління, за якої політичні та інші основні рішення як загальнодержавного, так і місцевого значення приймаються повноважними виборними (представницькими) органами.

ПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА — форма правління, в якій президент обирається всенародно чи за спеціальною процедурою, він же є главою уряду і здійснює виконавчу владу, а законодавча влада належить парламенту. Президент має право «відкладного вето».

ПРЕЗУМПЦІЯ — припущення, визнане істинним до того часу, поки не буде доведено зворотне.

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ — становище, відповідно до якого людина вважається невинуватою до того часу, поки її вина не буде доведена в законному порядку.

ПРЕКАРІЙ — система закабалення селян, яка полягала у передачі селянинові певної частки землі у користування (Держава франків).

ПРЕТОРИ — заступники консулів. Командували легіонами, керували загонами поліції, здійснювали правосуддя (Старо-дав. Рим).

ПРИВАТНЕ ПРАВО — сукупність правових норм, спрямованих на врегулювання і захист особистих інтересів індивідуума.

ПРИНЦЕПС — формально найвищий республіканський магістрат, наділений надзвичайною владою та довічним управлінням (Стародав. Рим).

ПРОВІНЦІЇ — підкорені Римом держави, території, значно віддалені від центру.

ПРОВОКАЦІЯ — апеляція на смертні вироки, винесені диктатором (Стародав. Рим).

ПРОКУРАТУРА — група особливо довірених осіб французького короля — прокураторів, офіційно уповноважених стежити за дотриманням інтересів корони при судовому розгляді загальнодержавних, місцевих і навіть приватних справ. Згодом стали виступати як обвинувачі у судах.

ПРОМУЛЬГАЦІЯ — обнародування певного державного акта.

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА — система виборів, за якої голосування здійснюється за партійними списками і кожна партія отримує в парламенті кількість депутатських місць, що є пропорційною кількості поданих за її списки голосів виборців.

ПРОТЕКТОРАТ — система покровительства, захисту. Пізніше — форма залежності, за якої слабша країна, формально зберігаючи свій державний устрій і деяку самостійність у внутрішніх справах, фактично підпорядковувалася сильнішій державі.

ПРОТЕКЦІОНІЗМ — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

ПРОЦЕДУРА — офіційний порядок виконання певних дій.

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО — частина норм правової системи, що регулює відносини, які виникають при розслідуванні злочинів, розгляді та вирішенні кримінальних і цивільних справ. **ПРЯМА ДЕМОКРАТІЯ** — здійснення влади через безпосереднє волевиявлення народу чи певної соціальної групи. її формою є, наприклад, прямі вибори, референдум.

ПУБЛІЧНЕ ПРАВО — сукупність правових норм, які регулюють відносини у сфері загальнодержавного інтересу громадян країни.

ПФАЛЬЦГРАФ — посадова особа Держави франків, яка очолювала королівських слуг і була главою двірського суду.

РАБІАНУМ — правитель невеликого міста або територіальної общини (Стародав. Вавилон).

РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА — організація влади рабовласників, створена з метою здійснення їх необмеженої диктатури та повновладдя щодо рабів та владних функцій щодо інших суспільних верств.

РАБСТВО — стан повної залежності однієї людини від іншої, за якої раб стає власністю свого господаря — рабовласника.

За своїм статусом раб не є суб'єктом права, а є лише його об'єктом.

РАДА ДЕСЯТИ — найвища судова інстанція Стародавнього Єгипту.

РАДА П'ЯТИСОТ — один із найвищих органів державної влади в Афінах, який керував всією політичною сферою в період між скликаннями народних зборів.

РАХІНБУРГИ — виборні судді Держави франків.

РЕАЛЬНІ КОНТРАКТИ — договори, необхідною умовою юридичної сили яких, крім простої угоди сторін, ставала ще наступна передача речей одним контрагентом іншому (позика, поклажа тощо).

РЕВОЛЮЦІЯ — корінний переворот в житті держави, що супроводжується різким переходом від одного якісного стану суспільства до іншого.

РЕВАНШ — відплата за поразку (у війні, грі тощо).

РЕГЕНТ — тимчасовий правитель монархічної держави.

РЕГІОН — велика область, група сусідніх держав, об'єднаних певними спільними ознаками.

РЕГЛАМЕНТ — правила, що регулюють порядок певної діяльності.

РЕДУМ, БАЇРУМ — професійні воїни, які несли царську службу, одержуючи за неї у користування певну нерухомість та рухоме майно (Стародав. Вавилон).

РЕКВІЗУВАТИ — відібрати у примусовому порядку певну власність на користь держави чи армії з подальшим її відшкодуванням власнику.

РЕСКРИПТИ — відповіді римських імператорів на запитання приватних осіб і магістратів.

РЕСПУБЛІКА — форма правління, де верховна влада в державі здійснюється виборним представницьким органом. РОЗБІЙ — напад із метою заволодіння майном, поєднаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства.

РОТАЦІЯ — планове заміщення працівників органів влади і управління у визначеному законом порядку.

РОЯЛІСТ — прихильник королівської влади, монархіст.

САБОТАЖ — навмисний розлад або зрив роботи за дотримання видимості її виконання; прихована протидія виконанню якихось розпоряджень.

САМОЗВАНСТВО — незаконне присвоєння собі чужого імені, звання з метою оманли.

САМОСУД — самочинна розправа без відома суду, влади.

САНКЦІЯ — складова частина норми права, яка у випадку її невиконання визначає заходи з відновлення порушеного права та покарання правопорушника, або певний захід щодо правопорушника.

САР — міра площі — 35 кв. м (Стародав. Вавилон).

САТЕЛІТ — озброєний слуга — охоронець у Стародавньому Римі.

СВЯТОТАТСТВО — наруга, образа чогось святого.

СЕКВЕСТР — заборона на користування майном, яка накладається органом влади.

СЕНАТ — головний орган влади і значною мірою орган безпосереднього управління в республіканському Римі.

СЕНУЛОМА — норма з галузі сімейного права Законів Ману, яка допускала шлюб чоловіка вищої варни з жінкою нижчої сусідньої варни.

СЕПАРАТИЗМ — прагнення до відокремлення, відособлення.

СЕРБИ — особисто залежні селяни (феодална Франція).

СЕРВІТУТИ — особливі, визначені законом права користування чужою власністю.

СИНЕКУРА — добре оплачувана посада, яка не вимагає особливого прикладення сил та праці (середньовічна Європа).

СИНЕ МАНУ — вид шлюбу за римським правом, який полягав у встановленні правової рівності між подружжям і пов'язаний зі здійсненням відповідних формальних процедур.

СИКЛЬ — одиниця ваги в Стародавньому Вавилоні, що дорівнювала 8,4 г (1/60 міни).

СИНКРЕТИЗМ ПРАВА — внутрішня неподільність права, поєднання його з іншими соціонормативними регуляторами (звичаями, традиціями, релігійними віруваннями, обрядами, мораллю тощо).

СИНОЙКІЗМ — злиття кількох територіальних общин у одне місто-поліс (Стародавня Греція).

СИСТЕМА СЮЗЕРЕНІТЕТУ-ВАСАЛІТЕТУ — ієрархічна система підпорядкування соціальних прошарків класу феодалів від нижчого до вищого.

СИСТЕМА ТАЛІОНУ — своєрідна система покарань за принципом «око за око». Головна її відмінність від кровної помсти

полягала у тому, що покарання за системою талону здійснювалося не самим потерпілим чи його родичем, а посадовими особами держави.

СІКАФАНТИ — особи в Афінах, які промишляли підготовкою і направленням до відповідних органів доносів на громадян. За донос одержували грошову винагороду або частку конфіскованого майна.

СІСАХФІЯ — реформа боргового рабства в Афінах, що призвела до його ліквідації.

СОЛІД — золота монета Держави франків («Салічна правда»).

СОЛІДАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ кабінету — вихід кабінету міністрів у відставку у повному складі.

СТАНОВИЙ ПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ — полягає у закріпленні особливого юридичного місця в державі для кожної соціальної верстви чи класу.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ — форма правління, яка представляла собою союз королівської влади і городян (бюргерства) для боротьби проти феодалної анархії та усобиці.

СТАТУТНЕ ПРАВО — сукупність законодавчих актів короля, прийнятих спільно з парламентом (Англія).

СУБ'ЄКТИ ПРАВА ■ — індивіди або організації, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин — носіями суб'єктивних прав та обов'язків.

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ — основний принцип загального права, який полягав у тому, що індивідуально-правове рішення вищого суду є обов'язковим при розгляді аналогічних справ таким самим або нижчим судом (Англія).

СУПЕРФІЦІИ — право користування спорудою, зведеною на чужій земельній ділянці (римське право).

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ФОРМАЦІЯ — це людське суспільство на певному етапі історичного розвитку, якому притаманні відповідний економічний лад, певний спосіб виробництва, єдність продуктивних сил та виробничих відносин.

ТАМКАР — крупний торговець Стародавнього Вавилону, який користувався певними привілеями і покровительством з боку царської влади.

ТЕЗАУРАРІЙ — «хранитель скарбів», управитель матеріальних цінностей, що поступали у розпорядження франкського короля.

ТЕОКРАТІЯ — форма правління, за якої глава духовенства, церкви є одночасно главою держави.

ТИП ДЕРЖАВИ І ПРАВА — сукупність певних суттєвих ознак, властивих державно-правовим системам, що притаманні державам однієї соціально-економічної формації.

ТИРАН — правитель у Стародавній Греції, який незаконно (тобто поза обранням) захопив владу.

ТОКСОТИ — афінські раби, що склали загони міської поліції.

ТОРІ — партія земельної аристократії та фінансової верхівки, яка обстоювала консервативні позиції (Англія).

ТРИЗН — "зрада», вид кримінального злочину (середньовічна Англія).

ТРИУМФ — урочистий в'їзд до Риму полководця з принесенням у жертву богам биків на Капітолійському пагорбі.

УЗУРПАТОР — особа, що незаконно захопила до своїх рук владу або присвоїла собі певні чужі права чи заслуги.

ФАРАОН — титул стародавньоєгипетських правителів.

ФЕЛОНІЯ — тяжкий кримінальний злочин за феодальним правом Англії.

ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА — політична організація класу феодалів, за допомоги якої він здійснював свою владу щодо інших верств населення.

ФЕОДАЛЬНА РЕНТА — економічна основа реалізації феодальної власності (відробіткова, натуральна та грошова).

ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО — зведена в закон воля класу феодалів, основним завданням якого було юридичне оформлення і врегулювання монопольного права власності феодалів на землю та неповної власності на залежних селян, у забезпеченні політичного та економічного панування феодалів.

ФЕМОСФЕТИ — назва колегії шести архонтів, які здійснювали нагляд за дотриманням правил правосуддя (Стародав. Греція).

ФЕТИ — збіднілі верстви афінського суспільства. **ФІЛА** — територіальний округ в Афінах.

ФОРМАЛЬНА ОЦІНКА ДОКАЗІВ — одна з характерних рис судового процесу, за якої вирішальним критерієм при оцінці доказів була якість свідка (голос, колір шкіри, рухи, погляди, жести), а не його свідчення.

ФОРМА ПРАВЛІННЯ — організація верховної державної влади, яка передбачає порядок її утворення і діяльності, компетенцію і взаємозв'язок її органів, а також взаємовідносин із населенням (монархія, республіка).

ФОРУМ — площа в Стародавньому Римі, на якій скликалися народні збори, ярмарки і здійснювався суд. Центр політичного життя Риму. Згодом цим терміном називали місце публічних виступів і висловлювань, широкі представницькі збори (конференції, конгреси, з'їзди тощо).

ФРИГОЛЬДЕРИ — вільні власники землі (феодална Англія).

ФРУМЕНТ АРІЇ — агенти таємної поліції в Римі.

ХАКЕР — особа, котра чинить незаконні дії в сфері інформатики.

ХАЛАТНІСТЬ — невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх обов'язків через недбале або несумлінне ставлення до них, що завдало істотної шкоди державі, об'єднанням громадян чи організаціям або окремим особам.

ХАРТІЯ — грамота, політичний документ з основними вимогами широкого загалу чи окремих верств населення країни. **ХЕМУ** — раби в Стародавньому Єгипті.

ЦЕРЕМОНІЯ — офіційний урочистий акт, який здійснюється за попередньо розробленим планом (протоколом), за певними правилами або традиціями.

ЦЕНЗИВА — спадкове володіння земельною ділянкою з обов'язком виконувати строго фіксовані звичаєвим правом повинності на користь сеньйора (феодална Франція).

ЦЕНЗОРИ — посадові особи в Римі, які відали переписом населення, визначенням їхнього майнового цензу, стежили за дотриманням громадянами правил поведінки та моралі.

ЦЕХ — союз ремісників певної професії.

ЧАН ДАЛИ — «недоторканні», відкинуті суспільством — найнижчий прошарок населення Стародавньої Індії (м'ясники, кати, сміттярі, працівники кладовищ тощо).

ШАККАНАКУ — обласні правителі у Стародавньому Вавилоні, намісники царя.

ШАНТАЖ — злирство шляхом погрози, залякування розголошенням компрометуючих, ганебних відомостей з метою отримання певних матеріальних чи інших вигод. Різновидом шантажу є рекет.

ШАПР НАРИМ — один із високопоставлених чиновників Стародавнього Вавилону, який керував організацією іригаційних робіт.

ШАПРУМ — окружні правителі у Вавилоні, які відповідали за підтримання порядку в округах, своєчасну сплату податків, стежили за виконанням царських та державних повинностей, відали місцевими збройними силами.

ШАРІАТ — сукупність релігійних та юридичних норм мусульманського права, заснованих на Корані та інших релігійно-богословських джерелах.

ШАХРАЙСТВО — заволодіння державним, колективним чи приватним майном або набуття права на майно шляхом омані чи зловживання довірою.

ШАСТРИ — збірники приписів і повчань із різних галузей знань у Стародав. Індії.

ШЕМАЛЛУМ — дрібний торговець, який одночасно виконував розпорядження тамкара (Стародав. Вавилон).

ШУДРИ — збіднілі й витіснені з общини селяни, чужаки, потомки військовополонених, взятих у міжусобних війнах. Найнижча варна Стародавньої Індії.

ЮРИДИЧНА НАУКА — система знань про об'єктивні закономірності розвитку держави і права, їх місце і роль у суспільному житті. Належить до сфери суспільних наук. Вивчає різні сторони і аспекти виникнення, функціонування та розвитку держави і права. Залежно від цього розрізняють загальнотеоретичні, галузеві та міжгалузеві розділи юридичної науки.

ЮРИДИЧНА ОСВІТА — система юридичних знань, поглядів і переконань, набутих у результаті організаційних форм навчання або самоосвіти.

ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА — сукупність напрацьованого досвіду в результаті правотворчої, правоохоронної та правоза-стосовчої діяльності суб'єктів права.

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ — спеціальна галузь діяльності, що стосується вивчення держави та права і професійної діяльності юриста.

ЮРИСТ — фахівець у галузі юриспруденції, який має професійні, тобто фундаментальні, правові знання, і використовує їх для потреб того чи іншого виду юридичної діяльності.

Алфавітно-предметний показчик¹

А

Авілум — 29;
авторитарний — 12;
англосаксонська система права —
8,208,248,261,262,341;
античний — 49, 58, 63, 65, 87,
149,321;
антропогенез — 32;
ареопаг — 51;
арії — 32;
аристократія — 19, 23—25, 49;
атімія — 59, 60, 66.

Б

Берлінська стіна — 340;
брахман — 35, 37, 43;
бундесрат — 232, 233, 245, 337.

В

Варвар — 78, 85, 90; вардум — 28,
30, 35; варна — 22, 33, 34, 43—47;
вергельд — 89—91, 94, 96—98;
«військова демократія» — 19.

Г

Гелієя — 57;
геомори — 51;
геронти — 64;
громадянське суспільство —
169,172,173,176; гугенот — 118,
119.

Д

Двовладдя — 296;
деміург — 51;
Директорія — 218, 221, 222, 326;
дравід — 33.

Е

Евпатрид — 51.

Є

85. Єресь ■

Ієрархія — 84, 108;

«ілка» — 30, 33, 38, 39, 42

Змагальний судовий процес — 41. І

ілот — 63;

індепендентська республіка — 183;

історико-правова наука — 11;

історична школа права — 11;

історичний метод дослідження —
14.

К

Калічницьке покарання — 41,
48,60,97,113,158,159;

капітулярій — 93;

кара — 38, 41, 47, 48, 60, 79,

97,113, 131, 132, 140,160, 221;

¹ При укладенні алфавітно-предметного показчика автор враховував наявність у посібнику термінологічного словника.

кваліфікована смертна кара — 48, 60, 76, 137;
квірити — 68;
континентальна система права — 248, 249, 262, 263, 341;
«корпоративна держава» — 352;
«кошачий наділ» — 268;
«криваве законодавство» — 144, 147.

Л

Легіслатура — 197; «лінія Керзона» — 327; літи — 90.

М

Майорат — 122; метеки — 56, 61; метод періодизації — 14; методи дослідження — 14.

Н

Неосудність — 78;
«новий курс» Ф. Рузвельта — 359, 360, 365.

О

Ордалія — 42, 99.

П

Паризька Комуна — 209, 226, 228;
партикуляризм права — 87, 246;
патріархальний характер рабовласництва — 20;
первіснообщинний лад — 18, 50, 94;
плебей — 71, 72; подушний перепис — 123; позитивістська школа права — 13; «правовий дуалізм» — 205; правовий звичай — 36, 42, 279;

презумпція невинуватості — 214;
приказна система управління — 111, 115;
присяжний засідатель — 142;
протестантизм — 118.

Р

Рабовласницька держава — 19;
«революційна правосвідомість трудящих» — 311; рейхсрат — 237, 329; рекрутська повинність — 131;
ретроспективний метод дослідження — 14;
рецепція римського права — 142, 258.

С

Сагі — 46; сегрегація — 203;
секуляризація — 120, 125;
сепаратизм — 89, 110; синкретизм права — 37, 166; сільська община — 23, 42; система сюзеренітету-васаліте-ту — 84, 86;
соціологічна школа права — 13;
станово-представницька монархія — 90—94, 95, 97, 98, 100—105, 107, 108, 110, 114, 115, 239;
статистичний метод дослідження — 14; «суд Лінча» — 204.

Т

Таліон — 41; тамкар — 29, 32;
теократична монархія — 34; тілесні покарання — 47, 79, 97, 132, 165, 203, 254, 261, 283, 322;
тиранія Пісістрата — 53;
Третій Райх — 332, 348;

тріумвірат — 77, 286;
«триста німів» — 223.

установчі Збори (Росія) — 299—
301, 318.

Ф

Феодалізм — 83—85;
феодальна рента — 83; філа
— 54;
франки — 75, 77, 78, 84, 86— 90,
94.

Х

Халіф—151,152;

хронологічний метод дослі-
дження —13.

«Чайний закон» — 192;
«чорні кодекси» — 202.

Ш

Шаріат — 152,155, 157, 158,
160,161;
шельмування — 134;
шпіцрутени — 134.

Я

Якобінська диктатура — 218,
220,221.

Навчальне видання

Трофанчук Григорій Іванович

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Навчальний посібник

Шеф-редактор В. С.
КОВАЛЬСЬКИЙ, кандидат юридичних наук

Юрінком Інтер — редакція наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *Т. М. Виногорова*
Редактор *М. І. Ромась*
Комп'ютерний набір *Л. М. Сисоєва*
Комп'ютерна верстка *О. М. Коваленко*
Художнє оформлення *М. П. Черненко*

Підписано до друку 18.07.2006. Формат 84х108/зг. Папір офсетний № 1.
Гарнітура SchoolBook. Умови, друк. арк. 21,0. Обл.-вид. арк. 19,5.
Наклад 12 000 (1-й завод 1—5000) прим. Зам 6-1232 Ціна договірна.

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром СП «Юрінком Інтер»

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 19 від 20.03.2000)

Віддруковано в ЗАТ «Віпол», 03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 752 від 27.12.2001)

ТРОФАНЧУК Григорій Іванович

Кандидат історичних наук, доцент. Має вищу історичну та юридичну освіту. Закінчив історичний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка та Національну академію внутрішніх справ України. Понад 25 років викладає навчальні курси "Історія держави і права України", "Історія держави і права зарубіжних країн", "Історія вчень про державу і право", "Основи римського цивільного права". Нині - професор кафедри теорії держави і права Міжгалузевого інституту управління.

Автор понад 30 публікацій з актуальних проблем історії держави і права, історії вчень про державу і право, в тому числі: "Основи римського цивільного права" (2000 р.), "Історія вчень про державу і право" (2005 р.), "Римське приватне право" (2006 р.). Є співавтором підручника "Історія держави і права України" (2003 р.) та "Хрестоматії з історії держави і права України" (2003 р.); навчальних посібників: "Хрестоматія з історії держави і права України (3 найдавніших часів до кінця XX століття). У трьох книгах" (2000 р.), "Історія держави і права України. Курс лекцій" (2000 р.), "Конституціоналізм в Україні" (2005 р.).

ISBN966-667-131-6

*1гiл*явТ*1*!

<http://www.yurincom.kiev.ua> e-mail: Saies@yurincom.kiev.ua

9 789 666 672 318